

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Електронне видання

Кам'янець-Подільський
2022

УДК 94+008](477)(075.8)
ББК 63.3(4Укр)+71(4Укр)я73
I-90

Рекомендувала вчена рада Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол від № 8 від 30 серпня 2022 року)

Рецензенти:

Філінюк А. Г. – доктор історичних наук, професор (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка);

Сидорук С. А. – кандидат історичних наук, доцент (Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка);

Циганюк М. А. – кандидат історичних наук (ВСП «Кам'янець-Подільський фаховий коледж Закладу вищої освіти «Подільський державний університет»).

Укладач:

Кліщинський Павло Володимирович – кандидат історичних наук,
старший викладач

I-90 **Історія та культура України:** навчально-методичний посібник. Електронне видання / [укладач: П. В. Кліщинський]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. 392 с.

Електронна версія посібника доступна за покликанням:

URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmloi/handle/123456789/6688>

У навчальному посібнику, відповідно до програми нормативної дисципліни «Історія та культура України», розкривається історичний процес на українських землях від найдавніших часів до сучасності. Простежується соціально-історична специфіка становлення та розвитку української культури, особливості регіональних проявів головних рис української ментальності в різних формах культури, намічаються перспективи життєвої спроможності певних культурно-історичних надбань в сучасних умовах особистого та суспільного буття. Для здобуття знань та компетентностей з курсу подано необхідний дидактичний матеріал – теоретичний матеріал з дисципліни, основні поняття з кожної теми, питання для самопідготовки, завдання для перевірки знань, рекомендована література, що сприятиме активізації навичок самостійного опрацювання матеріалу та формуванню гуманітарної культури мислення.

Посібник призначений для здобувачів освіти усіх спеціальностей денної та заочної форм навчання, а також для тих, хто цікавиться українською історією та її культурою.

УДК 94+008](477)(075.8)
ББК 63.3(4Укр)+71(4Укр)я73

© П. В. Кліщинський: укладання, 2022

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	8
Тема 1. Вступ до курсу «Історія та культура України»	10
1. Предмет, завдання та методологічна основа курсу	10
2. Періодизація історії України та історії української культури	15
3. Характеристика джерел та історіографія.....	18
Рекомендована література	26
Питання для самоконтролю	27
Завдання для перевірки знань	27
Тема 2. Первісне суспільство та перші державні утворення на території України	30
1. Первісний лад на території України. Зародження культури.....	31
2. Іраномовні племена на українських землях (кіммерійці, скіфи, сармати)	36
3. Античні міста-держави Північного Причорномор'я.....	42
4. Давні слов'яни: етногенез, розселення, культура	46
Рекомендована література	53
Питання для самоконтролю	54
Завдання для перевірки знань	54
Тема 3. Давньоруська держава	56
1. Теорії походження, причини та передумови утворення Давньоруської держави	57
2. Державний устрій та соціально-економічний розвиток.....	60
3. Причини, характер та наслідки феодалної роздробленості на Русі.....	65
4. Особливості зовнішньої політики.....	66
5. Основні тенденції розвитку культури	69
Семінарське заняття № 1. Київська Русь в період розквіту та феодалної роздробленості.....	72
Рекомендована література	73
Питання для самоконтролю	74
Завдання для перевірки знань	75

Тема 4. Галицько-Волинська держава	77
1. Консолідація земель Волині та Галичини. Утворення Волинського та Галицького князівств. Ярослав Осмомисл.....	78
2. Об'єднання Галицького та Волинського князівств. Роман Мстиславович.....	80
3. Данило Галицький: внутрішня і зовнішня політика.....	82
4. Культура Галицько-Волинської Русі.....	84
Семінарське заняття № 2. Культура Київської Русі та Галицько-Волинської держави	86
Рекомендована література	87
Питання для самоконтролю	89
Завдання для перевірки знань	89
Тема 5. Українські землі під владою сусідніх держав	91
1. Включення українських земель до складу Великого князівства Литовського. Польсько-литовські унії другої половини XIV – початку XV ст.	92
2. Українські землі під владою Польщі, Угорщини, Молдавії, Кримського ханства та Московської держави.....	96
3. Люблінська та Берестейська унії.....	98
4. Соціальний устрій та господарське життя	101
5. Культура доби Ренесансу на українських землях.....	104
Семінарське заняття № 3. Українське козацтво	109
Рекомендована література	110
Питання для самоконтролю	111
Завдання для перевірки знань	112
Тема 6. Українська національно-визвольна революція XVII ст.	114
1. Причини та передумови революції.....	114
2. Типологія, завдання та рушійні сили революції.....	116
3. Хронологічні межі, періодизація революції та основні віхи революції.....	117
4. Причини поразки та значення національної революції.....	121
Семінарське заняття № 4. Українська національна революція XVII ст.	122
Рекомендована література	123
Питання для самоконтролю	124
Завдання для перевірки знань	125
Тема 7. Гетьманат в Україні другої половини XVII – XVIII ст.	127
1. Адміністративний устрій та політичне становище Гетьманщини наприкінці XVII – в середині XVIII ст.	128
2. Ліквідація Гетьманщини і Запорізької Січі та інтеграція Лівобережної України до складу Російської імперії.....	134

3. Соціально-економічний розвиток українських земель наприкінці XVII-XVIII ст. Коліїщина	136
4. Поділи Речі Посполитої і їх наслідки для України	140
5. Духовно-культурний розвиток козацької України в епоху бароко та рококо	142
Семінарське заняття № 5. Культурні процеси в Україні другої половини XIV – XVIII ст.....	148
Рекомендована література	149
Питання для самоконтролю	151
Завдання для перевірки знань	151

Тема 8. Українські землі в складі Російської та Австрійської монархій у першій половині XIX ст..... 153

1. Адміністративно-територіальний устрій і регіональний поділ українських земель у першій половині XIX ст.	154
2. Соціально-економічний розвиток українських земель у складі двох імперій	158
3. Суспільно-політичні процеси в Наддніпрянській Україні	161
4. Український національно-визвольний рух в Західній Україні. «Весна народів» та її відгомін в західноукраїнських землях	166
5. Причини та умови розвитку Українського національного відродження і його історичне значення.....	170
Рекомендована література	172
Питання для самопідготовки	173
Завдання для перевірки знань	174

Тема 9. Українські землі під владою імперій в другій половині XIX – на початку XX ст. 176

1. Реформи 1860-х рр. та їх вплив на соціально-економічний розвиток України	177
2. Суспільно-політичний і національний рух у Наддніпрянській Україні	182
3. Національно-визвольний рух в західноукраїнських землях.....	185
4. Україна на межі XIX–XX ст. Революційні події 1905–1907 рр. Столипінська реформа	188
5. Ключові аспекти розвитку української культури XIX – початку XX ст.....	191
Семінарське заняття № 6. Культура України XIX – початку XX ст.....	200
Рекомендована література	201
Питання для самопідготовки	203
Завдання для перевірки знань	204

Тема 10. Україна в період Першої світової війни та національної революції 1917-1921 рр..... 206

1. Перша світова війна і Україна	207
2. Утворення та діяльність Української Центральної Ради.....	211

3. Українська держава П. Скоропадського	219
4. Політика Директорії УНР. Поразка революції. Уроки та історичне значення боротьби за українську державність в 1917–1921 рр.	222
5. Культурні процеси в 1914–1921 рр.	226
Семінарське заняття № 7. ЗУНР. Західноукраїнські землі в 1920–1930-х рр.	232
Рекомендована література	233
Питання для самопідготовки	234
Завдання для перевірки знань	235
Тема 11. Міжвоєнний період в історії України	237
1. Внутрішньо- та зовнішньополітичне становище радянської України на початку 1920-х рр. Політика «воєнного комунізму»	238
2. Запровадження НЕПу та її особливості в Україні. Вхідження України до СРСР	240
3. Радянська «модернізація» України кінця 1920–1930-х рр.	246
4. Культурно-ідеологічні процеси в Україні. Здійснення політики українізації і коренізації та їх суперечливий характер	251
Рекомендована література	257
Питання для самопідготовки	259
Завдання для перевірки знань	259
Тема 12. Україна в роки Другої світової війни	263
1. Пакт Ріббентропа-Молотова. Включення західноукраїнських земель до складу УРСР	264
2. Окупація України військами нацистської Німеччини та її союзників. Радянське та націоналістичне підпілля в Україні	266
3. Визволення України від нацистських окупантів	270
4. Втрати України в роки війни та внесок її народу в перемогу над гітлерівської Німеччиною	273
Семінарське заняття № 8. Нацистський «новий порядок» та рух опору в Україні	277
Рекомендована література	278
Питання для самопідготовки	280
Завдання для перевірки знань	280
Тема 13. Україна в добу повоєнного часу (1945–1991)	283
1. Післявоєнна відбудова і розвиток України в 1945 – на початку 1950-х рр. Радянізація Західної України	284
2. Хрущовська «відлига». Криза командно-адміністративної системи	287
3. УРСР і перебудова. Формування передумов незалежності	292
4. Успіхи та проблеми культурно-освітнього розвитку України	297

<i>Семінарське заняття № 9. Культура України ХХ ст.</i>	304
<i>Рекомендована література</i>	306
<i>Питання для самопідготовки</i>	307
<i>Завдання для перевірки знань</i>	308
Тема 14. Україна на шляху утвердження державної незалежності	311
1. <i>Проголошення незалежності України. Початок українського державотворення та зовнішні відносини</i>	312
2. <i>Модернізаційні суспільно-політичні процеси, економічний і культурно-освітній розвиток України</i>	317
3. <i>Помаранчева революція і революція Гідності як чинники європейського вибору і кроки до свободи та демократії</i>	321
4. <i>Україна в період російсько-української війни (2014-2021 рр.)</i>	324
<i>Семінарське заняття № 10. Україна після проголошення незалежності</i>	326
<i>Рекомендована література</i>	327
<i>Питання для самопідготовки</i>	329
<i>Завдання для перевірки знань</i>	329
ХРОНОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ПОДІЙ	332
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	360

ПЕРЕДМОВА

Історія та культура України – одна зі складових історичної науки, що досліджує генезис і закономірності становлення та розвитку українського народу, його боротьбу за національно-державну незалежність та пов'язані з нею подвиги, тріумфи, драми, трагедії. Навчальна дисципліна запроваджена у закладах вищої освіти з 2015 р.

Мета викладання навчальної дисципліни «Історія та культура України» полягає у формуванні у здобувачів освіти неісторичних спеціальностей цілісних, системних знань про основні політичні, соціально-економічні, культурні події, явища та процеси минулого, діяльність видатних історичних діячів у різні періоди вітчизняної історії; вміння їх аналізувати, узагальнювати, виділяти основні тенденції і закономірності перебігу, виявляти причинно-наслідкові зв'язки; уміти критично оцінювати історичні факти та діяльність осіб; володіти науковою термінологією й користуватися нею; розглядати суспільні явища в розвитку і конкретно-історичних умовах, засвоєння навичок наукового аналізу, спрямованих на забезпечення самостійного осмислення закономірностей історичного та культурного розвитку.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Історія та культура України» є:

- розкриття змісту людської діяльності, показ гуманістичних цінностей, наслідків цієї діяльності в історичному минулому і на сучасному етапі;
- засвоєння здобувачами освіти основних аспектів політичного та культурного розвитку України з стародавніх часів і до сучасності;
- вивчення суспільного ладу та політичних систем, динаміки культурних процесів на різних етапах розвитку української державності;
- формування патріотизму, розвиток національної самосвідомості, поваги до власної історії та культури;
- органічний зв'язок викладання загальногуманітарних курсів з національною історією, традиціями народів України;

- формування у молодого покоління пізнавальної творчості, критеріальних основ для виховання наукового світогляду, що забезпечує пріоритет людини та її цінностей над засобами діяльності і витратами;
- формування громадянської позиції шляхом засвоєння основних моральних норм і принципів життєдіяльності суспільства, їх трансформацій у переконання, якості характеру, життєвої поведінки;
- навчання практичних навичок роботи з історичними джерелами, пам'ятками культури і науковою літературою.

В результаті вивчення курсу «Історія та культура України» здобувачі освіти мають **знати**:

- фактичний матеріал з усіх розділів національної історії;
- персоналії та хронологічні дати;
- питання історіографії та джерелознавства;
- історичну карту;
- понятійний апарат;
- основні етапи, закономірності, соціально-економічні та політичні умови розвитку української культури;

Освоївши навчальний матеріал, мають **уміти**:

- отримані знання з дисципліни використовувати на практиці, в реальному житті;
- оперувати історичними термінами, мислити категоріально;
- працювати з необхідною літературою та джерелами;
- робити правильний і об'єктивний аналіз історичних процесів, що відбуваються в Україні та за її межами.

ТЕМА 1

ВСТУП ДО КУРСУ «ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ»

План

1. Предмет, завдання та методологічна основа курсу.
2. Періодизація історії України та історії української культури.
3. Характеристика джерел та історіографія.

Рекомендована література

Питання для самоконтролю

Завдання для перевірки знань

Мета: поглиблення знань студентів про предмет, завдання, функції і методологічну основу курсу; проблеми генезису української історії та культури і їхнього відображення в європейській свідомості; структуру і типологію культури; засвоєння історико-культурної хронології та її особливостей, специфіки джерельної та історіографічної бази курсу.

Основні поняття: історична наука, історія, науковий метод, методологія історичної науки, принцип, періодизація, історіографія, історичне джерело, літопис.

Теоретичний матеріал

1. ПРЕДМЕТ, ЗАВДАННЯ ТА МЕТОДОЛОГІЧНА ОСНОВА КУРСУ

Вивчення гуманітарних наук складає важливу частку загальноосвітньої й світоглядної підготовки сучасних спеціалістів і сприяє розвитку особистості та виробленню нею творчого підходу до вирішення виробничих проблем. До найважливіших суспільних наук відноситься історія, зокрема, історія України.

Є безліч визначень поняття «історія». Усі вони зводяться до того, що, по-перше, у вузькому розумінні слова історія – це галузь знань, це наука, яка вивчає в хронологічній послідовності закономірності та конк-

ретний розвиток людського суспільства на основі дослідження історичних фактів та явищ.

Історична наука – це система об'єктивних, перевірених практикою знань про природу, суспільство й людину, що отримала своє визначення у формі понять, формул, законів, знань, які постійно збагачуються. По-друге, під історією в широкому значенні слова ми розуміємо життя й розвиток людського суспільства.

Історія – це процес, це рух у часі, це результат діяльності людей. Історична діяльність людей надзвичайно різноманітна. Вона стосується розвитку господарства, внутрішньої і зовнішньої політики країни, міжнародних стосунків, діяльності історичних осіб. Тому історія – наука багатогалузева. Вона складається з цілого ряду самостійних галузей історичного знання, а саме: історії економічної, політичної, соціальної, громадянської, воєнної, історії держави і права тощо.

Приступаючи до вивчення такого складного і специфічного соціально-історичного явища як культура треба звернути увагу на багатозначність цього поняття. Сфера його вживання надзвичайно різноманітна, наприклад, культура виробництва, культура побуту, культура поведінки, культура мови, художня культура, політична культура, фізична культура тощо. У 1952 р. американські культурологи А. Кребер і А. Клакхон нарахували 164 визначення терміну «культура» і понад 100 спроб пояснити культуру теоретично. Через 20 років французький культуролог А. Моль репрезентував аж 250 варіантів визначення цього феномена. Сьогодні їх налічується близько 500! І це не дивує. Звичайно, ми не можемо дати аналіз їм усім. Але щоб проаналізувати суть цього складного явища, необхідно зупинитись на головних поглядах щодо вирішення цієї проблеми.

Слово «культура» латинського походження і в буквальному перекладі означає – обробіток, догляд вдосконалення. У давньому Римі воно спочатку вживалося у значенні уміння обробляти землю. Культура – це національні за формою і загальнолюдські за призначенням способи і результати людської життєдіяльності, які слугують подальшому розвитку і примноженню творчих можливостей людини.

Стосовно духовного життя людини цей термін вперше вжив римський філософ і оратор Цицерон. У 45 р. до н.е. в одному із своїх листів він називає філософію культурою душі, тобто мистецтво плекання ро-

зуму, вдосконалення своїх розумових здібностей. Проте у повсякденний вжиток це поняття увійшло лише у другій половині XVIII ст.

Сучасне розуміння поняття «культура» запропонував німецький просвітник С. Пуфендорф. У 1684 р. поняття культури він вживає для позначення всього того, що відрізняється від природного, тваринного, тобто все створене і надбане самою людиною, що має соціальне, позабіологічне походження. Отож, культура – це національні за формою і загальнолюдські за призначенням способи і результати людської життєдіяльності, які слугують подальшому розвитку і примноженню творчих можливостей людини.

Історія і культура України як складові загальнолюдської історії вивчає історичну діяльність українського народу, закономірності і особливості формування та розвитку суспільного життя на теренах України з найдавніших часів до наших днів.

Предметом навчального курсу «Історія та культура України» є складний і багатогранний процес формування та розвитку українського етносу, його духовної та матеріальної культури, який вніс і вносить значний вклад у надбання людської цивілізації, починаючи з стародавніх часів і закінчуючи сьогоденням. Вона включає в себе системне ознайомлення з широким спектром пам'яток, створених зусиллями розуму, серця і рук мешканців сучасної незалежної держави Україна у тісному та органічному взаємозв'язку з культурними процесами між народами Європи і всього світу, що дозволяє простежити не тільки спільні риси та ознаки, а й відмінності, самобутність і неповторність духовно-культурної спадщини, визначити та усвідомити життя і побут як цілісної інституції великого європейського народу.

Курс розрахований на те, щоб вивчати історію української культури: *по-перше*, як цілісну самобутню систему, що забезпечує творення, збереження та поширення духовних цінностей і *по-друге*, як органічну, живу складову світової культури, світового культурного та цивілізаційного процесу. Завданням курсу є розвинути у студентів почуття патріотизму, національної свідомості, високого рівня духовності, адже саме навернення людей до культури у її глибокому розумінні сприяє утвердження загальнолюдських цінностей. При цьому не ставиться завдання зробити студентів професіоналами у царині літератури, мистецтва, музики, моралі тощо. Однак не може бути кваліфікований фахівець, який не має поняття про справжню культуру виробництва, дизайн, культуру управління, мовлення тощо.

Основні *функції* історико-культурного пізнання:

– *пізнавальна* (інтелектуально розвиваюча). Це сам процес вивчення історії інших країн і народів, а особливо історії своєї Батьківщини. Вчити, щоб знати (тим паче, людині з вищою освітою потрібно бути всебічно розвиненою та ерудованою);

– *світоглядна*. Вивчаючи історію та культуру свого народу, студент оволодіває загальними науковими методами пізнання об'єктивного буття, які стануть йому у пригоді при вивченні всіх інших наук та у його діяльності після закінчення навчального закладу;

– *прикладна*. Історія як наука, виявляючи на основі теоретичного усвідомлення історичних фактів закономірності розвитку суспільства, допомагає виробити науково обґрунтований політичний курс, запобігати суб'єктивним рішенням. Фахівці з вищою освітою із самого початку чи з часом, будуть працювати з людьми, очолювати трудові колективи, проводитимуть у них виховну та мобілізуючу роботу і для переконання у правильності рішень чи намірів керівника вирішальним може стати звернення до фактів історичних подій, до досвіду минулого, тобто безпосереднє використання історичних знань.

– *виховна*. Знання української історії та культури і її світових аналогів формує кращі громадянські якості майбутніх спеціалістів та керівників-організаторів: високу моральність, честь і обов'язок перед суспільством, почуття патріотизму, любов до рідної землі, до свого народу.

У сучасних умовах незалежної, суверенної Української держави важливо осмислити її історичний шлях на принципах правди, об'єктивності, без ідеологічних догм і фальсифікацій. Знання з історії України мають велике практичне значення, вони вчать студентів критично, самостійно мислити, вміло аналізувати минуле і сучасне, використовувати історичний досвід для розв'язання сучасних проблем. Саме з таких позицій ми й будемо вивчати історію України.

Методологія історичної науки. Метод у науці – це спосіб дослідження, що показує, як відбувається пізнання, на якій методологічній основі, на яких наукових принципах. Метод – це шлях дослідження, спосіб побудови й обґрунтування знань. Кожна наука має свої, тільки їй властиві методи дослідження й методологічні принципи підтвердження істини.

Методологія історичної науки – це теорія пізнання історичного процесу, сукупність пізнавальних принципів та методів історичного дослідження, це наука про методи, підходи та критерії оцінки історичних подій, явищ, життя та діяльності видатних людей, що залишили помітний слід в історії.

Основні підходи до вивчення природи й суспільства людство виробило давно. Вони існують і нині: це ідеалістичне й матеріалістичне розуміння історії, яке поєднується з метафізичним чи діалектичним методами її пізнання. Ідеалісти-метафізики вважають, що дух і свідомість людини первинні і більш важливі, ніж матерія і природа. Матеріалісти-діалектики стверджують, що матеріальне життя первинне відносно свідомості людей, саме економіка визначає весь духовний розвиток і решту відносин між людьми. Сучасна вітчизняна історична наука базується на діалектико-матеріалістичному методі, який розглядає суспільний розвиток як природно-історичний процес, що визначається об'єктивними закономірностями і разом із тим знаходиться під впливом суб'єктивного фактору завдяки діяльності людей, класів, політичних партій, вождів, лідерів.

Застосовують і конкретно-наукові, прикладні методи історичних досліджень:

- *хронологічний* – передбачає викладення історичного матеріалу в хронологічній послідовності, на всіх етапах розвитку історичного явища;
- *логічний* – це аналіз історичних явищ на кожному етапі їхнього розвитку;
- *синхронний* – передбачає одночасне вивчення подій, що відбуваються в суспільстві;
- *дихронний* – це метод періодизації історичних процесів;
- *ретроспективний* – вивчення минулого на основі пізніших етапів історичного розвитку;
- *порівняльний* – аналіз набутих і втрачених історичними явищами рис на різних етапах їхнього розвитку;
- *моделювання подій*;
- *статистичний*;
- *конкретно-соціологічний* тощо.

Існують також наукові принципи вивчення історичних подій і фактів.

Принцип – це основне правило, якого необхідно дотримуватись при вивченні всіх явищ і подій в історії. Назвемо декілька основних нау-

кових принципів. *Принцип історизму* вимагає розгляду всіх історичних фактів, явищ і подій у відповідності з конкретно-історичними обставинами, в їх взаємозв'язку і взаємообумовленості. Будь-яке історичне явище треба вивчати в розвитку: як воно виникло, які етапи в своєму розвитку пройшло, чим у кінцевому рахунку стало.

Принцип об'єктивності передбачає опору на факти в їхньому справжньому змісті, не спотворені і не підігнані під схему. Цей принцип вимагає розглядати кожне явище в його різноманітності й суперечливості, в сукупності як позитивних, так і негативних проявів.

Принцип соціального підходу передбачає розгляд історико-економічних процесів із врахуванням соціальних інтересів різних груп і прошарків населення, форм їхніх проявів у суспільстві. Цей принцип зобов'язує співвідносити інтереси класові і вузькогрупові із загальнолюдськими, враховуючи суб'єктивний момент у практичній діяльності урядів, партій, осіб.

Принцип альтернативності визначає ступінь вірогідності здійснення тієї чи іншої події, явища, процесу на основі аналізу об'єктивних реалій і можливостей. Визнання історичної альтернативності дозволяє по-новому оцінити шлях кожної країни, побачити не використані можливості процесу, винести урок на майбутнє.

Тільки за умови дотримання й поєднання всіх принципів і методів пізнання можуть бути забезпечені строга науковість і достовірність у висвітленні історичного минулого.

2. ПЕРІОДИЗАЦІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ ТА ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Для зручності дослідження особливостей і закономірностей історичних процесів учені запровадили наукову періодизацію історії. *Періодизація або хронологія історії* – це встановлення хронологічно послідовних етапів у суспільному розвитку всього людства чи окремих країн і народів. В основу цих етапів мусять бути покладені вирішальні фактори, загальні для всіх країн світу.

Існує безліч хронологічних систем, серед яких ми наводимо декілька найбільш характерних.

Широко відома періодизація всесвітньої історії Д. Леддока. Основним критерієм її став розвиток знарядь праці: палеоліт, мезоліт, неоліт, енеоліт, бронзовий вік, залізний вік, вік інформації або атомний вік.

Американський історик і етнограф Льюїс Генрі Морган, ґрунтуючись на критерії рівня розвитку продуктивних сил, виділив три епохи в історії людства: дикунства, варварства й цивілізації. Відомі також періодизації всесвітньої історії Ж. Ж. Руссо, Ф. Енгельса, К. Маркса, М. С. Грушевського. К. Маркс, виходячи з принципу матеріалістичного розуміння історії, поклав в основу своєї періодизації спосіб виробництва, або формаційну концепцію. Тому за К. Марксом історія людства являє собою послідовну зміну суспільно-економічних формацій – первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної, комуністичної.

Історія України, як складова всесвітньої історії, має і свою періодизацію. До її створення мають відношення видатні українські вчені, зокрема, М. С. Грушевський. У 1904 р. у роботі «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства» він уперше обґрунтував наукову концепцію періодизації, схему української історії.

Виходячи із загальноприйнятих підходів, враховуючи концепцію М. С. Грушевського, ми пропонуємо таку періодизацію історії України:

1. Давня історія України (1 млн. р. до н. е. – IX ст. н. е.)
2. Князівський період в історії України (IX ст. н. е. – 1340 р.)
3. Україна в складі Литви та Польщі (Речі Посполитої) (1340–1648 рр.)
4. Період національно-визвольної революції XVII ст. (1648–1676 рр.)
5. Доба Гетьманщини (1676 – кінець XVIII ст.)
6. Українські землі в період російсько-австрійського панування (XIX – початок XX ст.)
7. Україна в роки національно-демократичної революції (1917–1921 рр.)
8. Радянська Україна (1921–1991 рр.)
9. Новітня Українська держава.

На відміну від різноманіття періодизацій української історії, у вітчизняній науці вже вироблений підхід до проблеми періодизації *історії української культури*.

1. Перший період розвитку культури України пов'язаний з її глибинними джерелами. Це досить тривалий часовий відрізок, який охоплює період від початків людської цивілізації на цій території до культури східнослов'янських племен дохристиянської доби.

2. Культура доби Київської Русі – це другий період формування культури України. За часів князювання Володимира Святославича на київських землях було введено християнство за грецьким зразком, що відповідало тодішнім інтересам держави. Християнство сприяло розширенню економічних і культурних відносин Київської Русі з європейськими країнами і, по суті, володіло монополією на культурне творення у державі.

3. Наступний період – третій – це час, визначений XIV – першою половиною XVII ст. Зсередины XIII ст. Русь зазнавала руйнівних нападів монголо-татарських орд, що мали катастрофічні наслідки для її економіки і культури. За цих умов феодальна роздробленість посилюється, цього ж часу починаються процеси етногенезу етнічних спільностей. Формування української народності проходило на території Київського, Переяславського, Чернігово-Сіверського, Волинського і Галицького князівств.

4. Четвертий період розвитку української культури проходив під впливом національно-визвольної революції під проводом Богдана Хмельницького (друга половина XVII-XVIII ст.). Усна народна творчість другої половини XVII ст. відобразила найголовніші події тієї доби. У процесі визвольної боротьби значно розширився світогляд українців, зросла їх етнічна самосвідомість. У другій половині XVII ст. в Україні поширюється стиль бароко, який став стилем епохи, цілісною художньою системою.

5. Наступний період розвитку української культури пов'язаний з глибокими перетвореннями у всьому слов'янському світі (кінець XVIII – початок XX ст.) – добою Українського національного відродження.

6. Історія української культури XX ст. – складний і суперечливий час – це шостий період розвитку етнокультури українців. Культура України XX ст. – це свідчення незламного духу народу, який постійно тяжів до збереження власної мови, історичної пам'яті, мистецьких надбань минулих часів.

7. 90-ті роки XX ст. започаткували сьомий етап історії української культури. Акт про державну незалежність України, прийнятий 24 серпня

1991 р., відкрив нову сторінку в історії культури України. Чи не вперше український народ отримав можливість вільно творити. Поступово наша країна посідає гідне місце у світовій системі економічних, політичних і культурних зв'язків.

3. ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

Історичними джерелами вважається все, що було створено людським суспільством і дійшло до нас у вигляді предметів матеріальної культури, пам'яток писемності, світогляду, моралі, звичаїв, мови.

За способом передачі подій минулого історичні джерела поділяються на такі види:

1. *Речові* (знаряддя виробництва, предмети побуту, монети, споруди тощо).

2. *Етнографічні* (дані про характерні особливості культури, побуту, звичаїв).

3. *Лінгвістичні* (мова, діалекти).

4. *Усні* (пісні, думи, легенди, перекази, прислів'я, приказки тощо).

5. *Писемні* (записи на папірусі, пергаменті, бересті, папері):

– *актові матеріали* (офіційні документи різних установ);

– *оповідні пам'ятки* (літописно-мемуарні та літературні твори).

6. *Фотодокументи*.

7. *Графітні* (стародавні написи на стінах, різних речах, склі, кераміці, гарматах, тобто – це написи на всьому, крім паперу).

Для відтворення давньої історії України служать в основному речові (археологічні) пам'ятки; а також праці грецьких, римських, візантійських, арабських істориків, літераторів (Геродот, Страбон, Птоломей, Тацит, Прокопій Кесарійський, Йордан, Лев Діакон, Аль-Масуді та ін.). Особливе місце серед джерел займають літописи – «Повість минулих літ», Київський та Галицько-Волинський літописи та ін. Опираючись на перераховані джерела, історики досліджують різні історичні періоди, події, життя та діяльність видатних постатей. Твори істориків складають історіографію історії України, тобто сукупність досліджень, присвячених певному історичному періоду або всій історії України.

Твори істориків складають *історіографію* історії України, тобто сукупність досліджень, присвячених тому чи іншому історичному періоду або всій історії України. З другої половини XVII ст. починається підготовка перших узагальнюючих творів з історії України. Цю традицію започаткували козацькі літописи, які порівняно із минулими, змінили форму викладу. Це були не лише літописи, у них подано систематизований виклад історії України («Синопис», «Хроніка» Ф. Сафановича). У XVIII ст. з'являються історичні твори, які генетично пов'язували козацько-гетьманську добу з Київською Руссю та Галицько-Волинською державою («Краткое описание Малороссии»). Дослідженням історії України у цей час займалися Г. Полетика, Г. Кониський та ін. До написання історії України долучились і зарубіжні історики (Жан-Бенуа Шерер, Йоган-Хрiстiан Енгель). Важливою пам'яткою історичної думки кінця XVIII – початку XIX ст. стала «Історія Русів» (автор невідомий).

Вагомим кроком у дослідженні історії України стала поява на початку XIX ст. узагальнюючих, систематизованих видань Д. Бантиш-Камєнського «История Малой России» та М. Маркевича «История Малороссии». В Україні поширюються ідеї романтизму, прихильники якого закликали вивчати історію, культуру, мову, побут свого народу. Ідею народності підхопили історики. Тому не дивно, що вони були й одночасно й етнографами. Традицію дослідження історії України продовжили М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович, О. Лазарєвський, М. Драгоманов, Д. Яворницький.

Важливе значення для розвитку історичної науки та дослідження вітчизняної історії мали систематизація і публікація історичних джерел – «Архив Юго-Западной России» та «Актов, относящихся к истории Южной и Западной России». Публікувались джерела і в інших виданнях («Киевская старина»). Дослідженням історії України у той час займалися також і російські (С. Соловйов, О. Шахматов) та польські (К. Шайноха, С. Кучинський) вчені.

Наприкінці XIX ст. українська історіографія мала значний науковий доробок. На порядок денний постало питання його узагальнення. З цим завданням успішно справився М. Грушевський («Історія України-Руси»). Поряд із ним успішно працювали Д. Багалій, О. Оглоблін, Д. Яворницький та багато інших вчених. Багато проблемами вітчизняної історії займався й І. Франко. Розвитку історичної думки в Україні сприяла діяльність ряду наукових установ, товариств, комісій (історич-

не товариство Нестора-Літописця, Південно-Західний відділ Російського географічного товариства).

Що стосується історії української культури, то вона і досі залишається недостатньо дослідженою в науковому плані сферою, хоча перші спроби написати її припадають ще на середину XIX ст. Наприкінці XIX – на початку XX ст. вчені розглядали українську культуру як цілісність у її історичному розвитку. Відповідна теоретична база була підготовлена попередниками. Теоретичне узагальнення історико-культурного розвитку започатковано у працях М. Костомарова, І. Нечуя-Левицького, М. Драгоманова, М. Грушевського, І. Франка.

У суспільній думці та культурознавчих дисциплінах того часу точилася боротьба двох протилежних доктрин. Згідно з першою, українська культура є самобутньою, зі своїми традиціями і специфічними особливостями формування та розвитку. Згідно з другою, українська культура розвивалася у тіні російської, тому розвиток її повністю визначався цим фактом. Головні зусилля українських діячів науки, мистецтва, істориків культури були спрямовані на обґрунтування й утвердження першої доктрини. Свою роль відігравав і політичний фактор: потрібні були вагомі аргументи, щоб довести право на національну і державну незалежність. Перші публікації такого спрямування зазвичай були невеликими за обсягом розвідками про окремі особливості української культури, поглядом на якийсь конкретний аспект її розвитку.

Особливо слід відзначити культурологічну спадщину Івана Франка (1856-1916), адже йому належить філософське опрацювання цілісної концепції історії української культури. Однією з головних робіт І. Франка, присвячених цій проблемі, є «Історія української літератури від початків українського письменства до Івана Котляревського». По суті, це історія культури, адже в ній література розглядається у широкому розумінні слова, як «збір усіх духовних виплодів» народу. Автор викладав не лише історичний шлях літератури («красного письменства», за тогочасною термінологією), а й розвиток матеріальної та духовної культури, що спричинив формування своєрідного цивілізаційного типу українця, який характеризується у праці «Українці».

Історію української культури у змалюванні конкретних подій і фактів першим подав М. Грушевський. У своїх працях він значну увагу приділяв культурним процесам, які, на його думку, відіграють визначальну роль в історичній долі народу, адже від розвитку рівня культури залежить вибір

народом шляху на перехрестях історії. Цілу низку проблем розвитку української культури розглядає М. Грушевський у праці «Культурно-національний рух на Україні в XVI-XVII віці» (1912). На тлі історичних обставин він аналізує культурне піднесення, яке знайшло вияв у розвитку книгодрукування, освіти, живопису тощо. Його погляди на розвиток культури XVII-XIX ст. викладені також в «Ілюстрованій історії України» (1911), що витримала кілька видань. Перу дослідника належать також перша енциклопедія українознавства – «Украинский народ в прошлом и настоящем» (1914-1915), «Історія української літератури» (1923-1926), «З історії релігійної думки на Україні» та багато інших праць.

Значний внесок у вивчення історії української культури зробив Іван Огієнко (1882-1973) – культуролог, філолог і мовознавець, історик церкви, автор кращого перекладу Біблії сучасною літературною мовою, засновник і перший ректор Кам'янець-Подільського державного університету (1918-1919), міністр культів (віросповідань) в уряді Директорії, один з ініціаторів відродження Української автокефальної православної церкви, пізніше митрополит УПЦ у Канаді Іларіон. У спадщині І. Огієнка майже тисяча праць, більшість з яких присвячена проблемам національної культури. Серед найвизначніших – багатотомна «Наша літературна мова», в якій опрацьовано тисячі історичних і етнографічних джерел та літературних творів, «Історія українського друкарства», «Дохристиянські вірування українського народу», «Українська церква», «Візантія й Україна», «Князь Костянтин Острозький» та ін. У 1917-1918 рр. І. Огієнко читав у Київському університеті курси української мови та культури. На основі лекцій він видав книгу «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу» (1918), яку можна вважати першим підручником з історії української культури.

В радянський період вивчення історії України мало суперечливий характер. Значно зросли масштаби досліджень, що організовувались в Українській Академії наук, багатьох навчальних закладах, спеціальних установах. В Україні видано значну кількість праць, присвячених різним аспектам українського історичного процесу. Однак радянська історична наука зазнала потужного впливу тоталітарної системи, її ідеологічної машини, що визначало пропагандистський, антинауковий характер переважної більшості видань радянських часів.

Традиції, започатковані М. Грушевським продовжили втілюватись у науковий доробок істориків і в період українізації (Д. Багалій, О. Оглоб-

лін, П. Федоренко, П. Клименко, О. Гермайзе та ін.). Однак із утвердженням тоталітарної системи, при пануванні марксистської ідеології і принципів в радянській історичній науці (одним із провідників був Український інститут марксизму і ленінізму), із згортанням українізації, на початку 30-х рр. ХХ ст. почалась ідеологічна обробка українських істориків. В центрі уваги їх наукової діяльності ставала історія більшовицької партії, класова боротьба тощо. Події, які відбувались в Україні розглядались в контексті загальнонорадянської історії. Тоді ж з'явилась перша узагальнююча радянська праця з історії України з найдавніших часів до Великої Вітчизняної війни – «Короткий нарис історії України». На значне коло наукових проблем було поставлено заборону, розпочалась фальсифікація і викривлення тих подій, історичних осіб, які не вписувались в панівну в історичній науці марксистську ідеологію. Чимало істориків потрапили в жорнова сталінських репресій. Найкращою узагальнюючою працею західноукраїнських учених, що висвітлювала культурний процес в Україні від найдавніших часів до 30-х років ХХ ст., була «Історія української культури» (1937) за редакцією І. Крип'якевича. У книзі, розрахованій на масового читача, містився досить глибокий аналіз трьох сфер культури: побуту (І. Крип'якевич), літератури (В. Радзикович) і мистецтва (М. Голубець); до останньої додано невеликі розвідки про театр (С. Чарнецький) та музику (В. Барвінський). У 1940 р. у Празі вийшов друком курс лекцій для студентів Українського технічного господарського інституту під назвою «Українська культура» (ред. Д. Антонович), авторами якого були В. Біднов, Д. Дорошенко, О. Лотоцький, Д. Чижевський, В. Січинський – кращі на той час знавці окремих галузей української культури. Книга пізніше витримала кілька перевидань.

Після другої світової війни українська історична наука все більше підпорядковувалась політичним цілям і змушена була проводити партійну лінію. Чи не найяскравіше це проявилось під час святкування 300-річчя «возз'єднання України з Росією». Зазначені цілі виконував і «Український історичний журнал», що почав виходити з 1957 р.

Найбільшим доробком (за обсягом) українських радянських істориків є восьмитомна (10 книг) «Історія Української РСР». Поруч з наявністю багатьох невідомих документальних даних, узагальнень, імен, томи цієї роботи мали чимало фальсифікацій та перекручень. Однак, попри панування марксистсько-ленінської ідеології, окремі радянські історики прагнули писати об'єктивну історію України (І. Гуржій, К. Гуслистий, М. Браичевський, О. Апанович, Я. Дашкевич, Я. Ісаєвич).

За цих умов у радянській, передусім російській, історіографії остаточно сформувалась великодержавницька схема СРСР. Проповідувалась своєрідна «месіанська роль» Росії в долі всіх народів, що їх у свій час прилучив російський царизм. СРСР фактично змальовувався як спадкоємець «єдиної і неділимої» Російської імперії. Відповідно до цього, історики стали зображувати царську Росію як постійного піклувальника, визволителя і захисника України протягом усього історичного процесу, як «старшого брата». Український народ уявлявся якимось другосортним, неповноцінним, меншовартим. Історія України показувалась не як самостійний, самодостатній процес, а як постійне прагнення українського народу до «возз'єднання» з Росією. Всілякі прояви боротьби за незалежність України, за створення української самостійної держави розглядались як «сепаратизм», як «зрада». Таке таврування отримали І. Виговський, П. Дорошенко, І. Мазепа, П. Орлик, М. Грушевський, С. Петлюра та ін.

З цих же причин за роки радянської влади так і не було витворено цілісної концепції розвитку української культури, не видано узагальнюючих праць, хоча духовна атмосфера 20-х років здавалась обнадійливою. Це був дуже короткий період, коли Україна мала право на свою історію і свою культуру. З робіт концептуального характеру, в яких здійснювалася спроба втілити весь процес історичного розвитку української культури, слід назвати книгу А. Козаченка «Українська культура, її минувшина та сучасність» (1931). Однак і вона не дійшла до читача: розпочалася боротьба з «українським буржуазним націоналізмом» і все, що хоч трохи наближалось до істини і могло розхитати офіційні ідеологічні постулати, виводили з широкого вжитку.

Під час війни було зроблено спробу видати історичний нарис «Українська культура» за редакцією К. Гуслистого, М. Рильського та С. Маслова (1944), з'явився навіть набірний примірник цієї книги, але до читача вона так і не дійшла; пізніше її було піддано нищівній ідеологізованій критиці. Під час «відлиги» кінця 50-х – початку 60-х років побачив світ перший і, на жаль, єдиний тоді підручник – «Історія української культури» М. Марченка (1961), у якому систематично викладено історію культури українського народу з найдавніших часів до середини XVII ст. Автор висвітлював матеріальну культуру, побут і звичаї, усну народну творчість та шкільну освіту, письменство і книгодрукування, розвиток мистецтва. Але цей підручник не дає уявлення про культурний розвиток України XVII-XX ст., до того ж він концептуально застарів.

Узагальнюючі роботи з історії культури України виходили на Заході. Великою заслугою українських науковців було видання тематичної «Енциклопедії українознавства» у трьох частинах (Мюнхен; Нью-Йорк, 1949), де подано загальну характеристику та проаналізовано головні складники української культури. До участі у виданні були залучені відомі дослідники, зокрема О. Прицак та Д. Чижевський. Протягом 1955-1984 рр. наукове товариство ім. Т. Шевченка випустило багатотомну «Енциклопедію українознавства» за редакцією В. Кубійовича, яка також містить великий фактичний культурологічний матеріал. У 1953-1954 рр. побачили світ «Нариси з історії нашої культури» відомого українського поета, літературознавця, мислителя Є. Маланюка. Автор висвітлює генезис національної культури, її джерела та витoki, роль етнокультурних взаємовпливів, аналізує культуротворчу роль козацтва та козацької держави, вказує на ті втрати, які зазнала українська культура протягом тривалої «ночі бездержавності».

Після поразки Української національно-демократичної революції 1917-1920 рр. значна частина істориків емігрувала з України. За кордоном було створено низку наукових центрів і установ, співробітники яких займалися історичними дослідженнями. Серед них яскраво відзначались Український вільний університет (Прага), Українське історико-філологічне товариство і Музей визвольної боротьби України (Відень), Український науковий інститут (Берлін), Наукове товариство ім. Т. Шевченка (Львів).

Історики-емігранти досліджували широке коло історичних проблем і створили чимало наукових і публіцистичних праць. У 20-х рр. ХХ ст. складається державницька школа української історіографії, засновником якої був В. Липинський. Тоді ж плідно працювали І. Крип'якевич, Д. Дорошенко, С. Томашівський та ін. Наприкінці 40-х-початку 50-х рр. ХХ ст. більшість українських вчених і наукових осередків переїхали за океан у США, Канаду та інші країни, де вони продовжили свою плідну роботу. Інтенсивно працював Український науковий інститут при Гарвардському університеті. Історики української діаспори в роки війни і повоєнний час займалися широким колом різноманітних проблем з історії України (Т. Гунчак, О. Субтельний, Н. Полонська-Василенко, В. Верига, Л. Винар та ін.). Було підготовлено й видано ряд узагальнюючих праць, монографій та статей. Науковий доробок вчених за межами України, попри значну проблему браку потрібних джерел (адже архівні матеріа-

ли були для них практично недоступними) вносив в дослідження історії України багато нового матеріалу, нових наукових положень і висновків.

З початком перебудови в СРСР було зроблено певні зрушення в процесі розчищення дослідницького простору від старих догм і стереотипів. З'явилась ціла низка публікацій різнопланового характеру, які по-новому розкривали ті, чи інші сторінки вітчизняної історії. Однак, звернення уваги до «білих плям» історії, засвідчило неможливість, навіть за умов «гласності» їх належне дослідження.

В період незалежності перед історичною наукою, з відкриттям архівів, відкрилась можливість об'єктивного переосмислення минулого. У перші роки незалежності було опубліковано ряд історичних праць, які тривалий час були недоступними багатьом історикам і масовому читачеві. Передусім праці М. Грушевського. Перевидавались праці В. Антоновича, М. Аркаса, І. Крип'якевича, Д. Яворницького та ін. Одночасно розпочалась публікація праць авторів української діаспори. Розгорнулось видання історичних джерел. Поряд із виданням праць раніше заборонених або призабутих істориків і публікацією історичних джерел почався перегляд укорінених в науці й суспільній свідомості ненаукових концепцій, стереотипів і міфів. Активно розпочалось дослідження регіональної історії України, її окремих міст і сіл, а також визначних історичних осіб. Прикладом цього можуть слугувати наукові праці С. Кульчицького, В. Даниленка, О. Бойка, В. Сергійчука, С. Касьянова, В. Смолія, В. Степанкова, В. Верстюка, Я. Дашкевича та багатьох інших дослідників. В період незалежності розгорнувся процес підготовки і видання навчальних посібників. Багато різних проблем з історії України опублікували «Український історичний журнал», «Дзвін», «Пам'ять століть» та ін.

За останні роки вийшла друком велика кількість праць, у яких прямо або опосередковано висвітлюються питання розвитку української історії та культури. Заслуговеє високої оцінки те, що в Україні зусиллями видатних науковців уперше видається фундаментальна п'ятитомна «Історія української культури» за загальною редакцією президента НАН України академіка Б.Є. Патона. Поява цих колективних досліджень викликала великий інтерес і схвалення громадськості. Характерною їх ознакою є намагання авторів подати усю повноту культурного життя України. Заслуговеє на позитивну оцінку те, що у дослідженні висвітлюється рівень політичної культури населення, технічної оснащеності виробництва, особливості побуту на різних етапах історії українського

народу, фольклор тощо, тобто ті питання, на які автори або взагалі не звертають уваги, або роблять це недостатньо. Вихід п'ятитомника – величезне досягнення української культурології та історичної науки. Наукові праці з історії та української культури початку XXI ст. характеризуються наростанням уваги українських науковців до інтеграційних процесів у світовій процесі, їх глобалізації, зростання взаємовпливу з духовним життям України..

Рекомендована література

Основна:

1. Аксьонова Н. В., Домановський А.М., Чугуй О. Історія української культури: навчально-методичний посібник. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 196 с.
2. Бойко О. Д. Історія України: підручник. 4-е вид., доповн. Київ: Академвидав, 2012. 704 с.
3. Історія української культури: курс лекцій / Анучина Л. В. [та ін.]; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків: ФІНН, 2010. 407 с.
4. Багацький В. В., Кормич Л.І. Історія України: підручник. 3-є вид., доп. і переробл. Київ: Алерта, 2010. 388 с.
5. Історія та культура України: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / за наук. ред. проф. В. С. Бліхара. Львів: ПП «Арал», 2018. 480 с.
6. Історія української культури: підручник / [кол. авт.: В. О. Лозовой та ін.]; за ред. проф. В. О. Лозового; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». Харків: Право, 2013. 367 с.
7. Історія української культури: навч. посіб. / [В. М. Шейко, В. Я. Білоцерківський]. 5-е вид., стер. Київ: Знання, 2013. 271 с.
8. Комарніцький О. Б. Історія України: матеріали для підготовки до тестування: навчальний посібник. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О.А., 2007. 456 с.
9. Магочій П-Р. Україна. Історія її земель та народів / [пер. з англ. Ернест Гийдель, Софія Грачова, Надія Кушко, Олексій Сидорчук; наук. ред. Сергій Біленький; ред. Лариса Ільченко]. 2-е вид., доп. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2017. XXII, 812 с.
10. Олійник С. В., Сидорук С. А. Історія України: конспект лекцій для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів України. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2011. 172 с.
11. Історія української культури: навчальний посібник / ред. О.Ю. Павлова. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 368 с.

Додаткова:

1. Бунятян К. П. та ін. На світанку історії. Київ: Вид. дім «Альтернативи», 1998. 336 с.
2. Воронов В. І. Джерелознавство історії України: курс лекцій. Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського університету, 2003. 336 с.
3. Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний український досвід (1991-2009). Київ: Логос, 2012. 132 с.
4. Давня історія України: в 3-х томах / голова ред. кол. П. П. Толочко. Київ: Наукова думка, 1997. Т. 1: Первісне суспільство. 560 с.
5. Смолій В., Удод О., Ясь О. Історія інститутська, історія українська (Ювілейні роздуми з академічної проблематики). *Історіографічні дослідження в Україні*: зб. наук. пр. 2012. Вип. 22. С. 5-42.
6. Комарніцький О. Б. Джерелознавство історії України: навчальний посібник для студентів історичних факультетів. Кам'янець-Подільський: ПП Заріцький, 2006. 172 с.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягають предмет і завдання курсу з історії України?
2. Назвіть основні функції історичного пізнання.
3. Розкрийте зміст методології історичної науки.
4. Які ви знаєте методи історичних досліджень?
5. Назвіть принципи історичних досліджень.
6. Які види історичних джерел ви можете назвати?
7. Які археологічні пам'ятки посідають особливе місце в історії України?

Завдання для перевірки знань

1. Історія України це:

- А. Розповідь про минуле.
- Б. Наука, що вивчає Україну.
- В. Наука, що вивчає розвиток людського суспільства на території України та його закономірності.

2. Галузь історичної науки, що вивчає речові (матеріальні) пам'ятки та реконструює за ними давню історію суспільства, називається:

- А. Сфрагістика.
- Б. Археологія.
- В. Геральдика.

3. Хронологія це:

- А. Історична періодизація.
- Б. Наука про минуле.
- В. Послідовність певних подій у часі.

4. Найбільш загальне визначення поняття «культура» як складного, єдиного і цілісного соціально-історичного явища?

- А. Це спосіб існування людини, вища форма життєдіяльності суспільства.
- Б. Це вся сукупність (система) матеріальних і духовних вартостей, нагромаджених людством впродовж всієї історії свого існування, а також сама його діяльність по створенню, розподілу і споживанню цих вартостей.
- В. Це «вираження» змісту суспільства (суспільного життя), всі його матеріальні і духовні сфери (виробництва, розподілу і споживання вартостей).

5. Під терміном «історичні джерела» розуміють:

- А. Все що було створено людським суспільством і дійшло до нас у вигляді предметів матеріальної культури, пам'яток писемності, світогляду, моралі, звичаїв, мови.
- Б. Літописи.
- В. Книги про історію.

6. Які складові є провідними у системі духовної культури?

- А. Мова, житло, етика, освіта, релігія, наука, техніка, обряди.
- Б. Право, мораль, політика, мова, освіта, транспорт, наука, техніка.
- В. Мова, наука, освіта, право, етика, релігія, мистецтво, звичаї, обряди.

7. Українська діаспора:

- А. Процес розпорошення, розселення вихідців з України.
- Б. Об'єднання вихідців із України та їх нащадків, які проживають у Канаді.
- В. Сукупність вихідців із України та їх нащадків, які через певні обставини змушені проживати поза межами Батьківщини.

8. Культурні звичаї – це:

- А. Традиції культурного життя народу.
- Б. Усталений спосіб культурного життя (існування) народу.
- В. Особливі форми культурної життєдіяльності народу.

9. Культурні традиції – це:

- А. Форми культурного життя, що існують давно.
- Б. Позабіологічний процес передачі культурного досвіду, пов'язаного зі звичаями.
- В. Форми культурного життя, що успадковуються.

10. Інтегративна функція це:

- А. Передача історичного досвіду поколінь.
- Б. Система цінностей та норм.
- В. Здатність об'єднувати людей.

ТЕМА 2

ПЕРВІСНЕ СУСПІЛЬСТВО ТА ПЕРШІ ДЕРЖАВНІ УТВОРЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

План

1. Первісний лад на території України. Зародження культури.
2. Іраномовні племена на українських землях (кіммерійці, скіфи, сармати).
3. Античні міста-держави Північного Причорномор'я.
4. Давні слов'яни: етногенез, розселення, культура.

Рекомендована література

Питання для самоконтролю

Завдання для перевірки знань

Мета: сформувати поняття про історичну хронологію давньої історії України, з'ясувати походження та етапи розвитку людини; розкрити основні характеристики кам'яного, мідного та бронзового віків, в контексті їх порівняльної характеристики; простежити особливості зародження первісної культури та її прояви на українських землях; визначити особливості історико-культурного розвитку античних міст полісів Північного Причорномор'я; розвивати навички аналізу історичних та археологічних фактів, вміння виділяти головне.

Основні поняття: археологічна культура, велике переселення народів, відтворювальне господарство, народні звичаї та обряди, неолітична революція, заклинання, замовляння, Трипільська культура, орнаментика, палеоліт, синкретизм, культура східнослов'янських племен.

1. ПЕРВІСНИЙ ЛАД НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ. ЗАРОДЖЕННЯ КУЛЬТУРИ

Первісна доба, або доісторичний період на території України, тривала досить довго, аж до часів, коли узбережжям Чорного моря поширилася давньогрецька цивілізація у прояві грецьких колоній-полісів і поселень. В залежності від матеріалу та техніки виготовлення знарядь праці історію первісного суспільства вчені поділяють на кілька періодів.

На зорі свого розвитку людство пройшло через т. зв. кам'яну добу, коли визначальну роль у діяльності людини мали вироби з каменю. Першою епохою кам'яної доби був *палеоліт* (у перекладі з грецької мови «палайос» – стародавній та «літос» – камінь – давній кам'яний вік). Він тривав від 1 млн. до 10 тис. років тому і мав три етапи – ранній, середній та пізній.

Саме під час раннього палеоліту, близько 1 млн. років тому, з'явилася перша людина на території України. Відомі й перші її стоянки – біля с. Лука-Врублевецька, Молодове на Поділлі, смт. Королеве на Закарпатті, с. Василівка, Круглик біля Дніпрових порогів, м. Амвросіївки на Донеччині, с. Старосілля, у печері Киїк-Коба в Криму та ін. (всього близько 30).

У ті часи клімат був досить теплим, дещо вологим, з періодичними похолоданнями. Первісні люди жили невеликими групами (первісне людське стадо), часто змінювали своє місце знаходження з причин пошуку їжі. Користувалися примітивними знаряддями праці з дерева і каменю (загострені палиці, рубила, скребла, гостроконечники), займалися збиральництвом і полюванням. На думку вчених фізичний тип людини в цей час еволюціонував від людини прямо ходячої (*Homo erectus*, застаріла назва – архантропи) до людини вмілої (*Homo habilis*), а з часом, близько 40 тис. років тому з'являється людина сучасного типу, названа людина розумною (*Homo sapiens*). В лані суспільної організації первісне людське стадо змінюється родовою общиною. Спорідненість у роді визначалася за материнською лінією в силу домінування жінки у суспільному, економічному житті людського колективу (матріархат). Окремі роди об'єднувалися в племена. Виникають релігія, мистецтво (наскальні розписи, різьбярство, скульптура з глини).

Найдавніші предмети первісного мистецтва було знайдено в групі палеолітичних стоянок Молодове на Дністрі. Важливим елементом розвитку культури цієї доби стала поява житла. До цього тривалий час сховищем для людей служили печери. Потім з'явилися наземні житла (курени) та підземні (землянки). З наступом похолодання клімату будівництво жител удосконалювалося: первісні люди будували вже наземні житла на зразок яранг, застосовуючи для виготовлення каркасу великі кістки і шкури мамонтів та інших тварин, а також дерево. В с. Мізин в Чернігівській обл. на місці стоянки (близько 18 тис. рр. до н. е.) археологи виявили залишки жител типу чумів. Серед знахідок – унікальні твори первісного мистецтва – скульптура, графіка, живопис. Знайдені також музичні, як припускають дослідники, інструменти, зокрема набір ударних інструментів з кісток мамонта. До так званих звучних інструментів належить також «шумлячий» мізинський набірний браслет, який складається з п'яти окремих незамкнених кілець. Це своєрідні кастаньєти, які поки що є єдиним свідченням про наявність танців у палеолітичній культурі Східної Європи.

В цей час формуються перші примітивні форми вірувань людей: тотемізм (віра у спільного предка), анімізм (віра в душу і потойбічний світ), магія (віра у надприродні сили людини) і фетишизм (віра у надприродні сили предметів неживої дійсності).

В епоху *мезоліту* (від грецьких слів «мезос» – середній і «літос» – камінь – середнього кам'яного віку, 10-6 тис. р. до н. е.) відбулися значні зміни, адже останній льодовик на території Європи розтанув, залишивши по собі пустельний ландшафт, численне каміння, багато водойм та островки хвойних дерев. Зникають мамонти і шерстисті носороги. Люди окрім рослинної їжі вживали рибу, молюски, м'ясо тварин, котрих вони поступово почали приручати. У VII–VI тис. до н. е. людина удосконалила свої знаряддя праці. Лук і стріли зробили можливим полювання наодинці, а не колективом, збільшилася кількість здобичі, що привело до зникнення великих стійбищ. Замість них люди жили невеликими групами. Характерним явищем стає масове переселення мисливців і збирачів з одного місця на інше. Покращується і виробництво окремих знарядь. Так, краща обробка кремінних виробів мала своїм наслідком зменшення розмірів предметів (мікроліти), збільшення способів їх використання, а відтак і продуктивності. Саме тоді виникають перші зачатки тваринництва й рослинництва. Відомо чимало стоянок людини тієї доби на терито-

рії України, зокрема Журавська на Чернігівщині, Мурзак-Коба, Фатьма-Коба у Криму, Гребениківська на Одещині та ін.

Період *неоліту* (з грецької – «неос» – новий, «літос» – камінь – новий кам'яний вік, 6–4 тис. до н. е.) – час значного покращення техніки виготовлення кам'яних знарядь праці (шліфування, свердління, пиляння), відбувається т.зв. «неолітична революція» – перехід від привласнюючи до відтворюючих форм господарювання: збиральництво, мисливство та рибальство поступаються місцем відтворюючим формам господарства – землеробству (мотиковому рільництву) й скотарству. Суттєвими безпосередніми наслідками неолітичної революції були: винайдення і поширення якісно нових способів виготовлення знарядь праці; виникнення нових видів виробництва і створення штучних продуктів; перехід до осілого способу життя; формування стад свійських тварин, використання їх як тягової робочої сили; перший в історії людства «демографічний вибух»; початок поступового переходу від матріархату до патріархату тощо.

При цьому південний захід України випереджав північний схід в еволюції господарських процесів. Люди стали вирощувати зернові культури: ячмінь, просо, пшеницю, жито, вику, одомашнили бика, вівцю, козу, свиню, коня. Усе це стало можливим завдяки удосконаленню знарядь праці: з'явилися крем'яні сокири, великі ножі, наконечники списів з двобічною обробкою леза й долота, освоєно техніку шліфування, розпилювання та свердління виробів. З метою зберігання харчів почали виготовляти глиняний посуд. У цей час свої початки беруть: прядіння, ткацтво та торгівля. Збільшення продуктивності праці привело до подовження тривалості життя людини, середній вік якої зріс до 30–32 років. Мешкали люди тієї доби у землянках або напівземлянках.

На території України виявлено близько 500-та неолітичних людських поселень, розташованих переважно в долинах річок Дніпра, Десни, Прип'яті, Південного Бугу, Дністра та Сіверського Дінця. Археологам відома низка археологічних культур епохи неоліту: Буго-Дністровська культура (середина VI – початок IV тис. до н. е.), Сурська культура (V – початок IV тис. до н. е.), Кримська культура (V–IV тис. до н. е.), Дніпро-Донецька культура (2-га половина V тис. до н. е.), Культура лінійно-стрічкової кераміки (2-га половина V тис. до н. е. – Західна Україна) та Культура ямково-гребінцевої кераміки (кінець V – початок IV тис. до н. е. – Сумщина – Харківщина).

Значні зміни в житті людини продовжилися в епоху *енеоліту* (лат. Слово «аенеус» – мідний, грецьке «літос» – камінь – мідно-кам'яний вік, IV – III тис. до н. е.). Зі збільшенням населення послаблюються родові зв'язки, а відтак і родова община, на зміну їй приходять територіальна община, створюються спочатку племена, а згодом – союзи племен. Саме на цей час припадає існування Трипільської культури (в 1896 р. у с. Трипілья на Київщині археолог Вікентій Хвойка першим розкопав залишки цієї археологічної культури). Трипільські племена були попередниками індоєвропейської сім'ї народів, проживали на території сучасних Румунії, Молдови, Правобережної та частини Лівобережної України.

Теорії походження трипільської культури: 1) виникла на основі місцевих культур; 2) прийшла з Середземноморського регіону; 3) виникла внаслідок взаємодії та поєднання місцевих і прийшлих культур.

Особливості трипільської культури:

– в економічній сфері були зернове землеробство; поступове витіснення мотики ралом; приселищний характер тваринництва; поява мідних знарядь праці при збереженні домінування кам'яних і крем'яних;

– у сфері суспільних відносин – перехід від матріархату до патріархату; зародження міжплемінних об'єднань; формування ієрархічної структури родів; збереження великої сім'ї, що складалася з кількох парних сімей як основної суспільно-економічної ланки; зародження елементів приватної власності;

– у сфері побуту – побудова великих глиняних будівель, утворення гігантських протоміст з населенням майже 15-20 тис. жителів; міграція поселень через виснаження землі кожні 50-100 років; розписна плоскодонна кераміка з орнаментом, що виконаний жовтою, червоною та чорною фарбами;

– у духовній сфері – домінування символів родючості, матеріалізація їх у символи Добробуту – жіночі статуетки, зображення сонця, місяця, води, глиняні фігурки тварин.

Головним заняттям було землеробство. Важливу роль відігравали скотарство, садівництво, рибальство, мисливство. Значного розвитку набуло ремісництво (використання молота і на ковальні). Великим досягненням культури була її кераміка. Високого рівня досягла духовна культура. Припускають, що в трипільців існувала писемність.

Теорії зникнення трипільської культури: 1) зміна клімату, різке похолодання, що негативно позначилось на веденні господарства; 2) внутрішні чвари між союзами племен; 3) зовнішня загроза. У середині III тис. до н. е. Трипільська культура під впливом поширення племен Ямної культури з південного заходу і Культури кулястих амфор із північного заходу поступово зникла з історичної арени, її нащадки в епоху ранньої бронзи увійшли до складу Шнурової кераміки культур.

Після епохи міді наступила епоха бронзи – *бронзовий вік* (друга половина III – початок I тис. до н. е.). Потрапляли бронзові вироби на територію України з Кавказу, Карпато-Дунайського регіону. Згодом і місцеві майстри опанували техніку виробництва предметів із бронзи. Так бере свій початок металургія. Покращення знарядь праці дало змогу підвищити її продуктивність, а це, в свою чергу, привело до соціального розшарування. Крім того, суспільний поділ праці мав своїм наслідком поділ племен на осілих (землеробів) і кочових (скотарських).

Землеробські племена проживали переважно в зоні лісостепу. З сільськогосподарських знарядь ними було винайдено соху, що дало можливість підвищити продуктивність праці, обробляти землі на території Полісся. Зерно стало головним продуктом споживання. Проте порівняно невисока продуктивність виробництва, виснаження земель змушували людей періодично змінювати місця проживання.

У степовій зоні розвинулося кочове скотарство, яке порівняно з землеробством було менш трудозатратним. Накопичення запасів харчів в руках окремих людей чи племен започаткувало майнову диференціацію, яка мала своїм наслідком загострення суспільних відносин. У такому разі великого значення набула зброя для нападу або захисту. Сама зброя також удосконалювалася, з'явилися нові її види: списи, щити, панцирі. Зовнішня загроза спонукала виникнення організаційної структури колективу – окремих соціальних груп. В цей час завершується *перший суспільний поділ праці*.

У цей проміжок часу на території степової України проживали племена Ямної (станом на початок II тис. до н. е. вони зайняли південне Правобережжя), Катакомбної (Протягом II тис. до н. е. у Північному Причорномор'ї (Східна і Південна Україна), Зрубної (XVIII-XII ст. до н. е. степове лівобережжя) археологічних культур. Їх носії перебували на перехідному етапі розвитку від різних занять до скотарства, мали осілий спосіб життя, використовували знаряддя праці з бронзи та кістяні

вироби. Патріархально-родовий лад поступово починав розкладатися. Мешкали люди у землянках або напівземлянках.

Прикарпаття, лісостепову та поліську природні зони України наприкінці III – середині II тис. до н. е. заселяли племена культур Шнурової кераміки, Стрижовської, Підкарпатської, Городсько-Здовбицької та ін. Їх носії мешкали як у напівземлянках, так і в наземних житлах, головними заняттями були землеробство і скотарство. Люди використовували крем'яні та кам'яні знаряддя праці, вироби з металу. Поховання робили у вигляді трупопокладання і трупоспалення.

Залізний вік – розпочався в I тис. до н. е. Відбувається *другий* (відокремлення ремесла від землеробства) та *третій* (виокремлення торгівлі в самостійний вид занять) суспільні поділи праці. В цей час значно підвищується продуктивність праці, проходять значні міграції населення, встановлюється приватна власність, відбувається поступове майнове розшарування суспільства, з'являються багаті і бідні, завершується розклад первіснообщинного ладу, утворюються воєнно-політичні об'єднання та союзи, зароджуються держави.

2. ІРАНОМОВНІ ПЛЕМЕНА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (КІММЕРІЙЦІ, СКІФИ, САРМАТИ)

Наприкінці II – на початку I тис. до н. е. у степах Північного Причорномор'я розселилися *кіммерійці* – найдавніший народ, назву якого донесли до нас писемні джерела, зокрема «Одісея» Гомера. Існує три версії щодо походження кіммерійців. Згідно із першою – це давньоіранський народ, який прийшов на землі України через Кавказ. Друга – кіммерійці з'явилися внаслідок поступового розвитку праіранської степової культури, а їхньою прабатьківщиною було Нижнє Поволжя. За третьою – кіммерійці були місцевим населенням. На теренах України археологи знаходять речові пам'ятки кіммерійців у Північному Причорномор'ї, у нижній течії Дністра та Дунаю.

Ранні кіммерійці вели осілий спосіб життя. Пізніше, у зв'язку з настанням посушливого клімату, вони стали кочовим народом. Головним господарськими заняттям кіммерійців було кочове скотарство, головним чином конярство, а також війни. З джерел відомо, що вони здійс-

нювали далекі завойовницькі походи в Малу Азію, країни Близького Сходу. Вони одними з перших почали виплавляти залізо. Ремісники кували залізні вироби, виготовляли сталь. Завдяки застосуванню у військовій справі залізних мечів, наконечників для стріл, булав, бронзових сокир кіммерійська кіннота тривалий час не знала собі рівних у бою.

Кіммерійське населення об'єднувалося у великі союзи племен, які очолював цар-вождь. Жили кіммерійці патріархальними родами, які склалися з сімей. Поступово у них виділяється військова знать. Цьому у великій мірі сприяли грабіжницькі війни. Їх основною метою було пограбування сусідніх племен і народів. Поселення кіммерійців були тимчасовими, в основному – табори, зимівники. Але вони мали свої кузні і ковалів, які виготовляли залізні та сталеві мечі і кинджали, найкращі на той час у Стародавньому Світі. Вони мали високий рівень розвитку керамічного виробництва. Особливо гарними були кубки з лощеною поверхнею, прикрашені геометричним орнаментом. Кіммерійці вміли чудово обробляти кістки. Дуже красивими були у них прикраси, зроблені з напівкоштовного каміння. Збереглися до наших днів зроблені кіммерійцями кам'яні могильні плити із зображенням людей.

Релігійні уявлення кіммерійців відомі за матеріалами поховань. Знайомих людей ховали у великих курганах. Були чоловічі й жіночі поховання. У чоловічі поховання клали кинджали, вуздечки, набір наконечників для стріл, кам'яні бруски, жертівну їжу, коня. У жіночі поховання клали золоті та бронзові кільця, скляне і золоте намисто, глиняний посуд.

Важливо пам'ятати, що поряд з кіммерійцями центральну частину українського лісостепу займали нащадки білогрудівської культури доби бронзи, носії *чорноліської культури*, яких вважають предками східних слов'ян. Основним джерелом вивчення життя чорнолісців є поселення. Знайдено як звичайні селища з 6–10 жител, так і укріплені городища, оточені валами, на яких будувалася стіна із дерев'яних зрубів і рів. Чорноліське городище, південний форпост оборони, захищали три лінії валів та ровів. Під час нападів за їх стінами знаходили захист мешканці сусідніх поселень.

Основу господарства чорнолісців складало орне землеробство й присадибне скотарство. Неабиякого рівня розвитку досягло металообробне ремесло. Залізо використовувалося перш за все на виробництво зброї. На Суботівському городищі знайдено найбільший у тогочасній Європі меч із сталевим клинком загальною довжиною у 108 см. Необ-

хідність постійної боротьби із нападами кіммерійців примусила чорнолісців створити піше військо й кінноту. У похованнях знайдено чимало частин кінської зброї й навіть кістяк коня, покладеного поряд із небіжчиком. Знахідки археологів засвідчили існування кіммерійської доби у Лісостепу досить могутнього об'єднання праслов'ян-землеробів, яке тривалий час протистояло загрозі зі Степу. Життя і розвиток кіммерійських племен були перервані на початку VII ст. до н.е. навалою скіфських племен, з якими пов'язаний наступний етап стародавньої історії України.

Серед перших паростків державності на теренах України історична наука традиційно називає *Скіфію*. Більшість дослідників вважає, що формування скіфів відбулося внаслідок взаємодії місцевих (кіммерійських) племен та прибулих (іранських) кочових племен. Давньогрецький історик Геродот вважав скіфів одним народом, однак аналіз їх способу життя та господарювання свідчить про інше.

У VII–V ст. до нашої ери утворюється могутній *союз скіфських племен*. Основу його становили *скіфи царські* – наймогутніше і найчисленніше плем'я, яке проживало на лівобережжі нижньої течії Дніпра, а також у степовому Криму. До цього союзу входили також *скіфи-кочівники* (правий берег нижнього Дніпра), *скіфи-землероби* (між Інгулом і Дніпром), *еліно-скіфи* (в басейні Південного Бугу). В межах степової смуги України проживали *скіфи-хлібороби (орачі)*. Геродот у своїй «Історії» відмічав, що скіфи-землероби – це власне підкорені нескіфські племена, які мали осілий спосіб життя, займалися землеробством і платили данину «царським скіфам». Існують різні гіпотези відносно того, чи входили праслов'яни лісостепоного межиріччя Дністра і Дніпра до складу Скіфії. Об'єктивно міра політичної залежності місцевого населення від іраномовних кочівників зумовлювалась їх віддаленістю від центру Скіфії та конкретно-історичною обстановкою. Якщо південні райони правобережної частини Середнього Подніпров'я могли безпосередньо входити до складу Скіфії, то лісостепові племена перебували, швидше, під її впливом.

За правління царя **Атея** (IV століття до н. е.) Скіфії належала величезна територія Причорномор'я від Дунаю до Дону. Центром держави було Кам'янське городище на Нижньому Дніпрі. Після розгрому сил Атея військом Філіпа II Македонського (339 р. до н. е.) почався занепад Великої Скіфії. Володіння скіфів значно зменшились у III ст. до н. е. під тиском сарматів.

У Нижньому Подніпров'ї та в Степовому Криму рештки скіфського населення утворили нову державу, що її Страбон назвав *Малою Скіфією*. Найбільшого піднесення вона досягла в II столітті до н. е. за царів Скілура та його сина Палака. Столиця держави – Неаполіс (поблизу Сімферополя) була важливим ремісничо-торговельним і культурним центром. Скіфія вела успішну боротьбу з античними містами-державами, зокрема, взяла під контроль Ольвію. Влада скіфів поширилась на всю Тавриду. На зламі II-III століть н. е. скіфське царство зазнало нищівного нападу готів. Вторгнення у 375 р. гунів призвело до остаточного розпаду Скіфії.

Скіфська матеріальна культура була досить високо розвинутою, вона впливала на економіку, суспільний лад, ідеологію інших племен, що проживали в межах нинішньої території України. Основним заняттям царських скіфів – провідного племені в скіфській державі – було кочове скотарство. Розводили коней, велику та дрібну рогату худобу. Внаслідок цього, стаціонарних будівель у скіфів не було. Геродот писав, що житла у них на візках. Інші античні автори повідомляють, що найменші візки бувають чотириколісними, а інші – шестиколісними. Вже на початку IV ст. до н.е., на поселеннях степового Подніпров'я фіксуються постійні житла. Це двокамерні напівземлянки з округлими приміщеннями, де розміщувалося відкрите вогнище та земляні лави по периметру. Основним матеріалом для виготовлення цих будівель були глина і дерево.

До наших днів дійшли відомості про одяг скіфів. Чоловіки носили куртку з поясом та штани на вірець шаровар, м'які чобітки, шапки з гострим верхом. Жінки – широку довгу сорочку, яка доповнювалася різними деталями. Прикраси – браслети, персні, гривни, оздоблені пояси носили не тільки жінки, але й чоловіки.

Високого рівня у скіфів досягло ювелірне мистецтво. На парадному посуді, кінському спорядженні, головних уборах та одязі бачимо характерні зображення тварин – ведмедя, рисі, бика, коня чи кози. Саме зображення тварин чи характерних для них частин тіла, дало назву особливій течії в декоративно-прикладному мистецтві «звіриний стиль». Вважається, що виникнення «звіриного стилю» було пов'язане з тотемізмом. Його мотиви збереглися і понині в народному українському орнаменті – в килимах, вишивках тощо.

Основним матеріалом для виготовлення творів скіфського мистецтва були кістка, ріг, бронза, срібло, золото, залізо тощо. До шедеврів світового мистецтва належить золотий гребінь із кургану Солоха (Запорізька область), кубок із кургану Куль-Оба – виготовлена із сплаву золота з сріблом ваза, та, певно, найвідомішим у світі зразком мистецтва скіфів є золота пектораль із кургану Товста Могила – нагрудна прикраса ритуального характеру. Розділена на три смуги – зооморфну, рослину і антропоморфну пектораль є яскравим прикладом греко-скіфського ювелірного мистецтва. Особливо майстерно виконана композиція із зображенням двох напівроздягнутих скіфів, котрі стоять на колінах і тримають сорочку з овечого хутра – золоте руно.

До наших днів дійшли взірці скіфської скульптури – виконані з граніту, пісковика чи вапняку, воїни у бойовому обладунку. Цей образ володаря причорноморських степів у III-II ст., до н.е. ставили на могилах у Степовій Скіфії. Знайдені в Неаполі Скіфському (столиця скіфської держави) терракотові статуетки і бронзові фігурки грецьких богів (Деметра, Кора, Афродіта, Гермес, Зевс) належать до предметів імпорту, але деякі з них, імовірно, виготовлялися на місці за античними зразками. Відомі й примітивні зооморфні та антропоморфні фігурки, ритуальні «хлібці», які свідчать про поширення місцевих землеробсько-скотарських культів.

Вірування скіфів відносились до політеїзму, тобто існувала віра в багатьох богів. Геродот називає сімох скіфських богів, яких він ототожнював із грецькими богами. На чолі пантеону стояла богиня Табіті (Гестія) – охороняла вогнище та житло (саме ім'я Табіті означає «та, що зігриває»). Далі Папай (Зевс) та його дружина Алі (Гея) – божества неба і землі, союз двох стихій – джерело життя. Далі Гойтосір (Аполлон), Аргімпаса (Афродіта), Галімасад (Посейдон). Арей – молодший з богів, але в житті Скіфії його культу належала провідна роль. Геродот пише, що на честь Арея проводилися щорічні жертвоприношення. По всій Скіфії споруджувалися велетенські чотирикутні жертovníки з хмизу, на верхівці яких був укріплений старовинний залізний меч (символ Арея). Цьому мечу скіфи приносили в жертву овець та коней.

У III ст. до н. е. у степах Північного Причорномор'я, на місці скіфів утвердились *сармати* – іраномовні племена зі Сходу (Поволжя). Сарматське суспільство перебувало на перехідному етапі від родоплемінних відносин до ранньокласових, але завершити цей перехід створен-

ням власної держави і сарматам так і не вдалося. Сармати були об'єднанням військово-політичних союзів іраномовних племен «царських сарматів», язигів (басейн р. Самари), сіраків (Кубань), роксоланів (нижнє Подніпров'я) упродовж II-I ст. до н. е.; аорсів (Буг – Дністер) та аланів (Дон – Кубань) – I-III ст. н. е., роксолани у цей час додатково просунулися у нижнє Подністров'я. У II ст. до н. е. вони зайняли межиріччя Дону й Дніпра, на рубежі нової ери – Дніпра і Дністра. Частина сарматів зайшла у лісостепове Правобережжя, на територію місцевих землеробських племен, у тому числі слов'янських.

Із сарматами пов'язаний великий період в історії України. Протягом шести століть вони панували в степах Північного Причорномор'я. Давні автори відзначали спорідненість сарматів і скіфів, мова яких належала до північно-східної групи іранських мов. Сарматське суспільство мало воєнізований характер. Вершники озброювалися короткими мечами, кинджалами, списами, луками та дротиками. Вони вміли швидко атакувати, застосовували накидання аркана на противника. На коней надягали прикрашені упряжі. Небіжчиків ховали у курганних або ґрунтових могильниках разом із інвентарем. Соціальна структура суспільства нагадувала скіфську: до неї входили царі, воїни, жерці, общинники. Основою господарства сарматських племен було кочове тваринництво. Розводили велику рогату худобу, коней та овець. З початком нової ери частина сарматського населення перейшла до осілого способу життя, зайнялася землеробством.

Панування сарматів на території України завершилося у III ст. з приходом племен готів (кінець II – початок III ст.). Частина переможених сарматів переселилася до гірської місцевостей Криму і Кавказу. Інші ж залишилися на своїх місцях, влившись згодом до Черняхівської культурної спільноти. Загалом сармати справили значний вплив на підкорені ними народи, багато запозичили в них, зазнавши асиміляції.

Сарматська культура генетично була близькою до скіфської, але не перевершила її досягнень. Водночас у військовій справі сармати суттєво випередили не тільки скіфів, а й інші народи. Удар сарматської кінноти (катафрактаріїв), вдягнутої у залізні панцирі, озброєної довгими списами та мечами, що атакувала ворога зімкнутим клином, згідно свідченням Тацита, не могло витримати жодне військо. З часом сарматська модель важко озброєної кінноти внаслідок Великого переселення

народів потрапила у Європу і суттєво вплинула на формування середньовічного лицарства .

Економічні й культурні зв'язки з грецькими та римськими містами Північного Причорномор'я сприяли поглибленню процесу формування у сарматів станово-класового суспільства, посиленню племінної знаті. Проникнення їх у причорноморські міста і навіть входження в правлячі династії Боспорського царства призвело до сарматизації античної культури.

Окрім кіммерійців, скіфів і сарматів на території України в XI–III ст. до н. е. жили таври (від грецького «таброс» – тур, бик), у археологічному плані їм відповідає Кизил-Кобинська культура (Крим) з поселеннями вздовж річок, укріплені сховища, поховання у кам'яних ящиках перекритих земляним насипом. Таври вели осілий спосіб життя, в Кримських горах займалися скотарством, у долинах – землеробством. Крім того, мали розвинуті гончарство, ткацтво, обробку дерева і каменю. У духовному плані поклонялися божеству Діві, якому приносили у жертву іноземців. У другій половині I тис. до н. е. таври перейшли від родоплемінного до рабовласницького ладу, у них з'явилася аристократія. Таври вели боротьбу з Херсонесом, пізніше – з римлянами, скіфами та сарматами. У такий спосіб гірським племенам вдалося зберегти свою незалежність до перших століть нової ери.

3. АНТИЧНІ МІСТА-ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

В середині VIII ст. до н.е., майже одночасно з заселенням Північного Причорномор'я кіммерійцями і скіфами, там розпочалася грецька колонізація. *Причинами цього процесу були:* 1) демографічна; 2) аграрна (безземелля); 3) сировинна (пошуки ринку збуту для своїх товарів); 4) пошуки рабів; 5) воєнна (агресія з боку персів); 6) соціальна; 7) етнічна.

Найбільше греків переселялося з Мілета та інших малоазійських грецьких міст. Пізніше відбувалося переселення з деяких острівних міст та з метрополії, зокрема з Афін. Північне Причорномор'я вабило греків своїми хлібними, рибними та іншими багатствами. В розвитку торгівлі була зацікавлена також місцева знать, яка одержувала предмети розкоші, зброю, вино, оливкову олію, тканини, розписну кераміку та інше.

Першою грецькою колонією стало місто Борисфеніда засноване в другій половині VII ст. до н.е. на о. Березань (сьогодні це острів в межах Миколаївської області). У VI ст. до н. е. у Північному Причорномор'ї починають засновуватись грецькі колонії: міста Істрія у пониззі Дунаю і Борисфен біля сучасного Очакова, поліси Ольвія на березі Бузького лиману, Пантікапей (сучасний Керч), Феодосія, Тіра (нинішній Білгород-Дністровський), Керкінітіда (Євпаторія), Херсонес Таврійський та ін. Пантікапей зумів підкорити понад 20 міст-держав (Тірітаку, Фанагорію та ін.), створивши на Керченському і Таманському півостровах Боспорське царство. Таким чином, основними осередками античної цивілізації стали райони Дніпро-Бузького та Дністровського лиманів, Південно-Західний Крим, Керченський та Таманський півострови.

Грецька колонізація Північного Причорномор'я мала свої важливі особливості: 1) Греки в основному селилися на незайнятій місцевим населенням території, а тому на початку грецької колонізації відносини з місцевим населенням не були ворожими; 2) місцеві племена ніколи не були в залежності від грецьких міст-держав; 3) засновані колонії були незалежними від своїх метрополій.

Економічною основою античних міст-держав Північного Причорномор'я були сільське господарство, різні ремесла і промисли. Важливу роль відігравала торгівля з населенням причорноморських степів і з центрами Середземномор'я. В містах розвивалися металургійне, кам'яне, деревообробне, гончарне, ювелірне, кісткорізне та інші ремесла, а також рибальський промисел і виноробство. В міста Греції, Малої Азії, Єгипту з цих міст вивозили хліб, рибу, хутра, продукти тваринництва тощо. Кочівникам продавали посуд, вина, рибу, олію, ювелірні вироби; вивозили худобу, хутра, шкіри, мед, вовну, рабів. У грецьких містах-державах Північного Причорномор'я була поширена полісна система, традиційна для Стародавньої Греції – місто і хора (сільськогосподарська округа міста).

Форми правління в містах-державах: 1) монархія (Боспорське царство); 2) аристократична республіка (Пантікапей до утворення Боспорського царства та Ольвія); 3) демократична республіка (Тіра, Херсонес та ін.). У більшості міст панували республіки, які мали свою виконавчу, законодавчу та судову владу. Політичним правами користувались тільки громадяни. Не були громадянами жінки, іноземці та раби.

Майже тисячолітню історію осередків античної цивілізації в Північному Причорномор'ї поділяють на три періоди:

1. *Еллінський* (друга половина VII – серед. I ст. до н. е.) – час становлення й розвитку в регіоні тісних економічних і політичних взаємин із грецьким світом, перенесення на місцевий ґрунт грецької матеріальної та духовної культури, основ організації політичного і суспільного життя, апробованих у материковій Греції.

2. *Римський* (друга половина I ст. до н. е. – 270-ті рр.) – час охоплення римським впливом усього Північного Причорномор'я та включення частини міст до римської провінції Нижня Мезія.

3. *Пізньюантичний* (приблизно кінець III – перша половина VI ст.) – час поступового занепаду античної цивілізації на теренах Північного Причорномор'я. Це перехідний період до становлення Візантії часів царювання Юстиніана I. З цього часу відбувається поступовий занепад античних міст держав, втрата полісами політичної незалежності; нестабільністю воєнно-політичної ситуації; варваризацією населення полісів тощо. Варварська експансія, що двома хвилям и пройшлася чорноморським узбережжям (готів у III ст. і гунів у IV ст.), завдала смертельного удару грецьким полісам. Більшість міст-держав зійшли з історичної арени, вціліли лише Пантікапей та Херсонес, як і з часом потрапили під владу Візантійської імперії.

У грецьких колоніях Північного Причорномор'я високого рівня досяг розвиток культури, освіти, архітектури, мистецтва, науки та спорту. Так, діти вільних громадян вивчали у школах риторику, філософію, музику та інші предмети, будинки заможних людей прикрашалися скульптурами, художніми розписами, фресками, мозаїкою. Серед учених необхідно згадати філософів Біона Борисфеніта (Ольвія), Смікра (Боспор), історика Сіріска (Херсонес). Важливою складовою життя були спортивні змагання з бігу, метання списа, диска, гімнастики тощо. У духовній сфері до традиційних релігійних уявлень греків (поклонялися Зевсу, Афіні й іншим богам) поступово проникають елементи культів скіфських богів Папая, Арея, богині таврів Діви й ін. У такий спосіб на цих територіях утворився своєрідний варіант Античної культури.

Чимало елементів духовної та матеріально культури було перенесено до цих колоній з грецьких метрополій. Уже наприкінці VI – на початку V ст. до н. е. в античних містах з'явилися перші монументальні споруди

ди – фортифікаційні укріплення і храми, сформувалися громадські центри, навколо яких концентрувалося життя мешканців полісів. Такими місцями стали, насамперед, агора – центральна площа міста з торговельними, адміністративними та громадськими спорудами навколо неї, і теменоси – центри релігійного культу, з жертовниками та храмами. Саме храми були першими кам'яними спорудами Північного Причорномор'я. Це насамперед храм Афродіти на о. Березань, святилище Ахілла на о. Левка (о. Зміїний) і святилище Деметри у Німфеї, храм Аполлона Лікаря в Ольвії, храм Аполлона у Пантікапеї. Вони споруджувалися у стилі та традиціях, притаманних материковій та острівній Елладі.

Загальний високий рівень матеріальної культури античних міст Північного Причорномор'я цілком закономірно знайшов свій прояв і у розвитку місцевого образотворчого мистецтва. Досконалою майстерністю позначені скульптура (статуї, скульптурні групи, рельєфи), живопис (монументальний і вазовий), художня обробка металу (торевтика), каменю (в тому числі й гліптики), дерева та кістки. Під впливом кам'яної скульптури в античних містах Північного Причорномор'я розвивалася і коропластика – виготовлення теракотових глиняних статуєток у спеціальних формах. Теракоти зображували різноманітних персонажів античної міфології, тварин, птахів, і, насамперед, найпопулярніших богів і героїв – Деметру, Кору, Кібелу, Афіну, Артеміду, Афродіту, Діоніса, Аполлона, Геракла.

Про розвиток живопису в античних містах Північного Причорномор'я свідчать, передусім, фрески на стінах гробниць, громадських і житлових будинків. Розписи стін будинків у Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї, Фанагорії виконані переважно у структурному або квітковому стилях. Однак найбільше пам'яток монументального живопису відкрито у поховальних спорудах Боспорського царства, а також у Херсонесі. Живопис був важливою складовою також і у зовнішньому оформленні окремих архітектурних споруд, насамперед фасадів ордерних храмів, де окремі конструктивні та декоративні архітектурні елементи фарбували у різні кольори – найчастіше червоний та синій. Значного поширення набуло фрескове та мозаїчне мистецтво.

Релігія античних міст була політеїстичною. Виділяється два етапи у розвитку релігії причорноморських міст. Перший (VI-I ст. до н. е.) характеризується існуванням давньогрецького пантеону божеств, другий (I-IV ст. н. е.) – появою в релігії полісів культів негрецького походження,

запровадження культу римських імператорів і формування монотеїстичної релігії – християнства. У кінці III ст. н. е. у Боспорі з'явилися перші ознаки християнства, а протягом перших десятиліть IV ст. н. е. тут сформувалася християнська громада очолювана єпископом. У списках Нікейського собору 325 р. згадується ім'я боспорського єпископа Кадма.

4. ДАВНІ СЛОВ'ЯНИ: ЕТНОГЕНЕЗ, РОЗСЕЛЕННЯ, КУЛЬТУРА

В історичній науці однією з центральних є проблема походження народу (етногенез). Її вирішення дає змогу з'ясувати ареал зародження етносу, джерела його культури, мови, особливості свідомості, тобто ті глибинні чинники, без яких неможливо уявити існування цього народу у просторі та часі. Визначення місця історичної прабатьківщини слов'ян – перша ланка у процесі відновлення родоvodu української нації, ключ для розуміння вітчизняної історії.

Найвідомішими в історичній науці є такі теорії походження слов'ян:

1. *Дунайська* (запропонована в «Повісті временних літ» Нестором літописцем), за якою слов'янський світ з подунав'я поширився іншими територіями Східної і Південної Європи. Домінувала протягом XIII-XV ст. у працях польських і чеських хроністів.

2. *Скіфо-сарматська*, або азійська (викладена на сторінках Баварської хроніки (IX ст.). – базується на визнанні предками слов'ян скіфів і сарматів, котрі, пройшовши маршем з Передньої Азії узбережжям Чорного моря, осіли у південній частині Східної Європи, де й сформувався той центр, з якого вони згодом розселилися на північ і захід.

3. *Вісло-дніпровська* (запропонована на початку XIX ст. чеським славістом Л. Нідерле), за якою слов'яни постали в результаті розпаду германо-балто-слов'янської спільності, що існувала в II тис. до н.е. і прабатьківщиною їх став широкий ареал між Віслою і Дніпром, а центром правічних слов'янських земель – Волинь.

4. *Вісло-одерська* (започаткована у 30-40-х роках XX ст. польськими вченими Ю. Костшевським, Я. Чекановським, Т. Лер-Сплавінським)

пов'язувала слов'янські старожитності з Лужицькою культурою, що була поширена у період пізньої бронзи та раннього заліза, і локалізувала слов'янську прабатьківщину природними кордонами – річками Віслою й Одрою.

5. *Дніпро-одерська* (сформульована у 50-60-ті роки ХХ ст. польським археологом В. Гензелем та російськими П. Третьяковим, М. Артамоновим, Б. Рибаківим) органічно увібрала в себе ідеї та висновки багатьох попередніх теорій (насамперед вісло-одерської), розширила ареал слов'янського світу і помістила їх прабатьківщину між Дніпром та Одрою.

Попри існуючі розходження більшість науковців дотримується про *автохтонне походження слов'ян*. Його носієм в Україні вважається Зарубинецька культура (II ст. до н. е. – I ст. н. е.), яка поширилась на території Середньої та Верхньої Наддніпряни, Полісся, Південного Побужжя, Верхнього Подесення. Її наступником стала Черняхівська культура (кінець II – V ст. н. е.).

В VI ст. в творах візантійських авторів з'являється вперше назва слов'яни. За свідченнями сучасників у цей час існувало три гілки слов'ян: *венеди* (басейн Вісли), *анти* (Подніпров'я), *склавіни* (Подунав'я), відповідно – західні, східні та південні слов'яни.

У IV ст. анти мали вже велике державне об'єднання. В цей же час територія України відчула на собі велике переселення народів. Першим серйозним суперником антів стали готи, які створили у Північному Причорномор'ї Готське королівство. До його складу входили і підкорені ними анти. У 375 р. готи були розгромлені гунами. Цим вирішили скористатись анти. Відомо про війну в другій половині IV ст., яку вів з готами антський цар Бож. Після розпаду гунського царства в V ст. анти починають здійснювати походи на Візантію. Однак в наступному столітті вони були підкорені аварами. Аваро-слов'янські війни (568-602 рр.) призвели до розпаду антського союзу. 602 р. – остання писемна згадка в історичних джерелах про антів. У подальшому фігурує назва слов'яни.

У працях багатьох істориків прослідковується думка, що анти були найдавнішими предками українців. Поряд із цим слід також відзначити, що ця найбільша для свого часу група слов'янських племен на території України була основною складовою формування етнічних спільнот, які з часом переросли в українську народність.

У середині I тис. н.е. розпочинаються процеси великого розселення слов'ян. Із межиріччя Дніпра і Дністра вони просуваються в Подунав'я та інші регіони. Слов'яни Лівобережжя поступово освоюють нові землі на північному та південному сході, що були заселені до цього угро-фінами, балтами та іншими племенами. Поступово у VIII-X ст. завершується формування нових племінних об'єднань. Згідно літописів, на території між Карпатами і Волгою проживало 14 союзних східно-слов'янських племен.

На території сучасної України було 8 союзів слов'янських племен: *поляни* (поблизу Києва, в середньому Подніпров'ї до р. Рось); *древляни* (на північний захід від полян на берегах Прип'яті), *сіверяни* (північно-східніше полян по річках Десна, Сула), *тиверці* (біля Західного Причорномор'я та Дунаю), *уличі* (спочатку південніше полян, пізніше під тиском кочівників переселились на територію між Південним Бугом і Дністром), *волиняни та дуліби* (вдovж течії річки Західний Буг), *білі хорвати* (в районі Карпат і Закарпатті).

Основою господарювання слов'янських племен було землеробство. Оралі дерев'яним ралом із залізною гострою вставкою, пізніше – плугом. Продовжуючи традиції антів – вирощували жито, пшеницю, просо, ячмінь. Землеробство було орним і підсічно-вогневим. Для поля вирубувалась лісова ділянка, попіл спалених дерев та кущів йшов на добриво. Коли ґрунт виснажувався, переходили на іншу ділянку. У степах, де було багато вільної землі, застосовували перелогову систему (спочатку було двопілля, а потім і трипілля). Допоміжну роль відіграло скотарство та сільські промисли (мисливство, рибальство та бортництво). Значного поширення набувають ремесла (залізно обробне, гончарне, ювелірне та ін.).

Енергійно розвивалась внутрішня та зовнішня торгівля. Східні слов'яни вели торгівлю з Візантією, з країнами Близького Сходу, з сусідніми племенами. Вдосконалення техніки землеробства впливало на розширення асортиментів вирощуваних злаків, продуктивності праці, останнє сприяло появі додаткового продукту та соціальному розшаруванню.

Кожне слов'янське плем'я мало свій центр, де жили князі, дружина. Вони мали фортифікаційні укріплення і служили захистом у період небезпеки. Серед значної кількості городищ виділялися великі, що відігравали роль політичних, торгово-економічних, духовних центрів: у полян – Київ, Вишгород, у сіверян – Чернігів, Новгород-Сіверський, Любеч та ін.

У V-VI ст. суспільний лад слов'ян перебував на стадії становлення, відбувався перехід від первіснообщинного до класового суспільства – період військової демократії. Важливі питання повсякденного життя вирішувались на народних зборах – вічах.

Джерелами з вивчення *слов'янської культури* дохристиянських часів можна назвати археологічні, лінгвістичні, антропологічні дані, відомості іноземних авторів-мандрівників. До слов'янських культур, що безпосередньо вплинули на формування самобутньої культури Давньоруської держави, вчені відносять зарубинецьку (III ст. до н.е.) і черняхівську (II-V ст. н.е.).

Матеріальна і побутова культура. Зазвичай слов'янські поселення мали площу 1-2,5 га і розташовувались на південних схилах річок та водойм цілими групами недалеко одне від одного. Мешкали люди у невеликих (3-4 на 4-5 м прямокутної, чи квадратної форми) наземних або напівземлянкових спорудах. На теренах України будівлі каркасно-плетеної конструкції обмазували глиною, білили крейдою. Активно розвивалася торгівля з країнами Античного світу, Західної Європи. Власну господарську продукцію обмінювали на вироби з бронзи, заліза, скла – серпи, коси, сокири, шила, голки, фібули, намисто, зброя, предмети гончарства. Поховання, зокрема зарубинці, зарубинці здійснювали у вигляді трупоспалення і ямного, урнового поховання з долученням побутового інвентаря.

Протягом століть слов'янські племена традиційно розвивали землеробство – провідну галузь господарства. Воно було орним, але екстенсивним. Ділянки експлуатувалися до повного виснаження, їх родючість відновлювалася шляхом довготривалого або короткочасного перелогу – в залежності від потреб господарства. Перехід до інтенсивного землекористування відбувся в VIII ст. у зв'язку з покращенням кліматичних умов і збільшенням чисельності населення. Невід'ємною складовою обробітку ґрунтів, особливо на Полісся, була підсічна система. Прогрес у землеробстві супроводжувався вдосконаленням сільськогосподарських знарядь праці. На межі нової ери носії зарубинецької культури користувалися дерев'яним ралом, а черняхівці – плужним ралом з металевим наральником і череслом. Як наслідок – збільшується глибина оранки до 10-15 см і підвищення продуктивності хліборобської праці.

Серед злаків – це пшениця різних видів, ячмінь, просо, овес, жито; бобові – горох, сочевиця; технічні культури – коноплі, чина. Переважа-

ла двопільна система землеробства. Розвинуте товарне виробництво хліба здійснювалося вже не лише задля обміну на продукти іншої праці. Хліб продавався за гроші, спочатку римські, а потім візантійські.

Складовою землеробства було тваринництво і птахівництво. На вільних землях випасали худобу, свиней, коней. Уже в перших століттях нової ери з'явилися пружинні ножиці для стрижки овець. Розвиток скотарства підтверджують знахідки кісток домашніх тварин, серед яких переважають кістки великої рогатої худоби. Однак черняхівці розводили свиней, кіз, овець, а також коней. Серед промислів, що займали певне місце в господарстві землеробів, слід відзначити мисливство і рибальство. Вони сприяли поповненню продуктів харчування і давали хутро та шкіру для пошиття одягу та взуття. Одним з найдавніших занять слов'ян було бортництво.

У процесі еволюції слов'янських племен спостерігається деяке піднесення ремесла. Відбувається відокремлення металургії від ковальської справи, виникають невеликі виробничі центри. Широко використовувались вироби з кольорових металів. Більшість предметів з бронзи – це прикраси і деталі одягу. Бронзу використовували також для виготовлення проколок, голок, пінцетів, хірургічних ножів. Такі види ремесел, як гончарство, прядіння, ткацтво, обробка шкіри, каменю, дерева, за умов натурального способу життя залишалися здебільшого в межах родинного промислу, задовольняючи в основному потреби сім'ї.

Сучасна наука має обмаль даних щодо характеристики одягу східних слов'ян, оскільки в перший період серед них панував обряд спалення небіжчиків. Можна припустити, що основні риси костюма були близькими до селянського одягу доби Київської Русі, для реконструкції якого використовували металеві деталі, що збереглися (фібули, пряжки, бляшки) та зображення на фресках. Люди на них зображені в сорочках з вишитими маніжками, довгими рукавами, в гостроносих постолох. На думку етнографів, такі елементи традиційного одягу, як туніко-подібна сорочка, одяг типу плахти, набірні пояси, прості ювелірні прикраси, постолі, сягають ще більш віддалених часів.

Під впливом синтезу Черняхівської й Зарубинецької культур у II – першій половині V ст. розвивалася Київська культура. Її археологічні пам'ятки були знайдені у Середньому, частково Верхньому Подніпров'ї, басейні р. Сейм. У V–VII ст. на основі Черняхівської виникли ще три культури: Празька, Колочинська і Пеньківська. Перша займала терени від

верхньої Вісли до Прип'яті на півночі та Дунаю на півдні; друга – басейни річок Десни, Сейму і Сожу; третя – Середнє, частково Нижнє Подніпров'я, басейн Південного Бугу. Ці археологічні культури стали передвісниками майбутніх східнослов'янських племен: Пеньківська – полян, уличів і тиверців; Празька – дулібів, волинян та древлян; Колочинська – сіверян, деякою мірою радимичів.

Релігія та язичницькі вірування слов'янських племен. У розвитку мистецтва, науки та моралі слов'ян значну роль виконувала релігія. В основі світогляду східних слов'ян лежить язичництво – обожнювання природи сил, сприйняття природного та людського світу як єдиного цілого.

Все життя слов'ян пронизувала віра у втручання надприродних сил, залежність людей від богів і духів. На найвищому ієрархічному щаблі розташовано основні теософічні елементи Всесвіту – земля, вода, вогонь. У міфології – це найвищі боги дохристиянського язичницького пантеону, прадавні боги наших предків. *Род (Рід)* є одним з найважливіших верховних богів, що брав участь у творенні Всесвіту: згідно з віруванням древніх слов'ян, саме він посилає з небес на землю душі людей, коли народжуються діти. Саме язичники вважали Рода творцем нового життя на Землі, продовжувачем життя і творцем світу. *Дажбог (Даждьбог)* – бог сонця, податель добра і багатства, божество достатку та врожаю, опікун громади й народу. *Ярило* – у міфології східних слов'ян бог сонця – кохання та весняної плодючості. *Велес* – бог торгівлі, музики, мистецтва, поезії та підземного світу. Він є опікуном худоби та асоціюється з багатством та магічними силами світу духів. *Перун* – у старослов'янській міфології бог грому і блискавки, повелитель дощу, творець земних урожаїв та покровитель хліборобства. Також він бог-воїн, справедливий і суворий месник, покровитель війська та коваль багатства. *Стрибог* – бог вітру, бурі, вихоли, хуртовини. *Мокош (Мокоша)* – жіноче божество у київському пантеоні, спорудженому до прийняття християнства князем Володимиром: її фігура стояла на вершині пагорба поряд із Перуном. *Симаргл* – єдине зооморфне божество язичницького пантеону. Це священний крилатий пес, можливо, іранського походження. Симаргл є божеством нижчого порядку, який пов'язаний з господарськими функціями, функціями родючості. *Рожаниці* – давньоукраїнські першобогині родючості, небесні «господині світу», покровительки роду, сім'ї, домашнього вогнища. *Лада (Леда, Рада, Рода)* – богиня кохання й шлюбу, мати богів, старша Рожаниця, богиня світової гармонії, покровителька пологів, жі-

нок, дітей, шлюбу, любові, жіночих справ, врожаю, родючості. Лада – богиня життя, весни, родючості, народження, жита-зерна, яка витворює і воскрешає відмерлу на зиму природу, робить землю плодючою. Лада символізує світову любов, що є основою життя на землі. Дана, на думку М. Костомарова, – богиня води в слов'янській міфології, покровителька річок, струмків і водойм.

Відмінною рисою слов'янського язичництва є недостатньо виражений антропоморфізм богів: вони мало схожі на людину, нагадують зазвичай фантастичних істот. Скульптурні зображення божеств виконувалися найчастіше з дерева, рідко з каменю.

Капище – це первісно статуя божества. Старослов'янське *капь* означає «видиво», «привид», «образ». Пізніше ця назва поширилася і на майданчик, де стояла статуя. Капища, як правило, знаходилися на горах чи земляних насипах. Місце перед статуями, де приносилися жертви, називається *требище* (жертвник). Біля нього розташовувались волхви, богомольці, учасники ритуалу, хор.

Ідол – слово грецького походження, що первісно означало «зображення», «образ», «подобу», тобто статую бога. З християнізацією народу його значення набуло негативного відтінку, а з часом і переносного значення. Моління давніх слов'ян відбувалося найчастіше у священних гаях, біля цілющих джерел і обожнюваних дерев. У цих місцях заборонялося рубати дерева, рвати квіти, ловити пташок, адже ці ліси й гаї вважались житлом богів.

Волхви – давньоукраїнські жерці, служителі язичницького релігійного культу. Носії стародавньої української культури й духовності, народної медицини, знань з астрономії, математики, географії, будівництва тощо. Володіли, зазвичай, багатьма мовами, сприяли розвитку торгівлі, ремесел, налагодженню дипломатичних стосунків давніх українців із сусідніми народами. Вони є творцями стародавнього українського письма, кількох давньоукраїнських докирилівських абеток (трипільська, «Іванове письмо», «буквиця» та ін.), автори Велесової книги, Аскольдового літопису.

Усна поезія у наших предків завжди була популярною, невід'ємною частиною духовного життя. У ній відображені труднощі боротьби з силами стихії, людські погляди на світ, горе і радість. З широкого загалу походили співці й музиканти, майстри різних видів прикладного мистецтва, оповідачі билин, різних переказів, казок, загадок тощо.

Рекомендована література

Основна:

1. Аксьонова Н. В., Домановський А. М., Чугуй Т. О. Історія української культури: навч.-метод. посіб. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 196 с.
2. Бойко О. Д. Історія України: підруч. 6-те вид., стер. Київ: Академія, 2016. 718 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України : формування модерної української нації XI – XX ст.: навч. посіб. Київ: Yakaboo Publishng, 2019. 656 с.
4. Історія української культури: курс лекцій / [Анучина Л. В. та ін.; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого]. Харків: ФІНН, 2010. 407 с.
5. Багацький В. В., Кормич Л. І. Історія України: підруч. 3-є вид., доп. і переробл. Київ: Алерта, 2010. 388 с.
6. Історія та культура України: навч.-метод. посіб. (у схемах і таблицях) / [за наук. ред. проф. В. С. Бліхара]. Львів: ПП «Арал», 2018. 480 с.
7. Історія української культури: підруч. / [кол. авт.: В. О. Лозовой та ін.; за ред. проф. В. О. Лозового; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»]. Харків: Право, 2013. 367 с.
8. Історія української культури: навч. посіб. / [В. М. Шейко, В. Я. Білоцерківський]. 5-е вид., стер. Київ: Знання, 2013. 271 с.
9. Комарніцький О. Б. Історія України: матеріали для підготовки до тестування: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2007. 456 с.
10. Магочій П-Р. Україна. Історія її земель та народів / [пер. з англ. Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; наук. ред. С. Біленький; ред. Л. Ільченко]. 2-е вид., доп. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2017. XXII, 812 с.
11. Олійник С. В., Сидорук С. А. Історія України: конспект лекцій для студ. неіст. спец. вищих навч. закл. України. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2011. 172 с.
12. Історія української культури: навч. посіб. / ред. О. Ю. Павлова. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 368 с.

Додаткова:

1. Баран В. Д. Давні слов'яни: Україна кризь віки. В 15-ти т. Київ: Основа, 1998. Т. 3. 346 с.
2. Винокур І. С. Черняхівська культура: витоки і доля. Кам'янець-Подільський: ОІЮМ, 2000. 426 с.
3. Давня історія України. В 3-х томах. Київ: Інститут археології НАН України, 1997. Т. 1: Первісне суспільство / за ред. П. Толочка. 496 с.
4. Давня історія України. В 3-х томах. Київ: Інститут археології НАН України, 1998. Т. 2: Скіфо-антична доба / за ред. С. Д. Крижицького. 496 с.
5. Залізник Л. Л. Первісна історія України. Київ: Вища школа, 1999. 263 с.

6. Крижацький С. Д., Зубар В. М., Русяєва А. С. Античні держави Північного Причорномор'я. *Україна крізь віки*. В 15-ти томах. Київ: Альтернативи, 1998. Т. 2. 352 с.
7. Первісність, первісне суспільство. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2011. Т. 8: Па-Прик. С. 111-115.*

Питання для самоконтролю

1. Назвіть найдавніші пам'ятки доби палеоліту на території України.
2. Які археологічні знахідки належать Мізинській культурі?
3. Назвіть особливості трипільського мистецтва.
4. Що характеризує культуру кіммерійців?
5. Як вплинула скіфська доба на культуру українців?
6. Яка роль античної культури в розвитку культури української?

Завдання для перевірки знань

1. Вкажіть час появи першої людини на території України:

А. 1 млн років тому.	Б. 3 млн років тому.
В. 150 тис років тому.	Г. 300 тис років тому.

2. Назвіть час приручення першої тварини:

А. Палеоліт.	Б. Мезоліт.
В. Неоліт.	Г. Енеоліт.

3. Які кочові племена першими опанували Чорноморськими і Приазовськими степами?

А. Скіфи.	Б. Сармати.	В. Кіммерійці.	Г. Авари.

4. Який східнослов'янський союз племен VIII ст. став центром об'єднання східних слов'ян?

А. Сіверяни.	Б. Древляни.	В. Поляни.	Г. Волиняни.

5. До якого археологічного періоду Стародавньої історії України відноситься Черняхівська культура?

А. Неоліт.	Б. Енеоліт.
В. Бронзовий вік.	Г. Ранній залізний вік.

ТЕМА 3

ДАВНЬОРУСЬКА ДЕРЖАВА

План

1. *Теорії походження, причини та передумови утворення Давньоруської держави.*
2. *Державний устрій та соціально-економічний розвиток.*
3. *Причини, характер та наслідки феодалної роздробленості на Русі.*
4. *Особливості зовнішньої політики.*
5. *Основні тенденції розвитку культури.*

Семінарське заняття

Рекомендована література

Питання для самоконтролю

Завдання для перевірки знань

Мета: проаналізувати особливості заселення української території в до княжий період, охарактеризувати основні етапи формування та розвитку Давньоруської держави; простежити причини, характер та наслідки феодалної роздробленості на Русі; зміст навчального матеріалу має сприяти формуванню наукового світогляду, соціальної зрілості, громадянської відповідальності, естетичних почуттів і естетичної культури, працелюбності.

Основні поняття: класова диференціація, князь, дружина, язичництво, нормани, літопис, етнокультурна традиція, народність, данина, печеніги, консолідація, реформи, християнство, православ'я, феодална роздрібненість, половці, монголо-татари, фреска, хрестово-купольний храм, мозаїка, іконопис.

1. ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ, ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ УТВОРЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

В історичній науці існує декілька найпоширеніших теорій походження Давньоруської держави та її назви:

1. *Норманська теорія*. Запропонована в другій половині XVIII ст. членами Петербурзької академії наук німецького походження Г. Байєром та Г. Міллером. Автори, на догоду тогочасним імперським політичним амбіціям російської державності стверджували, що «варяги» (нормани) відіграли вирішальну роль у створенні Давньоруської держави, а східнослов'янські племена були нездатні без допомоги ззовні заснувати могутню державу. Норманська теорія «базувалася» на літописній легенді, згідно з якою «варяги» були запрошені на Русь, щоб правити нею в умовах кризи влади у слов'ян. А сама назва «Русь» походить, на думку прихильників цієї теорії, від фінської назви шведів – «руотсі». Згодом норманісти висували ще декілька «аргументів»: більшість імен руських послів, зафіксованих в договорах з Візантією, мають скандинавське походження; візантійський імператор Костянтин Багрянородний у своїй праці «Про управління імперією» наводить руські назви дніпровських порогів, більшість з яких мали давньонорманське походження тощо.

2. Рішучим опонентом цієї теорії став М. Ломоносов, який започаткував *антинорманську* теорію. Антинорманісти аргументовано доводили, що назва «Русь» слов'янського походження і пов'язана з назвами річок Рось, Руса, Роставиця у Центральній Україні. На їхнє переконання жодного племені чи народу під назвою «руси» не було відомо в Скандинавії і про нього не згадує жодне давньонорманське джерело. Слов'яни самі створили економічні, політичні, культурні передумови й умови для виникнення держави. А варяги в процесі торгово-економічної експансії на Русь активізували і прискорили процеси державотворення, заснували князівську династію Рюриковичів.

3. За *хозарською* теорією, запропонованою професором Гарвардського університету (США) О. Пріцаком, слід взагалі відмовитися від концепції слов'янського походження Русі, адже поляни, на його думку,

не були слов'янами, а різновидом хазарів, про що свідчила модель влади, така як в Хозарії. Там водночас правили два царі – цар по крові (хакан каган), та його «заступник» (хакан-бек). Тогочасні візантійські та арабські джерела згадують Аскольда з титулом хакана. Однак ця версія не витримує критичної перевірки. Археологічні дослідження стародавнього Києва свідчать про місцеву слов'янську самобутність полянської матеріальної культури.

4. Засновником *кельтської* теорії походження Русі вважається відомий український політик, правознавець та громадський діяч С. Шелухін, який запропонував дану теорію наприкінці 1920-х рр. На його думку, народ «русь», який розміщується літописцем поряд із англами та галлами, може бути ототожнений з рутенами (Rutheni) – кельтським плем'ям, яке у I ст. до н. е. зафіксоване Юлієм Цезарем на півдні Галлії. Водночас, виходячи із сучасного стану наукової розробки кельтської концепції, аргументи наведені її автором та прихильниками викликають значні сумніви та заперечення.

5. **Теорія природно-історичного (автохтонного) походження** Давньоруської держави, сформулювала в XIX ст. відомими українськими істориками В. Антоновичем, М. Грушевським та ін. Аргументовано доводить, що у східних слов'ян існували політичні та соціально-економічні передумови для створення своєї держави: високий рівень розвитку виробничих відносин, майнова диференціація, відбувалося захоплення старійшинами общинних земель, багаточисельні військові походи, результатом яких була велика кількість здобичі. Основними джерелами теорії є літопис «Повість врем'яних літ», який розповідає про правління князя-слов'янина Кия (кінець V – початок VI ст.) та хроніка «Бертинські аннали». А варяги, на переконання авторів, просуваючись у східнослов'янські землі, керувалися не політичним, а торгово-економічним інтересом: вони прагнули підпорядкувати дніпровський торговельний шлях (так званий «шлях із варягів у греки»), обкласти даниною місцеве населення і вести з ним торгівлю.

І дійсно, держава виникає лише тоді, коли стає історичною необхідністю – на стадії розкладання первіснообщинного ладу і формування класового суспільства. Саме на такій стадії суспільного розвитку знаходилися східні слов'яни у VIII-IX ст.

Соціально-економічними та політичними передумовами формування державності, які склалися в слов'янському світі в VIII-IX ст. були:

1. *Розвиток феодальних відносин.* Відбувається соціальне розшарування. Земля переходить у власність окремих сімей. Землевласники перетворюються на феодалів, а вільні общинники – на залежне від феодалів і експлуатоване ними населення. Наростають суперечності між багатими і бідними. Необхідна держава, яка б регулювала складні суспільні відносини.

2. *Розвиток ремесел, поглиблення суспільного поділу праці, активізація торгівлі.*

3. *Збільшення розмірів території,* військова активність вимагали нових методів і форм управління. Народні збори стають неефективними. На перший план виходить князівська влада та органи примусу.

4. *Постійна загроза з боку сусідніх кочових племен.*

5. *Наявність торгового шляху «із варяг у греки».* В давні часи держави виникали там, де були торгові шляхи і торгові артерії.

В плані становлення та розвитку державності Русь пройшла кілька етапів: 1) Державний союз слов'янських племен Антів (IV-VII ст.) – фундамент майбутньої державності; 2) Утворення союзів східнослов'янських племен – князівств; 3) Злиття союзів племен у великі племінні об'єднання (всього 14) з багатьма ознаками державності; 4) Утворення ядра майбутньої державності – Руська Земля – з центром у Києві на основі полянського племінного союзу.

Таким чином, поява варязьких дружинників і навіть князя норманського походження не вплинули суттєво на її утворення. Олег та його дружинники почали фактично служити Київській державі, яка до того часу вже пройшла довгий шлях розвитку. Отже, саме Київ, який мав зручне географічне положення, став столицею об'єднаного князівства, провідним осередком східнослов'янської державності, головним політичним центром держави.

2. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК

Переважає більшість сучасних дослідників визначає Київську Русь за формою правління як ранньофеодальну монархію. Центральне управління уособлювали Великий князь, боярська рада, князівські з'їзди (снеми) та віче.

Очолював державу *Великий князь київський*. В IX-X ст. його повноваження обмежувалися керівництвом дружиною, організацією воєнних походів, збиранням данини, охороною кордонів, дипломатичною діяльністю, здійсненням судочинства на основі звичаєвого права. З кінця X ст., починаючи з Володимира Великого, Великий князь розглядається як верховний володар і розпорядник усієї землі держави. У зв'язку з ускладненням структури війська (дружина, війська васалів, ополчення) зростає обсяг його діяльності як воєначальника. В XI-XII ст. особливо вагомою стає законодавча функція князя. Процес децентралізації влади пов'язується з реформою Ярослава Мудрого, за якою кожний член швидкозростаючої династії Рюриковичів отримував реальну (чи уявну) частку володінь. Унаслідок цього статус Великого князя був обмежений до рівня титулованого глави династично пов'язаного конгломерату князівств. Міжкнязівські відносини не були юридично унормовані, навіть принцип «старшинства» не мав жодного юридичного обґрунтування і стверджувався правом сили. У намаганні посісти на київському престолі численні представники династії безперервно ворогували й воювали між собою. Проте, відомі випадки *дуумвірату* – співправління двох князів (Святослав і Всеволод Ярославичі) і навіть *тріумвірату* – трьох князів (Ростиславовичі: Роман, Мстислав, Рюрик).

Княжа (боярська) рада, пізніше боярська дума, була постійним дорадчим органом при князеві. Це був становий орган, який сягав своїм корінням періоду військової демократії. Рада складалася з верхівки дружини князя, великих бояр, представників верхівки міст, вищих церковних ієрархів, а у воєнний час – і керівників союзників. До компетенції князівської ради входила участь у вирішенні військових, адміністративних, фінансових питань. Інколи вона виконувала функції вищої судової влади.

До структури центральних органів влади належали *князівські з'їзди (снеми)*, які скликалися Великим князем для вирішення питань війни й

миру, змін у державному устрої, порядку зайняття столів, ухвалення найважливіших законодавчих актів. Так, на снємах у 1072 р. у Вишгороді було схвалено «Правду Ярославичів», у 1101 р. та у 1103 р. під Києвом вирішувалися питання війни й миру з половцями. У період послаблення влади Києва значення князівських з'їздів набуло особливої вагомості – їхні рішення певний час мали силу загальнодержавних законів. Але вони не змогли зупинити процес феодальної роздробленості.

Віче було демократичним елементом у системі органів влади Київської Русі. Як один із найархаїчніших інститутів народовладдя, віче постало із племінних сходів давніх слов'ян. Збиралося віче на княжому дворі, торговищі чи церковному майдані. Головував на його зборах князь, а в деяких випадках єпископ або тисяцький. Участь у вічових зборах брали усі вільні жителі міста, які мали власне господарство (голови родин), але вирішальна роль на них належала міській феодальній верхівці. У компетенції віча було запрошення князя на престол, комплектування ополчень і вибори ватажків. Віча могли виконувати функції суду, домагатися зміни посадових осіб князівської адміністрації. Перша згадка у літописі про віче у Києві належить до 1068 р., а остання – 1202 р.

Верв була органом місцевого селянського самоврядування – спершу родова, а згодом територіальна сільська громада, що об'єднувала самостійних господарів одного або кількох сіл. Члени верви спільно володіли неподільними землею, лісами, випасами та іншими угіддями. Вони були пов'язані круговою порукою і несли взаємну відповідальність за сплату данини, а також, як повідомляє Руська правда, за вчинені на території громади злочини.

Управління територіями до X ст. здійснювалося на основі десятичної системи, що зберігалася від періоду військової демократії. Київські князі ставили у центрах васальних князівств свої гарнізони – *тисячі*, в містах, менших за значенням, – *сотні*, *десятки*. Тисяцькі, соцькі, десятники виконували, крім військових, адміністративні, судові, фінансові й інші функції. З розвитком феодалізму її витісняє двірсько-вотчинна система, за якої управління територіями здійснювалося через бояр-вотчинників та службовців княжого двору. Усі нитки управління сходилися у дворі князя. Різниця між органами державного управління й управління особистими справами князя не існувало. Центральні управлінські функції здійснювали особи з оточення князя та його особисті слуги (*тіуни*).

Найповажнішими посадовими особами були: *дворецький*, який керував двором князя і виконував важливі державні доручення, *печатник*, котрий очолював канцелярію, *стольник*, в обов'язки якого входило постачання князівського двору продовольством, *тіун конюший*, який відповідав за княжу стайню. На місцевому рівні владні функції здійснювали воєводи, посадники, волостелі, старости, яким допомагали мечники, вірники, мостники та ін. Княжі службовці не утримувалися з центру, а використовували на свої потреби частину податків та поборів, що збиралися з населення (система кормління).

Судові органи – як особливі державні структури – в Київській Русі не існували. Суд не був відділений від адміністрації і захищав насамперед інтереси вищих верств населення. Суди поділялися на світські й церковні. До судів світських належали суди княжі, князівської адміністрації (посадників, волостелів), вічові, доменіальні (вотчинні). Існував у Київській Русі і громадський суд – суд общини (верви). Княжий суд чинив сам князь як зверхній суддя або, за його дорученням, – урядовці. Судова влада належала до основних прерогатив князівської влади.

Становлення феодалних відносин у Давньоруській державі відбувалося в загальноєвропейському руслі: від державних форм до вотчинних. Цей процес був складним, тривалим і розгортався поетапно. Спочатку в IX ст. формується система експлуатації всього вільного населення князем та дружиною. Основним елементом цієї системи була данина, «полюддя». У X ст. стався переворот у поземельних відносинах: князі захопили общинні землі, внаслідок чого виникло вотчинне землеволодіння великого князя. Наступним кроком у процесі феодалізації стала поява в XI ст. земельної власності верхівки служилої знаті – бояр та православної церкви.

У X-XII ст. активно формувалися васальні відносини у давньоруському суспільстві: за вірну службу князь дарував своїм боярам та дружинникам міста і села. Дарувалася не територія, а право стягувати з їх населення податки. Так поступово склалася помісна форма феодалного землеволодіння, яка не передбачала передачі землі в спадок та її відчуження без згоди князя. З ослабленням князівської влади, посиленням відцентрових тенденцій у державі дедалі більшого поширення набрала вотчина – спадкове володіння, що могло вільно продаватися, передаватися в спадок, даруватися.

Хоча процес утвердження феодальних відносин у Київській Русі в цілому збігався із загальноєвропейськими тенденціями, він мав і свої особливості. По-перше, у Давньоруській державі феодалізм зароджувався на основі первіснообщинного ладу, східнослов'янське суспільство перескочило через рабовласницький етап розвитку. По-друге, на Русі темпи феодалізації були уповільненими порівняно з Європою, де ще з античних часів прижилися традиції приватної власності; по-третє, виникнення та становлення великого землеволодіння не призвело до масового обезземелення селян, оскільки в межах державної території існувала значна кількість незаселеної, господарськи неосвоєної землі.

У X-XIII ст. з поглибленням процесів феодалізації на Русі ускладнювалася ієрархічна структура панівного класу, основними категоріями якого були князі, бояри та дружинники. Активно йшов процес диференціації серед феодально залежного населення. Основними його верствами були:

- *смерди* – більша частина селян, що мали приватне господарство, житло, земельні наділи, платили данину князю і були відносно вільними;

- *закупи* – люди, що через різні причини втрачали власне господарство і змушені були йти в кабалу до феодала за купу (грошову позичку);

- *рядовичі* – селяни, що уклали з феодалом ряд (договір), на підставі якого визнавали свою залежність від нього і змушені були працювати за частку виробленої продукції;

- *челядь* – особи, що втратили своє господарство і працювали на феодала, їх продавали, дарували, передавали у спадщину;

- *холопи* – населення, що перебувало у повній власності феодала.

За феодалізму земля була основним засобом виробництва. Право володіння нею стало юридичним підґрунтям, економічною основою отримання феодалами земельної ренти від залежних селян.

Провідною галуззю економіки Київської Русі було сільське господарство. Спираючись на давні традиції, особливо великого розвитку досягло землеробство, скотарство. Допоміжними галузями господарства стали промисли – бджільництво, мисливство, рибальство.

Важливе місце в господарському житті давньоруського суспільства належало ремеслу. В Київській Русі найпоширенішими його видами були залізообробне, гончарне, ювелірне, ткацьке виробництва. Всього ж існу-

вало понад 60 видів ремесел. Найбільших успіхів давньоруське ремесло досягло в металургії та обробці заліза. За даними археологічних досліджень, асортимент виробів із заліза цього періоду налічує до 150 назв.

Прогресуюче відокремлення ремесла від землеробства, диференціація ремісничих спеціальностей, концентрація та організація ремісників зумовили піднесення торгівлі та зростання міст. Розквіту Київської Русі сприяло й те, що її територія була вкрита мережею важливих міжнародних торговельних шляхів. Одним із найдавніших і освоєних був *«грецький» шлях* («із варяг у греки»), що через Дніпро зв'язував Прибалтику та Причорномор'я. *«Шовковий» шлях*, який пролягав через Наддніпрянщину, з'єднував Центральну Європу з Середньою Азією та Китаєм. *«Соляний»* та *«Залізний»* були сполучною ланкою між Кавказом та Прикарпаттям.

Русь торгувала з сусідніми державами худобою, сіллю, хутром, ремісничими виробами. З-за кордону завозились тканини, вино, прянощі, ювелірні вироби і т. ін..

Жвава зовнішня та внутрішня торгівля сприяла становленню в Давньоруській державі своєї грошової системи. Перші монети на території України, головним чином, римські, з'явилися в II–III ст. З часом східні слов'яни запровадили власну специфічно місцеву грошову одиницю – *«куну»* (хутро куниці або білки). Зі зростанням обсягу торгівлі з'явилася нова лічильна одиниця – *гривня*, яка в XII ст. дорівнювала 50 кунам. Згодом м'які хутрянні гроші поступилися місцем твердій валюті – гривні (зливки срібла вагою 160-196 г.) Лише наприкінці XIII ст. виник *карбованець* – срібний зливок, вагою 1/2 гривні. За часів Володимира Великого почали карбувати *золотники і срібляники* – перші вітчизняні монети. Проте, незважаючи на появу металевої валюти, хутро було загальним цінним еквівалентом майже до XIV ст., тобто часу, коли почалося систематичне, масове карбування монет.

Посилення державних структур сприяло, бурхливому розвитку ремесла та торгівлі. Невеликі поселення перетворилися на постійні залюднені міста, що стали економічними, політичними, адміністративними та культурними центрами, своєрідними вузлами зв'язку Давньоруської держави. Літописи повідомляють, що в IX–X ст. існувало понад 20 міст (Київ, Чернігів, Білгород, Вишгород, Любеч, Смоленськ, Новгород та ін.). Загалом, напередодні монгольської навали на Русі налічувалося понад 300 «градів», з яких майже 100 були справжніми містами.

3. ПРИЧИНИ, ХАРАКТЕР ТА НАСЛІДКИ ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ НА РУСІ

Із другої половини XII ст. починається новий період в історії українських земель – **період феодальної роздробленості**, а це призводить до занепаду економіки і культури руських земель.

По смерті великого князя київського Мстислава, сина Володимира Мономаха, Київська Русь розпалася на багато князівств і земель. *Основною причиною розколу великої централізованої держави була відсутність у місцевих князів і бояр зацікавленості в сильній владі великого київського князя.* Розвиток відокремленого землеволодіння, можливість передання землі у спадок робило їх повновладними господарями, не залежними від Києва.

Серйозними причинами роздробленості можна назвати також наступні:

- Поступове утвердження приватної власності на землю сприяло зростанню продуктивності праці, робило власника повним господарем, його залежність від великого князя ставала незначною.
- Зростання кількості міст, розвиток містобудування спричинило формування декількох сильних економічних і політичних центрів, здатних до самостійної тривалої оборони.
- Кожне князівство за умов натурального господарства могло являти собою самостійну господарську одиницю, а торгівля й економічна співдружність хоч і були вигідними, але не край необхідними.
- Християнська мораль ще не утвердилася у руському суспільстві, братовбивча війна у суперництві за владу засуджувалася церквою, але залишалася звичайним традиційним явищем; князям було важко поступитися особистими інтересами заради загальнодержавних.
- Держава мала дуже великі розміри, її територією важко було керувати з єдиного центру, суттєві регіональні відмінності почали роз'єднувати східнослов'янську спільноту.

У процесі децентралізації виділилися Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Волинське, Галицьке, Володимиро-Суздальське, Полоцьке та інші князівства.

Місцеві князі реформують державний апарат, створюють власні збройні сили – дружини. Князівства тепер діляться на волості, куди князем призначалися посадники.

У 60-70 роки XII ст. виділилися два центри, які намагалися об'єднати навколо себе руські землі, – Київ і Володимир-на-Клязьмі. Але посилення впливу боярства, яке ставило власні місцеві інтереси вище загальнодержавних, знову викликало загострення міжкнязівських стосунків і прискорення процесів роздроблення. Тим і скористалися зовнішні вороги – лицарі-хрестоносці, половці. Але найжахливішої руйнації завдали Русі татари-монголи.

4. ОСОБЛИВОСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Важливе місце в діяльності київських князів займала зовнішня політика – взаємини з іншими державами. З моменту заснування ця політика визначалася трьома основними напрямками: політичним, економічним та культурно-релігійним.

Перше місце у зовнішній політиці посідали військові походи, які виконували різні функції. Київська Русь перебувала у постійній боротьбі зі східними кочовими племенами. Так, князі Олег та Ігор воювали проти хозар, яких остаточно розбив Святослав, підкоривши їхню державу Хозарський каганат. Ще одним ворогом Русі були печеніги. З ними вперше зіткнувся Ігор, від їхніх рук у 972 р. загинув Святослав, але у 1036 р. печеніги були розгромлені Ярославом Мудрим. Вважається, що на честь цієї перемоги було збудовано Софійський собор у Києві.

Після розгрому печенігів у причорноморських степах з'явилися половці. Перша велика битва з ними сталася у 1068 р. на річці Альті, однак вона була програна тріумфіром Ярославичів. Найбільше відзначився у боротьбі з половецькими ханами Володимир Мономах: з його ініціативи між 1103 р. та 1116 р. було здійснено п'ять великих і переможних походів русичів у Половецький степ. У результаті після 1116 р. половецькі хани чверть століть не наважувалися нападати на Русь.

Ще одним напрямком військових походів було завоювання нових територій і торговельних шляхів. У 852-853 рр. руське військо на прохання санарійців (людність Кахетії. Тобто Східної Грузії) бере участь у відсічі арабського наступу у Закавказзі. У 864 р. (за іншими даними у 865) київські дружини досягають міста Абесгун в Ісфагані – Іранській провінції на південному березі каспійського моря. Князь Олег здійснив кілька походів на південно-західне узбережжя Каспійського моря (землі

Арабського халіфату). Ігор поширив свій вплив на східний Крим, Тамань, де було створене Тмутараканське князівство, а також здійснив похід на Закавказзя, підкоривши Дербент, Ширван і Бердаа. Святослав спочатку зосередив воєнну активність на Сході, підкоривши волзьких булгар, мордву, ясів і косогів на Північному Кавказі, а згодом розпочав боротьбу за Подунав'я. Володимир Святославович завершив процес складання державної території. На сході Русь контролювала Волго-Окський басейн, на заході – сягала Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану, на півночі – Чудського, Ладозького, Онезького озер, на півдні – Дону, Росі, Сули й Південного Бугу. Ярославу Мудрому довелося протягом тривалого часу захищати західні кордони та відвойовувати у поляків Червону Русь.

Іншим важливим напрямом були походи на Візантію. З метою зміцнити становище Русі на міжнародній арені, захистити південні рубежі, а також розширити торгівлю з Візантією були здійснені походи на Константинополь київських князів Аскольда (860 р.), Олега (907, 911 рр.), Ігоря (941, 944 рр.), Святослава (969-971 рр.), Володимира (989 р.), Ярослава (1043 р.).

Важливим аспектом міжнародної дипломатії була зовнішня торгівля. Київська Русь торгувала медом, пшеницею, зброєю, хутром, воском й іншими товарами з Візантією, Німеччиною, Польщею, Угорщиною, Арабським халіфатом. Руські купці везли з інших країн шовкові тканини, прикраси, вино, золото. Київські князі підтримували зв'язки з Візантією, Арабським Сходом, Чорноморськими, Азовськими ринками і мали вихід на китайський ринок. Руських купців зустрічали в Багдаді – столиці арабського халіфату.

Велике значення у здійсненні зовнішньої політики мали дипломатичні зв'язки, зокрема підписання міжнародних договорів. Цей напрям започаткував Олег, уклавши у 907 р. угоду про безмитну торгівлю Русі з Візантією, а у 911 р. – мирний договір про регламентацію політичних, дипломатичних і торговельних відносин між Візантією і Руссю. Аналогічні угоди були укладені Ігорем у 944 р. і Святославом у 971 р. Княгиня Ольга здійснила два візити до Константинополя у 946 р. і 957 р., під час яких усно уклала союзницькі угоди з Візантією.

Київська Русь вела також жваві дипломатичні відносини з Германською імперією. Їх започаткувала Ольга, відправивши посольство до Оттона Першого у 959 р., а у 1030-1031 і 1040-1043 рр. успішно цю традицію продовжив Ярослав Мудрий.

Слід зазначити, що династичні шлюби, розпочинаючи з кінця X ст., почали займати провідне місце у зовнішній політиці Київської Русі. Саме вони були виявом високого авторитету слов'янської держави на міжнародній арені. Першим розпочав укладання шлюбів з представницями інших династій Володимир Святославович, одружившись у 989 р. на Анні – сестрі візантійського імператора, а після її смерті у 1011 р. – на германській принцесі, і одруживши сина Святополка на дочці польського короля. Цю традицію успішно продовжив Ярослав Мудрий, отримавши прізвисько «тесть і зять усієї Європи» за те, що три його дочки були видані заміж за французького, норвезького та угорського королів, а три сини відповідно одружені з дочкою візантійського імператора, з сестрою польського короля та з онукою германського імператора. Окрім цього, сестра Ярослава Добронега була дружиною польського короля Казимира, а сам Ярослав був одружений на шведській принцесі.

Династичні зв'язки київського двору з дворами Візантії і західноєвропейських країн успішно продовжувалися і в період правління Володимира Мономаха та його сина Мстислава. Зокрема, Володимир Мономах був одружений на дочці англійського короля, його син – з дочкою шведського короля, а донька вийшла заміж за візантійського царевича. Зятьми ж Мстислава Володимировича стали візантійський імператор, норвезький і датський принци, угорський королевич.

Дещо послаблювалась дипломатична активність в період роздроблення Русі, коли вся увага зосереджувалася на внутрішніх проблемах, боротьбі за владу. Але і тут не обходилося без контактів з сусідніми володарями. Для ведення справ дипломатичних відносин на двори чужих володарів висилали спеціальні посольства, які інколи очолювали самі князі. Для контактів з іноземними державами активно використовували бояр, купців та духовних осіб. Посольства від іноземних держав урочисто приймали в Києві або в Галичі або Володимирі. Посли в ті часи користувалися значними привілеями: був розроблений спеціальний, доволі складний ритуал приймання послів, їх особа і майно вважалися недоторканими.

Прийняття Руссю християнства візантійського зразка зробило Київ одним з найкрасивіших, багатих і культурних міст Європи. Західні мандрівники захоплювалися його величчю. Західні монархи вважали за честь породичатися з Київським великокнязівським родом. З прийняттям християнства Русь стає повноправною учасницею світового істори-

чного процесу, поклавши на себе місію виконувати роль сполучної ланки між Сходом і Заходом. Через посередництво християнства відбувається активне проникнення візантійських та європейських культурних цінностей на територію Давньоруської держави.

Таким чином, Київська Русь проводила активну зовнішню політику, здійснюючи її різними методами.

5. ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КУЛЬТУРИ

Згідно періодизації історії Української культури третій етап її розвитку припадає на період Давньоруської держави. Хронологічно це визначається процесом запровадження християнства на Русі, що справило визначальний вплив на всі сфери культурного життя. І не дивно, адже запровадження християнства – це епохальний поворот в історії Давньоруської держави, який не тільки суттєво вплинув на всі сфери тогочасного суспільного життя, а й надовго визначив характерні особливості вітчизняної моделі культурно-історичного розвитку.

Прийняття християнства значно вплинуло на подальший розвиток Київської Русі:

1. *Нова віра сприяла остаточному розкладу родового ладу й формуванню та зміцненню нових феодальних відносин у східних слов'ян.* Християнство, сформоване як релігія класового суспільства, освячувало владу панівної еліти, соціальну диференціацію та всю феодальну систему. Водночас воно рішуче стверджувало рівність усіх перед Богом, чим закладало принципово нові підвалини в ідеологічні моделі майже всіх соціальних рухів, у тому числі антифеодальних.

2. *Православ'я стало надійним ґрунтом для створення могутньої, централізованої самодержавної країни.* До кінця 80-х років X ст. Русь була слабкоконсолідованою, поліцентричною державою, що зберігала єдність і форму завдяки мечам великокнязівської дружини. Одночасне проведення адміністративної та релігійної реформ якісно змінило ситуацію. Сприяючи централізації, вони зламали сепаратизм місцевих князів та племінних вождів, утвердили єдиновладдя київського князя як основу політичної моделі управління Руссю (християнське єдинобожжя

стало своєрідним ідеологічним підґрунтям утвердження особистої влади верховного правителя).

3. *Прийняття християнства сприяло зростанню міжнародного авторитету держави.* Хрещення Русі та одруження на Багрянородній сестрі візантійського імператора ввели Володимира у коло християнської сім'ї європейських правителів, а Давньоруській державі відкрили шлях до її визнання європейською християнською спільнотою. Після християнізації Русь була навіть тісніше пов'язана із Заходом, ніж з Візантією, про що свідчать численні шлюбні угоди династії Рюриковичів. Зокрема, протягом X-XIII ст. вони уклали 83 шлюби з представниками західноєвропейських родин, а з членами візантійських династій лише 12.

4. Під впливом християнства поступово відбулася докорінна зміна світобачення та світосприйняття населення Давньоруської держави. Особливістю язичницького світогляду було обоження природи. Язичництво пригнічувало людську душу і виховувало страх перед природними силами. Оголошення християнством Бога надприродною силою, яка керує світом, докорінно змінило ситуацію, позбавивши людину цього страху. Поступово відбувається зміна акцентів у релігійній вірі: він переноситься із зовнішнього на внутрішній світ людини, внаслідок чого людина отримує свободу вибору поведінки. Справедлива розплата чекає в потойбічному світі. Такі якісні зміни помітно вплинули на звичаї та мораль ранньофеодального суспільства: певною мірою пом'якшилися стосунки між людьми, було усунено полігамію, засуджено звичаї родової помсти, поліпшилося ставлення до бідних, особливо до рабів.

5. *Нова віра заклала якісно нові підвалини в культурній сфері, сприяла розвитку писемності, літератури, архітектури та мистецтва.* Високий злет культури Київської Русі був зумовлений суттєвими зрушеннями в різних сферах суспільного життя – розвитком феодальних відносин; становленням давньоруської державності; відокремленням ремесла від сільського господарства; виникненням міст; поживанням торгівлі; активізацією та розширенням міжнародних контактів; запровадженням християнства та ін. Нові явища та процеси в давньоруській культурі – це не тільки сумарний наслідок дії суспільних сил та чинників, а й активний самостійний фактор впливу на різні сфери життя, тобто культура водночас виступає і як об'єкт, і як суб'єкт історичного розвитку.

Феномен культури Київської Русі мав такі характерні риси та особливості:

1. *Домінуючий вплив християнської релігії на розвиток матеріальної та духовної культури.* Церква стала своєрідним центром, у якому органічно синтезувалися витвори майстрів різних культурних сфер – архітектури, живопису, музики, скульптури, літератури. Так само як православна релігія була поставлена на службу державі, культура мала служити церкві, свідченням чого є абсолютне домінування в мистецтві біблійних сюжетів, у літературі – релігійної проблематики, в архітектурі — культових споруд. У княжу добу саме церква стає одним з найдоступніших місць задоволення естетичних потреб народу.

2. *Запозичення та творче переосмислення візантійських традицій, знань та канонів.* Християнство, надавши імпульсу державотворчим та культурним процесам на Русі, сприяло поширенню візантійського впливу в різних сферах суспільного життя і в культурі, зокрема, що було особливо відчутно на початку християнізації. У цей період давньоруська література розвивається в межах візантійських канонів, які визначали жанри (житія, проповіді, повчання) та стриману стильову манеру викладу. Іконопис, наслідуючи візантійські зразки, відрізняється абстрактністю і статичністю. В архітектурі набуває поширення візантійський стиль зодчества, запозичується техніка цегляної та кам'яної кладки, переймається досвід створення фресок та мозаїк.

З часом почали виявлятися глибинні давньоруські основи. У літературі з'являється емоційне і пристрасне «Слово про Ігорів похід» (1187) що не мало аналогів ні у візантійській, ні у європейській літературі. З XI ст. у церковному живописі започатковується процес розмивання візантійських канонів: все частіше зустрічаються світські сюжети, релігійні композиції наповнюються образами реальних людей, побутовими сценами, набувають національних рис. Яскравим прикладом цього є фрески Софії Київської. Саме Софійський собор є матеріальним уособленням поєднання візантійського стилю і місцевих традицій. Значна кількість овальних куполів (бань) у кам'яних храмах є виявом впливу дохристиянських традицій спорудження капищ (язичницьких культових споруд).

3. *Існування на Русі дохристиянського культурного середовища – підґрунтя для створення місцевої самобутньої культури.* Роль візантійського впливу на розвиток культури Русі була значною, але не вирі-

шальною, оскільки все візантійське в процесі «ослов'янення» творчо переосмислювалося, якісно видозмінювалося під впливом місцевих традицій. Ще у дохристиянський період східні слов'яни мали свою писемність. Місцеве населення користувалося абеткою із 27 літер, з яких 23 відповідали грецькому алфавіту, а 4 (Б, Ж, Ш, Щ) мали слов'янське походження. Літописна інформація про будову палаців княгині Ольги, а також відкриття монументальної ротондоподібної архітектурної споруди, зведеної майже на 50 років раніше славнозвісної Десятинної церкви, у самому центрі київського дитинця переконливо свідчать про те, що ще в дохристиянський період слов'яни мали високий рівень ремесла, певну його спеціалізацію, які давали змогу створювати монументальні споруди на основі синтезу власного досвіду та архітектурних впливів сусідніх народів.

4. *Форсоване піднесення культури, поява нових культурних явищ.* Виникнення і становлення Давньоруської держави сприяло помітному культурному поступу східних слов'ян, збагаченню новими здобутками.

Семінарське заняття № 1

КИЇВСЬКА РУСЬ В ПЕРІОД РОЗКВІТУ ТА ФЕОДАЛЬНОЇ РОЗДРОБЛЕНОСТІ

План

1. *Перші київські князі. Їх внутрішня і зовнішня політика.*
2. *Прихід до влади князя Володимира Святославовича. Його політичні та адміністративні реформи. Боротьба з кочівниками, військові походи.*
3. *Київська Русь в епоху Ярослава Мудрого (внутрішня і зовнішня політика).*
4. *Київська Русь в часи феодальної роздробленості.*
5. *Відновлення могутності Київської Русі за Володимира Мономаха та Мстислава Великого.*

Зміст заняття

Передумови утворення Київської Русі. Походження терміну «Русь». Норманська теорія походження Давньоруської держави та її критика. Внутрішня та зовнішня політика перших руських князів. Походи на Візантію 860, 907, 911, 941, 944 років. Боротьба з кочівниками. Соціально-економічний розвиток Київської держави в X – на початку XII ст. Особливості внутрішньої політики перших давньоруських князів.

Володимир Великий та його реформи. Політична система Київської Русі. Запровадження християнства: історичне значення культурні і геополітичні наслідки події. Ярослав Мудрий. «Руська правда». Дуумвірат. Міжнародні зв'язки і місце Київської Русі в історії Європи. «Шлюбна дипломатія».

Причини політичної роздробленості Київської Русі. Володимир Мономах, його боротьба за єдність Русі. Київське, Чернігівське і Переяславське князівства. Процес формування української народності, погляди істориків на цю проблему. Етнічними «русичі», «руські люди» і «Україна».

Рекомендована література

Основна:

1. Аксьонова Н. В., Домановський А. М., Чугуй Т. О. Історія української культури: навч.-метод. посіб. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 196 с.
2. Бойко О. Д. Історія України: підруч. 6-е вид., стер. Київ: Академія, 2016. 718 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XI – XX ст.: навч. посіб. Київ: Yakaboo Publishng, 2019. 656 с.
4. Історія української культури: курс лекцій / [Анучина Л. В. та ін.; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого]. Харків: ФІНН, 2010. 407 с.
5. Багацький В. В., Кормич Л. І. Історія України: підруч. 3-є вид., доп. і переробл. Київ: Алерта, 2010. 388 с.
6. Історія та культура України: навч.-метод. посіб. (у схемах і таблицях) / [за наук. ред. проф. В. С. Бліхара]. Львів: ПП «Арал», 2018. 480 с.
7. Історія української культури: підруч. / [кол. авт.: В. О. Лозовой та ін.; за ред. проф. В. О. Лозового; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»]. Харків: Право, 2013. 367 с.
8. Історія української культури: навч. посіб. / [В. М. Шейко, В. Я. Білоцерківський]. 5-е вид., стер. Київ: Знання, 2013. 271 с.
9. Комарніцький О. Б. Історія України: матеріали для підготовки до тестування: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2007. 456 с.

10. Магочій П-Р. Україна. Історія її земель та народів / [пер. з англ. Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; наук. ред. С. Біленький; ред. Л. Ільченко]. 2-е вид., доп. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2017. XXII, 812 с.
11. Олійник С. В., Сидорук С. А. Історія України: конспект лекцій для студ. неіст. спец. вищих навч. закл. України. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2011. 172 с.
12. Історія української культури: навч. посіб. / ред. О. Ю. Павлова. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 368 с.

Додаткова:

1. Давня історія України: в 3 т. / Ю. С. Асеев, В. Д. Баран, Я. В. Баран, С. О. Біляева, Я. Є. Боровський; НАН України; Інститут археології; П. П. Толочко (ред. кол.). Київ: Наукова думка, 1997. Т. 3: Слов'яно-Руська доба. 2000. 695 с.
2. Брайчевський М. Ю. Походження слов'янської писемності. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 152 с.
3. Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ: Наукова думка, 1988. 261 с.
4. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т. Київ: Наукова думка, 1992. 12 кн. Т. 2: XI–XIII вік. 633 с.
5. Іванов В. М. Історія держави і права України: підручник. Київ: МАУП, 2007. 552 с.
6. Історія української культури. У п'яти томах. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 2: Українська культура другої половини XIII – першої половини XVII століть. 847 с.
7. Толочко П. Київська Русь. Київ: Абрис, 1996. 360 с.
8. Україна крізь віки: в 15 т. / НАН України; Інститут археології; В. А. Смолій (ред.). Київ: Альтернативи, 1998. Т. 4: Київська Русь. 351 с.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні фактори утворення держави у східних слов'ян.
2. Що спільного і що відмінного у діяльності київського князя Олега і княгині Ольги?
3. Чи можна назвати Київську Русь доби Володимира Великого та Ярослава Мудрого імперією?
4. Чому саме Київ став центром східнослов'янської держави?
5. За що Ярослава Мудрого називали «тестем Європи»?
6. Якими були основні причини феодальної роздробленості Русі?
7. Укажіть найзначніші літописні зведення Давньої Русі?

8. У якому році монголо-татари захопили і зруйнували Чернігів?

- A. 1223 р.   Б. 1239 р.
В. 1240 р.   Г. 1242 р.

9. Вкажіть роки князювання Володимира Мономаха:

- A. 882-912 рр.   Б. 1113-1125 рр.
В. 1019-1054 рр.   Г. 980-1015 рр.

10. У якому році відбулася битва на р. Калка?

- A. 1223 р.   Б. 1239 р.   В. 1240 р.   Г. 1242 р.

ТЕМА 4

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА

План

1. Консолідація земель Волині та Галичини. Утворення Волинського та Галицького князівств. Ярослав Осмомисл.
2. Об'єднання Галицького та Волинського князівств. Роман Мстиславович.
3. Данило Галицький: внутрішня і зовнішня політика.
4. Культура Галицько-Волинської Русі.

Семінарське заняття

Рекомендована література

Питання для самоконтролю

Завдання для перевірки знань

Мета: простежити головні причини та передумови утворення Галицько-Волинського князівства; охарактеризувати його політичний та економічний розвиток, правління династій Ростиславичів та Романовичів в контексті геополітики кінця XII – початку XIV ст.; розвивати вміння оцінювати події та діяльність людей в історичному процесі з позиції загальнолюдських цінностей; виховувати у здобувачів освіти повагу до історичного минулого своєї держави.

Основні поняття: монголо-татарська навала, роздробленість, маіорат, коронація, баскак, ярлик, дуумвірат, грамота, династія, лен, опозиція, уділ, хан, коаліція.

1. КОНСОЛІДАЦІЯ ЗЕМЕЛЬ ВОЛИНІ ТА ГАЛИЧИНИ. УТВОРЕННЯ ВОЛИНСЬКОГО ТА ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВ. ЯРОСЛАВ ОСМОМІСЛ

Галицько-Волинське князівство, також Королівство Русь (лат. *Regnum Russiæ*) – середньовічна монархічна держава у Центрально-східній Європі. В історії українського народу Галицько-Волинське князівство відіграло надзвичайно велику роль, ставши після занепаду Києва новим центром політичного та економічного життя. Територіально та політично воно об'єднало практично всі етнічні українські землі, зберегло від завоювання та асиміляції південну та західну гілки східного слов'янства, сприяло їхній консолідації та усвідомленню власної самобутності.

Які ж були передумови цьому? Наприкінці XII – у першій половині XIII ст. князівства Середнього Подніпров'я – Київське, Чернігово-Сіверське та Переяславське через низку обставин (нескінченні князівські усобиці, певну зміну світових торговельних шляхів, активізацію нападів кочівників, відтік населення з південних районів тощо) економічно та політично занепадають. Монгольська навала посилила та поглибила руйнівні процеси в цьому регіоні.

Іншою була ситуація в південно-західній частині Русі. На середину XI ст. землі Галичини і Волині остаточно закріпилися у складі Руської держави. Серед них провідне місце посідала Волинь – багатолюдна земля з розвинутими містами, торговим шляхом на захід. Столицею усіх західноруських земель було місто Володимир, де перебував княжий престол і єпископія. Київські монархи довгий час утримували ці стратегічно важливі території, оберігаючи їх від дроблення на удільні князівства.

В 1084 р. у землях Галичини вокняжилися Ростиславичі, почергово правили князі-ізгої Рюрик, Володар і Василько. У результаті воєн з волинськими і київськими князями наприкінці XI ст. вони вибороли собі незалежні князівства. У 1141 р. ці князівства були об'єднані сином Володара Володимирком в єдине удільне Галицьке князівство зі столицею в Галичі. Воно підтримувало зв'язок із київськими і суздальськими князями, та половцями для протистояння зазіханню волинських, польських, угорських правителів.

Проте розквіт Галицького князівства припадає на час правління його сина Ярослава (1153-1187 рр.), названого у «Слові о полку Ігоревім»

Осмомислом (той, що має вісім смислів), що означало мудрий, розумний. Продовжуючи політику свого батька, Ярослав поступово нормалізував відносини з Києвом, підтримував мирні стосунки з Польщею, Угорщиною, Візантією, продовжив боротьбу проти половців. Він розширив межі своєї держави на південь аж до гирла Дунаю, де заснував місто Новий Галич (Галац).

Варто зазначити, що поряд з неухильним економічним і політичним піднесенням Галичини зростало також і місцеве галицьке боярство, яке будь-що намагалось здобути вплив на управління державою. На думку дослідників, свавільні галицькі бояри були найбагатшими й наймогутнішими серед бояр всіх руських земель. На відміну від боярства інших князівств, яке здебільшого походило з княжої дружини, галицька аристократія, очевидно, розвинулася виключно на основі місцевої племінної знаті. Свої маєтки вона отримала не від князя, як це водилося, а завдяки узурпації общинних земель. Прийшовши на галицькі землі, перші Рюриковичі наштовхнулися на місцеву еліту, що вже добре вкоренилася й була готова рішуче відстоювати свої власні інтереси.

За часів правління Ярослава Осмомисла галицьке боярство настільки зміцніло, що почало вільно порядкувати в князівстві, безцеремонно втручатися в стосунки князя з володарями інших держав. Бояри навіть прагнули контролювати особисте життя Ярослава, примушуючи його жиги з нелюбимою дружиною. Щоб досягти своєї мети, вони спалили на вогнищі коханку князя Анастасію, з якою його єднало давнє і глибоке почуття. Ярослав був змушений підкоритися вимогам боярської опозиції і повернути законну дружину (дочку Юрія Довгорукого) Ольгу та сина Володимира. Після смерті Ярослава у 1187 р. бояри не захотіли приймати його синів князями; «скоївся великий заколот в Галицькій землі», у результаті якого вона була окупована угорськими військами короля Бели III. Зі смертю сина Ярослава Осмомисла Володимира у 1198 р. династія галицьких князів Ростиславичів припиняє своє існування.

На противагу швидкому виокремленню Галичини в удільне князівство стратегічно важлива для Києва Волинь перебувала в залежності від нього до 1160-х рр. Її виділення в окреме князівство розпочав київський князь Ізяслав Мстиславич, онук Володимира Мономаха, який почувався непевно на київському престолі. Його син Мстислав Ізяславич зумів зберегти Волинь у власності родини, і з того часу Волинська земля розвивалась як незалежне князівство.

2. ОБ'ЄДНАННЯ ГАЛИЦЬКОГО ТА ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВ. РОМАН МСТИСЛАВОВИЧ

Виникненню та піднесенню Галицько-Волинської держави сприяла низка чинників:

1) вдале географічне положення (віддаленість від Києва послаблювала вплив центральної влади, природні умови робили ці землі важкодоступними для степових кочівників, крім того, князівство розташовувалося на перехресті стратегічно важливих торгових шляхів);

2) необхідність спільної боротьби двох князівств проти агресії з боку Польщі та Угорщини, а згодом проти монгольського нашествия та іґа;

3) енергійна об'єднавча політика князі в Романа Мстиславича (1199-1205) та Данила Романовича Галицького (1238-1264);

4) існування на території князівства багатих родовищ солі, що сприяло економічному зростанню та інтенсифікації торгівлі.

В 1199 р., скориставшись смертю галицького князя Володимира, який не залишив після себе спадкоємців, волинський князь Роман Мстиславич захопив Галич і об'єднав обидва князівства в єдину Галицько-Волинську державу. Поступово Галич перебирає на себе роль наступника розореного татарами Києва. Це свідчило також і про те, що центр політичного та економічного життя поступово пересувається у західному напрямку, а потужна торговельна артерія Буг – Дністер витісняє занепадаючий шлях «із варяг – у греки».

Постать князя Романа Мстиславовича одна з найколеритніших у вітчизняній середньовічній історії. Початок діяльності Романа був пов'язаний з Новгородом, де короткий час (1168-1170) він був князем. Повернувшись після смерті батька на Волинь, як старший, одержав Володимир. Велику славу приніс йому вдалий похід на ятвягів, литовське плем'я, які своїми набігами непокоїли Волинь.

Здібний політик і добрий полководець, жорстоко приборкавши непокірних бояр, мав підтримку у міщанства. У двох походах 1201-1202 і 1203-1204 років його війська розбили половців і визволили чимало бранців. Вершиною його успіхів було взяття Києва у 1203 р. та включення його у сферу своїх впливів. У зовнішній політиці Роман Мстиславович підтримував тісний союз із Візантією та Угорщиною, мав зв'язки з Римським Папою Інокентієм III, перемагав неспокійних сусі-

дів – половців і литовські племена, з родинних мотивів втрутився в справу німецьких князів.

Роман Мстиславович намагався подолати роздрібненість Київської Русі. Романові належить честь складання проекту дотримання «доброго порядку» на Русі, тобто припинення міжкнязівських чвар і організації центральної влади у федеративній Давньоруській державі. «Добрий порядок» Романа зводився до головної умови: у випадку смерті київського володаря, нового великого князя повинні обирати шість князів: суздальський, чернігівський, галицько-волинський, смоленський, полоцький і рязанський. Крім того, у проекті дотримання «доброго порядку» на Русі Роман, прагнучи уникнути дальшого дроблення держави, пропонував передавати престол старшому синові, а не ділити землі між усіма синами, як чинилося раніше (зміна умов престолонаслідування за принципом майорату). Якби пропозиції Романа були прийняті, це загальмувало б процеси політичного роз'єднання Русі, сприяло б консолідації об'єднаних сил.

Важко сказати, якими були б дальші плани і дії Романа Мстиславича щодо об'єднання південно-руських земель. У 1205 р. він загинув поблизу польського міста Завихоста над Віолою, випадково потрапивши у польську засідку під час походу проти малопольського князя Лешка Краківського. Після його раптової смерті таке могутнє й непорушне, на перший погляд, Галицько-Волинське князівство починає стрімко розпадатися на окремі землі, проіснувавши всього шість років.

Загалом, територія Галицько-Волинської держави часів Романа Мстиславовича простяглась від Карпат до Дніпра й за розмірами не поступалася Священній Римській імперії Фрідріха Барбаросси. Але князю так і не вдалося сформувати спільний адміністративний апарат, систему судочинства й збирання данини, неоднаково міцною була влада князя на всій території держави: Волинське князівство мало усталену центральну владу, його земельна аристократія гуртувалася навколо князя; Галицьке князівство мало послаблену князівську владу і сильне та політично амбіційне боярство.

3. ДАНИЛО ГАЛИЦЬКИЙ: ВНУТРІШНЯ І ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА

Зі смертю Романа розпочинається майже 30-річний період боротьби з а галицький стіл. Характерними рисами державного життя у цей час були: 1) прогресуюче свавілля бояр, які дійшли до безпрецедентного порушення норм феодального права – оголошення князем боярина Володислава Кормильчича (1213-1214); 2) безперервне втручання у внутрішні справи західноруських земель сусідніх держав – Угорщини та Польщі, проявом якого було проголошення «королем Галичини та Володимирії» п'ятирічного угорського королевича Калмана (Коломана), одруженого з дворічною польською княжною Саломеєю (розпочата після цього воєнна окупація тривала від 1214 р. до 1219 р.); 3) зростаюча монгольська загроза, що вперше заявила про себе 1223 р. на березі рік и Калки (галицькі та волинські формування входили до коаліції руських князів); 4) енергійна боротьба з а відновлення державної єдності Данила Галицького, яка успішно закінчилася у 1238 р.

Ключовими аспектами внутрішньої політики Данила Галицького були: 1) Боротьба з непокірними боярами й остаточна ліквідація боярської опозиції, страта багатьох з тих, які становили могутню силу і не хотіли коритися князівській владі. Встановлення сильної князівської влади, укріплення її авторитету. 2) Соціальна опора в суспільстві – міщани, селяни, дрібні і середні бояри, духовенство. 3) Створення центрального апарату управління з вірних собі людей, постійне вдосконалення його, аналізуючи досвід інших країн. 4) Будівництво нових міст Холм (1237 р.) Львів (1256 р.). Холм обрав своєю столицею, де побудував оборонні споруди, церкви. 5) Глибоке реформування в усіх галузях життя. 6) Створення необхідних умов для розвитку сільського господарства, ремесел, промислів, торгівлі. Запрошення ремісників і купців з інших країн, сприяння розвитку внутрішньої та зовнішньої торгівлі, соляних промислів. 7) Об'єднання під своєю владою всіх українських князівств, крім Чернігівського і Сіверського. 8) З метою спільної боротьби проти монголо-татар уклав союз із володимиро-суздальським князем Андрієм Ярославовичем. 9) Для утвердження позицій православ'я у 1246 році призначив митрополитом свого сподвижника – друкаря Кирила, чим значно зміцнив становище церкви. 10) Проведення реорганізації війська. Вперше важкоозброєну кінноту було одягнуто у європей-

ські рицарські обладунки, введено легкоозброєну кінноту – стрільців. Ударною силою князівського війська стала важка озброєна кінна дружина, а також селянське міщанське ополчення.

Найважливіші події зовнішньої політики: 1) 1238 р. Данило Галицький розгромив війська хрестоносців під Дорогочином, взяв в полон магістра ордену німецьких рицарів Бруна. 2) 1239 р. здобув Київ, управителем назначив воєводу Дмитра. 3) 1245 р. блискуче переміг під Ярославом військо угорського короля та його союзників-чернігівського князя Ростислава, якого галицькі бояри запросили княжити у Галич. 4) 1246 р. був змушений їхати до Золотої Орди, щоб одержати ярлик на правління землями. 5) 1246 р. знову поширив свою владу на Київ. 7) З допомогою династичних шлюбів своїх дітей вирішував дипломатичні проблеми, перетворивши Галицько-Волинську державу на сильну, яку поважали як на Заході так і на Сході. 8) Досяг порозуміння з монголо-татарами і не допустив плюндрування своєї землі, хоч і мусив зруйнувати укріплення її міст (Львова, Володимира, Луцька та інших). Намагався створити анти-ординську коаліцію і тому уклав союз володимиро-суздальським князем Андрієм Ярославичем. 9) Для зміцнення відносин із сусідами у 1246 році одружив свого сина Лева з дочкою угорського короля. Налагодив відносини з князями мазовецьким і краківським, а невдовзі уклав мирну угоду з Литвою. Щоб вести спільну боротьбу проти Золотої Орди, його дочка вийшла заміж за великого князя володимирського Андрія Ярославовича, а брат Василько одружився з сестрою Олександра Невського.

У 1253 р. Данила було увінчано королівською короною, отриманою від папи Інокентія IV, що значно сприяло зростанню його міжнародного авторитету, свідчило про визнання Галицько-Волинської держави європейською, нарівні з іншими великими державами. Місцем коронації Данило обрав місто Дорогочин, де свого часу розгромив тевтонських рицарів, щоб утвердити свої права на це місто. Після смерті Данила Галицького у 1264 р. князівство знову втрачає свою єдність: його землі поділено між трьома нащадками князя – Левом, Мстиславом і Шварно. Прагнучи стабільності, Шварно укладає союз Галицького князівства з Литвою, але це об'єднання не було тривалим. Найпоспідовніше продовжував державницьку політику батька Лев Данилович (1264–1301). Хоча він і був змушений визнати залежність від улусу Ногая, все ж саме цей князь приєднав до своїх володінь Закарпаття та Люблінську землю. Завдяки цьому територія Галицько-Волинської держави стала найбільшою за всю свою історію.

4. КУЛЬТУРА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ РУСІ

Закономірним політичним і культурним спадкоємцем Київської держави, послабленої і спустошеної внаслідок золотоординської навали, стала Галицько-волинська Русь. Завдяки об'єднанню етнічно спільних українських земель у нове державне утворення саме тут створились сприятливі умови для становлення й подальшого розвитку національної культури.

Важливими осередками духовної культури Галицько-Волинської Русі були міста Галич, Луцьк, Звенигород, Володимир-Волинський, Перемишль, Холм і, особливо, Львів. Саме через Львів проходив торговельний шлях з Німеччини, Чехії і Польщі до Києва і міст Волині, а також до гирла Дністра, Сурожа (Судака) та Кафи (Феодосії) в Криму.

Міста Галицько-волинської Русі стали значними центрами літописання та книгописання. Найвизначнішою пам'яткою літератури даного періоду є Галицько-Волинський літопис (кінець XIII ст.), у якому відображені події політичного і культурного життя Галицько-Волинської Русі від 1201 до 1291 року. Літопис складався при дворі Данила Галицького, а згодом його племінника Володимира Васильковича. Одним із авторів першої частини літопису вважають княжого печатника Кирила.

У канцелярії князя Данила працювали писарі, що вели дипломатичне листування, готували тексти грамот, стиль яких у наступні часи закріпився у Великому князівстві Литовському. Грамоти князя Юрія II, боярина-правителя Дмитра Детька, львівського воеводи Якші Блотишевського написані виразним письмом, їх текст складений за всіма середньовічними правилами, що регламентували написання документів.

До пам'яток писемності Галицько-волинської Русі XII-XIV ст. належать Христинопільський апостол, Бучацьке, Галицьке, Холмське Євангелія, переписані ченцем Васильком при дворі Лева Даниловича. У Галичі працював «мудрий книжник» Тимофій, книжник і філософ волинський князь Володимир Василькович сам переписував книги, мав велику бібліотеку, близько 36 книг заповідав церквам Волині. У м. Володимирі-Волинському була складена нова редакція Кормчої книги – збірки церковних та світських правових норм, що поширювалися на Україні та в Білорусії. Центрами переписування книг були Онуфріївський та Святоюрський монастирі у Львові. Зростанню ролі церкви у поширенні освіти сприяло утворення в 1303 р. Галицької митрополії, яка, незва-

жаючи на її неодноразові скасування та відновлення, існувала протягом XIV ст.

Галицько-Волинська архітектура органічно поєднувала візантійсько-київську просторову композицію з елементами західноєвропейського романського стилю, що підтверджує наявність пілястр, груп напівколон, аркатурних поясів тощо. На жаль, архітектурних пам'яток періоду Галицько-Волинського князівства зберіглося небагато. З монументальних будівель Львова можна назвати Миколаївську хрестовокупольну церкву з півкруглою апсидою, П'ятницьку церкву, згодом перебудовану, а також костюл Хрестителя. Традиційно вважається, що його будував князь Лев Данилович для своєї дружини – угорки Констанції. До княжого періоду належать і такі шедеври архітектури Галичини та Волині, як білокам'яні храми в Перемишлі, церква Пантелеймона в Галичі (близько 1200 р.), Святоіванівський собор у Холмі, Спаський монастир поблизу Самбора, (тепер Старий Самбір).

Видатними пам'ятками образотворчого мистецтва кінця XIII – початку XIV ст. є ікони «Юрій Зміборець» зі с. Станілі поблизу Дрогобича та «Архангел Михаїл в діяннях», створена у с. Сторонна. Для них характерні пластичність форм, відчуття простору, нахил до асиметричної побудови композиції, багата кольорова гама.

Про високий рівень живопису Галицько-волинської Русі свідчать мініатюри, що збереглися в окремих рукописах того часу. Колористична вишуканість притаманна мініатюрам Галицького Євангелія (кінець XII ст.), які, на думку дослідників, за майстерністю виконання не поступаються візантійському малярству доби Палеологів.

Загалом, культура Галицько-Волинської держави справила великий вплив на подальший культурний розвиток України. Наприкінці XIV ст., коли окремі частини Галичини і Волині були загарбані польськими та литовськими феодалами, культурні традиції Галицько-волинської Русі відіграли істотну роль у збереженні національної культури, сприяли формуванню ідеології визвольної боротьби українського народу проти іноземних поневолювачів.

КУЛЬТУРА КИЇВСЬКОЇ РУСИ ТА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

План

- 1. Язичницькі вірування східнослов'янських племен, або дохристиянські вірування на Русі.*
- 2. Релігійні реформи Володимира Великого. Православна церква в суспільно-політичних та соціально-економічних процесах.*
- 3. Освіта, писемність, література і фольклор.*
- 4. Архітектура і мистецтво.*
- 5. Культура Галицько-Волинської держави. Особливості формування та розвитку*

Зміст заняття

Джерела та впливи давньоруської культури. Мова та давньослов'янське письмо. Культурно-просвітницька діяльність Кирила і Мефодія, початок перекладу на слов'янську мову біблійних текстів. Самобутність культури Русі, її своєрідність. Усна народна творчість: прислів'я, поговірки, легенди, билинний епос. Побут та звичаї. Календарна поезія, народна обрядова практика. Музика. Скомороство як феномен давньоруської культури.

Утвердження та поширення християнства. Русь Аскольда і проблема «аскольдового хрещення». Запровадження християнства і його значення для культурного розвитку України-Руси. Володимир Великий. Монастирі і культура. Іларіон – перший київський митрополит. Україна-Русь у контексті християнського світу.

Освіта. Перша літописна згадка про заснування школи на Русі. Поширення писемності. Рукописні книги та їх художнє оформлення. Пам'ятки писемності – «Остромирове Євангеліє», «Ізборник князя Святослава». Перша бібліотека. Роль духовенства та монастирів у поширенні писемності. Києво-Печерська Лавра – центр духовності, освіти та науки. Книжна справа: перекладна, житійна, природно-наукова, історична, навчальна, юридична, релігійна, оригінальна культура. Літописан-

ня, його історія, інформативність, особливості, зв'язок із старозавітною і візантійською традиціями. Літописний звід. «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Повчання» Володимира Мономаха як пам'ятки української культури і лицарської честі. «Повість врем'яних літ» Нестора, «Слово о полку Ігоревім». Розвиток давньоруського права: «Правда Ярослава», «Правда Ярославичів», «Розширена Правда». «Устав» Володимира Мономаха. «Слово Данила Заточника» – пам'ятка оригінальної руської літератури.

Архітектура. Вплив візантійської культури на будівництво палацових і культурних споруд Русі. Цивільна, церковна та оборонна архітектура та її особливості. Визначні пам'ятники Києва: церкви Богородиці Пирогощі, Кирилівська, Васильківська, Десятинна, Михайлівський Златоверхий, Софіївський, Успенський (у лаврі) собори. Успенські собори у Володимирі та Чернігові.

Монументальне та образотворче мистецтво: створення на Волині ікони Богоматері (Волинська Богоматір). Художні ремесла. Пісенний фольклор і музичне мистецтво. Давньоруські мозаїки, стінний фресковий живопис. Іконопис. Прикладне мистецтво. Книжкова мініатюра.

Рекомендована література

Основна:

1. Аксьонова Н. В., Домановський А. М., Чугуй Т. О. Історія української культури: навч.-метод. посіб. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 196 с.
2. Бойко О. Д. Історія України: підруч. 6-те вид., стер. Київ: Академія, 2016. 718 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України : формування модерної української нації XI – XX ст.: навч. посіб. Київ: Yakaboo Publishng, 2019. 656 с.
4. Історія української культури : курс лекцій / [Анучина Л. В. та ін.; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого]. Харків: ФІНН, 2010. 407 с.
5. Багацький В. В., Кормич Л. І. Історія України: підруч. 3-є вид., доп. і переробл. Київ: Алерта, 2010. 388 с.
6. Історія та культура України: навч.-метод. посіб. (у схемах і таблицях) / [за наук. ред. проф. В. С. Бліхара]. Львів: ПП «Арал», 2018. 480 с.
7. Історія української культури: підруч. / [кол. авт.: В. О. Лозовой та ін.; за ред. проф. В. О. Лозового; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»]. Харків: Право, 2013. 367 с.

8. Історія української культури: навч. посіб. / [В. М. Шейко, В. Я. Білоцерківський. 5-е вид., стер.]. Київ: Знання, 2013. 271 с.
9. Комарніцький О. Б. Історія України: матеріали для підготовки до тестування: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2007. 456 с.
10. Магочій П-Р. Україна. Історія її земель та народів / [пер. з англ. Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; наук. ред. С. Біленький; ред. Л. Ільченко. 2-е вид., доп.]. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2017. XXII, 812 с.
11. Олійник С. В., Сидорук С. А. Історія України: конспект лекцій для студ. неіст. спец. вищих навч. закл. України. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2011. 172 с.
12. Історія української культури: навч. посіб. / ред. О. Ю. Павлова. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 368 с.

Додаткова:

1. Волощук М. Взаємовідносини Русі та Угорщини в період піднесення Галицько-волинського князівства (1199-1205 рр.) *Історичний журнал*. 2004. №3. С. 68-71.
2. Галицько-Волинське князівство. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г–Д. С. 34-36.*
3. Головка О. Б. Держава Романовичів та Золота Орда (40–50-ті рр. XIII ст.). *Український історичний журнал*. 2004. № 6. С. 3-16.
4. Головка О. Б. Зустріч цивілізацій в середині XIII ст.: Держава Романовичів між католицьким Заходом і монгольським Сходом. *Східний світ*. 2006. № 1. С. 17-32.
5. Головка О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. Київ: Стилос, 2001. 249 с.
6. Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ, 2006. 211 с.
7. Гречило А. Становлення символів Руського королівства (друга половина XIII – початок XIV ст.): версії, міфи й традиція. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*. Львів, 2008. С. 260-276.
8. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ: Наукова думка, 1984. 176 с.
9. Україна крізь віки: в 15 т. Київ: Альтернативи, 1998. Т. 5: Галицько-Волинська Русь / М.Ф. Котляр. 335 с.
10. Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава: ст. й матеріали / ред.: В. Гаюк; Ін-т релігієзнавства – філ. Львів. музею історії релігії, Львів. від-ня Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. Львів: Логос, 2005. 148 с.

Питання для самоконтролю

1. Чим обумовлено виникнення Галицько-Волинського князівства?
2. Чому Данилові Галицькому не вдалося вигнати ординців зі своїх земель?
3. В чому полягали особливості зовнішньої політики Романа Мстиславовича?
4. Коли було започатковано окрему князівську династію на Волині?
5. Якою була роль Ярослава Осмомисла в історії Галицького князівства?

Завдання для перевірки знань

1. Перша релігійна реформа Володимира Великого мала на меті:

- А. Дискредитувати язичницьку релігію.
- Б. Поставити язичницьку релігію на службу державі.
- В. Запровадити християнство східного зразка (православ'я).
- Г. Запровадити християнство західного зразка (католицизм).

2. Перший кам'яний храм у Київській Русі – це:

- А. Михайлівський золотоверхий монастир.
- Б. Десятинна церква.
- В. Собор святої Софії.
- Г. П'ятницька церква у Чернігові.

3. Центрами освіти та писемності у добу раннього середньовіччя на Русі були:

- А. Хати-читальні.
- Б. Князівські резиденції.
- В. Університети.
- Г. Монастирі.

4. Виберіть найповніший перелік способів внутрішнього оздоблення стін давньоруських храмів

- А. Ікони, кольоровий папір, фреска.
- Б. Ікони, фрески, мозаїки.
- В. Ікони, фрески, гравюри.
- Г. Ікони, етюди, мозаїки.

5. Яка пам'ятка давньоруської літератури містить такі настанови?

«... Паче всього – убогих не забувайте, годуйте й подавайте сироті... не давайте сильним погубити людину... гордості не майте в серці і в умі. Старих шануй, як отця, а молодих – як братів. Лжі берися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло. А се вам основа всього: страх божий майте вище над усе...»

- А. «Слово о полку Ігоревім».
- Б. «Руська правда» Ярослава Мудрого.
- В. «Повчання дітям» Володимира Мономаха.
- Г. «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона.

6. Шкільне навчання на Русі було запроваджено:

- А. у 1019 р.
- Б. у 988р.
- В. у 1240 р.
- Г. у 1152 р.

7. Головним і в багатьох випадках єдиним джерелом з історії східного слов'янства і Київської Русі є:

- А. Києво-Печерський літописний звід.
- Б. «Повість минулих літ».
- В. «Слово о полку Ігоревім».
- Г. «Києво-Печерський патерик».

8. Київська іконописна школа кінця XI ст. склалася завдяки творчості майстрів іконописання:

- А. Петра і Павла.
- Б. Кирила і Мефодія.
- В. Бориса і Гліба.
- Г. Аліпія і Григорія.

9. Галицька митрополія заснована у:

- А. 1301 р.
- Б. 1303 р.
- В. 1305 р.
- Г. 1340 р.

10. Перша редакція «Повісті минулих літ» була здійснена у:

- А. 1110 р.
- Б. 1113 р.
- В. 1115 р.
- Г. 1223 р.

ТЕМА 5

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ

План

1. Включення українських земель до складу Великого князівства Литовського. Польсько-литовські унії другої половини XIV – початку XV ст.
2. Українські землі під владою Польщі, Угорщини, Молдавії, Кримського ханства та Московської держави.
3. Люблінська та Берестейська унії.
4. Соціальний устрій та господарське життя.
5. Культура доби Ренесансу на українських землях.

Семінарське заняття

Рекомендована література

Питання для самоконтролю

Завдання для перевірки знань

Мета: проаналізувати становище українських земель у складі Великого князівства Литовського та Польщі, охарактеризувати причини виникнення козацтва, селянсько-козацьких повстань кінця XVI – 30-х років XVII ст. та особливості розвитку української культури другої половини XIV – першої половини XVII ст.; на прикладі засвоєного матеріалу формувати професійні якості у здобувачів освіти, почуття обов'язку та відповідальності; сприяти формуванню патріотичних ідей та поглядів.

Основні поняття: литовці, православна віра, руська мова, руська знать, ухорництво, статут, селяни-кріпаки, міщани, шляхта, унія, інкорпорація, експансія, фільварок, панщина, ярмарок, Магдебурзьке право, духовенство, уніатство, церковні братства, козацтво, український народ, січ, Києво-Могилянська колегія, парсуна, полемічна література.

1. ВКЛЮЧЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО СКЛАДУ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО. ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКІ УНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV – ПОЧАТКУ XV ст.

Історія України XIV – першої половини XVII ст. – це історія колоніальних захоплень українських земель сусідніми державами, розвитку феодальних відносин, боротьби українського народу за незалежність, проти соціального і релігійного гноблення.

Одним з головних «привласнювачів» українських земель періоду XIV – першої половини XVI ст. була Литовська держава, утворена між Віслою і Західною Двіною у XIII ст. під назвою Велике князівство Литовське (ВКЛ). Користуючись сприятливою військово-політичною ситуацією, воно розпочало свою експансію на територію Київської Русі. Засновник ВКЛ князь Міндовг (1230-1263) захопив частину білоруських земель, однак встановити контроль над українськими територіями йому не вдалося. Наступна спроба включити українські землі до складу ВКЛ припала на часи князювання Гедиміна (1316-1341). У 1323-1324 рр. він йде на руські землі та приєднує до Литви Київське князівство, Берестейську і Дорогочинську землі. В 1340 р. Гедимін саджає на князівство у Волинській землі свого сина Любарта Гедиміновича (1340-1385). У 1350-1352 рр. між Литовським князівством і Польщею (польсько-угорською коаліцією) йшла війна за Галицько-Волинську землю.

Наступник Гедиміна Ольгерд (1345-1377), користуючись міжусобицями в Золотій Орді, розпочав новий етап проникнення в землі колишньої Київської Русі. До кінця 50-х років Ольгерду вдалось захопити Чернігово-Сіверщину. Після перемоги литовсько-руського війська над монголо-татарами в битві на Синіх Водах у 1362 р. до Великого князівства Литовського остаточно були приєднані Київщина, Переяславщина, Волинь і Поділля зі збереженням Київського і Волинського князівств як державно-політичних утворень. У 1368-1372 рр. до Литви включається Чернігівщина.

Дії литовців на території України не мали характеру експансії, яку проводили монголо-татари. Місцеве населення або зберігало нейтралітет і не чинило опору, або підтримувало утвердження литовської влади.

Причини прихильності українців до експансії ВКЛ: 1) більшість місцевого населення розглядало литовців не як завойовників, а як визволителів від татар; 2) Золота Орда була ослаблена внутрішніми міжусобицями, а тому й не мала можливості належно контролювати підкорені землі; 3) руські князі не намагались боротись з литовцями, а в більшості випадків добровільно визнавали їхню владу; 4) литовська влада була м'якшою, толерантнішою, ніж татарська, а на приєднаних до ВКЛ землях руські князі зберегли свою автономність.

У результаті склалась своєрідна ситуація. Руські землі в складі ВКЛ складали 90% території. Таке ж співвідношення було і в національному складі. Литовські правителі, намагаючись втримати інкорпоровані землі, дотримувались принципу «Старого не змінювати, а нового не впроваджувати». Офіційний титул литовського князя розпочинався «Великий князь Литовський і Руський». ВКЛ перейняло у руських земель систему адміністративно-територіального поділу, судочинство, військову організацію, литовські князі, бояри, населення держави переходили в православ'я, руська мова отримала статус державної. Литовські правителі охоче родичались з руськими князями. Вся територія України була поділена на удільні князівства, які були автономними державними утвореннями. На чолі князівств переважно були представники великокнязівської литовської родини. У невеликих уділах – руські князі. Останні на місцях мали необмежену владу. Вони на власний розсуд розпоряджались землями й доходами. В обмін на це місцеві руські князі присягали на вірність литовському князю. Тому литовську державу не безпідставно вважають Литовсько-Руською державою. Удільні князі перебували у васальній залежності від великого князя, разом з ним входили до великокнязівської ради. Кожний удільний князь мав васалів з місцевих князів та бояр. Характерною рисою устрою Великого князівства Литовського був щільний зв'язок землеволодіння з військовою службою.

Однак після смерті Ольгерда ситуація для українських земель різко змінилась не в кращу сторону. З часу правління Ягайла (1377-1392 рр.) у Великому князівстві Литовському починають посилюватися тенденції централізму. Переломним моментом стала Кревська унія, укладена між Польщею та Литвою у 1385 р. Унії другої половини XIV – першої половини XV ст. належать до державно-правових актів, що визначали різні форми політичних та економічних відносин між вказаними державами – від спроб інкорпорації Литви до союзу між ними. Такі акти

впливали на зміну державно-правового статусу ВКЛ, у тому числі українських земель, що входили до його складу.

Причини зближення між Польщею та Литвою: 1) погіршення зовнішньополітичного становища зумовленого небезпекою з боку агресії Тевтонського ордену в Прибалтиці та тиском на ВКЛ Московського князівства; 2) посилення сепаратистських тенденцій окремих удільних князів, що викликало занепокоєння у литовського князя; 3) прагнення католицького духовенства Польщі та польської шляхти відповідно поширити свій вплив на Схід Європи та придбати нові землі.

Згідно Кревської унії передбачалось: 1) литовський князь Ягайло, одружуючись з польською королівною Ядвігою, отримував польську корону; 2) Ягайло приймав католицизм і зобов'язувався окатоличити литовців; 3) приєднання литовських і руських земель до Польщі.

Значення унії. Позитивне: було створено передумови для успішної боротьби з Тевтонським орденом, яка призвела до перемоги в битві під Грюнвальдом в 1410 р. Негативне: було покладено початок посиленню впливу Польщі на Литву, що стало загрозою для українських земель.

Пропольська політика зумовила швидку появу литовсько-руської опозиції, яку очолив князь Вітовт (1392-1430 рр.). Підтриманий зброєю литовських феодалів та руських удільних князів, він у 1392 р. був визнаний Польщею довічним правителем Литовського князівства. З метою централізації управління, Вітовт незабаром переходить до ліквідації південно-західних руських удільних князівств – Волинського, Новгород-Сіверського, Київського, Подільського. У цих землях починають управляти воеводи – намісники великого князя. Внаслідок цього посилюється соціальний гніт і зводиться нанівець колишня автономія українських земель.

Подальші взаємовідносини Польщі та ВКЛ і, як наслідок статус українських земель, визначалися зовнішньополітичним становищем Литви. Зусиллями князя Вітовта до ВКЛ були приєднані південноукраїнські степи аж до Чорного моря. Це відбулося у 1397-1398 рр. внаслідок розгрому дрібних татарських ханів. Але невдовзі поразка українсько-литовських військ від татар у 1399 році в битві на річці Ворсклі спонукала Вітовта до нових переговорів з Польщею, результатом яких стала *Віленсько-Радомська унія*, укладена 1401 р. (литовськими феодалами підписана 18 січня 1401 р. у Вільно, польськими – 11 березня 1401 р. в

Радомі). За умовами унії Вітовт мав управляти Литвою самостійно, залишаючись з Ягайлом у відносинах, близьких до ленних. Пізніше Вітовт здобув титул великого князя, а Ягайло – найвищого князя Литви, що підкреслювало його вищість. У разі смерті Ягайла поляки обіцяли вибрати королем Вітовта. Крім того, було укладено обопільний союз для взаємної оборони. Завдяки унії об'єднані сили Польщі й Литви дістали рішучу перевагу у битві під Грюнвальдом 1410, де литовські, польські, українські та білоруські полки завдали Тевтонському ордену поразки.

Суттєве зміцнення позицій ВКЛ внаслідок перемоги в Грюнвальдській битві, посилення прагнень литовських князів здобути незалежність від Польщі, згода поляків на певні поступки Литві з метою збереження польсько-литовської унії 1385 р. призвели до укладення 2 жовтня 1413 р. нової унії – *Городельської*. За її умовами Польща визнавала право на політичну самостійність ВКЛ; литовські феодалі-католики на противагу православним отримали право повністю розпоряджатись своїми земельними володіннями, займати державні посади; лише католики мали права на участь у великокнязівській раді; на литовсько-Руську державу поширювались обмеження щодо православних, які діяли в Польщі; шляхтичі-католики ВКЛ були зрівняні у правах із польськими.

Загалом, Городельська унія заклала політико-правові основи для започаткованого ще умовами Кревської унії процесу трансформації суспільно-політичної структури ВКЛ, її зближення й поступового зрощення з такою ж структурою Польського королівства. В історичній літературі Городельську унію справедливо вважають перемогою польської дипломатії. Унія була укладена після зміцнення міжнародного становища Литви, яке стало результатом війни 1409-1411 з рицарями-хрестоносцями, однак вона нав'язала Литві другорядну роль у новому державному об'єднанні. Політичні наслідки унії також були неоднозначні. Закріплюючи за литовською католицькою знаттю панівне становище у ВКЛ, унія водночас послаблювала позиції цієї знаті у князівстві, загрожуючи йому розбратом на релігійному ґрунті й повним розривом співробітництва католицької знаті з православною частиною населення, у середовищі якого дедалі більше посилювалися тенденції до політичного сепаратизму. Разом з тим, Городельська унія створила певні умови для сприйняття населенням ВКЛ культурних здобутків західноєвропейської цивілізації.

Політика зближення з Польщею і обмеження прав місцевої верхівки наштовхнулись на опір частини литовських князів. Після смерті Віто-

вта Великий литовський князь Свидригайло (1430-1432) очолив рух опору проти польських феодалів. У своїй боротьбі він опирався на православну шляхту. Зростання впливу руської знаті викликало невдоволення у литовських феодалів, які, при підтримці Польщі, здійснили заколот. Внаслідок дворцевого перевороту в 1432 р. Великим князем литовським став Сигізмунд. Свидригайло втік і при підтримці руської православної знаті розпочав боротьбу. Але зазнавши поразки в 1435 р. в битві під *Вількомиром* припинив спротив. Після цього, до кінця XV ст. всі удільні князівства на території українських земель було ліквідовано.

2. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ ПОЛЬЩІ, УГОРЩИНИ, МОЛДАВІЇ, КРИМСЬКОГО ХАНСТВА ТА МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

У XIV ст. українські (давньоруські) землі представляли собою територію, роздібнені на окремі князівства і ослаблені золотоординським ігом. Саме тому вони стали об'єктом експансії декількох феодальних країн – Польщі, Угорщини, Молдови, Московського князівства, Кримського ханства і Османської імперії. З припиненням в 1340 р. існування Галицько-Волинської держави, західноукраїнські землі стали об'єктом зазіхань Польщі. Того ж року польський король Казимир III здійснив похід на Галичину, захопив Львів і пограбував князівську казну. Так почалася боротьба за галицько-волинські землі між Литвою та Польщею. В 1347 р. Любарту вдається відвоювати захоплену Польщею Галичину. Несподівано для нього проти поляків виступили галицькі бояри, очолювані Дмитром Детьком. Наразившись на опір король відступив. Дмитро Детько, який став правителем Галичини, чудово розумів, що протистояти польській агресії буде дуже складно. У 1349 р. в результаті походу польського короля Казимира на Галицько-Волинську Русь більша частина її земель була приєднана до Польщі. У 1350-1352 рр. між Литовським князівством і Польщею (польсько-угорською коаліцією) йшла війна за Галицько-Волинську землю. За результатами перемир'я 1352 р. відбувся розподіл Галицько-Волинської землі: до Польського королівства відійшла Галичина і частина Поділля; до Великого князівства Литовського – Волинь і Берестейська земля. В 1370 Галичина на деякий час пот-

рапила під владу Угорщини. У 1387 р. галицькі землі знову перейшли під владу Польщі. Ситуацію погіршувало те, що поляки на цих територіях розпочали проводити політику окатоличення. Якщо порівнювати становище українського народу під владою Великого Князівства Литовського та Польщі, то влада останньої була значно більшим тягарем.

Угорщина, як і Польща, постійно зазіхала на українські землі. Під її владу потрапило Закарпаття. Протягом 1370-1387 рр. угорське панування відчула на собі Галичина. Місцеве українське населення було позбавлене будь-яких прав і свобод, потрапило у важке соціально-економічне, національно-релігійне становище. Лише завдяки православної церкві, яка продовжувала попри всякі утиски діяти, українцям вдавалось зберегти національну самобутність.

У 1359 р. зі складу Угорщини виділяється Молдовське князівство. У цьому ж році до нього приєднуються Шипинські землі (Північна Буковина). В 1514 р. ці землі були захоплені Османською імперією.

Південні території України увійшли до складу Кримського ханства, утворене в 1449 р. внаслідок розпаду Золотої Орди. Татарські орди постійно здійснювали набіги вглиб України, спустошуючи міста і села, забираючи в неволю десятки тисяч людей. Потерпав від цих набігів і Київ, пограбований кримськими татарами в 1482 р.

У першій половині XV ст. зростає могутність Московського князівства. Іван III оголосивши курс на зібрання руських земель навколо Москви почав заявляти претензії на українські і білоруські землі, які на той час входили до складу ВКЛ. Національні і релігійні утиски українців і білорусів, які почали набувати поширення у Литві, спонукали руську знать переходити разом зі своїми землями і людьми під владу Івана III. Відносини між Литвою і Московією загострились. На рубежі XV-XVI ст. між цими країнами відбулась не одна війна, а на порубіжжі, попри навіть укладене перемир'я, збройні сутички не припинялись. На початку XVI ст. дедалі більше руських (українських) князів почали реалізовувати свої наміри перейти у підданство Москви. Після придушення в 1508 р. антилитовського повстання князя Михайла Глінського (втік до Москви) ВКЛ укладає з Московським князівством мир. За цією угодою Чернігово-Сіверщина перейшла під владу Москви.

Таким чином, у XIV-XVI ст. українські землі, які знаходились під владою багатьох іноземних держав, втратили між собою політичні, економічні, культурні зв'язки, а українське населення потрапило під важкий

соціально-економічний та національно-релігійний гніт. Над українцями нависла загроза втрати своєї етнічної самобутності, культури й асиміляції з сусідніми народами.

3. ЛЮБЛІНЬСЬКА ТА БЕРЕСТЕЙСЬКА УНІЇ

Важливе місце в історії України XIV-XVI ст. займають такі дві події, як Люблінська та Берестейська унії. 10 січня 1569 р. у Любліні розпочав роботу спільний сейм представників Польщі та ВКЛ. Результатом роботи зібрання стало проголошення 1 липня 1569 р. об'єднання цих держав у Річ Посполиту.

Передумови унії:

- Ослаблення Литви у Лівонській війні з Росією (1558-1583), втрата значних територій, руйнування господарства, людські жертви. Загроза з боку Московського князівства підштовхувала ВКЛ до об'єднання з Польським королівством.
- Неспроможність ВКЛ протистояти набігам кримських татар, викликала невдоволення різних верств українського населення, що значно послаблювало литовську владу на цих територіях. Вихід вбачався у залученні до оборони цих земель силами Польщі.
- Серед значної частини литовсько-руської шляхти зросли симпатії до Польщі, прагнення зрівнятись в правах з польською шляхтою.
- Прагнення польської шляхти збільшити свої володіння за рахунок українських земель, що перебували під владою ВКЛ.
- Прагнення польського католицького духовенства поширити свій вплив на схід.

Умови Люблінської унії:

- Річ Посполита повинна мати спільного виборного короля, спільні сейми, казну, грошову одиницю, єдину зовнішню політику.
- Литва втрачала свою державність, ставши частиною Речі Посполитої та зберігаючи автономію у місцевому управлінні, організації війська та судочинстві. Кожен суб'єкт федерації мав власний уряд, герб і печатку.

- Польські магнати і шляхта набули право отримувати землі в Литві, а литовські – у Польщі.
- Від Литви до Польщі перейшли українські землі, які входили до складу ВКЛ (Волинь, Поділля, Київщина, Східна Галичина, частина Лівобережжя). На цих землях було створено шість нових адміністративно-територіальних одиниць – воєводств (Руське, Белзьке, Волинське, Брацлавське, Подільське, Київське). Воєводства складались з повітів. На чолі воєводств були воєводи, які одночасно були сенаторами Речі Посполитої.

Наслідки унії:

- *позитивні:* відбулось об'єднання більшості українських земель у межах однієї країни, що створювало передумови для подальшого національного розвитку; поживалась внутрішня торгівля; було відкрито шлях до європейської торгівлі через Балтику; унія відкрила Україні можливості долучитись до здобутків західноєвропейської культури.
- *негативні:* відбулось різке зростання кількості феодалних повинностей для селян і міщан; посилювались національно-релігійні утиски та процес ополячення.

З укладенням Люблінської унії закінчилась литовсько-руська доба в історії України. З утворенням Речі Посполитої відбувся перерозподіл українських земель між Литвою та Польщею на користь останньої.

Особливу гостроту після Люблінської унії мали проблеми віри і мови, оскільки католицька церква прагнула за рахунок українців збільшити кількість своїх прихильників. Полонізація аристократії приводила до втрати інтелектуальних сил українського народу, економічно послаблювала православну церкву. Збереження православ'я ставало не тільки проблемою церковного життя, але й політичним, культурно-етнічним завданням. Несприятливими для української церкви були і зовнішньополітичні обставини. Захоплення Константинополя турками у 1453 р. призвело до того, що православний константинопольський патріарх, по-суті, опинився заручником мусульман. До того ж у 1589 р. в Москві було створено окремий Московський патріархат, який почав претендувати на управління усією східноєвропейською церквою. Все це, а також ускладнення справ української православної церкви, розхитування її внутрішньої дисципліни, протестантські впливи, полонізація української еліти спричинили глибоку кризу в українській церкві в другій половині XVI ст.

За цих обставин посилювався наступ на схід католицизму, який під гаслом об'єднання церков намагався поглинути православну церкву, повністю підкоривши її Риму. Цьому була присвячена і релігійна дискусія, започаткована в 70 роках XVI ст. В рядах православних єпископів України стався розкол. Одна частина підтримувала об'єднання з католицькою церквою, інша виступала проти. Розділилися думки з цього приводу і в українських магнатів. Хоча більша частина колишньої православної еліти перейшла в католицизм і швидко полонізувалася, деякі магнати (К. Острозький, А. Кісіль) залишалися вірними православ'ю.

Категорично проти об'єднання були посполиті – українське селянство, міські ремісники та торгівці. На той час, коли Україна входила до складу Речі Посполитої і Польща вела шалену полонізацію українського суспільства, унія означала позбавлення народу духовної свободи, мови, етнічної окремішності, надбань національної культури.

У червні 1595 р. частина православних українських єпископів підписали листа до папи Климента VIII про готовність укласти унію. Єпископи К. Терлецький та І. Потій провели переговори з римською курією і у грудні папською буллою «Magnus Dominus» було проголошено з'єднання двох церков. У жовтні 1596 р. у Бересті відбувся церковний собор, учасники якого розбились на дві групи – за і проти з'єднання з Римом. Власне, відбулося два паралельні собори – прихильників унії та її противників. Головою опозиції був князь Костянтин Острозький. Серед противників унії були єпископи Г. Балабан та З. Копистенський, а також більша частина духовенства та шляхти. Православний собор засудив унію і владик-відступників. Проте уніатський собор 19 жовтня урочисто проголосив унію з римською церквою. 15 грудня король Жигмонт III своїм рішенням затвердив це рішення.

Більшість умов Берестейської унії носили швидше релігійно-політичний характер і нова уніатська церква кардинально не відрізнялася від православної: 1) греко-католицька церква підпорядковувалась папі римському; 2) було визнано деякі засади католицького віровчення (догмати); 3) церковні обряди, свята, таїнства, особливості храмового будівництва, іконопису, церковного співу залишились православними, а мовою богослужіння – церковнослов'янська; 4) греко-католицьке духовенство, як і католицьке, звільнялось від сплати податків; 5) уніатська шляхта нарівні з католицькою могла претендувати на державні посади; 6) греко-католицьким єпископам було забезпечено місце в се-

наті; 7) уніатське духовенство отримало право на володіння землями і селянами.

Загалом, *Берестейська церковна унія* не вирішила релігійного питання в Україні. Навпаки, ця проблема ще більше загострилась. Українці виявились розділеними між кількома церквами. Унія погіршила становище православної церкви. Водночас вона призвела до розгортання боротьби за відновлення прав утискуваної церкви. Слід також відмітити, що більшість українського населення залишились вірними православ'ю. Розлам поглибився внаслідок висвячення нових православних єпископів з ініціативи і за активного сприяння гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного (1620) та протягом національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького і внаслідок Переяславської угоди (1654).

4. СОЦІАЛЬНИЙ УСТРІЙ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ

Протягом XV-XVI ст. проходив процес формування та становлення станової організації, юридично визначених їх прав, привілеїв та обов'язків. У цей час населення України зросло з 3,3 млн. до 3,8 млн. чол. Водночас відбулися зміни в соціальній структурі суспільства.

На вершині соціальної ієрархії перебували привілейовані стани:

1) *знатні аристократи* (великі магнати) – потомки удільних князів та великих бояр. Вони займали високі урядові посади, володіли значними земельними угіддями та майном. Найбагатшими магнатами були Острозькі, Чарторийські, Потоцькі, Калиновські, Зяславські. Джерелом зростання великих феодальних землеволодінь були захоплення феодалами общинних земель; освоєння нових земель; купівлі-продажу земельних маєтків; феодальних земельних пожалувань.

2) *панство* – родова знать, яка мала спадкову вотчину;

3) *шляхтичі* – середні та дрібні феодали.

Важливу роль та особливе місце в українському суспільстві належало *духовенству*. Воно поділялось на біле (світські священники) та чорне (монахи). Окремі церкви і монастирі володіли значними земельними наділами, селами і навіть містами (Кієво-Печерський монастир, Луцька та Перемишлянська церкви).

Третім станом, що виділився в окрему верству населення, стали *міщани*. На вершині міської піраміди були патриції – міська аристократія (найбагатші купці, промисловці, магістратські урядники). Середню ланку склали бюргери (цехові майстри, середні торговці). Основу соціальної піраміди міста становило міське посполство, або плебс (міська біднота).

Найнижчим прошарком соціальної піраміди було *селянство*. За ступенем залежності від феодалів селянство поділялось на кілька груп:

1) *вільні* (чиншові селяни або данники). Особисто вільні селяни, які сплачували феодалам натуральну або грошову ренту (чинш), мали право виходу від феодала після виконання своїх зобов'язань;

2) *тяглі* селяни (покріпачені селяни), які вели господарство на земельних ділянках, що належали феодалам, виконували панщину, не мали права виходу від феодала;

3) *службові селяни* (челядь, слуги).

Селяни сплачували податки та виконували різноманітні повинності на користь держави, церкви і феодалів. На користь держави – будували і ремонтували замки, шляхи, сплачували воловщину і подимщину. На користь церкви – десятину. На користь феодала – відбували панщину, сплачували оброк, скіпщину, пополівщину, десятину.

У процесі зростання феодалного землеволодіння, утвердження фільваркової системи господарювання відбувалось зближення між різними групами селянства, а його феодална залежність поступово переросла та юридично оформилась в кріпосну залежність. В українських землях у складі Польщі цей процес розпочався раніше ніж у ВКЛ. Останнім кроком законодавчого оформлення кріпацтва став третій Литовський статут 1588 р. Він визначив тривалість панщини волею пана, селяни позбавлялись прав володіти своїм майном, шляхтич отримував право карати на смерть своїх кріпаків, селян-втікачів розшукували протягом 20 років.

Політика польських та литовських феодалів, спрямована на посилення соціального гніту викликала хвилю антифеодальних виступів, головною силою яких виступали селяни. *Форми протесту селян*: 1) написання скарг Великому князеві чи королеві на утиски феодалів; 2) відмова виконувати різні повинності на користь феодалів; 3) відмова виконувати панщину; 4) напади на маєтки феодалів; 5) масові втечі се-

лян; 6) нищення майна феодалів; 7) вбивство панів; 8) антифеодальні збройні повстання (1431-1434 рр. – повстання селян Бакотської волості на Поділлі; 1490-1492 рр. – селянське повстання в Галичині під проводом Мухи; 1536 р. – повстання міського населення Черкас та Києва; 1541 р. – виступи міщан Брацлава і Вінниці тощо).

Господарство в своїй основі залишалось натуральним. Головною галуззю економіки України було сільське господарство, передусім землеробство. Більш інтенсивно воно розвивалось в західних і північних українських землях. У Східній Галичині, Західному Поділлі, Волині та в центральних районах Київщини, у всій лісостеповій смузі була поширена трипільна система землеробства, в північних, лісистих місцевостях – у київському Поліссі, на півночі Чернігівщини застосовувалась вирубна (підсічна), а в південно-східних пристепових районах – двопільна і перелогова системи землеробства.

Крім хліборобства, населення України займалося скотарством, вирощувало городні культури, коноплі, льон та ін. Значного поширення набули садівництво, бджільництво, рибальство та мисливство. Здійснювалась також і переробка сільськогосподарської сировини.

Тоді ж почали розвиватись товарно-грошові відносини, продукти землеробства, тваринництва почали вироблятись не для власного споживання, а для продажу. Набувають поширення великі господарства – *фільварки* (багатогалузеві господарства, що базувалися на постійній щотижневій панщині залежних селян).

У кінці XIV-XVI ст. продовжується розвиватись ремесло, яке дедалі більше відокремлювалось від сільського господарства і переважно зосереджується в містах. Якщо в час Київської Русі їх було близько 60, то на початку XVI ст. налічувалось понад 200. В XIV ст. міські ремісники почали створювати свої організації – *цехи* (об'єднання ремісників одного фаху, щоб захистити себе від утисків феодалів і від суперництва інших ремісників). 1386 р. – перша згадка про цех шевців у Перемишлі.

Особливості цехової організації в українських містах:

1) цехова організація в українських містах не була так жорстко регламентована, як у Західній Європі;

2) польський уряд заохочував переселення в українські міста польських ремісників, купців, німецьких колоністів, українські ремісники мали численні заборони;

3) українські ремісничі цехи змушені були вести боротьбу з польськими і німецькими ремісниками за свої права.

З XIV ст. в українських містах розпочинається запровадження *магдебурзького права*. У 1324 р. м. Володимиро-Волинський отримало магдебурзьке право (перше місто в Україні). За Магдебурзьким правом міста звільнялись від управління і суду державних урядовців і феодалів та отримували права на створення органів місцевого самоврядування, їх населення звільнялось від натуральних податків і обкладались грошовими податками з торгівлі і промислів.

У XIV-XVI ст. активно розвивалась, як внутрішня, так і зовнішня торгівля. Набувають поширення ярмарки, продаж товарів у кредит, продаж під заставу, з'являються векселя, укладаються торгові контракти. З України вивозили продукти сільського господарства, ліс, поташ, віск, коноплі, дьоготь, мед, селітру, шкіри. В Україну ввозили предмети розкоші, шовкові тканини, військове спорядження, хутра соболів і горностаїв, срібло, мідь, вина, сукно. Українські землі були одним із важливих чинників в системі європейської торгівлі. Активно функціонував дніпровський торговельний шлях. Чимало торгових шляхів пролягало територіями Галичини, Поділля, Волині. Найбільшими транзитними пунктами були Львів, Київ, Луцьк та Кам'янець-Подільський.

5. КУЛЬТУРА ДОБИ РЕНЕСАНСУ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Після занепаду Давньоруської держави литовське проникнення, польська експансія, татарська агресія суттєво вплинули на перебіг подій в українських землях. У XIV-XVI ст. відбулися значні зміни в усіх сферах суспільного життя. Неоднозначні процеси були притаманні у цей час культурному розвитку України. Дестабілізуючими культурний процес чинниками стали:

- культурно-історичні і гуманітарні наслідки монголо-татарської агресії;
- падіння Візантійської імперії в XV ст., що позбавило християнську православну релігію зовнішньої підтримки, докорінно переорієнтувало торгівлю, вплинуло на культуру господарювання в українських землях;

– відсутність власної державності; зростаюча загроза ополячення й окатоличення після укладення Люблінської унії 1569 р.;

Піднесенню української культури сприяли:

- технічний та технологічний прогрес;
- виникнення та розвиток власного друкарства, що давало змогу швидше, точніше і ширше розповсюджувати знання та інформацію;
- поява на історичній арені козацтва, яке виступало могутнім культуротворчим чинником.

Взаємодіючи, ці чинники докорінно змінили культурне обличчя українських земель.

Ренесанс, або Відродження – це культурно-філософський рух кінця Середньовіччя – початку Нового часу, що ґрунтувався на ідеалах гуманізму та орієнтувався на спадщину античності (друга половина XIII – XVI ст.). Ренесанс в українській культурі був своєрідним і як історичний етап не збігався з італійським чи західноєвропейським Відродженням. Причиною цього, з поміж інших зазначених, виділимо монголо-татарське нашествя, через яке на українських землях на довгий час була загальмована культурна еволюція внаслідок фізичного знищення головних культурних центрів та місцевої культурної еліти.

Що ж до конкретних форм вияву, то український Ренесанс має низку специфічних особливостей, зумовлених тими суспільно-історичними та ідейно-релігійними факторами, які становлять зміст саме цього історичного періоду. Найбільш повно і яскраво ренесансні ознаки в українській культурі виявились у другій половині XVI – першій половині XVII ст. У цей час активізується розвиток ремесел, цехового виробництва, поживаються міжнародні економічні та торговельні взаємовідносини. Збільшується політична та економічна могутність міст завдяки запровадженню магдебурзького права. Саме містам належить провідна роль у становленні нової ренесансної культури. У містах формується економічно заможна міщанська верства, яка дотримується віри, підтримує рідну церкву, сприяє розвитку шкільної освіти, писемності, літератури, мистецтва. В умовах бездержавності саме православна церква стає оборонцем української духовності, а вище духовництво в особі кращих своїх представників виступає гарантом збереження руської віри й традиції. Так само й національно свідомі представники вищої аристократичної верстви сповідують руську віру, грецький обряд, що ототож-

нювалось із поняттям національної ідентичності. При церквах і монастирях продовжують функціонувати школи, бібліотеки, переписуються книги, створюються літописні хроніки.

Львів – один із наймогутніших осередків ренесансної культури, який ініціював відродження національного життя всієї України. Закономірним було виникнення тут перших братств: Львівську братську школу було засновано у 1586 р. Вона об'єднувала таких визначних діячів, як Стефан та Лаврентій Зизанії, Іов Борецький, Кирило Транквіліон-Ставровецький, Ісайя Козловський, Сильвестр Косов, Іван Красовський та ін. Львівська братська школа була організована на взірець латинських колегій, де вивчались «сім вільних наук» (тривіум – граматики, риторика, діалектика та квадривіум – арифметика, геометрія, астрономія, музика), а також грецька, старослов'янська, латинська мови, ще й польська та німецька. Її навчальна система та статут стали зразковими для інших братських шкіл.

Важливою складовою ренесансної культури було книгодрукування. У його започаткуванні видатну роль відіграв Львів. У Львові, як твердять дослідники, існувала друкарня ще перед 1469 р., бо у 1460 р. багатий львівський міщанин Степан Дропан подарував Онуфріївській церкві власну друкарню, що підтверджував привілей 1469 р. польського короля Казимира IV. Перші ж книжки кириличним шрифтом вийшли поза межами України, в друкарні Фіоля в Кракові ще у 1491 р. У поширенні книгодрукування помітне значення мала діяльність білоруса Франциска Скорини, який у 1517–1519 рр. видав «Псалтир» та «Біблію Руську» у Празі, а в 1522 р. налагодив друкарську справу у Вільно. Справжній розвиток друкарства, що набирає систематичного характеру, пов'язаний з іменем Івана Федорова. Перші книжки «Апостол» і «Буквар» Іван Федоров видрукував у Львові у 1574 р. Ще одне видання «Букваря» було здійснене в Острозі, куди Іван Федоров переїхав на запрошення князя Костянтина Острозького. Там він із Гринем Івановичем у 1580-1581 рр. видрукували знамениту Острозьку Біблію.

Острог від кінця 70-х рр. XVI ст. перетворюється на провідний культурний центр завдяки діяльності видатної особи – князя Костянтина Острозького, якого іменували «некоронованим королем» Русі. Цей багатий шляхтич, власник тисячі сіл та містечок на Волині та в Галичині, увійшов в історію як щедрий меценат і ктитор церкви, освіти, мистецтва.

Острозька школа виникла близько у 1576 р. і здобула статус найкращого навчального закладу серед існуючих на той час православних

шкіл. Сучасники називали її «тримовним ліцеєм» і навіть «академією». Навчальна система Острозької академії була типовою для європейських колегій, взірцем для яких слугували найкращі на той час єзуїтські колегії. Заснована на православних засадах, вона була більше грецькою, ніж латинською, де старанно плекалась Руська традиція, відстоювались особливості грецького, східного обряду. Але із грецькою та слов'янською мовами опановувалась латинь, що допомагало студентам ретельно вивчати західні латинські джерела. Викладачі Острозької академії особливо дбали про патріотичне виховання учнів, ставили над усе ідею вірності рідній вірі.

В перших десятиліттях XVII ст. Київ стає визначним центром ренесансної культури, а відтак повертає собі колишнє значення духовної та політичної столиці України. Відбулося це завдяки протекторатові козацтва, котре за гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного стає провідною суспільно-політичною силою. У культурному відродженні Києва взяла участь передова інтелігенція всієї України – І. Борецький, Є. Плетенецький, З. Копистенський, С. Косов, К. Сакович, брати Зизанії та Беринди, Т. Земка та ін. Ці діячі сприяли налагодженню церковного життя, організації шкіл, поширенню освіти, книговидавництва. У 1615 р. засновано Київське братство при Богоявленській церкві на Подолі, до якого разом з усім військом Запорізьким записався гетьман Сагайдачний, жертвуючи на його потреби значні кошти.

Ренесанс в українському образотворчому мистецтві та архітектурі. Українська ренесансна архітектура характеризується наслідуванням класичних засад античної, а також європейської, насамперед італійської архітектури. Оборонна архітектура, яка переважала у XV-XVI ст., значно видозмінює свої форми. Наймогутніші замки були споруджені в Кам'янець-Подільському, Луцьку, Кременці, Острозі, Меджибожі та інших містах Поділля, Галичини й Волині. Традиційна фортифікаційна системи включала земляні вали, глибокі рови, дерев'яні або муровані стіни з вежами. Посилення турецької загрози у XV-XVI ст. вимагало модернізації фортифікаційних систем. До цього змушувало і впровадження нової військової техніки, зокрема вогнепальної зброї. Відтак впроваджується бастіонна система, яка вперше з'явилася в Італії наприкінці XVI ст. Характерною для Ренесансу є зміна типу замку, що набуває вигляду палацу. Кращими зразками палацових споруд є Збаразький, Золочівський та Підгорецький замки, перетворені на спра-

вжні резиденції. Серед ренесансних пам'яток Львова унікальним типом споруд є каплиці Камп'янів та Боїмів, що мали меморіальне призначення, тобто слугували усипальницями для членів цих багатих патриціанських сімей.

Скульптура найбільш пов'язана з архітектурою, а тому досягає в добу Ренесансу небаченого розквіту. Вона стає не лише необхідним доповненням будівлі, але й ознакою її стильової ідентифікації. Рельєфні композиції та декоративна пластика прикрашають портали, віконні обрамлення, фризи та аттики будівель. Орнаментальний декор характеризується використанням народних мотивів, насамперед народної та християнської символіки: це мотив виноградної лози, вигнутий акант, грона плодів, вазони квітів, квітка соняшника, а також різні плетінки, розетки, низки перлів.

Малярство належить до провідних видів ренесансного образотворчого мистецтва, яке представлене здебільшого іконописом. Визначальними стають світські гуманістичні тенденції, які притаманні усьому західноєвропейському живопису. Потужний народний струмінь особливо посилює орнаментальність і декоративність ікон. До класичної спадщини галицько-волинського малярства передренесансної доби належать такі ікони: «Юрій Змієборець» (с. Станілі), «Преображення» (с. Бусовисько), «Волинська Богоматір» (м. Луцьк), «Богоматері Одигітрії» (с. Красів), «Архангел Гавриїл» (с. Далява) та ін. До видатних досягнень українського ренесансного іконопису належить низка іконостасних комплексів – П'ятницький (Львів), Успенський (Великі Грибовичі) та Святодухівський (Рогатин).

У портретному живописі найпоширенішими були такі типи: донаторські (або ктиторські – зображення благодійників церкви), епітафійні (портрети погребального культу – надгробні), парадно-аристократичні та міщанські. У цій галузі працювали відомі майстри: В. Стефанович, Ю. Шольц-Вольфович, Ф. Сенькович, М. Петрахович. Донаторські портрети здебільшого входили до композиції ікон. Наприклад, «Св. Трійця з донаторами», «Богородиця з портретом Катерини Домогалич». Найчастіше портрети донаторів зображували біля Розп'яття. Поширені були епітафійні портрети, зразком є портрет Яна Гербурта (Львівський історичний музей). Ян Гербурт зображений на колінах у молитовній позі біля Розп'яття. Напис внизу розповідає про заслуги та добродійні дії померлого.

Графічне мистецтво. Розвиток книгодрукування активізував мистецтво ілюстрації. Тогочасні книговидавці добре усвідомлювали дидактичну та естетичну функцію книги, а тому ретельно дбали про її художнє оформлення. Художники-гравери не лише виконували ілюстрації, а й продумували всю структуру книги: шрифт, компонування тексту, орнаментальні заставки із заголовками, ініціали та кінцівки, титульна сторінка.

Таким чином, головними ознаками ренесансного стилю в культурі були посилені увага до людини, світу її почувань, життєвих реалій, важливих суспільних проблем. Розширення світської тематики сприяло виникненню нових жанрів. Відтак великого значення набуває портрет, а посилення інтересу до побутової, пейзажної, історичної та батальної тематики стало основою формування цих самостійних жанрів уже в наступну епоху.

Семінарське заняття № 3

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО

План

1. Виникнення українського козацтва (теорії, передумови, причини).
2. Господарське життя козаків. Запорізька Січ.
3. Козацько-селянські повстання кінця XVI ст. – початку XVII ст.
4. Боротьба українського козацтва з турецько-татарською агресією. Морські походи. Хотинська війна 1621 р.
5. Культура і повсякденне життя козацтва.

Зміст заняття

Проблема походження українського козацтва в історичній літературі. Причини виникнення козацтва. Дмитро Вишневецький. Створення Запорозької Січі, її адміністративно-територіальний устрій, господарство, традиції. Військове мистецтво козаків. Реєстрові та нереєстрові козаки.

Козацько-селянські повстання в Україні кінця XVI – першої третини XVII ст. К. Косинський, С. Наливайко. Соціально-економічне та політичне становище України 20-30-х рр. XVII ст. Польсько-козацький зброй-

ний конфлікт 1625 р. Куруківська угода. Повстання під проводом Т. Федоровича (Трясила) (1630), І. Сулими (1635). Національно-визвольне повстання 1637-1638 рр. під керівництвом П. Бута (Павлюка), Я. Остриниці та Д. Гуні. Ординація Війська запорозького 1638 р. Причини поразок та наслідки повстань.

Боротьба проти турків і татар. Петро Сагайдачний. Участь українського козацтва у Хотинській війні 1621 р. Морські походи запорожців. Традиції, звичаї та побутова культура козаків. Вплив козацтва на розвиток української культури XVI–XVII ст.

Рекомендована література

Основна:

1. Аксьонова Н. В., Домановський А. М., Чугуй Т. О. Історія української культури: навч.-метод. посіб. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 196 с.
2. Бойко О. Д. Історія України: підруч. 6-те вид., стер. Київ : Академія, 2016. 718 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України : формування модерної української нації XI – XX ст.: навч. посіб. Київ: Yakaboo Publishng, 2019. 656 с.
4. Історія української культури: курс лекцій / [Анучина Л. В. та ін.; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого]. Харків: ФІНН, 2010. 407 с.
5. Багацький В. В., Кормич Л. І. Історія України: підруч. 3-є вид., доп. і переробл. Київ: Алерта, 2010. 388 с.
6. Історія та культура України: навч.-метод. посіб. (у схемах і таблицях) / [за наук. ред. проф. В. С. Бліхара]. Львів: ПП «Арал», 2018. 480 с.
7. Історія української культури: підруч. / [кол. авт.: В. О. Лозовой та ін.; за ред. проф. В. О. Лозового; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»]. Харків: Право, 2013. 367 с.
8. Історія української культури: навч. посіб. / [В. М. Шейко, В. Я. Білоцерківський. 5-е вид., стер.]. Київ: Знання, 2013. 271 с.
9. Комарніцький О. Б. Історія України: матеріали для підготовки до тестування: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2007. 456 с.
10. Магочій П-Р. Україна. Історія її земель та народів / [пер. з англ. Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; наук. ред. С. Біленький; ред. Л. Ільченко. 2-е вид., доп.]. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2017. XXII, 812 с.
11. Олійник С. В., Сидорук С. А. Історія України: конспект лекцій для студ. неіст. спец. вищих навч. закл. України. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2011. 172 с.
12. Історія української культури: навч. посіб. / ред. О. Ю. Павлова. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 368 с.

Додаткова:

1. Гуржій О. Наддніпрянська Україна та зарубіжний світ у соціально-економічних вимірах XVII – XVIII ст. Історичні нариси / [відп. ред. В. А. Смолій. НАН України, Інститут історії України]. Київ: Інститут історії України, 2022. 296 с.
2. Гуржій О., Корнієнко В. Особливості воєнно-морського мистецтва українських козаків у першій половині XVII ст. *Воєнна історія*. 2002. № 2. С. 38-46.
3. Гуржій О., Корнієнко В. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. Київ: Україна, 2004. 190 с.
4. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). Чернівці: Сіверянська думка, 1999. 216 с.
5. Місця пам'яті української дипломатії: енциклопедичний довідник / [упоряд., заг. ред. І. Матяш, Міністерство закордонних справ України; Наукове товариство історії дипломатії та міжнародних відносин; Національна академія наук України, Інститут історії України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського; Фонд Президентів України]. Київ: Горобець, 2022. 672 с.
6. Плохій С. Подолати минуле: глобальна історія України. Київ: Портал, 2021. 408 с.
7. Сокульський А. До питання про виникнення та локалізацію першої Запорізької Січі. *Київська старовина*. 2002. № 6. С. 40-55.
8. Стороженко І. Перша Запорозька (Базавлуцька) Січ кінця XVI – першої половини XVII ст. Генезис та еволюція. *Київська старовина*. 2005. № 1. С. 35-59.
9. Стороженко І. Реформування Запорізької Січі Хмельницьким. *Київська старовина*. 1999. № 2. С. 10-28.
10. Стратегії та ритуали конфлікту: шляхетський соціум Волині зламу XVI і XVII ст. Джерела та інтерпретації / [упоряд. Н. П. Старченко; відп. ред. Г. В. Боряк. НАН України. Інститут історії України]. Київ: Інститут історії України, 2020. 615 с.
11. Щербак В. Запорізька Січ як фактор консолідації українського козацтва до середини XVII ст. *Український історичний журнал*. 1995. №5. С. 66-71.
12. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків. Київ, 1990-1991. Т.1-2.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть причини лояльного ставлення руського населення до литовців?
2. В чому, на вашу думку, історичне значення поразки литовсько-руських військ у битві під Вількомиром?
3. Які теорії виникнення козацтва ви знаєте?
4. Вкажіть основні причини виникнення козацтва як соціального стану?
5. В чому полягав особливий статус реєстрових козаків?

6. Вкажіть на спільні та відмінні риси у ході та наслідках козацько-селянських повстань кінця XVI ст.? Чому вони зазнали поразки?
7. Якою була роль козацтва у розвитку української культури?

Завдання для перевірки знань

1. З якого приводу князь Костянтин Острозький звернувся до руського (українського) народу? *«У нинішніх часах, злохристими ходами все лукавого диявола, головні начальники нашої віри, спокушені славою цього світу та затьмарені жадобою сластолюбства, наші невірні пастирі, митрополит і єпископи, покинули наших святих патріархів перекинулися на латинську сторону...».*

- А. Берестейської унії.
- Б. Люблінської унії.
- В. Поширення ідей реформації.
- Г. Поширення дій ордену єзуїтів на українські землі.

2. Який соціальний стан став пануючим на українських землях у XVI першій половині XVII ст.?

- А. Міщани.
- Б. Селяни.
- В. Шляхта.
- Г. Козацтво.

3. Чи правильне судження? Запорожці у 1635 р. зруйнували Кодацьку фортецю

- 1) тому, що не хотіли допустити військового контролю польського уряду над Запоріжжям та його ізоляції від решту українських земель;
- 2) з метою заволодіти арсеналом і знищити залогу іноземних найманців, що грабували навколишні запорозькі землі.

- А. Обидва варіанти правильні.
- Б. Тільки 1 варіант правильний.
- В. Тільки 2 варіант правильний.
- Г. Обидва варіанти не правильні.

4. У якому столітті Поділля увійшло до складу Великого князівства Литовського?

- А. XIV.
- Б. XV.
- В. XVI.
- Г. XVII.

ТЕМА 6

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ XVII ст.

План

1. *Причини та передумови революції.*
2. *Типологія, характер, завдання та рушійні сили революції.*
3. *Хронологічні межі, періодизація революції та її основні віхи.*
4. *Причини поразки та значення національної революції.*

Семінарське заняття

Рекомендована література

Питання для самоконтролю

Завдання для перевірки знань

Мета: розкрити причини та перебіг національно-визвольної революції під проводом Б. Хмельницького та його наступників, проаналізувати період «Руїни» та антиукраїнську політику російського царизму, охарактеризувати політичну та економічну ситуацію цієї доби; сприяти активізації мисленнєвої діяльності студентів задля їх інтелектуального розвитку. Сприяти формуванню правової грамотності; викликати почуття поваги на основі аналізу життя та творчості відомих постатей XVII ст.

Основні поняття: національна революція, Українська козацька держава, універсал, гетьманщина, козацький реєстр. розкол, Руїна, громадянська війна, козацький літопис, бароко, народні думи і пісні.

Теоретичний матеріал

1. ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ РЕВОЛЮЦІЇ

У середині XVII ст. в різних сферах українського суспільства визріло гостре невдоволення існуючим статусом України в складі Речі Посполитої, її політикою в українському питанні, з усталеними в ній суспільно-політичним ладом і системою соціально-економічних відносин.

Політична сфера. Українська нація, перебуваючи в складі Речі Посполитої, не мала жодного шансу на повноцінний політичний розвиток. Вважаючи українські землі своїми, правлячі кола Польщі не визнавали за українцями права на відтворення навіть автономного державного утворення, не кажучи вже про право на незалежність. В середині XVII ст. польська політика спричинила денаціоналізацію української еліти (князів, магнатів, шляхти), що консолідувалася з польською на платформі польської державної ідеї. Послідовно проводився цілеспрямований курс на усунення українців від участі в міському самоуправлінні; їм чинилися перешкоди під час вступу до цехів, у заняттях ремеслами, промислами, торгівлею, внаслідок чого головні важелі економічного життя зосереджувалися в руках іноземців, переважно поляків.

Національно-релігійна сфера. Через католицьку та уніатську (греко-католицьку) церкву польська шляхта прагнула масово окатоличити православних українців, закрити церкви та монастирі, заборонити використання рідної мови. Все це викликало спротив, посилювало ненависть не лише до поляків, а й до українців-ренегатів та всіх, хто брав участь у національно-релігійному гнобленні.

Соціально-економічна сфера. Перетворення Польщі на основного постачальника хліба в Європі призвело до зміцнення земельної власності феодалів та посилення кріпосницького гніту. Для українських селян панщина збільшилася до 5-6 днів на тиждень, зросли також натуральні та грошові податки. Разом з тим, становлення козацького стану супроводжувалося розвитком якісно нового типу господарства – за своєю суттю фермерського. Протиріччя між ним і наступаючим фільварково-панщинним господарством, стає одним із головних причин «вибуху» 1648 р. Принципи соціальної організації козацтва докорінно відрізнялися від існуючих середньовічних суспільних відносин й вступили в антагоністичну суперечність з ними. Крім того, курс польського уряду на ліквідацію козацтва як стану не міг не викликати збройного спротиву.

Соціально-психологічна сфера. Як стверджують фахівці, придушення базових інстинктів особи (голоду, самозбереження, власності, свободи, потреби у визнанні) породжує «революційні відхилення у поведінці людей». Більшість українського населення жила на межі бідності. А протягом 20-40-х років XVII ст. процес втрати селянами, козаками, міщанами, дрібною шляхтою земельної та інших форм власності

дедалі поглиблювався. Постійні напади татар і жорстокі репресії колоніального режиму тримали в постійному психологічному напруженні і придушували інстинкти як індивідуального, так і групового самозбереження й самовираження успадкованих здібностей, свободи.

2. ТИПОЛОГІЯ, ЗАВДАННЯ ТА РУШІЙНІ СИЛИ РЕВОЛЮЦІЇ

Боротьба, що розпочалася у 1648 р., мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер. Її мета полягала в ліквідації національно-релігійного гноблення з боку Речі Посполитої, розбудові національної вільної держави і її незалежності; знищенні панівної системи соціально-економічних відносин, котра ґрунтувалась на феодалному землеволодінні, фільварково-панщинному господарстві й праці закріпаченого селянства та утвердженні нової, основу якої становили приватна власність на землю (фермерського типу) та праця вільної людини.

Визначальним було виборення незалежності, бо тільки вона відкривала перспективу збереження революційних соціально-економічних завоювань і здатна була запобігти феодалізації суспільних відносин. В історичній літературі немає єдиної думки щодо питання типології, хронологічних меж і періодизації боротьби, що розпочалася в 1648 р. Ця подія трактується як «повстання» (козацьке, народне, українське, селянське та ін.), «війна» (козацька, селянська, громадянська, національно-визвольна та ін.), «революція» (козацька, буржуазна, національна, національно-визвольна та ін.). Група сучасних українських істориків на чолі з В. Смолієм вважає, що за своїми масштабами, змістом, формами, характером і метою боротьби, якісними змінами, що відбувалися у політичному, соціально-економічному і духовному житті суспільства, ця подія становила собою *«Українську національну революцію»*, типологічно близьку до Нідерландської революції 1566-1609 рр. На їх думку, дана подія була значно складнішим соціально-політичним явищем, ніж те, яке позначається поняттям «повстання» чи «війна». Адже «повстання» і «війна» (внутрішні – громадянські й зовнішні – проти агресії сусідніх держав) входили до неї як складові частини. Терміни «козацьке повстання», «козацька війна», «козацька революція», що використовуються у деяких історичних працях, неточні, бо ігнорують національно-

визвольну спрямованість боротьби народу, зводячи її до внутрішнього соціального конфлікту в Речі Посполитій.

Безпідставними є й намагання деяких авторів (переважно в польській історіографії) називати її «польсько-козацькою війною», оскільки, з одного боку, береться національний чинник, а з другого – соціальний. Не всю повноту змісту події відображає й поняття «визвольна війна», «національно-визвольна війна», тому що воно не враховує того факту, що з українсько-польською війною поєднується й переплітається соціальна боротьба між окремими верствами українського народу; ігнорує процес державотворення, становлення нової моделі соціально-економічних відносин.

3. ХРОНОЛОГІЧНІ МЕЖІ, ПЕРІОДИЗАЦІЯ РЕВОЛЮЦІЇ ТА ОСНОВНІ ВІХИ РЕВОЛЮЦІЇ

В радянській історіографії 50-80-х років ХХ ст. вони визначалися 1648-1654 рр., а в 90-х роках в українській історичній науці набуло поширення їх датування 1648-1657 рр. На думку В. Борисенка, національно-визвольна війна тривала з 1648 до 1660 року. В. Шевчук вважає, що вона завершилася у 1678 р. В. Смолій та В. Степанков на основі знайдених різними вченими документів з зарубіжних архівосховищах дійшли висновку, що події 1648-1676 рр. становлять ланки єдиного процесу боротьби українського народу за створення національної держави, її незалежність і територіальну цілісність, а також боротьби за утвердження нової моделі соціально-економічних відносин, проти феодалізації суспільства. Їх підтримує і О. Бойко. На їх погляд, Національна революція почалася в 1648 р. й тривала до ліквідації державних інституцій у Правобережній Україні, яка збіглася з падінням гетьманування Петра Дорошенка восени 1676 р. Революція закінчилася поразкою. Відповідно до цього вони пропонують свою періодизацію.

І період (лютий 1648 р. – червень 1652 р.). Характеризується найбільшим розмахом національно-визвольної і соціальної боротьби. Витворена Українська держава де-факто виборює незалежність, а селянська війна завершується ліквідацією дореволюційної системи феодальних відносин на селі. Провідним привілейованим станом українського

суспільства стало козацтво. Козаки становили близько половини дорослого чоловічого населення України. За ними закріплювалися права власності на землю, звільнення від податків, участі в політичному житті. Головним обов'язком козака була військова служба, яку він ніс за власний рахунок. Із козацької старшини формувалася нова українська знать, яка змінила витіснену польську. Відбувалася феодалізація козацької старшини – вона зосереджувала в своїх руках владу, землю, обмежувала свободу селян та простих козаків, що загострювало соціальні конфлікти в українському суспільстві. Селянство, завоювавши особисту свободу і право земельної власності, потрапило в залежність від держави. Селяни залишалися податним станом, але їхні грошові податки і натуральні платежі помітно зменшилися, що сприяло зростанню економічної спроможності. Таким чином, основними завоюваннями першого періоду війни стало утвердження в Україні нової моделі соціально-економічних відносин. У ході національно-визвольної війни в Україні відбулися докорінні зміни в адміністративно-політичному устрої. Закладалися основи національної держави республіканського типу, яка дала змогу називати Гетьманщину «козацькою республікою».

II період (червень 1652 р. – серпень 1657 р.). Відзначається погіршенням геополітичного становища козацької України та активними пошуками союзників на міжнародній арені з метою розгрому Речі Посполитої й возз'єднання в межах держави усіх етноукраїнських земель. У політичному розвитку намітилася яскрава тенденція щодо утвердження монархічної форми правління в особі спадкового гетьманату. Промолдавська політика Б. Хмельницького призвела до ускладнення міжнародного становища України. Проти включення Молдавії у сферу політичних інтересів України виступили Османська імперія, Валахія, Трансільванія (Семигороддя). Сформувалася антиукраїнська коаліція у складі Речі Посполитої, Валахії, Трансільванії, а згодом і Молдавії (після державного перевороту і повалення влади Лупула). У боротьбі за молдавський престол Тиміш Хмельницький загинув. Козацька армія не могла успішно протистояти силам антиукраїнської коаліції. Гетьман і старшина все більше переконуються в тому, що без надійної допомоги із-зовні неможливо забезпечити перемогу над поляками і зберегти козацьку державу. Таку допомогу можна було отримати від Туреччини або Москви. Старшина більше схилилася до союзу з Московією. Спираючись на підтримку Москви, Б. Хмельницький сподівався завершити,

нарешті, війну проти Польщі, розширити і зміцнити козацьку державу. У 1656 р. цар уклав з поляками Віленський мир. На зближення з Польщею Москва пішла з метою спільної боротьби проти Швеції, яка значно посилсила свої позиції в Прибалтиці. У свою чергу гетьман відкрито звинуватив царя в порушенні Переяславської угоди, продовжував війну з Польщею і здійснив кроки до створення нової антипольської коаліції: уклав союз із Семигородським князівством, вів переговори зі Швецією, яка обіцяла сприяти створенню самостійної Української держави. Дії Б. Хмельницького призвели до загострення російсько-українських відносин. Але в напружений момент стосунків з Москвою, уражений звісткою про поразку українсько-семигородського війська від Польщі, 27 липня 1657 р. Б. Хмельницький помер.

III період (вересень 1657 р. – червень 1663 р.). Охоплює час різкого зростання соціально-політичної боротьби, що вилилася в громадянську війну й розколола Україну на два гетьманства. Ще за життя Б. Хмельницького Старшинська рада ухвалила його наступником сина Юрія, визнавши таким чином спадковість гетьманату. Але після поховання Б. Хмельницького старшинські угруповання відійшли від принципу спадковості гетьманства і розгорнули боротьбу за владу. Найбільш успішно у цьому напрямку діяв генеральний писар Іван Виговський. Спочатку (у вересні 1657 р.) Старшинська рада до повноліття Ю. Хмельницького обрала гетьманом І. Виговського, а згодом (у жовтні 1657 р.) його затвердили повноправним гетьманом. Ліквідація спадкоємного гетьманату негативно позначилася на долі Національно-визвольної війни: старшинським угрупованням було відкрито шлях до боротьби за гетьманську булаву, що, врешті-решт, призвело до громадянської війни і занепаду держави. У цьому виявилася політична незрілість української еліти. Серед неї, на жаль, не знайшлося лідера, гідного Б. Хмельницького. Українська держава розкололася на два державних утворення з орієнтацією на різні держави, з окремими урядами, які перебували у стані війни. Були створені умови для поділу України по Дніпру між Росією і Річчю Посполитою.

IV період (липень 1663 р. – червень 1668 р.). Ознаменований намаганнями польського і російського урядів поділити Українську державу та відчайдушною боротьбою національно-патріотичних сил за збереження її єдності. Боротьбу національно-патріотичних сил за об'єднання України очолив П. Дорошенко. Розуміючи, що Річ Посполита не на-

дасть допомоги в реалізації його планів, він уклав союз із Кримом, пішов на зближення з Туреччиною. Багато уваги гетьман приділив переговорам з Росією про протекцію царя за умови об'єднання етнічних земель України, але переговори зазнали невдачі. Вкрай несприятливою була геополітична ситуація.

У період (липень 1668 р. – вересень 1676 р.). Припадає на нове загострення політичної боротьби, посилення втручання іноземних держав у внутрішні справи козацької України, ліквідацію державних інституцій на Правобережжі та поразку революції. Свою негативну роль відіграла і відсутність єдності в діях українських сил. Росія і Річ Посполита. Не бажаючи втрачати свою присутність в Україні, виступили проти її возз'єднання в єдину державу, провокуючи внутрішньополітичні суперечки на теренах України. Під тиском надзвичайно тяжких зовнішніх і внутрішніх обставин П. Дорошенко почав шукати підтримки в турецького султана. У 1672 р. гетьман приєднався до Туреччини і розпочатої нею війни проти Польщі. Успішні дії турецьких і українських військ змусили польського короля 18 жовтня 1672 р. підписати Бучацький мирний договір, відмовившись від Правобережної України. Поділля відходило до Туреччини, Українська держава утворювалася в межах Брацлавського і Київського воєводств. Сподівання гетьмана на турецьку протекцію не виправдалися. Після відходу турецько-татарських сил активізував воєнні дії на Правобережжі польський король Ян Собеський. У грудні 1674 р. П. Дорошенко пішов на переговори з поляками, погодившись на входження до складу Речі Посполитої, але за умови збереження цілісності України та на основі статей Гадяцького договору. Переговори зазнали невдачі. Марно шукаючи протекції різних союзників, П. Дорошенко опинився у глухому куті. Падіння гетьманства П. Дорошенка ознаменувало остаточну поразку національно-визвольного руху. Була ліквідована українська державність на Правобережжі, і всі спроби її відновити зазнали невдачі. Державність вдалося зберегти лише на території Лівобережжя, яке на правах автономії входило до складу Росії.

4. ПРИЧИНИ ПОРАЗКИ ТА ЗНАЧЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Отже, до кінця XVII ст. Україна втратила свою територіальну неподільність. Непослідовна політика української шляхти і козацької старшини, невпинна боротьба за гетьманську булаву руйнували державність України.

Основними причинами поразки національно-визвольної революції українського народу були:

- боротьба між окремими старшинськими групами за владу, пріоритет особистих або групових інтересів над державними;
- зародковий стан національної державної ідеї;
- слабкість центральної влади, відсутність досвіду державного будівництва;
- неприйнятність більшістю представників козацької старшини ідеї спадкоємного гетьманства; обстоювання ними республікансько-олігархічної форми правління, що спричинило суперництво за гетьманську булаву та численні зловживання старшини на місцях;
- слабкість соціально-економічної політики українських урядів, що привело до розколу українського суспільства на окремі ворогуючі соціуми і врешті-решт зумовило громадянську війну;
- зрада національним інтересам з боку панівного стану українського суспільства, переважна більшість якого після смерті Б. Хмельницького відразу перейшла на бік Речі Посполитої і взяла найактивнішу участь у боротьбі проти власного народу;
- постійні агресії з боку сусідніх держав, скеровані на ліквідацію будь-яких виявів самостійності Української держави.

Наслідки воєнних дій та поразки революції були для України катастрофічними: від епідемій, голоду, в ході воєнних дій та міграцій з приблизно 5 млн. етнічних українців Речі Посполитої, загинуло близько 2,6-3,1 млн. осіб. На кінець XVII ст. Правобережна Україна, яка завжди була найбільш густозаселеною частиною Європи, перетворилася на безлюдну пустелю зі вщент зруйнованим господарством.

Але разом з тим національно-визвольна революція другої половини XVII ст. мала й чимале значення в історії України:

– вона зумовила створення національної Української держави – Гетьманщини, частина якої на теренах Лівобережжя проіснувала у складі російської імперії до останньої чверті XVII ст.;

– під час її розвитку формується національна державна ідея, розвивається в українському народі почуття національної самосвідомості, які згодом відіграли важливу роль у боротьбі за незалежність;

– зміцнила традиції боротьби проти національно-релігійного та соціального гніту, пробудила волю народу до самоутвердження й самовираження у формі національної держави;

– зумовила закріплення за витвореною державою назви «Україна» й започаткувала зміну назви «руський народ» на «український народ».

У свідомості переважної більшості українців, починаючи з тих часів аж дотепер, Б. Хмельницький залишається великим визволителем, героїчною постаттю, яка силою своєї індивідуальності й розуму підняла їх із багатовікового паралічу бездіяльності та безнадії й вивела на шлях національного та соціально-економічного звільнення.

Семінарське заняття № 4

УКРАЇНЬКА НАЦІОНАЛЬНА РЕВОЛЮЦІЯ XVII ст.

План

- 1. Формування та будівництво Української держави в 1648-1657 рр.*
- 2. Передумови та зміст українсько-московської угоди 1654 р.*
- 3. Гетьманування І. Виговського та Ю. Хмельницького. Громадянська війна та її політичній наслідки.*
- 4. Поглиблення Руїни української держави. Чорна рада та її наслідки для України.*
- 5. П. Дорошенко: між трьох вогнів. Андрусівське перемир'я і його наслідки для України.*

Зміст заняття

Причини, передумови, характер, рушійні сили і періодизація Української національної революції XVII ст. Початок української національної революції. Перші перемоги 1648 р. (Жовті Води, Корсунь, Пилявці).

Зборівський мир. Утворення української козацької держави – Гетьманщини, її структура. Воєнно-політичні події національної революції в 1650-1653 рр. Битви під Берестечком (1651), Батогом (1652). Жванецька кампанія. Білоцерківський договір. Молдавські походи: їх причини суть та наслідки.

Українсько-московський договір 1654 р.: причини та наслідки. Внутрішньо та зовнішньополітичне становище Гетьманщини в 1654-1657 рр. Гетьманщина після смерті Б. Хмельницького. Віленська угода 1656 р. Українські гетьмани Ю. Хмельницький та І. Виговський. Гадяцька угода 1658 р. Конотопська битва. Переяславські статті 1659 р. Чорна рада 1663 р. Поділ України на Правобережну і Лівобережну. І. Брюховецький. П. Тетеря. Україна у політичних планах Росії, Польщі, Туреччини. Руїна.

Боротьба за возз'єднання української держави та за незалежність в 60-х – 70-х роках XVII ст. Андрусівське перемир'я 1667 р. П. Дорошенка. Підгаєцька кампанія. Буцацький мирний договір 1672 р. Причини поразки та наслідки Української національної революції.

Рекомендована література

Основна:

1. Аксьонова Н. В., Домановський А. М., Чугуй Т. О. Історія української культури: навч.-метод. посіб. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 196 с.
2. Бойко О. Д. Історія України: підруч. 6-е вид., стер. Київ: Академія, 2016. 718 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України : формування модерної української нації XI – XX ст.: навч. посіб. Київ: Yakaboo Publishng, 2019. 656 с.
4. Історія української культури: курс лекцій / [Анучина Л. В. та ін.; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого]. Харків: ФІНН, 2010. 407 с.
5. Багацький В. В., Кормич Л. І. Історія України: підруч. 3-є вид., доп. і переробл. Київ: Алерта, 2010. 388 с.
6. Історія та культура України: навч.-метод. посіб. (у схемах і таблицях) / [за наук. ред. проф. В. С. Бліхара]. Львів: ПП «Арал», 2018. 480 с.
7. Історія української культури: підруч. / [кол. авт.: В. О. Лозовой та ін.; за ред. проф. В. О. Лозового; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»]. Харків: Право, 2013. 367 с.
8. Історія української культури: навч. посіб. / [В. М. Шейко, В. Я. Білоцерківський. 5-е вид., стер.]. Київ: Знання, 2013. 271 с.

9. Комарніцький О. Б. Історія України: матеріали для підготовки до тестування: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2007. 456 с.
10. Магочій П-Р. Україна. Історія її земель та народів / [пер. з англ. Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; наук. ред. С. Біленький; ред. Л. Ільченко. вид. 2-е, доп.]. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2017. XXII, 812 с.
11. Олійник С. В., Сидорук С. А. Історія України: конспект лекцій для студ. неіст. спец. вищих навч. закл. України. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2011. 172 с.
12. Павлова О. Ю. (ред.) Історія української культури: навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 368 с.

Додаткова:

1. Вирський Д. Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). 2-е вид., доп. / [НАН України. Інститут історії України]. Київ: Ін-т історії України, 2022. 217 с.
2. Гуржій О. Наддніпрянська Україна та зарубіжний світ у соціально-економічних вимірах XVII – XVIII ст. Історичні нариси / [відп. ред. В. А. Смолій; НАН України, Інститут історії України]. Київ: Інститут історії України, 2022. 296 с.
3. Плохій С. Козацький міф: історія і націєтворення в епоху імперій. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2018. 400 с.
4. Смолій В. А. Переяслав 1654 року та українсько-російські взаємини крізь призму століть. *Переяславська рада та українсько-російська угода 1654 року: історія, історіографія, ідеологія*: матеріали міжнародного круглого столу. Київ: Інститут історії України НАН України, 2005. С. 8-20.
5. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська держава. Київ: Альтернативи, 1997. 275 с.
6. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національно-визвольна революція. Київ: Генеза, 1997. 244 с.
7. Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / [Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин; редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін.]. Київ: Знання України, 2004. Т. 1. 2004. 655 с.

Питання для самоконтролю

1. *Визначте причини та характер національно-визвольної революції 1648–1676 рр.*
2. *Окресліть зовнішньополітичну діяльність Б. Хмельницького.*
3. *Обґрунтуйте процес становлення української держави.*
4. *Подайте історіографічні оцінки Переяславської угоди та Березневих статей 1654 р.*

5. Розкрийте причини, характерні особливості та наслідки «Руїни».
6. Проаналізуйте політику сусідніх держав стосовно українських земель у 60-70-х рр. XVII ст.
7. Охарактеризуйте політику гетьмана П. Дорошенка.

Завдання для перевірки знань

1. Гадяцька угода передбачала утворення

- А. Великого князівства Руського.
- Б. Великого князівства Литовського.
- В. Великого князівства Українського.
- Г. Великого князівства Русько-українського.

2. Слободищенський трактат 1660 р.

- А. Скасовувала Гадяцьку угоду.
- Б. Майже повністю повторяла Гадяцьку угоду.
- В. Немала ніякого стосунку до Гадяцької угоди.
- Г. Підтверджувала умови переяславського договору.

3. «Чорна рада» у Ніжині відбулася у:

- А. 1657 р.
- Б. 1659 р.
- В. 1663 р.
- Г. 1667 р.

4. Андрусівське перемир'я було укладено між:

- А. Москвою та Україною.
- Б. Москвою та Польщею.
- В. Польщею та Кримом.
- Г. Польщею та Україною.

5. Про якого діяча йдеться в уривку з історичного джерела?

«Зміцнивши свої позиції на Правобережжі, відчуваючи підтримку могутньої держави, на чолі війська переходить на лівий берег Дніпра. Після вбивства козаками Івана Брюховецького його проголошують гетьманом усієї України».

- А. І. Виговського.
- Б. Ю. Хмельницького.
- В. П. Дорошенка.
- Г. І. Мазепу.

6. Установіть відповідність між подіями та іменами гетьманів, причетними до них:

- А. Д. Многогрішний.
- Б. П. Дорошенко.
- В. П. Тетеря.
- Г. І. Самойлович.

1. У 1669 р. уклав союз із Туреччиною щоб домогтися визволення всієї України
2. Підписав з Москвою Глухівські статті 1669 р.
3. Підписав з Москвою Конотопські статті 1672 р. за доносом старшини заарештований і засланий до Сибіру
4. Був при владі у 1663-1665 рр., провадив пропольську політику, втратив підтримку народу, втік до Польщі

7. Білоцерківський договір між гетьманським урядом Б. Хмельницького та представниками польського короля Яна II Казимира було укладено після битви під:

А. Корсунем.	Б. Пилявцями.
В. Берестечком.	Г. Батогом.

8. Битва під Пилявцями відбулася:

А. Квітень-травень 1648 р.	Б. Вересень 1648 р.
В. Жовтень 1648 р.	Г. Листопад 1648 р.

9. Зборівська битва відбулася:

А. Квітень 1648 р.	Б. Липень 1649 р.
В. Серпень 1649 р.	Г. Лютий 1650 р.

10. На які адміністративні одиниці поділялась територія України у період Національної революції XVII ст.?

А. Курені.	Б. Паланки.
В. Губернії.	Г. Полки.

ТЕМА 7

ГЕТЬМАНАТ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII – XVIII ст.

План

1. *Адміністративний устрій та політичне становище Гетьманщини наприкінці XVII – в середині XVIII ст.*
2. *Ліквідація Гетьманщини і Запорізької Січі та інтеграція Лівобережної України до складу Російської імперії*
3. *Соціально-економічний розвиток українських земель наприкінці XVII – XVIII ст. Коліївщина.*
4. *Поділи Речі Посполитої і їх наслідки для України.*
5. *Духовно-культурний розвиток козацької України в епоху бароко та рококо.*

Семінарське заняття

Рекомендована література

Питання для самоконтролю

Завдання для перевірки знань

Мета: охарактеризувати політичний устрій Лівобережної та Слобідської України в другій половині XVII ст., проаналізувати процес заснування слобідських міст, адміністративно-територіальний устрій, органи влади, соціальні стани населення; розвивати в здобувачів освіти вміння працювати з історичними джерелами, робити висновки, узагальнення, виділяти головне та другорядне, висловлювати свою точку зору, аргументувати, посилаючись на джерела, свою позицію.

Основні поняття: імперія, гетьманщина, полковий устрій, автономія, губернії, закріпачення, Новоросія, Катеринослав, антифеодальна боротьба, Києво-Могилянська академія, колегіуми, кріпосний театр, ораторсько-проповідницька проза, світська література, класична музика, бароко, класицизм, портрет.

1. АДМІНІСТРАТИВНИЙ УСТРІЙ ТА ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ГЕТЬМАНЩИНИ НАПРИКІНЦІ XVII – В СЕРЕДИНІ XVIII ст.

Наслідками поразки Української революції XVII ст. були територіальний розкол українських земель, прогресуюче звуження сфери впливу національних державних структур, значні демографічні втрати (від воєнних дій, голоду, епідемій тощо українське населення скоротилося на 65-70%) тощо. Укладений у травні 1686 р. Росією та Польщею «Вічний мир» узаконив більше ніж на сто років існування «двох Україн». Відтоді центр політичного і культурного життя українських земель зосередився на Лівобережжі, яке українці називали Гетьманщиною, а росіяни – Малоросією.

В другій половині XVII – першій половині XVIII ст. територія Лівобережної України поділялась переважно на 10 полків: Гадяцький (з 1660-х рр.), Київський, Лубенський (до 1658 р. був Кропивнянський), Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський (з 1663 р.) і Чернігівський. Полковник обирався козаками або призначався гетьманом на власний розсуд.

Політичне та правове становище Гетьманщини у складі Російської держави визначалося, як правило, договірними умовами між царським урядом і гетьманським правлінням під час обрання кожного наступного гетьмана. Основою цих умов тривалий час служили так звані «Березневі статті Богдана Хмельницького». Однак через протиріччя і боротьбу за владу старшинських угруповань, а головне – у зв'язку з виразною тенденцією посилення влади царського уряду в Україні, ці статті неодноразово Москвою змінювались, окремі права і привілеї поступово скасовувались, додавались пункти про обмеження функцій гетьманського правління. Вже в Переяславських статтях 1659 р. (договірних умовах під час обрання гетьманом Юрія Хмельницького) з'явилися додаткові пункти, що встановлювали безумовне підпорядкування козацького війська, очолюваного гетьманом владі царя, обрання нового гетьмана лише з дозволу царського уряду, заборону гетьману самовладно призначати полковників і генеральних старшин, зобов'язання гетьманського уряду ліквідувати козацькі полки на території Білорусії, негайно по-

вернути російських утікачів їхнім поміщикам тощо. В цих же статтях уперше визначалися адміністративні посади гетьманського управління.

Гетьманські статті були документами державно-правового і міжнародно-правового характеру. Вони визначали устрій української гетьманської держави та порядок її взаємин із Московським царством на період правління конкретного гетьмана. Здебільшого вони уклалися з нагоди виборів кожного нового гетьмана як своєрідна угода між козацькою старшиною на чолі з гетьманом та представниками московського царя. Юридичною основою для укладання таких договорів стали Березневі статті Богдана Хмельницького. Певні положення цих статей були використані царським урядом Росії як юридичну підставу для наступу на права і вольності Української держави та її народу.

Основні гетьманські статті: 1) Переяславські статті 1659 року Юрія Хмельницького; 2) Батуринські статті 1663 р. та Московські статті 1665 р. І. Брюховецького; 3) Глухівські статті 1669 р. Д. Многогрішного; 4) Конотопські статті 1672 р. та Переяславські статті 1674 р. І. Самойловича; 5) Коломацькі статті 1687 року Івана Мазепи; 6) Решетилівські статті 1709 року Івана Скоропадського; 7) «Рішительні (конфірмовані) пункти» 1728 року Данила Апостола.

Великими адміністративними та економічними центрами Гетьманщини були міста Ніжин, Чернігів, Полтава, Переяслав, Миргород, Лубни. Всього тут у XVIII ст. існували понад 120 міст. За структурою адміністративного управління вони поділялися на магістратські (ті, що мали магдебурзьке право) та ратушні (значною мірою підлягали старшинській адміністрації – колишній старостинській). Столицею Гетьманщини в різні часи були міста: Чигирин, Гадяч, Батурин, Глухів. Гетьманщина не була політично самостійною. Вона мала автономію лише у внутрішніх справах.

В кінці XVII – XVIII ст. значно посилювався тиск царського уряду на українську автономію, обмежувались права Гетьманщини як самоврядного органу, відбувалась інкорпорація її до Російської імперії. Питаннями взаємовідносин царського уряду з Україною опікувався Малоросійський приказ, створений у вигляді канцелярії при Посольському приказі в Москві в 1654 р. Від грудня 1662 р., він називався приказ Малої Росії. Малоросійський приказ підпорядковувався безпосередньо цареві, хоча офіційно залишився в компетенції Посольського приказу аж до 1722 р., коли Петро I заснував Колегію закордонних справ і незалежну від неї Малоросійську колегію. Через Малоросійський приказ царський уряд призна-

чав воєвод в Україну, керував їхньою діяльністю, затверджував претендентів на гетьманство, контролював внутрішню і зовнішню політику гетьманського правління, надавав допомогу українському козацтву в боротьбі проти іноземних загарбників, а гетьманській адміністрації – в придушенні народних виступів. Він також опікувався розміщенням російських військ в Україні, відбудовою й спорудженням нових фортець та укріплень, організацією поштового зв'язку, будівництвом мостів.

Таким чином, в XVII – XVIII ст. Лівобережна Україна (Гетьманщина) зазнавала з боку Російської держави обмежень в політичній і правовій сфері.

В адміністративно-територіальному відношенні відзначимо й інші українські території, які в силу різних причин не увійшли до новоствореної української держави. Це території Слобожанщини, Південної України, Правобережжя та західноукраїнських земель.

У 1652 р. І. Дзиковський, полковник з-під міста Острога, привів із собою на Слобожанщину тисячу козаків разом з жінками й дітьми, полковою старшиною і двома священиками. Тут вони заклали місто Острогозк та створили перший і найбільший у Слобідській Україні Острогозький полк. Цього ж року переселенці з міста Ставище Білоцерківського полку на чолі з Г. Кіндратовичем (Кондратьєвим) заснували місто Суми, створили Сумський полк. У 1654 р. сотник Харко заснував місто Харків і тут почав формуватись Харківський полк. Цього ж року переселенці з Правобережної і Лівобережної України сформували Охтирський полк. В останній чверті XVII ст. заселяються землі Ізюмського полку на південному сході місцевості. Тоді на Слобожанщині налічувалось понад 230 поселень, в яких проживало більше 250 тис. осіб.

Полково-сотенний устрій Слобідської України подібний до Лівобережної Гетьманщини, за винятком того, що тут було відсутнє гетьманське правління, а кожен полк безпосередньо підпорядковувався царському уряду через Белгородського воєводу. Крім того, на землях Слобожанщини було багато царських воєвод, котрим підпорядковувалось некозацьке населення регіону, і вони формували паралельну владну структуру. Царська адміністрація від початку створення слобідських полків намагалась втручатись у їхні внутрішні справи та обмежувала автономію. В 1765 р. указом Катерини II полковий устрій на Слобожанщині ліквідовано і створено Слобідсько-Українську губернію з адміністративним центром у Харкові, до якої увійшли Сумська, Охтирська, Ост-

рогозька, Харківська, Ізюмська провінції. Слобідські козацькі полки реформовано у гусарські та уланські. З реформуванням адміністративно-територіального устрою Російської імперії відповідні зміни відбувалися й на Слобожанщині.

Таким чином, з середини XVII ст. українці Правобережжя та Лівобережжя активно переселялись на Слобожанщину, надавали тій території ознак козацького самоврядування, внесли великий вклад в розбудову міст і сіл.

Заселення Південної України мало свої особливості. Освоєння широких просторів від Синюхи (лівої притоки Південного Бугу) до Дніпра і далі до берегів Чорного та Азовського морів почалося в попередній період. Проте до XVIII ст. освоєння цих земель проходило повільно. Перешкодою були постійні напади татарських ординців і турецького війська, внаслідок яких життя в степах було дуже небезпечним. Через це навіть у першій половині XVIII ст. ця територія залишалася слабо заселеною. В ході перманентних воєнних дій вже утворені населені пункти нерідко знищувались, а їхні мешканці або втікали, або потрапляли в полон до нападників. Люди селилися переважно в північних місцевостях краю – ближче до обжитих кордонів Гетьманщини, Слобожанщини, Правобережжя й подалі від Османської імперії.

Наприкінці XVII ст. у зв'язку з експансіоністською політикою Петра I царський уряд, намагаючись зміцнити власні позиції в прикордонній місцевості, всіляко сприяв заселенню та освоєнню нових земель у Південному регіоні. Особлива увага приділялась військовій колонізації. Господарське життя в степах помітно активізувалось після війни Росії з Туреччиною 1735–1739 рр. Значна кількість поселень з'явилась в межириччі Дніпра та Південного Бугу. Якщо в 1740 р., за даними О. Гуржія, у прикордонному районі на правому березі Дніпра були відомими лише 13 сіл і одна слобода, то в 1745 р. тут існували вже два міста, 36 сіл, 139 хуторів (зимівників). На початок 1750-х років кількість сіл досягла 120. Майже все їхнє населення становили українці.

У 1750-ті роки царизм вживає заходи, спрямовані на прискорення заселення Півдня. Одним із них стало розміщення на північних кордонах Запорозької Січі іноземних колоністів, яким разом з українцями належало забезпечувати захист населених районів Лівобережжя та Слобожанщини. Започаткував іноземну колонізацію указ імператриці Єлизавети Петрівни від 24 грудня 1751 р. про так звану Нову Сербію.

Ця адміністративно-територіальна та військова одиниця створена російським урядом у 1752 р. на південно-західних землях Війська Запорозького (Кодацька та Бугогардівська паланки) у зв'язку з організацією поселень переважно з сербів, болгар, угорців, волохів і греків для оборони Південної України від нападів турків і татар. Царським указом від 23 березня 1764 р. військові поселення у Новій Сербії ліквідовано і вона увійшла до створеної Новоросійської губернії.

Термін «Правобережна Україна» зустрічається в історичних документах з другої половини XVII ст. Така назва виникла в наукових колах щодо земель Волині, Київщини та Поділля, де на захід від Дніпра споконвічно проживали українці. За міжнародними договорами останньої чверті XVII – початку XVIII ст. правовий статус і кордони Правобережжя постійно змінювалися. У XVII ст. Правобережна Україна на півдні межувала із Запорозькою Січчю, Молдовським князівством, турецько-татарськими володіннями; на заході – з Руським і Белзьким; на півночі – з Брестським і Мінським воєводствами Речі Посполитої. На сході кордон спочатку був суто географічним (р. Дніпро), а згодом став відокремлювати Правобережжя від Лівобережної України – Гетьманщини, яка поступово інкорпоровалася московськими царями. Невдале геополітичне становище України та її правобережної частини спричиняло перманентні втручання іноземних держав у її внутрішні справи.

Наприкінці XVII ст. так звані «приповідні листи» на створення козацьких полків одержали козацькі ватажки Захар Іскра, Самійло Іванович (Самусь), Андрій Абазин і Семен Гурко (Палій). Невдовзі вони сформували Корсунський, Богуславський, Брацлавський і Білоцерківський (Фастівський) полки. Польський уряд дав згоду на відновлення титулу наказного гетьмана, яким став в 1693 р. Самійло Самусь. Козаки Правобережної України постійно прагнули до звільнення від польсько-шляхетського панування, до об'єднання з козаками Лівобережжя. Адміністрація козацьких полків, насамперед С. Палій, неодноразово зверталися до царського уряду з проханням прийняти Правобережжя до складу Російської держави. Внутрішня політика правобережних ватажків на зайнятій козаками території зводилась до того, щоб вигнати польську шляхту з території від Дніпра до Дністра і Случі, наділити місцевих жителів козацькими правами, замінити панщину військовою чи грошовою повинністю на користь козацького війська. Козаки не визнавали польсько-шляхетського судочинства і заміняли його судом козацької ради.

Але коли турецька загроза була усунута і Поділля повернулося до Речі Посполитої, у червні 1699 р. польський сейм прийняв рішення про ліквідацію козацьких полків.

Події початку XVIII ст. не сприяли збереженню козацького управління у південно-східній частині Правобережної України. Після укладення Прутського мирного договору між Росією і Туреччиною (1711 р.) Правобережжя відходило до Польщі, а більшість козаків у 1711-1713 рр. насильно переселені на Лівобережжя. Козацький військово-територіальний устрій тут практично перестав існувати. На Правобережній Україні відновлюється воєводсько-повітовий поділ та управління.

Складною була доля інших українських земель, розташованих на захід від Дніпра, які перебували наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. під владою Речі Посполитої, Османської і Австрійської імперій та інших іноземних держав, – передусім Галичини, Буковини і Закарпаття.

Галичина – («Червона Русь», як її називали в Середньовіччі) – історична назва українських земель, розташованих на північ від Карпат у басейні річки Дністер, верхньої течії Західного Бугу і Сяну. З XIV ст. і до останньої чверті XVIII ст. з невеликими перервами Галичина перебувала у складі Польщі (з 1569 р. – Речі Посполитої), аж до першого поділу (1772 р.), коли вона відійшла до Австрійської імперії. Адміністративно Галичина після захоплення її Австрією поділялась на 6 округів. Вищу австрійську владу на місцях здійснювали губернські управління. Губернатор (або президент губернського правління) призначався імператором і йому належали всі адміністративно-політичні функції.

Буковина – історична назва українських етнічних земель, розташованих між середньою течією Дністра та головним Карпатським хребтом у долинах верхньої течії Пруту та Серету. В кінці XVII – XVIII ст. адміністративно-територіальний устрій Буковини включав три цинуги, що підпорядковувались молдовському дивану в Яссах і мілітаризовану Хотинську райю, що знаходилася у віданні стамбульського дивану. Цинуги поділялися на окопи, які складалися з певної кількості громад. Внутрішнє життя міст Чернівці, Серет, Сучава базувалося на принципах магдебурзького права. Місто-фортеця Хотин було окуповане турецькими військами, а його управління перебувало в руках турецького паші.

У політичному становищі та адміністративно-територіальному устрої Північної Буковини істотні зміни відбулися в останній чверті XVIII ст. Після завершення російсько-турецької війни 1768–1774 рр. у Чернівці

вступили австрійські війська, які згодом зайняли всю Буковину. 5 травня 1775 р. в Стамбулі підписано австро-турецьку конвенцію про перехід Буковини (крім Хотинської райї) під владу Австрії. Край під офіційними назвами «Буковинський дистрикт», «Чернівецький генералітет» чи «Галицький прикордонний генералітет» підпорядковувався придворній військовій раді та військовому командуванню Галичини.

Закарпаття – історична назва українських етнічних земель, розташованих на південних схилах Карпат та в басейні річки Тиси. У 1528 р. Закарпаття, що перебувало в складі Угорської держави, попало під владу австрійських Габсбургів. Вони правили тут до початку 1918 р. Адміністративно-територіальний устрій Закарпаття був влаштований за угорським зразком. Воно поділялось на чотири жупи (комітати) – Ужанську, Березьку, Угочанську й Мармароську. Очолював кожна з них один з великих землевласників – жупан (пізніше наджупан і піджупан), якого призначав король. Жупа поділялась на домінії – групи сіл, що розташовувалися навколо великих замків. У жупних управліннях зосереджувалися адміністративна, фінансова, військова та судова влада, а також контроль за відробітком панщини, стягненням державних та військових податків, судочинство над місцевим населенням. Угорські магнати і шляхта розглядали Закарпаття як свою колонію, встановили режим тяжкого феодального гноблення, релігійних утисків та насильницької мадяризації місцевого населення. Проте українське населення Закарпаття зуміло зберегти в цих складних умовах свою етнічну самобутність.

2. ЛІКВІДАЦІЯ ГЕТЬМАНЩИНИ І ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ ТА ІНТЕГРАЦІЯ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДО СКЛАДУ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Початок XVIII ст. став переломним в житті Гетьманщини – розпочався форсований наступ російського царизму на автономні права України, незважаючи на протидію окремих його гетьманів. Перші практичні кроки цього процесу були зроблені вже в першій половині століття – створення Першої Малоросійської колегії (1722-1727), правління Гетьманського уряду (1734-1750). Проте міжнародна ситуація вкотре змушувала царський уряд повертатися до козацької автономії.

Ситуація стала змінюватись в другій половині XVIII ст. – політика царизму стала більш послідовною в намаганні ліквідувати українську автономію та інкорпорувати ці землі до складу імперії. Цей процес пройшов декілька основних етапів:

1) у 1754 р. була ліквідована одна з важливих ознак автономії – державна митниця на кордоні між Гетьманщиною та Росією;

2) у 1761 р. Київ перейшов під пряме імперське правління;

3) 10 листопада 1764 р. указом Катерини II було ліквідовано інститут гетьманська в Україні. Уся повнота влади зосередилась у руках президента Другої Малоросійської колегії (1764-1786 рр.) генерал-губернатора П. Румянцева. Колегія складалася з чотирьох російських представників, чотирьох українських старшин, прокурора, двох секретарів (росіянина і українця). Було взято жорсткий курс на централізацію та русифікацію;

4) 4-5 червня 1775 р. російські війська під командуванням Текелі оточили і зруйнували Запорізьку Січ. Сталось це після чергової російсько-турецької війни, в якій активну участь брали запорізькі козаки. Запорізька Січ, на думку імперської влади, була реальною перешкодою колоніальній політиці Російської імперії в Україні;

5) у 1776 р. Катерина II ліквідувала слобідське козацтво – більшість заможних козаків наказним порядком перевела в гусари, а частину – у селянський стан. Старшина отримала офіцерські звання і статус дворянства. На території слобідських полків було створено Слобідсько-Українську губернію з центром у Харкові;

6) 1781 р. був ліквідований полково-сотенний устрій, а Лівобережжя поділене на три намісництва – Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське (потім – Малоросійське генерал-губернаторство);

7) У 1783 р. українську національну армію у складі 10 полків було перетворено на регулярні полки за взірцем російської армії. Того ж року кріпосне право було поширене на українське селянство. У 1785 р. виходить «Жалувана грамота дворянству», за якою українська шляхта отримує дворянські права та привілеї.

У другій половині XVIII ст. в Україні утверджується суспільно-політичний устрій, характерний для всієї Російської імперії. Всі органи Української держави були остаточно знищені.

3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ НАПРИКІНЦІ XVII-XVIII ст. КОЛІЇВЩИНА

Стрижнем тогочасної економіки було сільське господарство, тенденції розвитку якого накладали помітний відбиток на перебіг всіх суспільних процесів. У цей період земельна власність служить для правлячих верств економічною основою їхнього панування, виступає гарантом незалежності, умовою надання привілеїв. Тож не дивно, що, втрачаючи політичну автономію, лівобережна старшина та шляхта намагалися зберегти бодай економічну незалежність шляхом концентрації у своїх руках значних земельних володінь. Тогочасне старшинське володіння землею існувало у двох формах: приватно-спадковій та тимчасово-умовній. Характерною рисою спадкового («вічного», «спокійного») володіння була його незалежність від службового становища. Як правило, воно виникало в процесі купівлі-продажу, обміну, дарування, застави, при торгових операціях, що фіксувалися у відповідних юридичних документах.

Іншою була природа та спосіб формування тимчасово-умовного («рангового») володіння. Землі видавалися за службу на певний строк або ж «до смерті». Формально рангові землі вважалися власністю Війська Запорозького і перебували у володінні Генеральної військової канцелярії. Розширення меж приватного старшинського землеволодіння здійснювалося різними способами: займанщина вільних земель; захоплення громадських земель та угідь; загарбання козацьких та селянських земель на основі боргового закабалення їхніх власників; гетьманські надання та пожалування царського уряду «за службу великому государю» з фонду вільних військових маєтностей; перетворення рангових земельних володінь на спадкові.

Вже в той час економічний і природний потенціал українських території активно використовувався сусідніми державами. Згідно з умовами Бахчисарайського договору (1681) територія між Дністром і Бугом 20 років мусила залишатися нейтральною і незаселеною. Проте, зважаючи на родючість ґрунтів, сприятливі кліматичні умови, спочатку Туреччина, а згодом Польща порушують Бахчисарайську угоду і розпочинають процес активного заселення земель Правобережжя. Новий колонізаційний рух стає особливо масовим після того, як Ян Собеський видав 1684 р. універсал, що дозволяв козацькі поселення на південь

від Росії, у яких селяни звільнялися від усяких повинностей залежно від договору на 15-30 років. Такі пільгові умови життя та господарювання викликали масовий селянський переселенський рух з Галичини, Волині, Полісся, де вже було встановлено кріпацтво. Ця народна колонізація сприяла господарському відродженню краю, пожвавленню його економічного розвитку.

Загалом характерними рисами економічного становища на українських землях в цей час були: 1) рутинний стан техніки та екстенсивні методи господарювання, зародження прогресивних тенденції та процесів; 2) поступове збільшення асортименту сільськогосподарських культур (почали садити картоплю, культивувати кукурудзу, розширювати площі під тютюн та закладати сади, з'являються нові сорти фруктових дерев); 3) зростання ролі зернового господарства і тваринництва та їх товарності; 4) поглиблення спеціалізації регіонів України (Лівобережжя та Слобожанщина спеціалізувалися на вирощуванні жита, Волинь – пшениці, Полісся – льону й конопель, землі між Дністром і Прутом – тютюну тощо); 5) збільшення кількості ремісничих спеціальностей, поглиблення їх спеціалізації; 6) зростання кількості міст та їх розбудова, як центрів ремесла та торгівлі (якщо у XVII ст. в Лівобережній Україні налічувалося понад 100 міст та містечок, то вже в середині XVIII ст. – 200.); 7) підвищення ролі промислів (млинарство, винокуріння, селітроваріння, чумацтво) в економічному житті регіону; 8) пришвидшений процес становлення мануфактурного виробництва на Лівобережжі та Слобожанщині (з 20-х рр. XVIII ст. тут розпочалося будівництво великих централізованих мануфактур, кількість яких у другій половині XVIII ст. сягнула 40); 9) активний процес втягування сільського господарства та промисловості у сферу товарно-грошових відносин через посередництво ярмарків (один раз на рік, могли тривати декілька днів), торгів і базарів (один чи два рази на тиждень, обслуговували переважно локальні місцеві ринки); 10) розвиток зовнішньої торгівлі з такими державами, як Туреччина, Пруссія, Італія, Молдавія, Персія, Індія та ін.; 11) активне економічне освоєння південних територій, створення нових поселень. Першими переселенцями сюди були селяни-втікачі з Гетьманщини і Правобережжя, чисельність яких у 1775 р. досягла 100 тис. Крім того, царський уряд залучив до колонізації іноземців. У 1752 р., незважаючи на протести запорожців, частину козацьких земель було віддано кільком тисячам православних сербів, які організували дві ко-

лонії – Нову Сербію і Слов'яносербію. Слідом за ними з'явилися німецькі переселенці; 12) заснування нових міст-портів на Півдні України (1776 р. – Катеринослав, у 1778 р. – Херсон (перший порт на Чорному морі), у 1783 р. – Севастополь, 1788 р. – Миколаїв (де почали будувати кораблі Чорноморського флоту), 1794 р., на місці колишньої фортеці Хаджибей – Одеса.

Отже, наприкінці XVII–XVIII ст. характерними рисами економічного розвитку українських земель були зростання крупного феодального землеволодіння; обезземелення селянства і його закріпачення; розбудова міст, поступальний розвиток селянських промислів і міського ремесла, на базі яких виникають мануфактури, збільшення товарності виробництва; формування національного ринку. Особливість цих процесів полягала в тому, що вони відбувалися в умовах бездержавності на Правобережжі та прогресуючого згортання автономії на Лівобережжі. Включення українських земель до складу іноземних держав, підпорядкування української економіки їхньому впливові та владі суттєво гальмували та деформували соціально-економічний розвиток.

Землі Правобережжя і Прикарпаття, що входили на той час до складу Речі Посполитої, стали ареною активних виступів українського населення проти всіляких утисків. Доля Правобережжя у другій половині XVII ст. складалась нещасливо. Війни вщент зруйнували і обезлюднили ці землі, що колись були колицкою козацтва і основним осередком української держави – Гетьманщини, що постала в результаті визвольної війни Б. Хмельницького.

Повернувши собі Правобережжя наприкінці XVII ст., поляки зуміли відновити колишню владу лише на початку XVIII ст. (1713 р.). Українські землі знову були розподілені між магнатськими родинами, яких нараховувалось близько 40. Щоб відродити життя на цих землях, магнати приваблювали селян земельними наділами і звільненням від будь-яких повинностей строком на 15–20 років. Завдяки цьому Правобережжя швидко почало заселятися переселенцями з Галичини, Лівобережжя та інших районів та відроджуватися до життя. Із закінченням терміну слобід зростали вимоги панів до селян. Почалось відродження кріпацтва. Панщина сягала 5–6 днів на тиждень. Крім соціального гноблення, поляки, знову почали утиски православ'я.

Посилення панщини та національно-релігійні утиски призвели до виникнення широкого, хоча стихійного народного опору. Відсутність ко-

зацтва, як це було в роки Хмельницького, позбавляла народний опір організованості. Учасників народного руху називали *гайдамаками*. Слово «гайдамака» тюрського походження (гайде – гнати переслідувати) і означає «волоцюга», «грабіжник». Поляки називали так селян-втікачів, що об'єднувалися у ватаги і ховались по лісах, а час від часу виходили грабувати шляхетські маєтки. Гайдамаки не мали чіткої мети і далеких планів своєї діяльності, вони керувалися прагненням помститися магнатам та шляхті за гноблення своїх співвітчизників, відібравши у них власність. Гайдамаки, які спочатку викликали у магнатів та шляхти лише легке роздратування, поступово перетворилися на постійну головну загрозу для них. Зростання кількості невдоволених у результаті посилення кріпацтва, малочисельність польської армії на Правобережжі (4 тис. чол.), сусідство із Запорізькою Січчю, яка стала постачальником ватажків для ватаг, перетворили гайдамацький рух на могутню силу, спроможну знищити польське панування на Правобережжі. Перше велике гайдамацьке повстання вибухнуло в 1734 р., коли в Польщі розгорілась боротьба навколо обрання нового польського короля. Щоб приборкати гайдамаків, шляхта вдалася до жорстких заходів. Правобережжя знову стало ареною кривавих подій. Проте гайдамацький рух не вщухав. Зрештою поляки вдалися до тактики: «Поділяй і володарюй». Їм вдалось залучити на свій бік одного з ватажків гайдамаків Саву Чалого, який став завзято нищити колишніх своїх побратимів. Проте зрада не зійшла йому з рук, його було страчено запорожцями.

Новий спалах гайдамацького руху вибухнув навесні 1750 р. За своїм розмахом він перевищив попередній. Брацлавщина, Київщина, Волинь, Поділля були звільнені від шляхетського панування. Росія, яка весь час спостерігала за розвитком подій, прорахувавши, що події починають набирати негативного для неї напрямку, вводить свої війська і приборкує повстання. Але остаточно гайдамацький рух придушити не вдалось. У 1768 р. він вибухнув великим повстанням, яке увійшло в історію під назвою *Коліївщина*. Повстання почалося навесні 1768 р. Його очолив Максим Залізняк – запорозький козак, син бідного селянина. Документи донесли до нас образ відважного й талановитого народного ватажка. Налякані могутнім повстанням, панівні класи царської Росії та шляхетської Польщі об'єднали свої зусилля для придушення народного руху.

Полонених повстанців засуджували до страти, фізичного покарання або ув'язнення. Так були покарані І. Гонти та його найближчі сподвижни-

ки. М. Залізняка царський суд після тортур заслав на каторгу в Сибір. Образи героїв-гайдамаків назавжди закарбувалися в народній пам'яті, їхні дії надихали наступні покоління борців за кращу долю, на виступи проти поміщиків і самодержавства. Т. Шевченко присвятив боротьбі українського народу проти польської шляхти поему «Гайдамаки».

4. ПОДІЛИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ І ЇХ НАСЛІДКИ ДЛЯ УКРАЇНИ

У дослідженнях причин падіння Речі Посполитої, які розпочалися одразу після ліквідації цього державного утворення, увага дослідників акцентувалася на аналізові внутрішніх й зовнішніх чинників розвитку цієї держави XVI-XVIII ст. Висловлювані при цьому міркування зводяться, по-перше, до того, що державний лад Речі Посполитої, заснований на засадах шляхетської демократії, у функціонуванні якого дедалі більш деструктивну роль відігравали магнати, послідовно послаблював її, а державні реформи, завданням котрих було вивести країну із занепаду, проводилися з великим запізненням і нерішуче, майже не порушуючи станово-шляхетський характер ладу; по-друге, до того, що Річ Посполита перебувала в оточенні могутніх абсолютистських держав, не зацікавлених в її існуванні.

Усе це створювало сприятливі умови для втручання сусідніх держав – Австрії, Пруссії, Росії. У 1772 р. відбувається перший поділ Польщі. Росія хотіла забезпечитися підтримкою Австрії у війні з Туреччиною і поступилася Галичиною. Сама ж вона отримала Полоцьке, Вітебське, Мстиславське і частину Мінського воєводства. В 1774 р. Австрія відібрала у Молдавського князівства Буковину. В 1793 р. Польщу ділять вдруге. До Росії відійшла Правобережна Україна – Київщина, Брацлавщина, Волинь, Поділля, Мінське воєводство. Пруссія отримала м. Гданськ і території по річках Варта і Вісла. За третім поділом (1795 р.) до Росії відійшли Західна Волинь, східна частина Холмщини, частина Білорусі, Литви. Південна Польща з Люблінном і Краковом відійшла до Австрії. Пруссія здобула Центральну Польщу з Варшавою.

Протягом XVIII ст. низка геополітичних подій європейського і світового масштабу також позначились на територіальних змінах в українських землях. Метою зовнішньої політики Російської імперії в цей час був її вихід до Чорного моря. Туреччина в свою чергу прагнула зміцнити

свій вплив у Причорномор'ї. У 1768 р. під тиском Франції, скориставшись участю Росії у придушенні Коліївщини, вона оголошує їй війну. Військові дії велися на суходолі та на морі. Російська армія у 1769 р. захопила фортеці Хотин і Ясси, у 1770 р. російський полководець П. Румянцев двічі розгромив турків під Ларгою і Кагулом, російський флот знищив турецький у Чесменській битві (1770 р.), війська під командуванням О. Суворова розбили турецьку армію під с. Козлуджі (1771 р.). Україна стала центром зосередження і розгортання російських військ, тут розміщувалися тиллові служби діючої армії, склади провіанту, фуражу, зброї та боєприпасів, звідси постачався транспорт.

В боях проти Османської імперії активну участь брали українські козаки. З лівобережного козацтва був сформований корпус у 12 тис. вояків, а з числа жителів Правобережної України – добровольчий козацький корпус. До діючої армії входили також запорожці. В 1769 р. козаки завдали поразки турецькому загонові біля р. Вовча, брали участь у битвах при Кінбурні, Хаджибеї, штурмували Перекоп, захопили Кафу. Десятки тисяч українців залучалися для будівництва фортець, мостів, переправ тощо.

Російсько-турецька війна 1768-1774 рр. завершилася підписанням Кючук-Кайнарджийської мирної угоди. До Росії відійшли Кабарда, частина Керченського півострова, Азов із прилеглими землями, територія між Дніпром і Південним Бугом. Росія дістала право вільного торговельного судноплавства Чорним морем, Кримське ханство здобуло незалежність від султанської Туреччини, яка повинна була ще сплатити Росії контрибуцію в розмірі 4,5 млн. карбованців.

Проте Туреччина не змирилася з таким станом справ і розгорнула активну діяльність у Криму та серед народів Кавказу. У відповідь Катерина II 1783 р. підписала рескрипт про включення Криму до складу Російської імперії. Туреччина спочатку визнала це, але одразу ж розпочала підготовку до нової війни з Росією.

Під час російсько-турецької війни 1787-1791 рр. російські війська взяли Очаків (1788 р.), під командуванням О. Суворова розбили турків під Фокшанами і на р. Римнік (1789 р.), взяли фортецю Ізмаїл (1790 р.). Наступного року було підписано Яську мирну угоду, згідно з якою до Росії відійшла територія між Південним Бугом і Дністром, включаючи Очаків. Туреччина остаточно визнала приєднання Криму до Росії, а також кордон по р. Кубань у Передкавказзі.

Приєднання Криму до Росії мало виключне значення як з огляду стратегічного – усунення постійної загрози татарсько-турецьких наскоків, так і з економічного – опанування покладів корисних копалин сприяло розвитку промисловості. Окрім цього, значний поштовх дістала торгівля з країнами Близького Сходу і Малої Азії. Крім Причорномор'я, Росія розширює свою територію і на Заході.

Таким чином, з приєднанням до Росії Причорномор'я, Криму і Правобережної України, а до Австро-Угорщини – Галичини і Буковини етнічні українські землі опинилися у складі двох держав – Російської та Австрійської імперій.

5. ДУХОВНО-КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК КОЗАЦЬКОЇ УКРАЇНИ В ЕПОХУ БАРОКО ТА РОКОКО

Українська культура XVII-XVIII ст., незважаючи на складні історичні умови, розвивалася. Більше того, саме цей період дослідники називають золотою добою української культури. Хронологічні рамки бароко в Україні сягають двох століть – XVII та XVIII. *Бароко* – стиль в європейському мистецтві кінця XVI – середини XVIII ст., для якого характерні зовнішній блиск, парадність, декоративність. Своєрідністю українського бароко стала загально національність цього стилю. Якщо в Наддніпрянщині майже не відчувалися ренесансні впливи, а основні центри ренесансної культури зосереджувалися на західних теренах, то осередок розвитку барокової культури переноситься на Лівобережжя. Саме там в усіх прошарках населення зберігається і набирає сили любов до своєї Вітчизни та власної нації. Український патріотизм буквально пронизує усі явища культурного і мистецького життя.

Пов'язаний з Лівобережжям більшою мірою духовно, розвиток барокового стилю на західноукраїнських землях проходив під відчутним західноєвропейським впливом. Вказана обставина зумовила своєрідність барокової культури в цій частині України. Крім власне територіального, відомий поділ українського бароко на два рівні – так зване верхнє (або аристократичне) та низове (демократичне). Представниками першого прийнято вважати українську шляхту та козацьку старшину. Низовий рівень уособлювали міщани, селяни та рядове козацтво.

Цікавою особливістю українського бароко було значне переважання творів духовних над світськими. Звертаючись до європейської барокової традиції, українські митці не тільки спираються на власний фольклор, а й використовують в своїх творах найкращі здобутки античності, що дає змогу охарактеризувати стиль, що склався в XVII-XVIII ст. саме, як українське бароко.

Бароко в літературі. Естетика літературного бароко формувалася в умовах протиборства різноманітних соціально-економічних груп, зіткнення релігійних та ідейно-естетичних принципів. Письменники доби бароко захоплювалися символікою й алегорикою, розгортали складні метафори, вдавалися до контрастів і театральності. Теоретичну основу під українське літературне бароко підводили курси риторики й поетики, які читали у Київській академії. Письменники, у творчості яких найвиразніше виявилися риси бароко, здебільшого були викладачами та вихованцями цієї Академії. Перші появи барокового стилю в літературі помітні уже на межі XVI-XVII ст., останні – наприкінці XVIII ст. Характерні жанри літературного бароко: віршова поезія, зокрема, епіграми, плачі – «лементи», панегірики – часто у формі складних декламаційних композицій.

Особливо плідним стиль бароко виявився у поезії, більшість тогочасних українських поетів, починаючи від К. Транквіліона-Ставровецького і закінчуючи Г. Сковородою, писали у цьому стилі. Як правило, поетичний твір був вишуканої побудови з надзвичайними порівняннями та словесною грою, ліричні образи тут межують з біблійними, реальні речі та явища подаються в алегоричному і символічному переосмисленні. Як один з перших прикладів бароко в літературі можна назвати твір Касіяна Саковича (в 1620-1624 рр. викладач і ректор Київської братської школи), написаний з приводу смерті гетьмана П. Сагайдачного. Історична розповідь, що ведеться від імені гетьмана, переривається ліричними відступами, вона густо пересипана міфологічними та античними іменами. З барочною риторичністю, при всій відмінності від культової прози XVII ст. тісно пов'язана творчість Г. Сковороди.

В музичному мистецтві українському бароко притаманні багатоголосний спів і такі жанри, як хоровий концерт, псалом, кант, романс. Саме такими рисами відзначалася творчість композиторів М. Березовського, Д. Бортнянського, А. Веделя та М. Дилецького. Всі вони випускники Глухівської співочої школи, яку створив гетьман К. Розумовський у

своїй столиці Глухові. Застосовувався *партесний спів* (від лат. *Partes* – голоси) – стиль багатоголосся. В середині XVII ст. перенесений з України в Росію, існував до кінця XVIII ст. Церковні та світські теми.

Театральне бароко. З першої половини XVII ст. в Україні з'являється ляльковий, маріонетковий театр – *вертеп*. Найпопулярнішим він стає у другій половині XVIII ст. в добу занепаду Києво-Могилянської Академії, коли ряди вертепників поповнилися вихованцями Академії, які, натхненні ідеями Г. Сковороди, йшли популяризувати серед народу українську виставу. Така форма найбільш зручною з огляду на переслідування влади. Розповсюджували вертеп переважно мандрівні дяки.

Вертепна вистава виразно поділялася на дві частини: релігійну і світську (трагічну і комічну). В такому поділі можна вбачати зразок колишньої академічної вистави, що складалася з поважної частини і інтермедій. Ляльки релігійної частини групуються навколо різдвяної дії, ляльки світської, побутової частини мали національне забарвлення. Серед них виділялася постать Запорожця, ляльки більшої від інших і більш рухливої. З огляду на недавній розгром Січі це мало мати певний політичний акцент. Вертепна скринька часто мала вигляд поверхового будинку. Різдвяна дія відбувалася нагорі, а внизу йшли інтермедії. Вертеп явище цілковито українське, самобутнє, відмінне від російського побутового театру петрушки та ін.

Архітектура. Друга половина XVII та XVIII ст. увійшли в історію мистецтва, як другий після Київської Русі золотий вік української архітектури, коли панівним стилем стало українське, козацьке, мазепинське бароко. В Україні, поряд з високим, аристократичним бароко, існувало народне – міщанське, селянське, козацьке. В стилі козацького бароко побудовані полкова канцелярія (так званий будинок Лизогуба) в Чернігові (90-і рр. XVII ст.), Києво-Могилянська Академія (Шедель, 1734-1740), Андріївська церква (Растреллі, 1747-1753), церква св. Юра (Меретин, 1745-1770).

Незважаючи на Руїну після Визвольної революції, в Україні провадилося будівництво культових споруд (Миколаївський собор в Ніжині, 1668, Троїцький собор Густинського монастиря, 1671-1676, Собор Троїцького монастиря в Чернігові, 1779-1789). Але свого апогею будівництво досягло за час двадцятилітнього правління гетьмана І. Мазепи. Ставши у 1687 р. гетьманом України, постійно піклувався про розвиток освіти, науки, культури. За його пропозицією Києво-Могилянська Колегія була перетворена

на Академію, було засновано Чернігівський колегіум (1700). Підтримував творчість Дмитра Туптала, Феофана Прокоповича, Стефана Яворського та ін. Зібрав велику власну бібліотеку. Був щедрим меценатом, жертвував великі гроші на церкву та Київську колегію (любив там виступати, за висловом П. Орлика, «мовою Тита Лівія та Цицерона»), будівництво церков, малярські та оздоблювальні роботи. Після його правління лишилися величезні пам'ятки мазепинського бароко в Києві, Чернігові, Переяславі (Богоявленський Собор Братського монастиря, 1690-1693, та Микольський Собор у Києві, 1690-1696, Церква Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської Лаври, 1696-1698, Вознесенський собор в Переяславі, 1695-1700, Собор Хрестовоздвиженського монастиря в Полтаві, 1689-1709, Покровський Собор в Харкові, 1689, Преображенський Собор Мгарського монастиря біля Лубен, 1684-1688 та ін.). В 1691-1705 р. в стилі бароко була реставрована Софія Київська.

Український архітектор Степан Ковнір (1695-1786), кріпак Києво-Печерської Лаври, побудував у стилі українського бароко, так званий, Ковнірівський корпус (1721-1772), дзвіниці на Дальніх та Ближніх печерах (1754-1762) Києво-Печерської Лаври, церкву та дзвіницю у Василькові (1756-1758), дзвіницю Києво-Братського монастиря (1756-1759).

Інший український архітектор Іван Григорович-Барський (1713-1785), який також працював у стилі українського бароко, побудував будинок полкової канцелярії в Козельці (1760-1767), надбрамну церкву з дзвіницею в Кирилівському монастирі (1750-1760), Покровську церкву (1766) та церкву Миколи Набережного в Києві (1772), яка зараз є резиденцією патріарха УАПЦ.

Великими культурними осередками стали полкові міста, гетьманські столиці, які активно розвивались. Найбільше розбудовувалися Київ, Чернігів, Ніжин, Полтава, Лубни, Стародуб, Харків, Батурин. Забудовувались родові маєтки гетьманів, більшість яких пізніше було зруйновано. Наприклад, гетьманські столиці Хмельницького в Суботіві, Мазепи – в Батурині, Скоропадського – в Глухові, Розумовського – в Козельці, Батурині, Глухові. Крім столиць та родових помість, у часи Гетьманщини у всіх містах і було збудовано багато церков та монастирів (не дивно, що досі у всій Україні архітектурних пам'яток найбільше зберіглося саме у стилі бароко).

Козацькі собори є унікальним явищем у національному зодстві. У будівництві козацьких храмів вирішальну роль виконували давні архіте-

ктурні традиції княжої доби, які набули своєрідних форм у поєднанні із запозиченими бароковими елементами європейської архітектури. Поширились два типи козацьких церков – базилкові та хрещаті.

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що розвиток української освіти, музики, архітектури, скульптури, образотворчого мистецтва у XVII-XVIII ст. проходив у загальному руслі європейської культури доби бароко, а українська культурна традиція і мистецька справа мають чимало підстав для гордості. Імена багатьох українських художників, композиторів, скульпторів, архітекторів увійшли до золотої скарбниці європейської та світової культури.

Таким чином, особливістю українського бароко було те, що через історичні обставини – територіальний поділ країни – сформувались два його регіональні варіанти. Виявляючи спільність у загальних рисах, єдність естетичних засад, українське бароко має певні відмінності на Сході та Заході України.

Рококо – галантний, реверсований стиль щодо бароко, що в другій половині XVIII ст. дійшов (з Франції і Австрії) до України – до Києва, Львова у 1760-1770-х рр. Цей стиль частково продовжував риси, успадковані від бароко, однак значно їх видозмінив. Стиль рококо – породження світської культури, двору, французької аристократії. Він не має чітких і яскравих відмінностей, як у інших стилях, наприклад, як у бароко або готики. Внутрішня суть і зовнішні прояви стилів бароко і рококо зовсім різні. Стиль рококо виник у період кризи абсолютизму, відобразив властиві аристократії гедоністичні (гедонізм (грец. – насолода, задоволення) – етичне вчення, згідно з яким задоволення є вищим благом і метою життя) настрої, тяжіння до втечі від дійсності у світ театралізованої гри. Для нього характерні вишукана декоративність, пастельні тони.

В архітектурі стиль рококо не вніс ніяких нових конструктивних елементів, навпаки, користувався старими. Головним для архітекторів, що творили в цей період, було досягнення декоративної ефектності – легкості, привітності, грайливості. Палаці, храми рококо відображали характерні риси бароко, але без холодної урочистості й пафосу. Характерними ознаками рококо в архітектурі є вишуканість, суттєве декоративне навантаження насамперед інтер'єрів і композицій, граціозний орнамент, особлива увага до міфології, особистого комфорту. Центром формування нової культури XVIII ст. був не палацовий парадний інтер'єр, а салон.

Найкращі зразки *архітектури* доби рококо в Україні: Покровська (1766) і Набережно-Миколаївська (1772–1774; архітектор Іван Григорович-Барський) церкви на Подолі, Лаврська дзвіниця (1731-1745; архітектор Йоган Готфрід Шедель), Андріївський собор (1747-1753; архітектор Бартоломео Растреллі) – у Києві, ратуша в Бучачі (1743-1758) і катедра святого Юра у Львові (1745–1770; Бернард Меретин), собор Різдва Богородиці в Козельці на Чернігівщині (1752–1763; архітектори А. Квасов і І. Григорович-Барський), собор Успіння Богородиці Почаївської Лаври (1771-1783; архітектор Готфрід Гофман), римо-католицький костел домініканців у Тернополі (1745-1749; архітектор Август Мошинський) й (1747-1764; архітектор Я. де Вітте) костел Домініканів у Львові, парафіяльний костел у Холмі (1753).

Головним центром розвитку *скульптури* рококо був Львів. У добу раннього рококо тут працювали переважно майстри німецького походження, автори численних статуй, що прикрашали римо-католицькі костели: Томас Гуттер, Конрад Кутшенрайтер (костел бернардинців у Львові), Т. Фершер (у Белзі), Георг Маркварт (у Жовкві і костел Єзуїтів у Львові) та ін. З 1740-х рр. переважно у палацовій скульптурі працювали майстри-французи (Лябен) або франц. школи (палаці у Підгірцях, Рівному, Олеську, Жовкві й ін.). Визначними представниками пізнього рококо були С. Фессінґер (кам'яні статуї на фасадах костелів у Підгірцях, домініканців і Марії Магдалини у Львові), Антоній Осінський (вівтарні фігури в костелах бернардинців у Збаражі, домініканців у Львові та ін.) і Йоган Пінзель (скульптури для фасади катедри св. Юра і розп'яття для костюлу св. Мартина у Львові, для ратуші й церкви у Бучачі, костелу в Монастириськах, барельєфів у церкві й костелі в Городенці та ін.). До цього періоду належить серія фігур під банею костелу домініканців у Львові колективної роботи. В останньому етапі розвитку скульптури рококо, наприкінці 1760-ті-х рр., працювали уже переважно місцеві майстри: Михайло Філевич, Петро і Матвій Полейовські, Іван Оброцький, С. Старевський, та ін.

Стиль рококо вніс істотні зміни як у побудову, так і в декорацію іконостасів. Іконостаси рококо не мають суцільної площі і не зберігають симетрії та структурної логіки. Як декоративні елементи (або замість ікон) подекуди з'являються скульптурні зображення. Тлом для орнаментики царських воріт стає решітка або штахетка, виноградну лозу замінюють мушлі або орнамент з тонких вигнутих галузок, стилізованих на

зразок мушель, а також орнамент у формі вогника, гусіні тощо. Найкращі іконостаси доби рококо були у Києві в церквах: Успенській на Подолі, Щекавицькій, Петра і Павла, Георгіївській, Трьох Святителів, Видубецького Михайлівського монастиря, деяких церков Лаври; також у Ромні (1764), Ізюмі, Лохвиці, Гадячому, Козельці, Чемерисах Волоських (1766), Яришеві (1768), Печанівці (1771) та ін.

У мистецькому промислі поряд ремісничих центрів і організацій, виникли гетьманські меблярські майстерні на Чернігівщині й магнатські у Карці та ін. У меблярстві працювали майстри-різьбярі з Глухова, Ніжина, Одеська. Меблі доби рококо – легкі, малі, м'які, вигнутої форми, мальовані білим із золоченою різьбою. Основний декоративний мотив – мушля. Порцеляну в стилі Рококо виробляли фабрики у Корці, Волокитині та ін. Високий мистецький рівень являли собою ювелірні вироби доби Рококо.

Семінарське заняття № 5

КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIV – XVIII ст.

План

- 1. Культурно-освітня діяльність братств. «Сім вільних мистецтв» – модель української освіти.*
- 2. Культурне піднесення в Україні ренесансної епохи.*
- 3. Розвиток архітектури та мистецтва.*
- 4. Національний варіант бароко в літературі, театрі і музичному мистецтві.*
- 5. Культурно-мистецький процес XVIII ст. Барокова ікона, портрет, гравюра. «Козацьке бароко».*

Зміст заняття

Українська культура в XIV – першій половині XVII століття – невід'ємна складова частина загальноісторичного процесу. Негативний вплив втрати державності на культуротворчі процеси в Україні. Козацтво як одна із основних культуротворчих сил нації. Риси духовності, ві-

ра. Мораль козацтва. Освіта. Школи вокальної музики, церковного співу. Побут. Їх вплив на формування національної свідомості українського народу. Берестейська церковна унія та її наслідки для українського народу. Виникнення греко-католицької церкви (1596 р.), її місце та роль у житті українців.

Ствердження ренесансно-реформаційного характеру і традицій української культури в процесі формування національної самосвідомості українського народу (XV-XVII ст.). Мовна ситуація. Книжно-писемна традиція. Пересопницьке Євангеліє – духовна святиня українського народу. Дискримінаційна політика щодо вживання української мови. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636 рр.) – перший навчальний заклад вищого типу серед православних народів Європи. Релігійна, національно-політична, культурно-освітня діяльність братств, їх загальнокультурне значення. Львівська братська школа (1586 р.) Київська братська школа (1615 р.). Роль і місце Києво-Могилянської академії в національно-культурному русі України. «Сім вільних мистецтв» – модель української освіти.

Утвердження загального барокового науково-літературного стилю в Україні. Ляльковий театр вертеп. Розповсюдження народних дум, історичних пісень і переказів про події народно-визвольної боротьби, її ватажків. Розквіт українського (козацького) бароко у другій половині XVII ст. Барокова архітектура Західної та Наддніпрянської України, зокрема Києва та Києво-Печерської Лаври кінця XVII ст. Церковне будівництво за часів Мазепи, його стилістичні особливості. Розвиток іконопису. Київська книжкова графіка. Розвиток барокової музики (Д. Бортнянський, М. Березовський, А. Ведель). Початок музичної обробки народних пісень. Композитор і теоретик музики М. П. Дилецький. Партесний (багатоголосий) спів і його поширення з України на Східну Європу.

Рекомендована література

Основна:

1. Аксьонова Н. В., Домановський А. М., Чугуй Т. О. Історія української культури: навч.-метод. посіб. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 196 с.
2. Бойко О. Д. Історія України: підруч. 6-е вид., стер. Київ: Академія, 2016. 718 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України : формування модерної української нації XI – XX ст.: навч. посіб. Київ: Yakaboo Publishng, 2019. 656 с.

4. Історія української культури: курс лекцій / [Анучина Л. В. та ін.; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого]. Харків: ФІНН, 2010. 407 с.
5. Багацький В. В., Кормич Л. І. Історія України: підруч. 3-є вид., доп. і переробл. Київ: Алерта, 2010. 388 с.
6. Історія та культура України: навч.-метод. посіб. (у схемах і таблицях) / [за наук. ред. проф. В. С. Бліхара]. Львів: ПП «Арал», 2018. 480 с.
7. Історія української культури : підруч. / [кол. авт.: В. О. Лозовой та ін.; за ред. проф. В. О. Лозового; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»]. Харків: Право, 2013. 367 с.
8. Історія української культури: навч. посіб. / [В. М. Шейко, В. Я. Білоцерківський. 5-е вид., стер.]. Київ: Знання, 2013. 271 с.
9. Комарніцький О. Б. Історія України: матеріали для підготовки до тестування: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2007. 456 с.
10. Магочій П-Р. Україна. Історія її земель та народів / [пер. з англ. Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; наук. ред. С. Біленький; ред. Л. Ільченко. вид. 2-е, доп.]. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2017. XXII, 812 с.
11. Олійник С. В., Сидорук С. А. Історія України: конспект лекцій для студ. неіст. спец. вищих навч. закл. України. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2011. 172 с.
12. Історія української культури: навч. посіб. / ред. О. Ю. Павлова. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 368 с.

Додаткова:

1. Вирський Д. Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). 2-е вид., доп. / [НАН України, Інститут історії України]. Київ: Ін-т історії України, 2022. 217 с.
2. Горобець В.. Гетьманські статті. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. С. 141.
3. Гуржій О. Наддніпрянська Україна та зарубіжний світ у соціально-економічних вимірах XVII – XVIII ст. Історичні нариси / [відп. ред. В. А. Смолій. НАН України, Інститут історії України]. Київ: Інститут історії України, 2022. 296 с.
4. Гуржій О. Україна в суспільно-політичних комбінаціях імперського уряду Росії (30–90-ті рр. XVIII ст.) / [відп. ред. В. А. Смолій. НАН України, Інститут історії України]. Київ: Інститут історії України, 2019. 205 с.
5. Плохій С. Козацький міф: історія і націєтворення в епоху імперій. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2018. 400 с.
6. Старченко Н. П. Українські світи Речі Посполитої. Історії про історію. Київ: «Laurus», 2021. 616 с.
7. Українська дипломатична енциклопедія: у 2 т. / [Київ. нац. ун-т імені Тараса Шевченка, Ін-т міжнар. відносин; редкол.: Л. В. Губерський (голова) та ін.]. Київ: Знання України, 2004. Т.1. 2004. 655 с.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте зовнішню і внутрішню політику Івана Мазепи.
2. В чому особливості культурно-просвітницької діяльності Івана Мазепи.
3. Назвіть етапи обмеження та ліквідації автономії Гетьманщини.
4. Вкажіть на причини Гайдамацького руху?
5. Назвіть характерні риси Коліївщини.
6. Якою була політика К. Розумовського в Україні?
7. Поясніть особливості ідейно-світоглядної концепції культури бароко.
8. Назвіть визначальні суспільно-історичні фактори розвитку культури «козацького бароко».

Завдання для перевірки знань

1. Пересопницьке Євангеліє є пам'яткою української культури

- А. XIV ст.   Б. XVI ст.   В. XV ст.   Г. XVII ст.

2. Роботи по реконструкції митрополичого будинку (1731-1748) та надбудові дзвіниці Софійського собору (1744-1748) очолював:

- А. Й. Шедель.   Б. І. Григорович-Барський.
В. С. Ковнір.   Г. Б. Растреллі.

3. Перша спеціальна музична школа в Гетьманщині діяла в:

- А. Чернігові.   Б. Глухові.   В. Батурині.   Г. Києві.

4. Указ Петра I про вилучення із церков україномовних книг, про заборону друкувати в Україні будь-які книги, крім церковних було видано:

- А. 1689 р.   Б. 1701 р.   Г. 1720 р.   В. 1709 р.

5. Найвідомішим композитором, музичним теоретиком, хоровим диригентом і педагогом кінця XVII – початку XVIII ст. був:

- А. М. Березовський.   Б. М. Дилецький.
В. А. Ведель.   Г. Д. Бортнянський.

6. Андріївська церква в Києві (1744-1767) – твір архітектора:

- А. Й. Шеделя.   Б. С. Ковніра.
В. І. Григоровича-Барського.   Г. Б. Растреллі.

7. У розвитку освіти в Україні важливу роль відіграли колегіуми – середні навчальні заклади. Колегіумів у Наддніпрянській Україні було три:

- А. Київський, Чернігівський, Харківський.
- Б. Чернігівський, Харківський, Переяславський.
- В. Чернігівський, Харківський, Полтавський.
- Г. Київський, Полтавський, Уманський

8. Установіть відповідність між прізвищами діячів культури і їх здобутками у своїх сферах діяльності:

- А. І. Гізель.
- Б. Й. Шедель.
- В. Д. Бортнянський.
- Г. Л. Баранович.

1. Архітектурна споруда – Велика дзвіниця Києво-Печерської лаври.
2. Збірки проповідей: «Меч духовний», «Труби словес проповідних», трактат «Нова міра старої віри».
3. Богословські праці: «Твір про всю філософію», «Правдива віра».
4. Автор понад 100 хорових релігійних творів та опер «Сокідід», «Свято сеньйора».

9. Яка споруда вперше в українській архітектурі побудована за принципами ордерної архітектури:

- А. Головна дзвіниця Києво-Печерської лаври.
- Б. Дзвіниця київського Софійського собору.
- В. Дзвіниця Троїцького собору в Чернігові.
- Г. Андріївська церква.

10. Представником іконописного українського бароко був:

- А. Степан Ковнір.
- Б. Дмитро Оксамитов.
- В. В. Кобелецький.
- Г. Олекса Антропов.

ТЕМА 8

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ МОНАРХІЙ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

План

1. *Адміністративно-територіальний устрій і регіональний поділ українських земель у першій половині XIX ст.*
2. *Соціально-економічний розвиток українських земель у складі двох імперій.*
3. *Суспільно-політичні процеси в Наддніпрянській Україні.*
4. *Український національно-визвольний рух в Західній Україні. «Весна народів» та її відгомін в західноукраїнських землях.*
5. *Причини та умови розвитку Українського національного відродження і його історичне значення.*

Рекомендована література

Питання для самоконтролю

Завдання для перевірки знань

Мета: проаналізувати політичне та соціально-економічне становище українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій в першій половині XIX ст., охарактеризувати етапи українського національного відродження (кінець XVIII–XIX ст.) та головні умови його виникнення, визначити його етапи та досягнення в умовах колоніального гніту; формувати у здобувачів вищої освіти політико-правовий світогляд, правову культуру в умовах демократизації суспільства та розбудови держави; виховувати вміння публічного виступу та навички наукової полеміки.

Основні поняття: імперія, розклад феодально-кріпосницької системи, капіталістичні (буржуазні) відносини, наймити, вільнонаймані робітники, мануфактура, промисловість, торгівля, вільнодумство, декабристи, буржуазні реформи, «розселянювання селянства», фінанси, зе-

мства промисловий переворот, модернізація, іноземний капітал, залізниця, металургія, машинобудування, трудова еміграція, українська нація, університет, еkleктика.

Теоретичний матеріал

1. АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ І РЕГІОНАЛЬНИЙ ПОДІЛ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Після кількох поділів території Речі Посполитої й перемоги Росії над Османською імперією українські етнічні землі були поділені між Росією та Австрією. Віденський конгрес 1814-1815 рр. остаточно легітимізував поділ територій між двома імперіями, який проіснував до початку Першої світової війни. Понад 85% українських етнолінгвістичних територій опинилися під владою Російської імперії. Їх адміністративна інкорпорація відбувалася по-різному й не одночасно, проте наприкінці ХVІІІ ст. адміністративно-територіальний устрій українських земель був уніфікований з іншими частинами імперії.

Згідно з реформою, яку розпочала Катерина ІІ, стандартною адміністративною одиницею стало намісництво, кожне з яких мало налічувати приблизно 700 тис. мешканців, а його територія мала бути поділена на повіти з 70 тис. жителів. Відповідно до цієї схеми колишню територію Української держави (Гетьманщину) у 1781 р. було поділено на Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва. Слобідсько-Українську губернію було перетворено на Харківське намісництво. Південні регіони України разом із Запорожжям було об'єднано в Катеринославське намісництво, у якому намісником був князь Г. Потьомкін-Таврійський. Уніфікований адміністративно-територіальний поділ зумовлювався введенням постійних державних податків і рекрутської повинності, розміщенням фіскально-поліційних і судових органів.

Прийшовши до влади, імператор Павло І указом від 12 грудня 1796 р. «Про новий поділ на губернії» скасував намісництва й відновив в Україні губернії. Малоросійська, Волинська, Подільська, Київська поряд з прибалтійськими губерніями були віднесені до категорії, що мали «особливі права і привілеї». Завдяки суттєвим змінам у підходах до адміністративного поділу відновлювались історично сформовані регіони. Відмова від попереднього формального критерію поділу держави, яким

була лише чисельність населення без урахування історичних та етнічних особливостей тих чи інших територій, призвела до створення Павлом I у 1796 р. замість трьох намісництв (Новгород-Сіверського, Чернігівського та Київського) однієї Малоросійської губернії з центром у Чернігові та поділом її на 20 повітів. Причому імператор повернув територію колишнього Полтавського полку з м. Кременчуком, а також Хорольський, Миргородський, частину Олександрівського та Костянтиноградського повітів до новоствореної губернії, відділивши їх від Новоросії. Таким чином було відновлено територіальну цілісність Малоросії. Межі Слобідсько-Української губернії встановлювались у кордонах 1765 р.

З колишніх польських областей, з яких при Катерині II були створені Брацлавське, Подільське та Волинське намісництва, а також тієї їх частини, що ввійшла до Київського та Вознесенського намісництв, створені Волинська, Подільська та Київська губернії. Таврійську область було ліквідовано, натомість було створено Новоросійську губернію. Згодом Південь України зазнав низки адміністративних реформ, які було завершено у 1812 р. На українському півдні можна виокремити три субрегіони – Катеринославсько-Херсонський, Таврійсько-Кримський та Бессарабський.

Історичний підхід враховував місцеві особливості, тому в українських губерніях було повернуто традиційне судочинство, що ґрунтувалося на виборному принципі, на Правобережжі та Лівобережжі було відновлено чинність Литовського статуту, однак процедура апеляції залишилася за Сенатом, що зменшувало значимість місцевої судової влади, а зверхність виконавчої влади над судовою забезпечувала від будь-яких проявів локального сепаратизму. Реформи Павла I не ліквідували існуючі адміністративно-фінансові установи й не скасовували податкову реформу та рекрутський набір.

Загалом, до середини XIX ст. вся українська територія, яка входила до складу Росії, була поділена на три генерал-губернаторства і дев'ять губерній: Київську, Подільську, Волинську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Таврійську та Херсонську. Установлення прямого контролю над ситуацією в українських історичних регіонах і прискорення їх інтеграції в загальнодержавну систему покладалося на губернаторів і генерал-губернаторів. Ці політико-адміністративні інститути були запозичені ще Петром I зі Швеції та Німеччини. Губернатори особисто призначалися монархом, підпорядковувалися Се-

нату, а з 1802 р. – міністерству внутрішніх справ. Вони керували всією місцевою адміністрацією, зокрема й становою, оприлюднювали закони, контролювали виконання державних і місцевих повинностей, ціни на основні продукти харчування, головували у різних комітетах і комісіях, зокрема в губерніях Правобережжя в 1830-1860-х рр. очолювали комісії з ліквідації боргів конфіскованих маєтків учасників польських повстань, з 1844 р. – інвентарні комітети. Військових повноважень губернатори не мали, однак були зобов'язані комплектувати й утримувати війська, контролювати виконання рекрутської повинності. До функцій губернаторів входило керівництво місцевою поліцією. Вони відповідали за державну безпеку, діяльність судів і чиновників губернських установ, функціонування медико-санітарних служб та ін.

Губернії склалися з повітів, де керували справники. Повіти поділялися на стани, очолювані поліцейськими приставами. Важливою державною установою була Казенна палата. Вона відала збиранням з населення різноманітних державних податків. Увесь цей адміністративно-управлінський апарат повинен був забезпечити владу царизму на місцях. Щодо найбільшої маси населення – кріпосних селян, то вся влада над ними належала поміщикам.

На зламі XVIII-XIX ст. західноукраїнські землі зазнали великих змін, спричинених насамперед новою геополітичною ситуацією в Центральній та Східній Європі. Унаслідок першого (1772 р.) поділу Польщі без жодного пострілу в результаті дипломатичних домовленостей Австрія здобула колишні польські Краківське й Сандомирське воєводства, частину Холмщини (навколо Замостя) і Подільського воєводства на захід від річки Збруч і Белзьке та Галицьке (Руське) воєводства. Офіційним поясненням приєднання Галичини до Габсбурзької монархії була короткотривала приналежність у XIII ст. Галицько-Волинського князівства до Угорщини, а оскільки згодом Габсбурги шляхом династичного шлюбу здобули угорську корону, то вони начебто отримали легітимні права на цю територію.

В першій половині XIX ст. Адміністративно-територіальна структура, створена австрійською владою на теренах Галичини – Королівство Галичини і Лодомерії, – поділялась на дванадцять округів (дистриктів): Золочівський, Тернопільський, Чортківський, Жовківський, Львівський, Бережанський, Коломийський, Станіславський, Стрийський, Самбірський, Сяноцький і Перемишльський. Адміністративно-політичним цент-

ром був Львів. До 1849 р. окремим округом до цього «королівства» входила Буковина (також без етнічного поділу, хоча тоді вже Північна Буковина вирізнялася переважаючим українським населенням, а в Південній Буковині більшість населення становили румуни), надалі вона стала окремою провінцією. Адміністративно-політичним центром Буковини було місто Чернівці. З 1867 р. закріпився поділ Галичини на 74 повіти, який тримався до 1918 р., 50 (на початку 20 ст.). Буковина з центром у Чернівцях з 1787 р. по 1849 р. на правах окремого 19 округу входили до складу Галичини, а з 1849 р. по 1918 р. мала статус окремого коронного краю.

У місцевому сеймі (законодавчому органі краю) надійно заправляла польська шляхта, хоча й вона не була вирішальною силою місцевого управління. Повнота всієї адміністративно-політичної влади зосереджувалася в руках губернатора, якого призначав сам австрійський імператор. Імператорський уряд призначав і склад членів магістратів, які керували соціально-економічним життям міст. У селах адміністративна і поліцейсько-судова влада цілком належала великим землевласникам та їхнім управителям (посесорам) і наглядачам (мандаторам).

Закарпаття залишалося у складі королівства Угорщина, було частиною Австрійської імперії, і підпорядковувалося Пожонському (Братиславському) намісницькому управлінню. Закарпатські землі поділялись на чотири адміністративно-політичні регіони (жупи): Ужанський, Бергівський, Угочанський, Мармароський. Призначені королем адміністратори (як правило, з великих землевласників) прозивалися жупанами. Через підпорядковані їм управління жупани здійснювали адміністративну, фінансову, судову і навіть військову владу.

Вища австро-угорська влада розглядала українські землі як колоніальний сировинний придаток до промислово розвинутих центральних та західних провінцій імперії. Феодально залежні українські селяни, які становили абсолютну більшість населення Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття, були найзнедоленішими в Австрійській імперії. Середня тривалість життя не перевищувала 30-40 років, а рівень народжуваності протягом десятиріч поступався рівню смертності.

2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У СКЛАДІ ДВОХ ІМПЕРІЙ

Розглядаючи економічний розвиток, варто брати до уваги, що в першій половині XIX ст. більшість населення України залишалася прикріпленою до землі й перебувала в особистій залежності від поміщика, що становило юридичний та економічний сенс кріпацтва. Тому сільське господарство залишалось відсталою галуззю, що базувалася на екстенсивних засадах. Лише незначна частина поміщиків застосовувала машини й новітній сільськогосподарський інвентар. Це насамперед стосувалося маєтків, де вирощували цукрові буряки. У першій половині XIX ст. поміщицькі господарства збільшували посіви технічних культур, зокрема конопель, тютюну, льону. Товарне зернове землеробство розвивалось у Херсонській, Катеринославській та Таврійській губерніях, де розорювалися нові, раніше не оброблювані землі. У 1778-1851 рр. посівні площі півдня України збільшилися у 25 разів. Значну кількість пшениці на внутрішній і зовнішній ринок давало також Правобережжя – Київська, Волинська й Подільська губернії. У середині XIX ст. 40% усього товарного зерна, що експортувалося з Одеси, надходило з Правобережжя. Поміщики Лівобережних губерній – Полтавської, Харківської й Чернігівської, – віддалених від морських портів, переробляли зерно на горілку.

Промислове виробництво в Україні першої третини XIX ст. мало переважно сільський характер, тобто розміщувалося не в містах, а в сільській місцевості. Лише 27% промислових підприємств у 1840-х роках були розміщені в містах. Ця особливість впливала зі структури української промисловості, головними галузями якої були харчова і промислова переробка неїстівних продуктів тваринництва. Підприємства цих галузей розміщувалися ближче до сировини й робочої сили (селян-кріпаків), тобто в селах. Підприємств, які належали купцям і міщанам, було небагато, вони створювали переважно дрібні фабрики, які виробляли в містах мило, свічки, вичиняли шкіру.

У 20-х роках XIX ст. в Україні виникли перші цукроварні, а в 1848 р. їх було 208, що становило майже дві третини всіх цукрових заводів Росії. Цукрова продукція, що вироблялась у середині XIX ст. в Україні, становила майже 80% загальноросійського виробництва. Лідирувала в цій галузі Київська губернія, продукція цукроварень якої становила 60% від усієї, що вироблялась в Україні. Разом зі зростанням кількості цук-

рових заводів відбувалось їх технічне вдосконалення із застосуванням парових машин.

Важливу роль у розвитку економічного життя відігравала торгівля, особливо міжрегіональна. Уже із середини XVII ст. економіка українських земель, хоча й опосередковано й не на рівноправних засадах, була залучена до торгово-грошових відносин імперії. Росія, як і всі тодішні абсолютистські монархії Європи, здійснювала політику меркантилізму, основним постулатом якої була теза про те, що головною сферою економічного життя суспільства є торгівля. І теоретики, і практики вбачали в ній джерело нагромадження грошової маси, капіталу й національного багатства. До того ж основним засобом прибутку вважався нееквівалентний обмін, важливе значення надавалося державним митним тарифам.

У першій половині XIX ст. неабияке місце посідала ярмаркова торгівля. Ярмарки проводилися регулярно й приурочувалися до релігійних свят, супроводжувалися укладанням угод, народними гуляннями, театральними видовищами тощо, тобто були важливою подією не лише економічного, а й суспільного життя. У 1848 р. в Україні відбулося 1953 ярмарки, що становило 40% їх загальноімперської кількості. Найбільшими ярмарками в Україні в першій половині XIX ст. були Хрещенський, Троїцький, Успенський і Покровський у Харкові, Іллінський у Ромнах (з 1852 р. влаштовувався в Полтаві), Воздвиженський у Кролевіці. Торгівля йшла як товарами місцевого виробництва, так і завезеними з власне Росії та з-за кордону – Західної Європи, Туреччини, Балкан, Персії, Китаю.

Українські товари, переважно збіжжя, експортувалися через сухопутні митниці, чорноморсько-азовські та частково балтійські (Ригу й Данциг) порти за кордон – до Пруссії, Австрії, Англії, Італії, Туреччини та інших країн. На відміну від міжнародної торгівлі, держава не стимулювала промислове підприємництво. В Україні діяли державні Шосткінський пороховий, Луганський ливарний заводи, київський завод «Арсенал», Катеринославська суконна та панчішна мануфактури, які працювали переважно на задоволення потреб армії. Розвідування й широке використання корисних копалин в Україні на державному рівні майже не велося.

Загалом, виділимо наступні характерні особливості економічного становища українських земель в складі Російської імперії:

- 1) зростання товарності сільського господарства;
- 2) поглиблення спеціалізації окремих районів в сільськогосподарському виробництві;

3) розшарування поміщицьких господарств, які поступово почали набувати ринкового характеру (приклад, вівчарні заводи та ін. підприємства).

Початок промислового перевороту, який Україні відбувається в середині 30-х рр. ХІХ ст. і призводить до утворення фабрично-заводського виробництва. Мануфактури занепадають. На заводах широко запроваджується машинне обладнання. Проте, збереження феодально-кріпосницької системи гальмувало промисловий розвиток Росії. Перші ознаки промислового перевороту з'явилися тут лише наприкінці 30-х – на початку 40-х років і остаточно він завершився після реформи 1861 р.

Галичина, Буковина, Закарпаття були найвідсталішими австрійськими провінціями. Перші дві парові машини в Галичині з'явилися лише в 1843 р. На західноукраїнських землях розвивалися головним чином винокуріння, пивоваріння, металообробна, фарфоро-фаянсова, цукрова, лісова, добувна галузі. Кріпосництво заважало розвитку як промисловості, так і сільського господарства, яке відіграло основну роль в економіці Західної України.

Велике феодальне землеволодіння було домінуючим на Закарпатті та в Галичині. Промисловість хоч і робила певні кроки вперед, проте залишалася відсталою, темпи її розвитку були надзвичайно низькими. Важкої промисловості майже не існувало, машинобудування було розвинуто недостатньо. Провідними галузями були нафтодобувна промисловість (зосереджувалася в районі Дрогобича та Борислава і на поч. ХХ ст. давала 5% світового видобутку нафти), деревообробні галузі (наявність великих масивів лісу) та харчова промисловість. У промисловості домінував іноземний капітал: австрійський, німецький, англійський, французький.

Повільно йшов процес зростання міст. Найбільшим містом був Львів. На західноукраїнських землях, що входили головним чином до складу Австро-Угорщини, розвивалися процеси, характерні і для інших країн тодішньої Європи. Мова йде насамперед про інтенсивний розвиток ринкових, капіталістичних відносин. Разом із тим тут були і свої особливості.

Стосовно сільського господарства, то тут ситуація суттєво відрізнялася від тієї, яка була характерною для промисловості та фінансів. Галичина, Закарпаття, Буковина були відсталою аграрною провінцією імперії. У цьому секторі економіки було зайнято близько 90% населен-

ня. Зміни в сільському господарстві відбувалися повільно, воно розвивалося переважно екстенсивним шляхом. Кількість сільської буржуазії становила 11% в Галичині та 8% – на Буковині. Деякі зміни в сільському господарстві краю відбулися лише після скасування в 1848 році кріпосного права.

Політика Австро-Угорщини була спрямована на те, щоб закріпити за Західною Україною статус аграрно-сировинного придатку до розвинутих провінцій імперії: західноукраїнські землі були джерелом дешевої сировини і ринком збуту для промислових товарів і машин.

У зв'язку з цим, з кінця ХІХ ст. почалась масова еміграція західноукраїнських селян до Канади, США, Бразилії, Аргентини, а також в Росію та на Балкани. До Першої світової війни із західноукраїнських земель Австро-Угорщини виїхало і поселилося за кордоном близько одного мільйона чоловік. Отже, порівняно з Наддніпрянщиною, економіка Західної України була відсталою і носила яскраво виражений колоніальний характер.

3. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Упродовж майже всієї першої половини ХІХ ст. ефективної політичної діяльності в українському середовищі Наддніпрянщини не було. За відсутності автономії й національно свідомої соціальної верстви національно спрямована політична діяльність була нереальною, а ті політичні організації, що діяли в Україні в 20-30-х роках ХІХ ст., мали російський або польський характер, їх утворювали представники вищих аристократичних кіл, офіцери російської армії, формування якої дислокувалися в Україні.

Однією з форм опозиції в Україні було *масонство* – етичний рух, який пропагував ідею вдосконалення суспільства через удосконалення людини, плекав своєрідний синтез просвітницько-раціоналістичних і містичних елементів з антихристиянським спрямуванням. Переплетення цих тенденцій мало місце в масонстві кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. Своїми організаційними витокami масонський рух сягав середньовічних гільдій і цехів з їх статутами, символікою та нормами поведінки. Члени масонських лож структурувалися за ступенями й рангами. Рядові члени могли не

знати спеціальних завдань усієї організації й повинні були приховувати свою приналежність до неї. Масонські ложі розглядали також політичні питання, зокрема шляхи реформування політичного устрою імперії.

Масонство проникало в Україну з Польщі та Росії. Масонські ложі діяли в Полтаві, Одесі, Києві. Їх членами були представники різних національностей і станів, але переважно дворянство й службовці. Так, до складу одеської ложі *«Понт Євксинський»* входило 70 осіб – росіяни, українці, поляки, греки, французи, євреї, італійці. Строкатим був і її соціальний склад – інтелігенція, офіцери, купці, поміщики. Одним з її учасників був І. Котляревський. Членами одеських лож були онуки гетьмана К. Розумовського.

У березні 1818 р. у Києві було створено ложу *«Об'єднання слов'ян»*, яка належала до системи польських лож, що діяли під егідою французьких масонських організацій. Її членами були польські поміщики та російська інтелігенція. Центром польської інтелектуальної та політичної еміграції була Франція. Під впливом Липневої 1830 р. революції у Франції на території підросійського Королівства Польського – автономної адміністративної одиниці у складі Росії, яка зберігала власне законодавство й польську урядову мову, – розпочалося повстання. Центрами підготовки повстання, метою якого було відновлення польської державності, була школа підхорунжих у Варшаві (П. Висоцький, М. Мохнацький), польський сейм і Варшавський університет. Повстання поширилося на Правобережну Україну. З-під Варшави на Волинь і Поділля рушив корпус генерала Юзефа Дверницького. Тут переважало польське землеволодіння, і українське селянство вороже поставилося до повстанців, тому повстання не мало значного поширення на Правобережжі. Російські війська під проводом Паскевича витіснили повстанців у південно-західну Галичину.

У 1818 р. у Полтаві було створено ложу *«Любов в істині»*. Її засновником вважається начальник канцелярії Малоросійського генерал-губернатора Михайло Новиков. Членами полтавської ложі були представники малоросійського дворянства І. Котляревський, С. Кочубей, В. Тарновський, В. Капніст, А. Панін. Учасник цієї ложі громадський діяч, історик В. Лукашевич намагався створити *«Малоросійське товариство»* з метою боротьби за політичну незалежність України. Загалом масонські ложі мали незначний вплив на розвиток українського руху. З них вийшло чимало членів польських і російських, а не українських організацій.

Зокрема з масонства виокремилися таємні *декабристські організації*, які діяли і в Україні. Центром *Південного товариства* декабристів був з 1821 р. Тульчин. Тульчинську управу очолювали П. Пестель, О. Юшновський, О. Барятинський. У 1821 р. за ініціативою С. Муравйова-Апостола було створено управу у Василькові (Київщина), де знаходився штаб Чернігівського полку. Майбутні декабристи встановили зв'язок з членами таємної організації «*Товариство об'єднаних слов'ян*», що діяло на Волині.

Головна мета декабристських таємних організацій полягала в звільненні всіх слов'янських народів від монархічних режимів, усунення національної ворожнечі, що існувала між деякими з них, та об'єднання всіх земель у федеративний союз, створення республіки, ліквідація кріпацтва, досягнення вільного економічного розвитку. Однак декабристські організації не надавали належного значення національному питанню. Самодержавство з острахом сприймало діяльність будь-яких громадських об'єднань. Указом царя 1822 р. було заборонено всі масонські та інші таємні організації, а після поразки декабристів уряд жорстоко розправився з ними.

Через три роки декабристи реорганізували свої об'єднання і створили два осередки – *Північне товариство* з центром у Петербурзі і *Південне товариство* з центром у Тульчині. Головою останнього було обрано полковника П. Пестеля, членами товариства стали офіцери полків, що дислокувалися в Україні. Крім Тульчинської, були створені ще дві управи: *Кам'янська* на чолі з В. Давидовим і С. Волконським та *Васильківська* на чолі з С. Муравйовим-Апостолом. Час від часу відбувалися конспіративні наради членів Південного та Північного товариств. Слід зазначити, що в питаннях тактики між ними були суттєві розходження: перше було налаштоване більш радикально, друге – більш помірковано. Члени Північного товариства обмежувалися в своїх планах поваленням самодержавства та встановленням конституційної монархії. Голова Південного товариства П. Пестель уклав політичний трактат «*Руська правда*», в якому докладно визначив програму дій після повалення царського режиму. Відповідно до неї всі народи Росії мають об'єднатися в централізовану республіку з однопалатним парламентом. Кріпосництво скасовується. Усі громадяни рівні перед законом. Зберігається приватна власність на землю, але половина землі вважається громадською, яку можна брати для обробітку. Встановлюється цілковита свобода торгівлі та промисловості.

Внутрішньополітичною ситуацією, пов'язаною зі смертю Олександра І, вирішило скористатися Північне товариство. 14 грудня 1825 р. воно підняло повстання в Петербурзі. Відсутність серйозної підготовки, чіткого розуміння мети повстання з боку солдат і населення – все це призвело до його поразки. Почалися арешти. Південне товариство не змогло вчасно підтримати повстання в Петербурзі, оскільки ще 13 грудня було заарештовано П. Пестеля, а посланець із Петербурга прибув в Україну запізно. Однак навіть за цієї ситуації декабристи не склали зброю.

29 грудня 1825 р. Васильківська управа на чолі з С. Муравйовим-Апостолом підняла *повстання в Чернігівському полку*. Повсталі, однак, не рушили прямо на Київ і, шукаючи союзників, марно втратили три дні. Виступ почався в с. Трилісах, його підтримали близько 1000 солдатів та 19 офіцерів. Був складений «Православний катехізис» із закликом до народу повалити самодержавство, встановити демократичний лад, ліквідувати кріпацтво. 30 грудня повсталі зайняли Васильків і рушили на Білу Церкву, щоб приєднати до себе інші військові частини. Але назустріч їм уже прямували вірні цареві війська. У першій же сутичці було тяжко поранено С. Муравйова-Апостола. Управління повсталими було майже втрачено, 900 солдатів здалися без бою.

Суд над декабристами, що відбувся в Петербурзі, близько сотні з них засудив до заслання в Сибір і на Кавказ. Керівників повстання – К. Рилєєва, М. Каховського, М. Муравйова-Апостола, М. Бестужева-Рюміна та П. Пестеля – було страчено.

Причин невдачі повстання, крім уже згаданих, існувало багато. Головна ж полягала в тому, що його мета була незрозумілою для широких мас загалом та українського народу зокрема. І це не дивно, адже декабристський рух практично не виходив за межі російської державності, російського менталітету. Зокрема П. Пестель, як відомо, відносив українців до «корінного російського народу».

Говорячи про історичне значення виступу декабристів, слід підкреслити, що це була перша спроба повалення російського самодержавства, а мужність та героїзм його учасників стали високим моральним взірцем боротьби проти царизму. Безумовним є і те, що ідеї декабристського руху, особливо ті з них, які стосувалися прав народу на вільне життя, в поєднанні з ідеями Товариства об'єднаних слов'ян, інших політичних об'єднань в Україні тієї доби, справляли свій вплив на формування та розвиток українського визвольного руху.

Першою політичною організацією на Україні було *Кирило-Мефодіївське братство*, засноване в Києві 1846 р. Членами братства, очолюваного істориком, ад'юнктом-професором Київського університету М. Костомаровим, були полтавський учитель В. Білозерський, службовець канцелярії генерал-губернатора М. Гулак. Пізніше до них приєдналися П. Куліш і Т. Шевченко. Принципові положення політичної програми братства були викладені у «*Книзі буття українського народу*» (автор – М. Костомаров) та «*Статуті Кирило-Мефодіївського братства*» (автор – В. Білозерський). Братчики вірили в те, що прийде час, коли «вся слов'янщина встане, і не залишиться в ній ні царя, ні пана, ні холопа». Ставилося за мету об'єднати всі слов'янські народи в одну федерацію, в якій кожний народ зберігав би свою свободу. Провідна роль відводилася Україні: Київ мав стати столицею федерації, де збирався б загальний сейм.

На поглядах членів Кирило-Мефодіївського братства дещо позначалася програма Товариства об'єднаних слов'ян. Новою тут була ідея месіанізму українського народу. М. Костомаров був переконаний в тому, що за Україною, яка повстане зі своєї могили, підуть усі слов'янські народи. Однак члени братства по-різному дивилися на засоби досягнення цієї мети. Більшість схилилася до шляху реформ і «м'яких» методів. Меншість, насамперед в особі Т. Шевченка, займала радикальні позиції. Розходилися члени братства і стосовно того, що є першочерговим і головним. Для М. Костомарова це були єдність і братерство слов'ян. Т. Шевченко ж палко обстоював соціальне та національне звільнення українського народу.

Проіснувало братство недовго: на початку 1847 р. за доносом студента Петрова його члени були заарештовані. Найгірша доля спіткала Т. Шевченка. Його заслали до Оренбурга без права писати й малювати.

Таким чином, від Кирило-Мефодіївського братства бере початок історія нового українського політичного руху. Воно було першою в історії України нелегальною політичною організацією, що поставила за мету національне й соціальне визволення українського народу, возз'єднання його в єдиній соборній державі з одночасним створенням федерації чи, можливо, конфедерації слов'янських країн.

Після розгрому першої української організації політичного спрямування – Кирило-Мефодіївського братства – в Україні впродовж багатьох років не вдавалося створити нових національно-демократичних організацій.

4. УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ. «ВЕСНА НАРОДІВ» ТА ЇЇ ВІДГОМІН В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Початок національного відродження на західноукраїнських землях мав, порівняно з Наддніпрянщиною, певні особливості: по-перше, усі три західноукраїнські субрегіони територіально були наближені до інших слов'янських народів (поляків, чехів, словаків, сербів, хорватів), які також підняли прапор національного відродження й обґрунтовували легітимність своїх культурних вимог. Тісне сусідство вплинуло на ідейний зміст та організаційні форми українського відродження; по-друге, тут не було традиціоналістської еліти на зразок козацтва, нащадки якої зверталися б до минулого в пошуках зразків власної державності, як це мало місце в українських губерніях колишньої Гетьманщини; по третє, значно менше себе виявляла світська інтелігенція з її відкритістю до просвітницьких ідей ранньомодерної доби. Роль еліти відіграло греко-католицьке духовенство.

Реформи Марії Терезії та Йосипа II поліпшили життя українців на західноукраїнських землях, особливо греко-католицького духовенства, вплинули на їхні погляди та настрої. Політика віденського двору збудила в українцях, які зазнавали гноблення з боку інонаціональних еліт – польської, угорської, румунської, почуття глибокої вдячності до династії Габсбургів, особливо до імператора Йосифа II. Однак спірною є теза деяких авторів про те, що політика австрійських монархів начебто ініціювала українське відродження в Галичині «зверху». Навпаки, надзвичайна відданість австрійській монархії, консерватизм, крайній партикуляризм і провінціалізм – уся ця сукупність настроїв породила таке явище, як «рутенство». Церковні ієрархи дивилися тільки в бік Відня і, чекаючи від нього нових «подарунків», не висували ширших вимог. Психологія рутенства, характерна для першої третини XIX ст., загальмувала на деякий час формування національної свідомості.

Українці, випускники Львівського університету, вчені, літератори, викладачі гімназій, виступили на оборону українського народу, його історії, культури. Початок цьому рухові поклало духовенство м. Перемишля. У 1816 р. тут утворився гурток патріотичної інтелігенції *«Товариство галицьких греко-католицьких священників для поширення письменами просвіти і культури серед вірних»*. Очолив гурток перемишльський священник Іван Могильницький.

Нової якості український національний рух набуває у 1830-х роках, коли у Львові виникає гурток «Руська трійця» (1832-1837). Його фундаторами стали вихованці Львівської семінарії М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький. У 1832 р. група студентів – членів гуртка проголошує своїм завданням переведення місцевих народних говірок на літературну мову. Молодь підтримали відомі вчені з Наддніпрянської України. І. Срезневський, Й. Бодянский, М. Максимович. «Руська трійця» намагалася поширювати українські історичні традиції, фольклор, ідеї об'єднання українських земель. З цією метою у 1834 р. був підготовлений до друку альманах «Зоря». Його видання, однак, заборонила цензура. Перероблений варіант цього альманаху під назвою «Русалка Дністрова» у 1837 р. все ж вдалося опублікувати в Будапешті. У нього увійшли «Передмова» Шашкевича із закликом до відродження української літератури в Галичині. У «Русалці Дністровій» друкувались матеріали з історії України, особливо про національно-визвольні рухи та її ватажків (Морозенка, Довбуша, Бойчука), подвиги козацтва. Вона маніфестувала нескореність духу українського народу, що мало неабияке значення у справі пробудження національної самосвідомості мас.

«Руська трійця» виступила проти латинізації русинського письма й друку, за творення національної літератури на основі розмовної мови, упровадження її в практику церковних проповідей, видання нею шкільних підручників. Ці погляди не припадали до душі спольщеній частині греко-католицького духовенства, яке вважало, що використання народної мови в публічній діяльності знизить її статус до рівня їх неписьменного селянства.

Свої мотиви для невдоволення «Руською трійцею» мала австрійська адміністрація, яка стояла тоді на сторожі офіційної політики германізації світської сфери. До того ж Відень був занепокоєний зростанням національної свідомості народів імперії, яке стимулювалося поширенням у Європі наполеонівських ідей. Останні особливо живили польський національний рух. Маючи цю проблему в Галичині, уряд не бажав додавати до неї ще одну. Крім того, влада остерігалася, що український рух, який зароджувався в Галичині, може бути спрямований Росією проти самої Австрії. Отже, проти постулатів «Руської трійці» виступили дві сили: уряд і греко-католицькі ієрархи, які, побоюючись, що поширення ідей «Русалки Дністрової» поставить під сумнів лояльність до Відня духовенства та всіх русинів. Ректор Львівської семінарії, виконуючи водночас

функції цензора україномовних видань, 13-15 червня 1837 р. провів допит членів «Трійці». Формально їх звинуватили в тому, що альманах «*Русалка Дністрова*» був виданий в обхід місцевої цензури.

Справжньою причиною знищення альманаху був не зміст збірника, який складала народні пісні, оповідання Маркіяна Шашкевича, переклади сербських і чеських народних пісень, а світський кириличний шрифт – «гражданка». Авторів альманаху не засудили, однак безкарною справа не залишилася. Маркіяна Шашкевича після висвячення на священника було переведено в одну з дрібних парафій, де виснажений працею та постійними злиднями, він помер у 32-річному віці, Якову Головацькому тривалий час не надавали сану священника, а Іван Вагилевич, щоб уникнути переслідувань, перейшов у протестантизм.

Певні особливості мав культурно-національний рух на Закарпатті. У першій половині XIX ст. закарпатська земля дала низку визначних діячів та вчених. Однак провінційний стиль життя, нерозвинуте соціально-економічне середовище, відсутність інституцій світської культури спонукали русинську інтелігенцію до еміграції в Росію, де вихідці із Закарпаття посили в освітніх закладах чільні посади. І. Орлай очолив Ніжинську гімназію, а згодом Рішельєвський ліцей в Одесі. П. Лодій був деканом Львівського університету, а згодом деканом юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету. Найвизначнішим вихідцем із Закарпаття був М. Балудянський – перший ректор Санкт-Петербурзького університету та провідний радник царського уряду з питань правової реформи. До цього можна додати інші імена вихідців із Закарпаття, які працювали в Російській імперії: В. Кукольник, А. Дудрович, А. Дешко, Ю. Гуца-Венелін. З 1848 р. закарпатці стали ще більше орієнтуватися на російську культуру, мову, письменство. Росія трактувалась у дусі панславізму як захисниця всіх слов'ян. Відтік світської інтелігенції загальмував національне відродження закарпатських українців.

На Буковині організовані форми українського національного життя виникли порівняно із Галичиною, із запізненням на кілька десятиліть, що не в останню чергу пояснюється відсутністю певний час української освіти. Певною мірою це було наслідком ліквідації монастирських і дяківських шкіл під час секуляризації й запровадження німецьких тривіальних шкіл, які через мовний бар'єр не відвідували українці. Українське відродження на Буковині гальмувалося й підпорядкованістю православної церкви, до якої українці належали разом з румунами, переважно

румунським ієрархам. Австрійська влада, яка етнічні проблеми сприймала як конфесійні, деякий час навіть ототожнювала ці два народи краю і для народних шкіл присилила учителів-румунів з Трансільванії.

Піднесення національного руху в Західній Україні відбувалося в період європейських революцій 1848 р., що увійшла в історію під назвою «Весна народів» 13 березня цього року у Відні внаслідок народного повстання було повалено уряд Меттерніха, і до влади прийшли ліберали. Були проголошені політичні свободи й запроваджено парламентський устрій, ліквідовано панщину спочатку в Галичині, а згодом – на Буковині та Закарпатті.

2 травня 1848 р. у Львові була заснована перша українська політична організація «*Головна Руська Рада*» на чолі з єпископом Г. Яхимовичем, взяла на себе роль представника інтересів українського населення Галичини перед центральним урядом і виконувала її протягом 1848-1851 рр. Рада займалася освітою, фінансами, селянськими справами. Організація мала свій друкований орган – газету «*Зоря Галицька*». Почала виходити з 15 травня 1848 р. (редактор Антоній Павецький) українською мовою. Головна Руська Рада видала маніфест, в якому проголошувала основні ідеї своєї національної програми. Маніфест закінчувався лаконічним патріотичним гаслом: «Будьмо тим, чим бути можемо і повинні. Будьмо народом».

У 1848 р. у Львові було засновано товариство для просвітньої та літературно-видавничої справи під назвою «*Галицько-руська матиця*». У той же час було створено у Львівському університеті кафедру української мови та літератури. Українська мова ставала мовою навчання в народних школах і як навчальний предмет у гімназіях. 1848 р. – у Львові було відкрито Народний Дім з українською бібліотекою, музеєм і народним клубом.

Українці в ході революційних подій в Австрійській імперії здобули й перший досвід парламентаризму. У скликаному в липні 1848 р. Австрійському парламенті інтереси українців представляли 39 депутатів (27 з них – селяни).

Наприкінці I пол. XIX. революційна хвиля, досягнувши свого піку, поступово пішла на спад. Наступає період реакції. Вже в березні 1849 р. було розпущено австрійський парламент. Невдовзі відмінено конституцію. 1851 р. – розпущено Головну Руську Раду.

Таким чином, революційні події 1848-1849 рр. призвели до суттєвих зрушень в національно-культурному та економічному житті західноук-

раїнського соціуму, політизували західноукраїнське суспільство. Українці заявили про себе як про самостійний народ з власним історичним минулим, мовою та культурою, який у межах Австрії має право на територіально-адміністративну автономію. Але поразка революції і наступ реакції перекреслили більшість революційних завоювань західних українців.

5. ПРИЧИНИ ТА УМОВИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ І ЙОГО ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ

Як вже зазначалось, наприкінці XVIII ст. територія України була розділена між Австрійською і Російською імперіями. До цього часу завершилася ліквідація української державності. В обох імперіях розгалужений бюрократичний апарат повністю контролював всі сторони життя суспільства. У Росії у XIX ст. особливу роль починає відігравати поліція, 3-є відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії, жандармерія. Широкими правами наділяється цензура. Вживання української мови зберігається виключно у народному середовищі. Тобто на рубежі XVIII-XIX ст. у розвитку української культури склалася кризова, критична ситуація. Власне стояло питання про саме її існування. Тут можлива історична аналогія зі станом української культури у XVI ст., коли значна частина найбільш освічених вищих феодальних шарів українського суспільства відмовилася від національної культури, православ'я, ополячилася. В тих умовах роль духовного лідера українського суспільства взяло на себе козацтво. Однак до кінця XVIII ст. козацька старшина стала частиною російського дворянства і втратила колишню роль.

Головними передумовами, що створили можливість започаткування та розвитку національного відродження в цей час були:

1. Збереження традицій національної державності, попередніх досягнень українського народу в духовній і матеріальній культурі, мови в українському селі, що стало базою для потенційного відродження.

2. Формування в Україні протягом першої половини XIX ст. нового соціального шару суспільства – національної інтелігенції, поява в її особі культурної еліти, яка виступила основною рушійною силою в процесі відродження.

3. Накопичення значного джерельного та фактичного матеріалу з історії України в ході намагання частини «новоспеченого» дворянства підтвердити свої політичні і майнові права та привілеї. Наслідком чого стала поява низки узагальнюючих праць з історії України, української мови, фольклору тощо.

Сучасні історики виділяють у розвитку національних рухів Східної Європи три етапи, які умовно можна назвати фольклорно-етнографічним, літературним (або культурницьким) та політичним.

На першому, академічному, або фольклорно-етнографічному етапі (**кінець XVIII – 40-ві роки XIX ст.**) невеличкі групи вчених з метою підтвердження самобутності власного народу збирають та вивчають історичні документи, етнографічні експонати, фольклорні пам'ятки.

Змістом другого, літературного, або ж, культурницького, етапу (**40 – 80-ті роки XIX ст.**) є відродження мови народу, боротьба за розширення сфери її вжитку, особливо в літературі та освіті.

Третій, *політичний*, етап (**90-ті роки XIX – 1914 р.**) характеризується більшим організаційним згуртуванням національних сил, появою та зміцненням їхніх політичних організацій, усвідомленням національних інтересів, активною боротьбою за національне визволення. Періодизацію цю запропонував один з найбільших авторитетів у зарубіжному українознавстві І. Лисяк-Рудницький.

Цей поділ є досить умовним, оскільки всі складові елементи національного відродження взаємодіють, переплітаються і доповнюють один одного. Одним з основних проявів національного відродження українців стало формування національної свідомості, яка проявлялася в осягненні своєї самодостатності, окремішності, героїчного минулого українського народу і прагненні визволення з-під гніту інших народів. Національна свідомість українців у тяжкі часи жила думами, легендами, переказами, піснями. То була жива нитка, що пов'язувала українців XIX ст. з їхніми предками – козаками і селянами, надихала кращих синів і дочок народу на боротьбу за національне визволення.

Рекомендована література

Основна:

1. Аксьонова Н. В., Домановський А. М., Чугуй Т. О. Історія української культури: навч.-метод. посіб. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 196 с.
2. Бойко О. Д. Історія України: підруч. 6-те вид., стер. Київ : Академія, 2016. 718 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України : формування модерної української нації XI – XX ст.: навч. посіб. Київ: Yakaboo Publishng, 2019. 656 с.
4. Історія української культури: курс лекцій / [Анучина Л. В. та ін.; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого]. Харків: ФІНН, 2010. 407 с.
5. Багацький В. В., Кормич Л. І. Історія України: підруч. 3-є вид., доп. і переробл. Київ: Алерта, 2010. 388 с.
6. Історія та культура України: навч.-метод. посіб. (у схемах і таблицях) / [за наук. ред. проф. В. С. Бліхара]. Львів: ПП «Арал», 2018. 480 с.
7. Історія української культури: підруч. / [кол. авт.: В. О. Лозовой та ін.; за ред. проф. В. О. Лозового; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»]. Харків: Право, 2013. 367 с.
8. Історія української культури: навч. посіб. / [В. М. Шейко, В. Я. Білоцерківський. 5-е вид., стер.]. Київ: Знання, 2013. 271 с.
9. Комарніцький О. Б. Історія України: матеріали для підготовки до тестування: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2007. 456 с.
10. Магочій П-Р. Україна. Історія її земель та народів / [пер. з англ. Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; наук. ред. С. Біленький; ред. Л. Ільченко. вид. 2-е, доп.]. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2017. XXII, 812 с.
11. Олійник С. В., Сидорук С. А. Історія України: конспект лекцій для студ. неіст. спец. вищих навч. закл. України. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2011. 172 с.
12. Історія української культури: навч. посіб. / ред. О. Ю. Павлова. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 368 с.

Додаткова:

1. Вирський Д. Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). 2-е вид., доп. / [НАН України, Інститут історії України]. Київ: Ін-т історії України, 2022. 217 с.
2. Донік О. Україна у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст. Київ: Кріон, 2011. 248 с.: іл.
3. Задорожнюк А. Б., Реєнт О. П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 270 с.
4. Іваненко О. А. Культурно-освітнє життя етнічних меншин Наддніпрянської України: на прикладі Київського навчального округу (друга половина XIX – початок XX ст.) / [відп. ред. С. В. Віднянський. НАН України, Інститут історії України]. Київ: Інститут історії України, 2021. 280 с.

5. Криськов А. А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: монографія. Тернопіль: Астон, 2014. 324 с.
6. Реєнт О. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття). У 2-х кн. / [НАН України, Інститут історії України]. Київ: Інститут історії України, 2021. Кн. 2. 818 с.
7. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття) / гол. ред. Р. Стасюк. Київ: Вид-во «Арій», 2016. 320 с.
8. Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільно політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.) / [наук. ред. О. П. Реєнт; Міністерство освіти і науки України; НАН України, Інститут історії України; Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка]. Кам'янець-Подільський: Видавець ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с.
9. Терещенко Ю. Довге XIX століття: спротив асиміляції. Київ: Темпора, 2022. 840 с.
10. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома. 2010. 728 с.
11. Філінюк А. Г., Ігнатєва Т. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2006. 316 с.
12. Філінюк А. Г., Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794–1874 рр.: суспільно-політичний, соціально-становий і демографічний аспекти: сучасний дискурс. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. 416 с.

Питання для самопідготовки

1. *З'ясуйте, які політико-владні, соціально-економічні та культурно-освітні механізми застосовувалися задля інтеграції українських земель у Російську та Австрійську імперії. Здійсніть порівняльний аналіз.*
2. *У яких історичних регіонах підросійської України проводилася політика обмеження прав місцевої еліти, а в яких – довіри й використання її в імперських інтересах?*
3. *Окресліть соціальну структуру, національно-етнічний склад населення українських земель та основні тенденції його зміни наприкінці XVIII – у першій половини XIX ст.*
4. *Розкрийте причини виникнення політичної опозиції російському самодержавству в українському середовищі першої половини XIX ст.*

5. Охарактеризуйте програмні вимоги Кирило-Мефодіївського товариства. Визначте його місце та роль в українському національному русі.
6. Визначте зміст і спрямування реформ Йосифа II, їх значення для західноукраїнського етносу.
7. Окресліть національні та соціальні чинники участі українців у революції 1848-1849 рр. З'ясуйте особливості національного руху під час революції в різних субрегіонах західноукраїнських земель.
8. Розкрийте процес організації Головної руської ради, її ідейно-політичні засади та практичну діяльність під час революції 1848 – 1849 рр.
9. Охарактеризуйте спільні риси та особливості скасування панщини в різних західноукраїнських землях.
10. З'ясуйте мету скликання Слов'янського конгресу в Празі, перебіг дебатів та участь у них українських делегатів. Які результати роботи конгресу?
11. Проаналізуйте вибори до першого імперського парламенту в Австрії, участь українських депутатів у його роботі.

Завдання для перевірки знань

1. Коли на Правобережній Україні було проведено інвентарну реформу?

А. 1830-1831 рр.	Б. 1840 р.
В. 1847-1848 рр.	Г. 1851 р.

2. Як називалася перша україномовна газета на західноукраїнських землях?

А «Русалка Дністрова».	Б. «Зоря Галицька».
В. «Діло».	Г. «Руський собор».

3. Який регіон України не був охоплений діями загонів Кармелюка?

А. Карпати і Прикарпаття.	Б. Поділля.
В. Волинь.	Г. Київщина.

4. Коли припинила своє існування Задунайська Січ?

- А. Під час російсько-турецької війни 1806-1812 рр.
- Б. Під час російсько-французької війни 1812 р.
- В. Під час російсько-турецької війни 1828-1829 рр.
- Г. Під час Кримської війни 1853-1856 рр.

5. У якому році Галичина увійшла до складу володінь австрійських Габсбургів?

- А. 1772 р.
- Б. 1774 р.
- В. 1793 р.
- Г. 1795 р.

6. Програмою якого товариства декабристів передбачалося створення Української, Чорноморської та Бузької держав із центрами у Харкові, Одесі й Києві?

- А. «Союз благоденствія».
- Б. «Товариство об'єднаних слов'ян».
- В. «Південне товариство».
- Г. «Північне товариство».

7. Коли було видано Маніфест про скасування кріпацтва в Російській імперії?

- А. 1848 р.
- Б. 1849 р.
- В. 1851 р.
- Г. 1861 р.

8. Представників мовно-літературної та суспільно-політичної течії другої половини ХІХ ст. на Галичині, Буковині та Закарпатті, які виступали за національно-культурну та державно-політичну єдність із російським народом і російською державою, називали:

- А. Народовці.
- Б. Хлопомани.
- В. Радикали.
- Г. Москвофіли.

9. Київський університет св. Володимира було відкрито у:

- А. 1812 р.
- Б. 1831 р.
- В. 1834 р.
- Г. 1861 р.

10. Початок українського національно-культурного відродження пов'язують з публікацією:

- А. «Енеїди» І. Котляревського.
- Б. «Оди на рабство» В. Капніста.
- В. «Кобзаря» Т. Шевченка.
- Г. «Історії Русів» анонімного автора.

ТЕМА 9

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ ІМПЕРІЙ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

План

1. Реформи 1860-х рр. та їх вплив на соціально-економічний розвиток України.
2. Суспільно-політичний і національний рух у Наддніпрянській Україні.
3. Національно-визвольний рух в західноукраїнських землях.
4. Україна на межі ХІХ – ХХ ст. Революційні події 1905–1907 рр. Столипінська реформа.
5. Ключові аспекти розвитку української культури ХІХ – початку ХХ ст.

Семінарське заняття

Рекомендована література

Питання для самоконтролю

Завдання для перевірки знань

Мета: охарактеризувати соціально-економічне, політичне становище, розвиток культури українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., висвітлити причини, передумови, хід та наслідки першої російської революції 1905–1907 рр. в Україні; простежити основні положення століпінської аграрної реформ та її вплив на становище селянства в Україні; викликати зацікавленість до вивчення подій української історії межі ХІХ і ХХ ст.

Основні поняття: імперія, розклад феодально-кріпосницької системи, капіталістичні (буржуазні) відносини, наймити, вільнонаймані робітники, мануфактура, реформи, фабрика, завод, буржуазія, промисловість, торгівля, вільнодумство, буржуазні реформи, «розселянювання селянства», фінанси, земства промисловий переворот, модернізація, іноземний капітал, залізниця, металургія, машинобудування, трудова еміграція, українська нація, громади, конституція, народництво, агітація, терор, страйк, марксизм, політичні партії, робітничий рух, марксизм, університет, гімназія, ампір, еkleктика.

1. РЕФОРМИ 1860-х рр. ТА ЇХ ВПЛИВ НА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ

З усіх європейських країн кріпацтво найдовше проіснувало у Росії. Скасувати його мав намір Олександр I, однак реакційні настрої, що запанували після повстання декабристів, на 35 років загальмували демократичні реформи. Вважалося, що кріпосництво забезпечує стабільність суспільства та благополуччя дворянства – опори монархії. Поразка в Кримській війні, якої країна зазнала на власній території, довела до свідомості урядовців, що Росія не може залишатися великою державою, допоки переважна більшість її населення позбавлена юридичних та економічних прав.

Маніфест 19 лютого 1861 р. і супутні йому закони оголошували компромісний варіант реформи, який радикально не зачіпав поміщицьке землеволодіння, однак «дарував» селянам особисту свободу, обіцяв земельні наділи та деякі громадянські права. Селянські польові наділи до їх викупу належали сільській громаді, яка отримала статус юридичної особи. Це було зроблено для забезпечення виконання селянами податкових обов'язків як перед державою (подушна подать), так і викупних платежів, тобто іпотечних внесків державі за те, що вона відшкодувала поміщикам втрату ділянок, переданих їхнім колишнім кріпакам. Практика проведення реформи регламентувалася «Загальним положенням про селян, звільнених від кріпосної залежності».

З огляду на особливості соціально-економічного укладу в різних українських губерніях та переслідуючи певні політичні цілі, територію України за специфікою проведення реформи було поділено на три регіони: 1) Лівобережна Україна з властивим їй подвірним землекористуванням; 2) Правобережна Україна з її історичними та національно-культурними особливостями, головною з яких було домінування польських землевласників; 3) губернії Новоросійського краю, у яких переважало общинне землеволодіння. На півдні та сході українські селяни втратили 30% землі, що була в їхньому користуванні до реформи. На Правобережжі уряд збільшив селянські наділи на 20% й одночасно зменшив викупну плату за землю на 20%. Це було зроблено з метою привернути селян на свою сторону й послабити традиційно сильний вплив польської шляхти.

Як наслідок, наприкінці XIX ст. сформувалося кілька типів сільських господарств: 1) поміщицькі господарства низькотоварного характеру. Базуючись на праці залежних селян, які відробляли повинності, збережені реформою 1861 р., вони мали непевну економічну перспективу; 2) великі економії, які виробляли продукцію, орієнтуючись на її експорт. Це були модернізовані господарства, засновані на найманій праці та широкому застосуванні техніки; 3) заможні селянські господарства куркульського типу, які використовували високопродуктивну особисту працю та дешеву працю батраків. їх виробництво було спрямовано на внутрішній ринок; 4) малоземельні селянські господарства, що орієнтувалися на задоволення власних споживчих потреб, тобто мали натуральний характер.

Запровадження нової системи управління. Скасування кріпацтва супроводжувалося послабленням влади поміщика на селі й вимагало нової системи управління та нагляду за громадським порядком. З цією метою уряд здійснив низку реформ. У 1862 р. було проведено *поліцейську реформу*, згідно з якою в кожному повіті створювалися поліцейські управління на чолі зі справником, призначеним губернатором, а в містах – міська поліція на чолі з поліцмейстером. Міста поділялися на частини, ділянки й околотки.

Місцеве самоврядування реформувалось у два етапи: 1864 р. – *земська реформа*, 1870 р. – *реформа міського самоуправління*. У повітах і губерніях на земських зборах обиралися відповідні управи. Вибори до земств відбувалися за майновим цензом на три роки. На Лівобережній Україні в 1864 р. було створено шість губернських і 60 повітових земських управ. Однак на Правобережжі земське самоврядування було запроваджене із затримкою на кілька десятиліть. З травня 1904 р. на Правобережжі було введено так зване «спрощене земство», особливістю якого було призначення, а не виборність членів. У повному обсязі земське самоуправління тут було запроваджене 1911 р. Земства не мали політичних функцій і займалися виключно місцевими господарськими та соціальними питаннями (утримання шкіл, лікарень, пошти, ветеринарних і санітарних служб).

На початку 1850-х років у Петербурзі було здійснено трансформацію міського управління. Орієнтуючись на імперську столицю, цього сподівалися й кияни. Однак у Києві та інших містах новий закон про міське самоврядування було запроваджено в 1870 р. Він був кроком упе-

ред порівняно з дореформеним законодавством стосовно міських дум, оскільки обмежував втручання в їх діяльність інших адміністративних структур. Міські думи утворювалися за результатами виборів на основі майнового цензу. Виконавчим органом у містах були міські управи на чолі з виборним міським головою. Міські думи контролювали та впорядковували комунальне господарство, ринки, заклади торгівлі, промисловості, освіти, охорони здоров'я, тобто їх компетенція була аналогічна функціям земств. Але була різниця в суб'єкті діяльності. Земства обслуговували сільську місцевість, де чисельно переважала українська людина, а в містах населення було різноетнічним. Чисельність українців у багатьох містах не сягала й половини їх мешканців. Заможне міське населення складалося з росіян, а на Півдні та Правобережжі – з поляків, євреїв, греків, вірмен, німців та інших етнічних груп. У містах Правобережжя реформа проводилася впродовж 1876-1883 рр.

У 1864 р. було проведено *судову реформу*. На відміну від існуючих станових судів закритого типу, вводився однотипний позастановий відкритий суд за участю присяжних, суддів, адвокатів (функція захисту) і прокурорів (функція звинувачення). Вводилася публічність (відкритість) і незалежність суду від адміністративних органів (губернаторів, міністрів та ін.). У судову практику було впроваджено інститут мирових суддів, які вирішували дрібні справи. Вироки, що виносилися без участі присяжних, могли бути оскаржені в судових палатах. В Україні з великим запізненням (наприкінці 80-х років XIX ст.) було створено три судові палати: Київську, Харківську та Одеську. З усіх реформ 1860-1870 рр. судова реформа була найбільш демократичною, хоча збереглося чимало станово-феодальних пережитків. Хоча політичні справи з травня 1871 р. замість суду передавалися на розгляд жандармерії.

З огляду на зростаючу в умовах капіталізму потребу в спеціалістах (особливо інженерно-технічного фаху, лікарів, учителів і та ін.) було розпочато *реформу освіти*. Згідно з «Положенням про початкові народні училища» (1864), створювалася єдина система початкової освіти. У результаті в 1897 р. 24% населення імперії старше 10 років уміло читати й писати, а в 1913 р. частка грамотних зросла до 45%. Середня освіта поділялася на класичну (чоловічі й жіночі гімназії) та реальну (училища, що готували до вступу до технічних навчальних закладів). Право вступати до університетів мали лише випускники чоловічих гімназій. Для випускниць жіночих гімназій в університетських містах України (Київ,

Харків, Одеса) були створені платні Вищі жіночі курси, на яких навчальний процес за університетськими програмами забезпечували університетські професори.

Військову реформу було проведено в 1864-1883 рр. У 1874 р. було скасовано рекрутчину й запроваджено загальну воїнську повинність терміном на шість років (на флоті – 7). Від служби звільнялись особи з вищою освітою, духовенство, купецтво, інородці. В армії скасовувалися тілесні покарання. Країна була поділена на 15 військових округів, з яких три були утворені в Україні – Київський, Одеський і Харківський, відкрито низку військових та юнкерських училищ. Здійснювалися переозброєння та переобмундирування армії.

З 1862 р. розпочалася *фінансова реформа*, у результаті якої було створено державний банк, єдиний державний ревізійний центр, установлювалася гласність державного бюджету. Було запроваджено єдине акцизне обкладання спиртних напоїв, збільшено податки на виробництво товарів масового споживання. Від збору податків усувалися приватні особи, яких замінили державні установи. У 1872 р. було створено Київський земельний банк.

Отже, демократичний зміст реформ 1860-1870-х років зводився до обмеження принципу становості в формуванні місцевих органів влади, активізації громадської діяльності через уведення принципу виборності на основі майнового цензу підданих, а не суто станового походження, упорядкування системи початкової освіти. Політика дискримінації місцевої еліти уповільнила поширення демократичних реформ на українське Правобережжя. Соціально-економічна конкуренція в землеволодінні сприяла переміщенню польської та єврейської ініціативи в промисловість і банківську справу. Скасування кріпацтва та інші реформи спрямовували розвиток суспільства, особливо економічних процесів у капіталістичне русло. Провівши реформи, російський уряд тим самим заклав основи громадянського суспільства, але при цьому не зробив останнього кроку – не створив відповідної новим реаліям політичної надбудови – не проголосив конституції і не скликав парламенту.

Та попри все, реформи прискорили перебудову життя Російської імперії на нових капіталістичних засадах. Відбулися суттєві зміни і в економічному, політичному та культурному розвитку Наддніпрянської України. З розвитком капіталізму пов'язане утворення важливих промислових районів України загальноімперського значення – Донецького

вугільнорудного, Криворізького залізорудного, Нікопольського марганцевого, загальноімперське значення мало виробництво цукру (Правобережжя). З часу реформи 1861 р. видобуток кам'яного вугілля в Україні зріс більше ніж у 115 разів і становив 1900 р. 691, 5 млн. пудів (майже 70% усього видобутку Російської імперії), залізної руди відповідно – в 158 разів і 210 млн. пудів (більша половина загальноімперського видобутку). Наприкінці 90-х років Наддніпрянська Україна давала понад половину загальноімперської виплавки чавуну (92 млн. пудів) і трохи менше половини заліза і сталі (59 млн. пудів), цукру – 23 млн. пудів (84% загальноімперського).

У Херсонській та Катеринославських губерніях за останні два десятиріччя XIX століття виникло 17 великих металургійних заводів. Зростала роль України в експорті сільськогосподарської продукції за кордон. Її частина в експорті пшениці Російської імперії становила 90%. На Україні збирали 43% світового врожаю ячменю, 20% – пшениці, 10% – кукурудзи. Однак фактичний колоніальний статус України не давав їй розвинути збалансовану економіку.

Зростання промисловості й товарності сільського господарства вимагало розбудови транспортної мережі. До 1860-х років зерно, сіль і рибу перевозили чумаки на возах. Згодом їхні функції перебравали залізниці. З метою вивезення зерна до морських портів для експорту за кордон перша залізниця в Україні була прокладена від Балти до Одеси (1865 р.). У 1868 та 1870 рр. цю лінію було продовжено в двох напрямках, які сполучали Балту з Києвом – через Жмеринку та Кременчук. Тоді ж у Києві був споруджений перший вокзал, відкрито залізничні майстерні. До початку 1890-х років в Україні було завершено будівництво головних залізничних магістралей, які сполучали Наддніпрянську Україну з балтійськими портами. Проте в спорудженні залізниць були й прорахунки, приміром, деякий час Київ не мав прямого залізничного сполучення з Одесою.

У другій половині XIX ст. в Україні прискорився процес урбанізації. Наприкінці століття в Україні вже було 130 міст, з яких чотири мали понад 100 тис. населення: Одеса – 404 тис., Київ – 248, Харків – 174, Катеринослав – 113 тис. Розвивалася міська інфраструктура. Перший телефон в Україні було встановлено в 1882 р. в Одесі, а перший трамвай пущено 1892 р. у Києві. У великих містах України розпочався справжній будівельний бум. Крім адміністративних споруд у Києві, Одесі та Харкові зводилися так звані «прибуткові будинки», власники яких здавали

квартири в найм і отримували прибуток. У Києві здійснювалося інтенсивне будівництво готелів, оскільки щороку місто приймало близько 900 тис. відвідувачів.

Отже, у 2-й половині XIX століття під впливом ліберальних реформ в Україні відбулися значні зміни у соціально-економічній сфері. Україна перетворилась на потужний центр виробництва сільськогосподарської продукції не тільки імперський, а й світового значення. Основні тенденції соціально-економічного розвитку України формувалися під впливом нових капіталістичних відносин. Галузева структура економіки Наддніпрянщини була підпорядкована потребам центру імперії. Попри чималий обсяг сільськогосподарської продукції, більшість населення заледве зводила кінці з кінцями. Аграрний сектор працював здебільшого на експорт, який допомагав державі сплачувати закордонні позики та купувати в Західній Європі технічне обладнання. Найбільший зиск з української економіки отримували імперська скарбниця, іноземні купці в Одесі та західноєвропейські інвестори в Донецько-Придніпровському регіоні.

2. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ І НАЦІОНАЛЬНИЙ РУХ У НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

В результаті реформування суспільного життя національна політика російського уряду не змінилася. Як і раніше, він заперечував сам факт існування українського народу як окремої етнічної спільності. Соціально-економічний і політичний лад Російської імперії також викликав невдоволення широких мас громадськості. Це зумовлювало подальший розвиток суспільно-політичного руху.

Суспільно-політичне життя Наддніпрянської України у другій половині XIX ст. характеризувалось складним переплетінням українського, російського і польського визвольних рухів. Російський і польський рухи були більш зрілими, ніж український, оскільки відкрито ставили політичні цілі.

У російському визвольному русі панували радикальні настрої. Російські революціонери-демократи намагалися поширити свою діяльність на всю імперію, в тому числі й Україну, яку здебільшого розглядали як окраїну Росії, а не територію, населену іншим (не росіянами) народом. Національним питанням вони не цікавились, вважаючи, що у вільній Ро-

сії всі будуть задоволені своїм життям. У 60-ті рр. в Україні діяла російська організація «Земля і воля», що під впливом ідей М. Чернишевського (1828-1889) розробляла теорію общинного соціалізму – створення справедливого соціального ладу на базі селянської общини і кооперативних майстерень. З нею співробітничали й українські діячі – офіцери Андрій Красовський (1822-1868) та Андрій Потебня (1838-1863).

Після розгрому організації «Земля і воля» її наступником став народницький рух 1870-1880-х рр., який мав ту ж саму мету. Народники свою увагу звертали на селян, йшли «в народ», щоб підняти селян на повстання проти царського уряду. В Україні діяли народницькі групи «Київська Комуна», «Південні бунтарі». Найбільш гучною в Україні справою, пов'язаною з діяльністю народників, була «Чигиринська змова» 1877 р., коли члени організації «Південні бунтарі», сфальсифікувавши листа царя до селян, який нібито закликав їх в умовний час підняти повстання проти поміщиків, почали формувати селянські загони. Але заколот було викрито. Після невдалої спроби підняти селян на боротьбу проти влади народники розпочали терор проти її представників: від чиновників на місцях до царя.

Але й після вбивства Олександра II революційного вибуху в країні не сталося. На початку 1880-х рр. народницькі гуртки були розгромлені. Наступним етапом розвитку загальноросійського руху стало поширення в Україні марксизму і соціал-демократичних гуртків. Подібні гуртки виникли в Києві, Катеринославі, Полтаві, Олександрівську. 1897 р. у Катеринославі був створений «Союз боротьби». Соціал-демократи вели революційну агітацію серед робітників, вважаючи пролетаріат основною рушійною силою революції. Соціал-демократи з України чимало зробили для створення Російської соціал-демократичної робітничої партії (РСДРП), яка утворилася на з'їзді представників соціал-демократичних гуртків у Мінську 1898 р.

Польський визвольний рух мав на меті відновити Польську державу. Це вилилося у повстання 1863-1864 рр., яке охопило й Правобережжя, де діяло близько 20 повстанських загонів. У ньому взяли участь А. Потебня, А. Красовський та ін. Але масової підтримки з боку українців повстання не дістало. Прагнення польської шляхти відновити незалежність Польщі у кордонах 1772 р., не визнаючи права українського народу на самовизначення, відштовхнуло від неї українську інтелігенцію. Що ж до українських селян, то вони традиційно не довіряли поль-

ській шляхті і не пішли за нею. До травня 1864 р. повстання було розгромлене.

Представники українського національного руху не мали змоги висувати радикальних завдань на найближчий час. Український рух переживав у другій половині XIX ст. період становлення. Українська еліта взяла курс на культурно-просвітницьку діяльність, на пробудження в українцях національної свідомості, а не на політичну боротьбу за відродження державності.

Організаційною формою українського руху 60-90-х рр. XIX ст. були напівлегальні об'єднання інтелігенції, які увійшли в історію як громади. Перша з них виникла в Петербурзі 1859 р. за ініціативою колишніх кирило-мефодіївців В. Білозерського, М. Костомарова і Т. Шевченка, що протягом 1861-1862 рр. видавали перший український журнал «Основа». Ще одним піонером громадівського руху став гурток «хлопоманів», очолений В. Антоновичем, який вів активну роботу із збирання етнографічного матеріалу. Незабаром, на початку 1860-х рр., громади з'явилися в Києві, Чернігові та інших містах. Вони зосереджували свої зусилля на видавничій справі, заснуванні недільних україномовних шкіл для дорослого населення, організували публічні лекції, бібліотеки, поширювали твори Т. Шевченка, П. Куліша та інших українських письменників.

Але царський уряд з великою підозрою ставився до громадівського руху. В червні 1863 р. міністр внутрішніх справ П. Валуєв видав циркуляр (наказ), що забороняв публікацію українською мовою шкільних підручників та релігійних видань на тій підставі, що такої мови не існує. Трохи раніше були закриті недільні школи. Наслідком циркуляру стало те, що національний рух завмер на 10 років. Але на початку 1870-х рр. поліцейський контроль над життям українського суспільства дещо послабшав. Цим негайно скористалась інтелігенція, яка відновила громади в Києві, Полтаві, Чернігові, залучаючи до роботи нових членів. 1873 р. громадівці заснували Історичне товариство Нестора-літописця, а деякий час по тому Південно-Західне відділення Російського географічного товариства. Київська громада у 1874-1875 рр. випускала газету «Київський телеграф».

Але й цього разу аполітичність і просвітництво не врятували громадівського руху. 1876 р. в місті Емс Олександр II видав указ про повну заборону української мови, згідно з яким не дозволявся будь-який друк українською мовою, заборонялись театральні постановки і концерти з

українськими піснями. Було заборонено також ввезення в межі Російської імперії україномовних видань з-за кордону. Це призвело до закриття багатьох громадських установ і переслідувань самих громадянців. Однак український рух не був знищений. Важливим його етапом стала закордонна діяльність М. Драгоманова, який за дорученням Київської громади у Відні (а згодом у Женеві) організував видання пропагандистської і наукової літератури українською мовою. Будучи прибічником общинного соціалізму, М. Драгоманов проповідував перебудову Росії на принципах федерації, оскільки не бачив сил, на які можна було спиратися в боротьбі за незалежність.

Тим часом серед громадянців посилювалося розмежування. Під впливом драгоманівських ідей почали виникати «Молоді громади», що сприяли політизації українського руху. На початку 1890-х рр. утворилося «Братство тарасівців», біля витоків якого стояли київські і харківські студенти І. Липа (1865-1923), Б. Грінченко (1863-1910), М. Міхновський (1873-1924), які вперше в історії українського національного руху висунули у своїй програмі вимогу повної державно-політичної незалежності України. Свої ідеї «тарасівці» поширювали в літературних творах і статтях, які друкувалися в галицькій українській пресі, а потім нелегально надходили на Наддніпрянщину. Після викриття організації у 1893 р. її члени потрапили під нагляд поліції, але продовжували займатися політичною діяльністю.

3. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Після придушення революції 1848-1849 років в Австрійській імперії було скасовано конституцію та відновлено монархічну систему правління з тенденцією до централізму та силового зміцнення позицій німецького елемента в імперії.

Проте вже невдовзі зовнішньополітичні обставини (поразки Австрії від італійців та французів у 1859 р. та від Пруссії у 1866 р.), у березні 1860 р., цісар Франц Йосиф оголосив про скликання рейхсрату. Згідно з Дипломом від 20 жовтня 1860 р. вводилося конституційне правління, запроваджувався розподіл законодавчої влади між імператором і рейхсратом, а також місцевими представницькими органами, відновлюва-

лись автономні права окремих країв і земель. Завершеного вигляду політична система імперії набула в середині 1860-х років після проведення під тиском угорців нового циклу реформ. За двосторонньою угодою 1867 р. було утворено конституційну дуалістичну (лат. dualis – двоїста, двоєдина) Австро-Угорську державу.

Згідно з реформ 1860-1870-х років в Австрії вводилася загальна військова повинність, запроваджувалася обов'язкова середня освіта (її термін встановлювали ландтаги), упорядковувалася система судочинства. Дрібні кримінальні й цивільні справи в повітових судах розглядав один суддя. У крайовому суді процес відбувався за участю присяжних засідателів. Характерною рисою законів 60-70-х років. було декларування загальнодемократичних і національних прав народів імперії. Проголошувалася рівність усіх громадян перед законом, право представників усіх народів імперії обіймати державні посади, утворювати національні спілки й товариства. З 1870 р. закон дозволяв проведення страйків. Скасовувалася попередня цензура, застерігалася таємниця листування, надавалася свобода пересування, вибору професії та освіти, слова й друку. Проголошувалася рівноправність усіх народів щодо здобуття освіти рідною мовою, використання національних мов у державних установах і громадському житті. Застерігалось виконання державного гімну Австро-Угорщини тринадцятьма мовами.

Розширення демократії та самоуправління ознаменувалося наданням певної автономії коронним землям. У 1861 р. на нових засадах у Львові почав діяти Галицький сейм, у Чернівцях – Буковинський ландтаг. Ці органи мали функції місцевого самоуправління, їх компетенція стосувалася господарських справ. Бюджетні права зводилися до введення місцевих податків. Вибори проводили кожні шість років за куріальною системою, в основу якої покладено станово-майновий принцип.

Конституційний лад й особливо демократизація сфери суспільних відносин у австрійській частині імперії мали позитивне значення. Однак чимало правових норм не втілювались у суспільно-політичній практиці, були лише загальними деклараціями, які реально не функціонували.

Після революції 1848-1849 рр. у національно-визвольному русі в західноукраїнських землях виникли три нових течії: *москвофіли*, *народовці* і *радикали*. До москвофілів належала частина інтелігенції, селянства, сільських і міських підприємців, що зневірилися у можливості захищати національні інтереси власними силами і почала шукати поряту-

нку від полонізації та онімечування, що їх проводила імперська влада в орієнтації на Росію. Вони вірили у провідну роль Росії в житті слов'янства. Як і російське самодержавство, москвофіли не визнавали існування окремого українського народу, пропагували ідею «єдиної і неподільної російської народності «від Карпат до Камчатки».

На противагу москвофілам у 1860-ті рр. в Західній Україні зародився рух народовців, учасники якого покладались на силу власного народу та визнавали українців окремим народом, прагнучи політичного об'єднання західноукраїнських та наддніпрянських земель. Народовцями ставала переважно молода світська інтелігенція – вчителі і студенти. Їх діяльність проявлялась у двох основних формах: пропаганда української національної ідеї в періодичних виданнях (ними були засновані журнали «Вечорниці», «Нива», «Мета», «Русалка», «Правда») та пропаганда національної ідеї через створення різних товариств, установ, гуртків, культурно-просвітницьких закладів тощо. Зокрема 1868 р. ними було засновано культурно-просвітницьке товариство «*Просвіта*», що в кінці XIX ст. мало вже 19 філій і 816 читалень. Вона ж піклувалась про кооперативний рух. За її сприяння були створені кооперативи «Народна торгівля», «Сільський господар», страхова компанія «Дністер» та інші господарські організації. 1873 р. народовці створили Літературне товариство ім. Т. Шевченка, яке 1892 р. було перетворено на Наукове (НТШ).

У середині 70-х рр. XIX ст. в українському національному русі в Галичині набирає силу радикальна течія. Радикали не погоджувались на обмеження діяльності українських патріотів суто культурно-просвітницькою роботою. Вони прагнули до політизації руху. Радикальний рух активізував народовців, які створили 1885 р. правонаступницю Головної Руської Ради – Народну раду, що стала прообразом політичної партії.

Формування політичних партій у Галичині. У 90-ті рр. XIX ст. національно-визвольний рух у Галичині досяг якісно нового ступеня. Прискорився процес формування політичних партій. 1890 р. І. Франко, М. Павлик та інші діячі радикального руху створили першу в Україні політичну партію – *Русько-Українську радикальну партію (РУРП)*. Вона прагнула утвердження соціалізму, демократизації суспільного ладу, піднесення національної свідомості українців. Політичне майбутнє Західної України радикали бачили в перебудові внутрішнього життя Австро-Угорщини на засадах федералізму і вільного національного розвитку

всіх її народів. У 1895 р. програма РУРП була доповнена окремим пунктом про те, що здійснення соціалістичних перетворень можливе за умови повної державної самостійності українського народу. Однак члени радикальної партії не дотримувались однакових поглядів. З часом дедалі виразніше в ній вирізнялись три угруповання: соціал-демократичне, власне радикальне і націонал-демократичне. Це врешті спричинило розкол радикальної партії. Спочатку РУРП залишили соціал-демократи, які восени 1899 р. утворили *Українську соціал-демократичну партію (УСДП)* на чолі з М. Ганкевичем. Ця партія не підтримувала ідею соціалістичної революції і диктатури пролетаріату, а як і інші західноєвропейські соціал-демократичні партії прагнула досягти соціалізму завдяки реформам, захисту інтересів робітників, легальним парламентським методам боротьби. Одночасно відбувалася реорганізація народовців. Було створено *Націонал-демократичну партію (УНДП)*, до якої увійшли більшість народовців і частина радикалів. На чолі партії стояли М. Грушевський, К. Левицький. Ця партія також мала на меті досягнення незалежності України, а найближчим завданням бачила автономію західноукраїнських земель у складі Австро-Угорщини.

4. УКРАЇНА НА МЕЖІ XIX – XX ст. РЕВОЛЮЦІЙНІ ПОДІЇ 1905–1907 рр. СТОЛИПІНСЬКА РЕФОРМА

Реформи 60-70-х рр. XIX ст. значно прискорили розвиток капіталістичних відносин, але численні пережитки феодальних суспільних відносин (поміщицьке землеволодіння, самодержавна форма правління, станові привілеї) були основною перешкодою на шляху прогресу. Становище ускладнилося на початку XX ст. у зв'язку з економічною кризою й поразкою Росії у війні з Японією (1904-1905 рр.). Небажання й неспроможність самодержавства взяти курс на продовження реформ призвели до загострення всіх суперечностей у житті імперії.

Безпосереднім приводом до початку революції стала «*кривава неділя*» – розстріл демонстрації 9 січня 1905 р. По Україні в січні – лютому прокотилася хвиля страйків на підтримку петербурзьких робітників. Влітку збунтувалася команда броненосця «Потьомкін». Революція розгорялася.

Політичні сили, які виступали проти царату, в серпні активно використали тактику бойкоту булігінської Думи. Головні події в Україні, як і в країні в цілому, почали розгортатися в жовтні. Загальний політичний страйк змусив Миколу II підписати Маніфест 17 жовтня, яким було проголошено деякі свободи. Але й після 17 жовтня протистояння в країні зростало. У Чернігові, Києві, Одесі та інших містах відбулися жахливі чорносотенні погроми. На хвилі опору погромникам почали організовуватися бойові дружини. У боротьбі проти царату саме вони й стали головною силою, на яку спиралися російські есери, більшовики й анархісти.

Протистояння досягло вершини в грудні, коли в деяких містах України відбулися збройні повстання. Найзапекліші бої точилися в Горлівці, Катеринославі. Після поразки повстань революційна хвиля почала спадати. Проявом національного руху було виникнення в Наддніпрянській Україні культурно-освітніх організацій – «Просвіт». В їхній діяльності активну участь брали М. Аркас, Б. Грінченко, М. Коцюбинський, Л. Українка, М. Лисенко, П. Мирний. «Просвіти» засновували клуби, бібліотеки, проводили музичні вечори.

У грудні 1905 р. в Києві відбувся II з'їзд *Революційної української партії*, на якому її було перейменовано на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Водночас Українська демократична партія і Українська радикальна партія утворили *Українську радикально-демократичну партію (УРДП)*. Політичний рух був досить жвавий, дуже гостро стояло питання про стосунки між українськими та загальноросійськими партіями. Впродовж 1906 р. УСДРП кілька разів намагалася об'єднатися з РСДРП, але через теоретичні розбіжності цього так і не сталося. Ще однією важливою прикметою 1906 року був початок роботи I Державної думи. У виборах до наступної, II Державної думи значних успіхів досягли організації «Спілки». Вони спромоглися провести 14 своїх депутатів. Практично всі українські партії обстоювали в цей час ідею автономії України в складі Росії.

Розпуск 3 червня 1907 р. Державної думи знаменував початок наступу реакції. В Україні майже всі політичні партії згорнули роботу до мінімуму. Проте революція 1905-1907 рр. дала змогу набути політичного досвіду українським діячам, які вийдуть на арену в 1917 р.

Столипінська аграрна реформа – комплекс законодавчих актів царського уряду, спрямованих на створення нових селянських госпо-

дарств шляхом руйнування общинного землеволодіння, з метою подолання кризи в сільському господарстві Російської імперії. Назва реформи походить від прізвища П. Столипіна, який був ініціатором її підготовки та проведення. Реформа передбачала низку заходів, які мали на меті підтримку та розширення обсягів функціонування приватної власності на землю, посилення заможного селянства через зниження впливу селянської общини. Реформування розпочалося з указу 22 (9) листопада 1906 р. «Про доповнення деяких постанов діючих законів, які стосуються селянського землеволодіння і землекористування», основним законодавчим актом став закон 27 (14) червня 1910 р., згідно з яким кожний селянин набував права закріпити свій земельний наділ у приватну власність і поселитися на хутір або відруб. Порядок проведення землевпорядкувальних робіт, пов'язаних із запровадженням реформи, визначався законом 11 червня (29 травня) 1911 р., і в такий спосіб завдавався удар по общинному землеволодінню.

Законодавство надавало право селянам вийти з общини і стати вільними фермерами або мігрувати в багатоземельні райони Росії за Урал. Реалізуючи право вільного виходу з общини, селяни отримували земельні наділи без викупної плати. Між селянами розподілялися вільні казенні землі, бажачі могли викупити земельні ділянки в поміщиків за допомогою позик, що видавалися Селянським банком. Селяни, одержавши землю, не мали права продати її особі іншого стану, а також сконцентрувати у своїх руках більше 6-ти земельних наділів (середній розмір земельної ділянки дорівнював 14-15 десятинам).

Переселенський рух набув великого розмаху і впродовж 1906-1912 рр. з України до Азіатської Росії виїхало близько 1 млн осіб. Найбільше переселенців прибуло з Лівобережної України, селянство якої страждало від малоземелля. Проте, вже упродовж 1906-13 в українській губернії повернулася майже четверта частина переселенців, але середнє селянство знайшло на Далекому Сході свою другу батьківщину.

Загалом, столипінську аграрну реформу не вдалося провести повністю через брак часу (П. Столипін вказував на необхідність 20-ти років спокою). Вона поглибила процес соціально-економічної диференціації селянства і тим самим хворобливо вплинула на становище найменш захищених його груп.

5. КЛЮЧОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

Після ліквідації козацької автономії українська культура опинилася в скрутному становищі через тиск на неї з боку іноземної влади. Сутність імперської політики полягала у намаганні проводити уніфікацію як політичну, економічну, так і культурну. Остання реалізовувалась з метою якнайміцніше прив'язати національні регіони імперії до центру. Найвиразнішим цей процес виявився саме в Російській імперії. Стосовно українців впроваджувалася у життя теза про спорідненість російської культури з українською, про те, що великороси, малороси (українці) і білоруси є одним народом. Робилося це все насправді лише з метою виправдання асиміляції підкорених народів.

Українська література. ХІХ ст. подарувало Україні цілу плеяду видатних письменників. Перлинами першої величини сяють у цей час таланти І. Франка, П. Куліша, Л. Глібова, Лесі Українки, Панаса Мирного, М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького, Б. Грінченка, П. Грабовського та ін. Характерними рисами розвитку української літератури в цей час були:

1. *Різноманітність художніх напрямів.* В середині та другій половині ХІХ ст. водночас існували і взаємно збагачували один одного романтизм (Я. Щоголів), натуралізм (Г. Барвінок, М. Кононенко), просвітницький реалізм (І. Нечуй-Левицький). Низка творів цього періоду мала синтезний характер, органічно поєднувала елементи реалізму і романтизму.

2. *Наявність індивідуальних стилів письменства.* Особливо яскраво це виявилось в одному з провідних художньому напрямі тієї доби – реалізмі. Завдяки самотності українських письменників принцип реалізму сприймався під різними кутами зору. На цій базі сформувалися оригінальні підходи та способи творчого самовираження, своєрідні стилі: етнографічно-побутовий (Л. Глібов, С. Руданський, І. Нечуй-Левицький, М. Старицький), аналітично-психологічний (Марко Вовчок, Панас Мирний, А. Свидницький), соціально-філософський (І. Франко, М. Павлик, А. Грабовський).

3. *Поява нових тем та проблематики.* У фокусі уваги українських письменників другої половини ХІХ ст. опиняються реалії пореформеного періоду: болюче класове розшарування селянства, життєві пробле-

ми нового суспільного класу – пролетаріату; революційна боротьба народних мас проти соціального та національного гніту новітньої буржуазної доби; пошуки інтелігенцією свого місця в новій системі координат. Особливо яскраво ця тенденція виявляється у творах І. Франка «Борислав сміється», І. Нечуя-Левицького «Микола Джеря», Панаса Мирного «Лихі люди».

4. *Демократизація та гуманізація літератури.* Відкриттям та здобутком української літератури пореформеної доби стало зображення центральною фігурою художніх творів людини з народу. Письменники розкривають процес духовного розкріпачення народних мас, зростання їхньої свідомості. На сторінках романів та повістей з'являється новий позитивний герой – Чіпка («Хіба ревуть воли, як ясла повні?»), Жук («Лихі люди»), Бенедьо Синиця («Борислав сміється») та ін.

5. *Ускладнення художніх форм.* У пореформений період письменники активно використовують у своїй творчості весь жанровий арсенал – від панорамних, епічних романів та повістей до новел, фейлетонів, оповідань тощо. Поступово описовість та натуралізм поступаються місцем аналізу та типізації; напруженішими та гострішими стають сюжети; починається відхід від традиційного схематизму та прямолінійності у побудові конфліктів та образів; розповідь від першої особи, характерна для раннього етапу розвитку прози, поступово витісняється об'єктивною оповіддю тощо.

6. *Політизація літературної творчості.* Література завжди перебувала в тісному зв'язку з політикою, проте в другій половині XIX ст. цей зв'язок стає особливо відчутним. Свою роль у цьому відіграли суперечності пореформених суспільних змін та зрушень; процес завершення формування української нації; спрямовані проти української мови та народу Валуєвський (1863) та Емський (1876) укази тощо. Активно висвітлювалися на сторінках творів болючі суспільні проблеми, аналізувалися суперечності класової боротьби, посилювалося публіцистичне спрямування художніх творів. Характерно, що значна частина українських письменників цієї доби вела активну політичну діяльність – була членами політичних організацій, як «громадівці» О. Кониський, М. Старицький, Б. Грінченко; енергійно пропагувала політичні ідеї, як І. Франко, П. Грабовський, Леся Українка; брала участь у літературних дискусіях, що, як правило, переростали в гостру полеміку з актуальних соціальних та національних проблем.

Формування нової літератури в Україні проходило в умовах посилення національного і соціального гноблення. Страждаючи від репресій царського режиму, українська література продовжувала розвиватися в дусі демократичних традицій попередніх сторіч. Створення нової української літератури було тісно пов'язано з національно-визвольним рухом і боротьбою за реалізм і народність.

Важливу роль у створенні нової української літератури відіграв І. Котляревський (1769-1838), що відтворив сучасну українську дійсність в поемі «Енеїда», п'єсі «Наталка-Полтавка» та ін. Початок формування нової української літератури було завершено Т. Шевченко (1814-1861), що своєю поетичною творчістю відкрив нову еру в розвитку суспільного і культурного життя українського народу.

Розвиток української літератури в другій половині XIX ст. проходив в умовах застосування Валуєвського циркуляра і Емського указу, що забороняли вживання української мови. Незважаючи на це, у другій половині XIX ст. з'являються нові імена письменників, нові твори, серед них оповідання з народного життя письменниці Марка Вовчок (1834-1907), перший в українській літературі історичний роман П. Куліша (1819-1897) «Чорна Рада», антикріпосницької повісті І. Нечуя-Левицького (1838-1918), роман П. Мирного «Хіба ревуть воли, як ясла повні?».

Театр і музика. У другій половині XIX ст., незважаючи на об'єктивні труднощі (відсутність спеціалізованих приміщень, несформованість шкіл режисури та акторської гри, заборони та протидію офіційних властей тощо), значних успіхів досягає українське професійне театральне мистецтво. Значною мірою це пов'язано з появою високохудожніх драматичних творів. Йдеться насамперед про п'єси, створені відомими реформаторами та фундаторами українського театру – М. Кропивницьким (понад 40 п'єс – «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Глитай, або ж Павук» та ін.), М. Старицьким (25 п'єс – «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «У темряві», «Талан» та ін.), І. Карпенком-Карим (понад 20 п'єс – «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн» та ін.). У цих творах реалістично зображені становище пореформеного села, майнова диференціація, деспотизм та самодурство панівних верств, суспільні антагонізми та соціальні протистояння. Водночас для драматургії 70-90-х років були характерними вузькість тематики (головна дійова особа – як правило, селянство), певна повторюваність мотивів; побутовизм, етнографізм тощо. Це пояс-

нюється, по-перше, бажанням авторів під впливом піднесення національного руху показати зі сцени широкому глядацькому загалу ідейно-естетичне багатство народних обрядів, звичаїв та фольклору. По-друге, після Емського указу 1876 р. та циркуляру 1881 р. категорично заборонялися українські вистави історичного та соціального змісту. Під тиском громадськості цензура дозволяла лише драматичні твори, що висвітлювали сільське життя.

Пореформений період – це час розквіту любительського театру. Аматорські театральні вистави ставили у Києві, Харкові, Одесі, Ніжині, Полтаві та інших містах і навіть селах України. У 1882 р. у Єлисаветграді М. Кропивницький з акторів-любителів та акторів-професіоналів створив першу українську професійну трупу, до складу якої увійшли блискучі актори: М. Заньковецька, М. Садовський, І. Бурлака, О. Маркова та ін. Після гастролей у Києві 1883 р. до трупи М. Кропивницького приєдналася аматорська група М. Старицького. Внаслідок цього утворився потужний осередок театрального мистецтва, який сприяв формуванню шкіл режисури та акторської гри, стимулював розвиток драматургії.

Незважаючи на визнання глядачів та театральних фахівців, життя українського театру цієї доби було складним. У 1883 р. київський генерал-губернатор заборонив гастролі трупи М. Кропивницького на Київщині, Полтавщині, Чернігівщині, Волині та Поділлі (заборона діяла аж до 1893 р.). На резонне запитання, чому українському театрові дозволяється виступати в Петербурзі та Москві, але заборонено в Києві, відповів: «Там театр – мистецтво, тут – політика».

Проте зупинити розвиток українського театру вже було неможливо. У 80-90-х роках на теренах України активно функціонували поряд з провідними театральними колективами М. Кропивницького, М. Старицького, М. Садовського майже 30 невеликих «російсько-малоросійських» груп. У 1891 р. в Києві М. Соловцов заснував перший постійний російський театр.

У західноукраїнських землях перший український театр виник 1864 р. у Львові при культурно-освітньому товаристві «Руська бесіда». Його засновником став режисер та актор О. Бачинський. Невдовзі 1869 р. при чернівецькій «Руській бесіді» утворюються любительські драматичні гуртки на Буковині. Виникнення 1884 р. «Руського літературно-драматичного товариства», заснованого С. Воробкевичем, сприяло піднесенню театрального життя в західноукраїнських землях.

Розвиток літератури та театру в другій половині XIX ст. надав потужного імпульсу процесові творення національної музики. У 1862 р. С. Гулак-Артемівський створює першу національну українську оперу – «Запорожець за Дунаєм», в основу якої ліг сюжет, підказаний М. Костомаровим.

У фонд української класичної музики увійшли музична картина з народного життя «Вечорниці» П. Ніщинського, опери «Мазепа», «Майська ніч», «Облога Дубна», «Богдан Хмельницький» П. Сокальського, «Українська симфонія» М. Калачевського.

Найпомітнішою постаттю в музичному житті України цієї доби був М. Лисенко – основоположник української класичної музики. До нього ніхто з українських композиторів не проник так глибоко в розуміння самотньої краси, багатства народної пісні й музики. Намагаючись повернути увагу широкого загалу до життєдайних джерел фольклору, він обробив та опублікував понад 600 народних пісень, своїми теоретичними працями заклав підвалини української музичної фольклористики. Розуміючи масштаби і значення творчості Т. Шевченка для процесу становлення української нації, композитор створив цілий музичний цикл «Музика до «Кобзаря» Т. Шевченка», до якого увійшли понад 80 творів різних жанрів та форм. Скарбницю вітчизняної музики збагатили опери М. Лисенка «Різдвяна ніч», «Утоплена», «Наталка Полтавка», «Тарас Бульба», «Енеїда» та ін.

У західноукраїнських землях на ниві музичної творчості плідно працювали М. Вербицький, І. Лавровський, І. Воробкевич, В. Матюк, А. Вахнянин, Д. Січинський та ін. У 1862 р. на слова П. Чубинського композитор М. Вербицький написав національний український гімн «Ще не вмерла Україна».

Мистецтво та архітектура. У другій половині XIX ст. в українському образотворчому мистецтві поширились принципи реалізму та народності, їхньому утвердженню та посиленню демократичних тенденцій у живописі сприяло виникнення 1870 р. у Петербурзі Товариства пересувних художніх виставок, до складу якого, крім блискучих живописців Росії (В. Перова, В. Васнецова, І. Шишкіна та ін.), входили і талановиті українські художники (М. Пимоненко, О. Мурашко, К. Костанді та ін.).

Український живопис цієї доби представлений різними жанрами. Пореформена демократизація суспільства сприяла активному розвитку *побутового жанру*, представниками якого були Л. Жемчужников,

І. Соколов, К. Трутовський, М. Кузнецов, К. Костанді та ін. Вони не тільки збагатили цей жанр новою тематикою та сюжетами, а, передаючи глибину наростаючих соціальних контрастів, надали йому більшого соціального звучання. Видатним майстром побутового жанру був М. Пимоненко, пензлю якого належать «Святочне ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Свати», «Проводи рекрутів», «Жертва фанатизму» та ін.

У *пейзажному жанрі* плідно працювали С. Світославський, Г. Світлицький, І. Похитонов, Г. Ладиженський та ін. «Шукачем сонця», майстром сонячного пейзажу називали В. Орловського, автора блискучих у своїй виразності картин – «Сінокіс», «Жнива», «Хати в літній день». Цими творами художник заявив про себе як витонченого майстра колориту та світлотіньових ефектів. Найяскравішою зіркою пейзажного жанру в цей час був С. Васильківський, творча спадщина якого налічує майже 3,5 тис. полотн. Його пензлю належать «Козача левада», «Залишки вікового лісу», «Ранок. Отара в степу», «Степ на Україні», «Перед грозою» та ін. Ці картини не просто данина красі рідної природи. Їхнє непересічне значення полягає не стільки у фантастичній віртуозності майстра-живописця, скільки в глибині закодованого в них філософського змісту. Після знайомства з творами С. Васильківського відомий письменник М. Вороний написав у своїх спогадах: «І враз мене прошибла думка: чи може бути ліпша символізація сучасного стану України? І чабан-проводир у безпорадній задумі, і вівці-народ, що лагодяться спати, і німий, повитий смерковим сумом степ – усе нагадувало гірку дійсність і, мов тужлива пісня, хапало за серце...».

Менш поширеним був *портретний живопис*, хоча в цьому жанрі працювали відомі майстри М. Пимоненко, К. Костанді, Є. Буковецький, С. Васильківський. У західноукраїнських землях у побутовому жанрі працювали Є. Максимович, Е. Бучевський, у пейзажному – Т. Романчук, А. Монастирський, А. Кохановська, жанром портрету оволодівали К. Устиянович, Т. Копистецький, Ю. Пигуляк, у історичному жанрі вагомим був творчий доробок М. Івасюка.

Класицизм, який був офіційним стилем, виражав високий громадянський пафос, патріотичні настрої. Це знайшло вираження у *монументальній скульптурі*. У 1802-1808 рр. у Києві архітектором А. Меленським був побудований пам'ятник на честь повернення місту магдебурзького права; у 1805-1809 рр. – Колона Слави у Полтаві архітектором

Ж. Тома де Томон; у 1823-1828 рр. – вже згаданий пам'ятник Ришельє в Одесі.

З посиленням кріпосництва у сільській місцевості виник своєрідний тип палацової архітектури в поміщицьких маєтках. Специфічні особливості властиві палацовим ансамблям Правобережної України, і будівництві яких використовувати ордерну систему. Для палацової архітектури Криму характерною була наявність романтичних елементів. До цього ж часу належать будівництво палацу Потоцького в Лівадії, палаців Воронцова в Одесі й Алупці. У садово-парковому мистецтві спостерігається перехід від регулярного планування, так званих «французьких парків», до ландшафтних (англійських) парків — паркові ансамблі «Софіївка» на Черкащині (1796-1805 рр.), «Олександрія» у Білій Церкві (кінець XVIII ст.) та ін.

Характерними рисами розвитку *архітектури* в другій половині XIX ст. були: 1) великі масштаби забудови; 2) застосування нових технологій та матеріалів (бетон, залізо, залізобетон тощо); 3) втрата єдиного архітектурного стилю, панування *еклектики* – механічного поєднання елементів різних архітектурних стилів.

Перехід від бароко до класицизму відбився і на плануванні міст. Обов'язково виділяється адміністративний центр з площею, на якій розміщувалися помпезні будівлі урядових установ, квартали були прямокутними, композиції ансамблів, окремих архітектурних комплексів, палацово-паркового ландшафту носили відкритий характер.

В архітектурі XIX століття на зміну пишноті і розкутості українського бароко прийшов стриманий, академічний стиль класицизму. За будівництвом міст наглядали спеціальні комісії і комітети. Громадські споруди будувалися з урахуванням їх призначення – головною метою архітектора стало не створення зовнішньої привабливості, а внутрішній комфорт (висока стеля, вентиляція, освітлення). Домінуючого значення у цей період набуває забудова міст. Кожна епоха залишає слід в історії міста. Міста періоду феодалізму і переходу до капіталістичного способу виробництва були центрами економічного життя, розвитку продуктивних сил, виробничої техніки. вони впливали на формування ринків, на тодішнє село, у них зароджувалися нові суспільно-політичні ідеї. Українські міста і містечка кінця XVIII – початку XIX ст. як центри полків, сотень, повітів, намісництв, губерній тощо, як правило, виконували не лише адміністративні, а й економічні та оборонні функції.

За розробленими проектами забудовувалися нові міста, торговельні й військові порти на Чорноморському узбережжі – Херсон (1778 р.), Севастополь (1784 р.), Миколаїв (1788 р.), Одеса (1794 р.); змінювалися старі центри адміністративного управління – Київ, Чернігів, Полтава, Харків та ін. В основу містобудування цього часу були покладені регулярне планування, сполучення міської забудови з природними елементами, ансамблевість центральних площ, на яких розміщувалися офіційні установи. Для архітектурного обличчя міських центрів характерна симетрична композиція ансамблів з однаковим ритмом фасадів адміністративних приміщень. Прикладами такої забудови можуть слугувати: магістрат у Миколаєві (кінець XVIII ст., архітектор І.Є. Старов), колишні Громадські місця у Харкові (1793-1805 рр., архітектор П.А. Ярославський), Кругла площа у Полтаві (1805-1811 рр., архітектор А.Д. Захаров). Використання типових проектних і «зразкових» фасадів жилих будинків забезпечило формування єдиного стилю забудови прямолінійних або круглих площ. Деякі з них характеризувалися великим простором з невисокою забудовою.

На формування архітектурного обличчя міст і певною мірою вплинуло будівництво приміщень торговельного призначення – Контрактний дім у Києві (архітектор В. Гесте), гостинні двори у Білій церкві й у Києві (архітектори А. Руска і А. Меленський). У південних містах – Одесі, Миколаєві, Херсоні – поширився тип багатоповерхового галерейного будинку, який відповідав місцевим кліматичним умовам. Із розвитком світського мистецтва почалося будівництво спеціальних театральних приміщень. Першими стали Міський театр у Києві (1804-1806 рр. архітектор А. Меленський), театр в Одесі (1809 р.), побудований за проектом архітектора Ж. Тома де Томона. Одеса цього часу розбудовувалася досить інтенсивно. Авторами проектів в основному були французькі та італійські архітектори. У 1837-1842 рр. були побудовані сходи, які ведуть з Одеського порту на Приморський бульвар. Двісті сходів ведуть до напівкруглої площі, на якій знаходиться пам'ятник Ришельє, виконаний скульптором І. Мартосом.

Розвиток капіталістичної промисловості й торгівлі, зростання апарату чиновників, зародження жіночої освіти, потреба в офіцерських кадрах у зв'язку зі збільшенням регулярної армії, викликали необхідність у будівництві різноманітних навчальних закладів. З'являються будови з визначеною архітектурною своєрідністю – монументальні фасади, під-

креслені колонадою античних ордерів, нова планувальна система з широкими коридорами з одно-або двостороннім розміщенням приміщень. Такими були: корпус Київської академії (1822-1825 рр., архітектор А. Меленський), інститути шляхетних дівчат у Полтаві та Києві (1832, 1832-1842 рр., архітектор В. Беретті), університет у Києві (1837-1842 рр., архітектор В. Беретті).

Крім університету, за проектами архітектора В. Беретті були побудовані й інші споруди Києва. У 1850-х роках його сином А. В. Беретті були споруджені пансіон Левашової, де нині знаходиться Президія Академії наук України і приміщення Першої гімназії, яке зараз належить університету.

У західноукраїнських землях панує «віденське бароко». Саме в цьому стилі споруджено Будинок Галицького сейму (архітектор І. Гохбергер), Музей етнографії та художніх промислів (архітектор Ю. Захаревич), будинок залізничного вокзалу у Львові (архітектор В. Садлівський). У Києві архітектори працюють у стилі «французького відродження». Саме цей архітектурний стиль ліг в основу побудови будинку Купецького зібрання (нині філармонія – архітектор В. Ніколаєв), Український драматичний театр ім. І. Франка (архітектори Г. Шлейфер, Е. Братман), оперного театру (архітектор Г. Шлейфер). Типовою архітектурною будовою цієї доби є Музей західного і східного мистецтва, інтер'єри якого органічно поєднали елементи класики, готики, рококо та ін.

Отже, українська культура XIX ст. розвивалася в умовах імперського ідеологічного тиску, розгортання реформ, територіальної роз'єднаності українських земель, завершення формування української нації, ускладнення соціальної структури, політизації суспільного життя, посилення тиску державних структур. Всі ці та інші чинники залишили помітний відбиток у культурній сфері цієї доби, зумовивши появу та розгортання цілої низки суперечливих тенденцій та явищ.

Семінарське заняття № 6

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

План

1. Умови та причини виникнення процесу національно-культурного відродження у Наддніпрянській Україні.
2. Етапи національно-культурного відродження.
3. Освіта та наука в системі культури.
4. Розвиток літератури, музики і театру.
5. Архітектура та образотворче мистецтво.

Зміст заняття

Причини та передумови процесу Українського національного відродження. Ідейно-політичні наслідки Французької революції кінця ХVІІІ ст. Становлення української історіографії: перші синтезовані видання та рукописи історії України. Історична свідомість українського дворянства на рубежі ХVІІІ та ХІХ ст. Формування національної інтелігенції.

Просвітницький реалізм української літератури: І. Котляревський, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка. Класицизм в літературі та мистецтві України: архітектура, живопис (П. Дрожин, Д. Левицький, В. Боровиковський, А. Лосенко, К. Головачевський, І. Каблук). Харківська школа портрету. Академія мистецтв у Харкові: А. Калиновський, С. Наяцький. Ідея «народності» як чинник українського національного Відродження, фольклорні та етнографічні дослідження. М. Цертелєв, М. Максимович, М. Маркевич, І. Срезневський, О. Бодяньський, В. Залеський, М. Костомаров. «Русалка Дністрова» – перший літературно-фольклорний альманах у Галичині. «Руська трійця». Романтизм в українській літературі. Теоретико-естетичні засади українського романтизму (І. Кронберг, М. Максимович). Основні тематично-стильові засади літературної романтики. Поезія А. Метлинського, М. Маркевича, Л. Боровиковського, В. Забіли. Український живопис на початку ХІХ ст. В. Штернберг. Значення літературної та образотворчої творчості Тараса Шевченка для української історії і культури.

Особливості формування системи вищої освіти в Україні. Харківський Київський, Львівський університети. Південно-західний відділ Географічного товариства у Києві. Центр розвитку української науки, культури, народознавства. Культурницька орієнтація «старого українства». Фольклорно-етнографічні дослідження І. Франка, П. Чубинського, М. Драгоманова, Д. Антоновича. Наукове товариство ім. Т. Г. Шевченка. Історична школа М. Грушевського. Розвиток української етнографії та історії на межі ХІХ-ХХ ст. Д. Яворницький, Д. Багалій, А. Кримський. Природничі науки в Україні. М. Бекетов, Є. Ковалевський, І. Мечніков, М. Гамалія. Утворення наукових шкіл. Наукова творчість В. Вернадського. Вплив наукових досягнень на піднесення промисловості, сільського господарства, спосіб життя і характер мислення.

Започаткування професійного театру. Побутові провінційні театри України. М. Старицький, М. Кропивницький, М. Заньковецька. Українське малярство другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Ідея мистецтва на службі громадським ідеалам. Посилення громадсько-публіцистичних тенденцій у мистецтві. Доба передвижників: І. Крамської, М. Ярошенко та ін. Школа українських мариністів. І. Айвазовський. Вплив імпресіонізму в Україні. М. Башкірцева. Я. Станіславський. Меценати України: Ханенки, Терещенки, Харитоненки. Створення музеїв живопису.

Рекомендована література

Основна:

1. Аксьонова Н. В., Домановський А. М., Чугуй Т. О. Історія української культури: навч.-метод. посіб. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 196 с.
2. Бойко О. Д. Історія України: підруч. 6-е вид., стер. Київ: Академія, 2016. 718 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України : формування модерної української нації ХІ – ХХ ст.: навч. посіб. Київ: Yakaboo Publishng, 2019. 656 с.
4. Історія української культури: курс лекцій / [Анучина Л. В. та ін.; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого]. Харків: ФІНН, 2010. 407 с.
5. Багацький В. В., Кормич Л. І. Історія України: підруч. 3-є вид., доп. і переробл. Київ: Алерта, 2010. 388 с.
6. Історія та культура України: навч.-метод. посіб. (у схемах і таблицях) / [за наук. ред. проф. В. С. Бліхара]. Львів: ПП «Арал», 2018. 480 с.
7. Історія української культури: підруч. / [кол. авт.: В. О. Лозової та ін.; за ред. проф. В. О. Лозового; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»]. Харків: Право, 2013. 367 с.

8. Історія української культури: навч. посіб. / [В. М. Шейко, В. Я. Білоцерківський. 5-е вид., стер.]. Київ: Знання, 2013. 271 с.
9. Комарницький О. Б. Історія України: матеріали для підготовки до тестування: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2007. 456 с.
10. Магочій П-Р. Україна. Історія її земель та народів / [пер. з англ. Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; наук. ред. С. Біленький; ред. Л. Ільченко. 2-е вид., доп.]. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2017. XXII, 812 с.
11. Олійник С. В., Сидорук С. А. Історія України: конспект лекцій для студ. неіст. спец. вищих навч. закл. України. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2011. 172 с.
12. Історія української культури: навч. посіб. / ред. О. Ю. Павлова. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 368 с.

Додаткова:

1. Вирський Д. Початок сучасності: друга хвиля глобалізації, кінець Старого Порядку та Україна (XV – середина XIX ст.). 2-е вид., доп. / [НАН України, Інститут історії України]. Київ: Ін-т історії України, 2022. 217 с.
2. Донік О. Україна у складі двох імперій (остання чверть XVIII – перша половина XIX ст. Київ: Кріон, 2011. 248 с. : іл.
3. Задорожнюк А. Б., Реєнт О. П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. 270 с.
4. Іваненко О. А. Культурно-освітнє життя етнічних меншин Наддніпрянської України: на прикладі Київського навчального округу (друга половина XIX – початок XX ст.) / [відп. ред. С. В. Віднянський; НАН України, Інститут історії України]. Київ: Інститут історії України, 2021. 280 с.
5. Криськов А. А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст.: монографія. Тернопіль: Астон, 2014. 324 с.
6. Реєнт О. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття). У 2-х кн. / [НАН України, Інститут історії України]. Київ: Інститут історії України, 2021. Кн. 2. 818 с.
7. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття) / гол. ред. Р. Стасюк. Київ: Вид-во «Арій», 2016. 320 с.
8. Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільно політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.) / [наук. ред. О. П. Реєнт; Міністерство освіти і науки України; НАН України, Інститут історії України; Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка]. Кам'янець-Подільський: Видавець ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с.
9. Терещенко Ю. Довге XIX століття: спротив асиміляції. Київ: Темпора, 2022. 840 с.

10. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома. 2010. 728 с.
11. Філінюк А. Г., Ігнат'єва Т. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття). Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. держ. ун-т, 2006. 316 с.
12. Філінюк А. Г., Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794–1874 рр.: суспільно-політичний, соціально-становий і демографічний аспекти: сучасний дискурс. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2017. 416 с.

Питання для самопідготовки

1. Проаналізуйте причини скасування кріпацтва в Російській імперії, розкрийте новизну аграрних відносин після проведення земельної реформи.
2. Визначте і систематизуйте особливості проведення ліберальних реформ 1860–1870-х років у різних регіонах України, з'ясуйте, якими національно-політичними та соціально-економічними мотивами вони зумовлені.
3. Охарактеризуйте розвиток промисловості та урбанізації в підросійській Україні в другій половині XIX ст.
4. З'ясуйте тенденції українського національного руху, центри, характер і напрями діяльності «громад» у 1860–1880-х роках. Дайте оцінку програмному аполітизму українофілів на тлі посиленої політизації суспільства.
5. Висвітліть зміст і характер Валуєвського циркуляру та Емського указу, конкретизуйте обставини й мотивацію прийняття цих актів.
6. Порівняйте австрійські та російські ліберальні реформи другої половини XIX ст. З'ясуйте їх подібність і відмінність. Окресліть вади й суперечності, які були властиві російському варіанту ліберальних реформ та австрійській конституційній системі.
7. Визначте ідейні засади, соціальну базу, форми та напрями діяльності москвофілів, народоців і радикалів.
8. Охарактеризуйте процес утворення політичних партій у Східній Галичині, Буковині та підросійській Україні. Визначте їх тип, соціальну базу, ідейно-політичні засади, характер діяльності.

9. Порівняйте ступінь економічного розвитку й життєвий рівень східно- та західноукраїнського населення. Визначте причини еміграції за океан в одному випадку й переселення українського селянства на схід – в іншому.
10. Окресліть стан та основні тенденції українського націотворення, об'єктивні підстави, соціально-економічні та політичні гальма на шляху формування української модерної нації.

Завдання для перевірки знань

1. Поява Емського указу імператора Олександра II пов'язана з:

- А. Активізацією діяльності об'єднань української інтелігенції – громад.
- Б. Участю українців у польському національно-визвольному повстанні.
- В. Викриттям владою учасників Кирило-Мефодіївського братства.
- Г. Виданням українського альманаху «Русалка Дністровая».

2. Емський указ було видано у:

- А. 1863 р.
- Б. 1867 р.
- В. 1876 р.
- Г. 1883 р.

3. А. Мезенський, В. Беретті, Т. де Томон, О. Тон, А. Захаров були:

- А. Письменниками.
- Б. Художниками.
- В. Архітекторами.
- Г. Драматургами.

4. Харківський університет було відкрито у:

- А. 1800 р.
- Б. 1802 р.
- В. 1805 р.
- Г. 1815 р.

5. На початку XIX ст. в системі освіти гімназичний та університетський курси поєднували:

- А. Реальні училища.
- Б. Комерційні училища.
- В. Коледжі.
- Г. Ліцеї.

6. Академічний етап українського національно-культурного відродження припадає на :

- А. Кінець XVIII – 40-ві роки XIX ст.
- Б. 40-80-ті роки XIX ст.
- В. 90-ті роки XIX ст. – 1914 р.
- Г. 1914-1918 рр.

ТЕМА 10

УКРАЇНА В ПЕРІОД ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА НАЦІОНАЛЬНО- ДЕМОКРАТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 рр.

План

1. Україна і Перша світова війна.
2. Утворення та діяльність Української Центральної Ради.
3. Українська держава П. Скоропадського.
4. Директорія УНР. Поразка революції. Уроки та історичне значення боротьби за українську державність у 1917–1921 рр.
5. Культурні процеси в 1914–1921 рр.

Семінарське заняття

Рекомендована література

Питання для самоконтролю

Завдання для перевірки знань

Мета: з'ясувати політичні та економічні умови розвитку українського суспільства в період Першої світової війни; простежити особливості діяльності українських політичних партій і рухів та їх ставлення до війни; розкрити історичні умови утворення та функціонування інститутів влади під час Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.; показати основні напрями зовнішньої та внутрішньої політики національних урядів; розкрити причини та передумови утворення ЗУНР; усвідомити причини поразки та історичні уроки діяльності національно-демократичних сил у революції 1917–1921 рр.

Основні поняття: монополія, концентрація, синдикат, банк, фінансовий капітал, економічна криза, політичні партії, більшовики, меншовики, революція, буржуазія, пролетаріат, дума, хутір, відруб, січковий стрілець, війна, репресії, профспілки, революція, двовладдя, УНР, універсал, окупація, протиріччя, ради, тривладдя, національний конгрес, універсали, секретаріат, більшовики, з'їзд, угода, окупація, переворот, авторитаризм, гетьманат, консерватизм, ЗУНР, директорія, злука, анархія, громадянська війна, «воєнний комунізм».

1. ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА І УКРАЇНА

Перша світова війна 1914–1918 рр. була викликана різким загостренням суперечностей між головними капіталістичними державами. Це була боротьба імперіалістичних країн, що об'єднались у два блоки (Троїстий союз та Антанта) за перерозподіл світу, ринків збуту й джерела сировини. Вона стала для Європи першим жахливим досвідом сучасного ведення воєнних дій.

Геополітичне становище української території з її величезними природними багатствами мало велике значення для вирішення воєнного конфлікту в Східній Європі. Іншим чинником було використання величезних людських ресурсів України з воєнною метою. Не менш важливими були й геополітичні розрахунки. Як писав у 1897 р. німецький публіцист Пауль Рорбах, «хто володіє Києвом, той має ключ від Росії». Маючи на меті загарбати чужі території, Німеччина планувала приєднати українські землі, які входили до складу Росії. Намагаючись ввести в оману український народ, німці заявили про створення «Самостійної України» під їхньою егідою. Насправді, йшлося про створення колонії, звідки Німеччина черпала б сільськогосподарські продукти, сировину, вугілля, руду та інші багатства й збувала товари своєї промисловості, а також про плацдарм для її проникнення на схід, в Азію. Мріяли про загарбання всієї України й перетворення її на складову частину «Великоавстрії» й правлячі кола Австро-Угорської монархії. В цьому відношенні нічим не відрізнялись і наміри царської Росії, яка мала на меті приєднати Галичину, Буковину та Закарпатську Україну, заявивши, що йдеться про приєднання до імперії давніх «руських» земель. Через своє геополітичне положення Україна неминуче ставала ареною інтересів ворогуючих коаліцій, центром протистояння. Лінія фронту час від часу прокочувалася то на захід – по галицьких і буковинських землях, то на схід – територією Волині й Поділля. І щоразу обидві армії залишали по собі руїни, слези й смерть. Ті ж регіони Західної й Наддніпрянської України, які не потрапляли в зону бойових дій воюючих армій, стали їх тилом і несли на собі важкий тягар постачання й розквартирування військ, лікування поранених, розміщення сотень біженців та евакуйованих. А населення зазнавало страшних збитків від руйнувань і спустошень, а також бруталності як російського, так і австрійського командування.

Особливого драматизму додавало те, що, перебуваючи в складі ворогуючих імперій – Російської та Австро-Угорської – мільйони українців були мобілізовані в армії імперій, що воювали між собою: у російській армії налічувалося близько 3,5 млн. українських солдатів, і 250 тис. служили в австрійському війську. Драматизм становища українців під час Першої світової війни зумовлювався й політичним розколом суспільства підавстрійської та підросійської України. Воєнні події мали глибокий вплив на українські політичні партії та суспільно-політичні рухи й водночас дезорієнтували їх відповідно до позицій інших (провідних для обох країн) партійно-політичних таборів щодо їх ставлення до війни.

1 серпня 1914 р. українські партії Західної України створили у Львові на чолі з авторитетним парламентським діячем К. Левицьким Загальну Українську Раду з метою об'єднання українців єдиним представницьким органом. 3 серпня в своєму маніфесті Рада закликала український народ «стати однодушно проти царської імперії». 4 серпня 1914 р. у Львові було створено «Союз визволення України» (СВУ) як безпартійну політичну організацію для пропаганди ідеї самостійності України. Ініціаторами його створення були емігранти-наддніпрянці, зокрема Д. Донцов, Д. Дорошенко та ін. З 5 жовтня у Відні, Союз почав видавати «Вісник Союзу визволення України», у першому номері якого опублікував «Платформу», у якій заявив, що українці «голосно і рішуче підносять свої незаперечні права на національну самостійність». Для досягнення цієї мети СВУ вирішив співпрацювати з Німеччиною та Австрією проти Росії.

Проавстрійські й пронимецькі симпатії СВУ, утім, не знаходили будь-якої підтримки в Наддніпрянській Україні, значна кількість українських політичних партій тут виступила на підтримку у війні російського уряду. Утім, після кровопролитних боїв 9 червня 1915 р. німці знову зайняли Львів, а в липні того ж року уже вся Галичина й значна частина Волині були під контролем німецько-австрійського військ. Відступ російської армії в 1915 р. змінив психологічний клімат. Спровокована воєнною поразкою хвиля антиурядової критики в Росії дала змогу українським лідерам піднести й свій голос. Групи національно свідомої інтелігенції з Києва, Полтави, Харкова, Катеринослава, Одеси й Чернігова в другій половині 1915 р. – на початку 1916 р. надіслали на адресу депутатів Державної Думи та міністерства освіти петиції з вимогою дозволити викладання в народних школах українською мовою, а також меморандум відновити політичні та культурні права українців.

У першій половині 1916 р. становище на фронті знову змінилося на користь російської сторони. Наприкінці травня 1916 р. російські війська під командуванням генерала Брусилова розпочали наступ і захопили Буковину та східну частину Галичини разом з Тернополем і Західну Волинь разом з Луцьком. «Брусиловський прорив» був чи не найудалішою воєнною операцією російської армії за всю війну. Але спроба захопити в ході наступу Львів закінчилася невдачею. Війна затягувалася. Фронти стояли майже без змін, а тим часом економіка, не витримуючи воєнного напруження, зазнавала кризи.

Загалом більш як два роки війни й відвертої антиукраїнської політики уряду спричинили суттєві зміни в українському русі. Напередодні російської революції 1917 р. він уже мав певну політичну програму, політичні та військові структури, набрав досвіду агітації та міг сподіватися на підтримку українського населення.

Унаслідок воєнних дій значно загострилася соціально-економічна ситуація на українських землях. Близько 61% працездатних чоловіків із сільської місцевості були мобілізовані на фронт, через що у 1916 р. посівні площі в Україні зменшилися на 1,9 млн. десятин порівняно з 1913 р. Війна і спричинені нею урядові евакуаційні заходи завдали великих втрат тваринницькій галузі України, особливо Правобережжя.

Суперечливою і проблематичною була ситуація в промисловості. З одного боку, значно розширився державний вплив, а низка підприємств отримали вигідні військові замовлення, що дало їм змогу значно наростити обсяги виробництва продукції. Однак водночас війна призвела до порушення усталених внутрішніх і зовнішніх торгових зв'язків, диспропорцій у товарному обміні, а також між військовим і цивільним виробництвом (останнє забезпечувало повсякденні потреби пересічних людей), хронічних транспортних та фінансових проблем. Унаслідок цього протягом 1914–1916 рр. в Україні закрилося більше 1,4 тис. підприємств. Економіка західноукраїнських земель була підірвана внаслідок фактично безперервного проходження тут лінії фронту. Величезна кількість біженців і вигнанців із прифронтових регіонів, вивезення із Правобережної України хлібних і цукрових запасів та інших продовольчих вантажів посилили і без того значний розлад на залізницях, спричинений відступом російських військ на широкому фронті влітку 1915 р. й евакуацією із прифронтових губерній промислового устаткування, адміністративних установ, навчальних і культурних закладів та ін. Безпе-

рервне посилення транспортної кризи в роки війни стало однією з головних причин загального економічного занепаду.

Особливістю Першої світової війни стало біженство, яке широко охопило українські землі по обидва боки кордону. Евакуаційні заходи були застосовані як австрійською владою в Галичині і Буковині, так і російським імперським урядом у Волинській та Подільській губернії. Австро-угорський уряд організовував спецтабори для українців у Вольфсберзі, Гмюнді та Гредізі (нині всі міста в Австрії). Ними опікувалися відповідні державні інституції, забезпечуючи грошову допомогу, медобслуговування та працевлаштування. Російська влада теж вдалася до примусового виселення українців з окупованих 1915 р. районів Західної України.

Одним із характерних виявів життя воєнного соціуму стала діяльність мережі центральних та місцевих громадських організацій і товариств із надання допомоги військовим, цивільному населенню та біженцям, зокрема: Всеросійський земський союз допомоги хворим і пораненим воїнам та відповідний Всеросійський союз міст, Тетянинський комітет із надання тимчасової допомоги потерпілим від воєнних дій, Романовський комітет та ін. Доброчинність, що набула організованих інституційних форм, виявила тенденцію до становлення основних елементів громадянського суспільства на українських землях у роки війни. Провідною громадською військово-медичною організацією в роки Першої світової війни було Російське товариство Червоного Хреста.

Нагромадження соціальних проблем, погіршення матеріального становища основної маси населення, тривале порушення традиційного укладу життя спричинили наростання антиурядових виступів. Із серпня 1914 до вересня 1915 р. зафіксовано близько 100 страйків, у яких взяли участь 43 тис. робітників України, а з жовтня 1915 до вересня 1916 – 225 страйків, які охопили 210 тис. робітників. Із серпня 1914 до грудня 1916 в Україні відбулося понад 160 селянських виступів.

Невдоволення солдат і всього населення Рос. імперії активізувалося після того, як російське командування не змогло використати Брусиловський прорив 1916 р. для перелому ходу війни. Фактично після цього необхідність і неминучість кардинальних змін суспільного життя усвідомили всі верстви населення. Дедалі більше зростало невдоволення війною, насамперед її неймовірно великими людськими жертвами та безперспективністю. Виявом цих суспільних настроїв стало зре-

чення російським імператором Миколою II 15 березня 1917 від престолу, а вже 17 березня – створення в Києві УЦР, яка фактично взяла на себе функцію місцевого органу влади. Революційні події 1917–1921 рр. стали органічним продовженням тих процесів, які зародилися і з особливою силою виявилися в роки Першої світової війни, а тому фактично становлять з нею одне ціле.

2. УТВОРЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Як зазначалося вище, соціально-економічна та політична криза, зумовлена Першою світовою війною призвела до лютневої революції в Росії і падіння династії Романових. Вся повнота влади в державі перейшла до Тимчасового уряду. У ході революційних подій було ліквідовано місцеві органи царської влади. На території України, за прикладом Петрограду розпочався процес виникнення рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. У Харкові, Києві, Катеринославі, Одесі, Миколаєві ради робітничих депутатів виникли вже 2-6 березня.

На відміну від Росії, в Україні з'явилась ще одна потужна політична сила національного характеру. Для об'єднання дій сил, які брали участь в українському національно-визвольному русі, 4 березня 1917 р. у Києві за ініціативи Товариства українських поступовців була створена Українська Центральна Рада (УЦР). До її складу увійшли представники різних політичних партій, організацій, груп. Головою УЦР 7 березня було обрано М. Грушевського. 9 березня УЦР видала відозву «До українського народу», в якій закликала будувати нове життя в дружній сім'ї вільних народів.

Із розгортанням національно-визвольного руху відбулось відновлення діяльності і створення нових українських політичних партій і організацій. ТУП перейменовано в Союз автономістів-федералістів, пізніше – в Українську партію соціалістів-революціонерів (С. Єфремов, Д. Дорошенко). Виступала за автономію України. УСДРП – українська соціал-демократична робітнича партія підтримала гасло автономії України (В. Винниченко, С. Петлюра, І. Мазепа, Б. Мартос). УПСР – українська партія соціалістів-революціонерів висловився за негайне впровадження в життя широкої автономії.

Невдовзі після повалення царизму в Києві, Полтаві, Одесі, Катеринославі та інших містах і містечках та окремих селах прокотилась хвиля національних віч, сходок, мітингів, маніфестацій, учасники яких, поряд із загальнодемократичними, висували вимоги ліквідації національного гніту, рівноправності націй, вільного розвитку української мови і культури. 19 березня 1917 р. в Києві пройшла стотисячна маніфестація під гаслами «Вільна Україна у вільній Росії!», «Автономію Україні» і т.п.

За таких обставин було вирішено скликати Український національний з'їзд-конгрес, який пройшов у Києві 6–8 квітня 1917 р. В його роботі взяли участь близько тисячі делегатів з усіх регіонів України, а також українських діаспор з Москви та Петрограду. *Рішення конгресу:* 1) прийнято постанову про необхідність домагання національно-територіальної автономії для України і перебудови Російської держави на федеративну демократичну республіку; 2) УЦР визнано як революційний парламент; 3) обрано новий склад УЦР (118 осіб), обрано комітет із 20 осіб для ведення роботи між сесіями УЦР, який згодом отримав назву Мала Рада; 4) головою було затверджено М. Грушевського, а його заступниками – В. Винниченка і С. Єфремова.

Весною 1917 р. набув поширення процес українізації війська. 9 березня відбулось віче українських офіцерів. Ініціатором і натхненником цього став М. Міхновський та самостійники. 16 березня було створено військовий український клуб ім. П. Полуботка (очолив М. Міхновський). Члени клубу агітували українських вояків об'єднуватись під гаслами УЦР. У квітні було створено 1-й український полк ім. Б. Хмельницького. Весною було створено також підрозділи Вільного козацтва (Звенигородщина). Українізація охопила і військові частини фронтової і прифронтової зони. Найбільшим успіхом стала українізація цілого корпусу під керівництвом П. Скоропадського. Українізація війська викликала негативну реакцію Тимчасового уряду, який всіляко прагнув перешкодити цьому процесу. Для вирішення питань, пов'язаних із організацією національної армії було поставлено скликати Всеукраїнський військовий з'їзд, який проходив 5–8 травня 1917 р. у Києві.

Рішення з'їзду. 1) домагатись миру без анексій і контрибуцій; 2) обрано Військовий генеральний комітет на чолі з С. Петлюрою; 3) негайна реорганізація армії за національно-територіальним принципом, організація української армії; 4) з'їзд уповноважив УЦР узгодити з Тимчасовим урядом питання про надання Україні національно-територіальної автономії.

Здійснюючи рішення національного з'їзду-конгресу, I-го українського військового з'їзду, УЦР поставила своїм завданням здобути автономію України. Тому на переговори з Тимчасовим урядом і Петроградською радою робітничих і солдатських депутатів 16 травня 1917 р. до Петрограду відбула делегація на чолі з В. Винниченком. Поїздка успіху не мала, Тимчасовий уряд погоджувався лише на культурно-освітню автономію. Не дочекавшись відповіді уряду, делегація повернулася до Києва.

5 червня 1917 р. розпочав роботу II Всеукраїнський військовий з'їзд. Вітаючи з'їзд від імені УЦР, М. Грушевський заявив, що оскільки Тимчасовий уряд відмовив Україні в автономії, більше ні на кого покладатись, крім на самих себе. З'їзд висловив підтримку таким прагненням УЦР. 10 червня 1917 р. УЦР оголосила свій I Універсал. *Основні положення*: 1) проголошення національно-територіальної автономії в складі Росії; 2) УЦР проголошувалась найвищим державним органом в Україні; 3) проголошено необхідність скликання Українських установчих зборів – законодавчих органів Української держави; 4) заклик до переобрання органів влади, залучення до спільної праці нацменшин, визнавши їх права і вільний розвиток на території України; 5) визнано необхідність розроблення закону про землю, користування якою належало тільки народам України.

I Універсал і проголошення автономії України викликали небачений ентузіазм та піднесення в українському суспільстві. Тимчасовий уряд та більшість російської громадськості зустріли I Універсал УЦР вороже (вони добре розуміли, що за визнанням автономії України може розпочатись ланцюгова реакція, що не входило в їх плани). Ще більше роздратування у них викликало створення 15 червня українського уряду – Генерального Секретаріату в складі 8 секретарств (очолив уряд В. Винниченко).

Для вирішення українського питання до Києва було направлено делегацію Тимчасового уряду у складі О. Керенського, М. Терещенка, І. Церетеллі. 28–30 червня 1917 р. між делегатами і керівництвом відбулись переговори, які завершилися компромісом – проектом постанови Тимчасового уряду «Про національно-політичне становище України» та II Універсалом УЦР. 2 липня текст проекту було схвалено більшістю в Тимчасовому уряді і 3 липня В. Винниченко оголосив II Універсал УЦР.

Основні положення: 1) Тимчасовий уряд визнає Генеральний секретаріат найвищим крайовим органом управління в Україні; 2) склад

Генерального секретаріату затверджується Тимчасовим урядом; 3) УЦР поповнюється нацменшинами; 4) Тимчасовий уряд не відмовляється від українізації військ, але процес має відбуватись під контролем російського командування; 5) УЦР відмовляється від самочинного введення автономії, питання про національно-політичний устрій, земельний устрій мають вирішити Всеросійські Установчі збори.

Проти умов II Універсалу виступили самостійники на чолі з М. Міхновським, які здійснили спробу через збройний виступ полуботківців (4–9 липня 1917 р.) змусити УЦР відмовитись від II Універсалу та проголосити самостійність. УЦР не підтримала виступ і віддала наказ їх роззброїти. До роззброєння було долучено російських юнкерів, школу прапорщиків та полк кірасирів.

Досягши фактичного визнання з боку Тимчасового уряду, УЦР розробила «Статут вищого управління України» (найвищим органом управління в Україні є Генеральний секретаріат, який формується УЦР, відповідає перед нею та затверджується Тимчасовим урядом; до складу Генерального Секретаріату входять 14 генеральних секретарів – внутрішніх, фінансових, військових, харчових, земельних справ, юстиції, освіти, національної торгівлі та промисловості, пошти й телеграфу, праці, доріг, генеральний контролер і генеральний писар).

Тоді ж у найбільших українських містах чорносотенні організації розгорнули наступ проти українства. 26 липня чорносотенцями було обстріляно полк богданівців, який виступав на фронт. Такий перебіг подій в Україні надихнув Тимчасовий уряд до перегляду відносин. Він взяв курс на зведення поступок українству до мінімуму. Тому, коли до Петрограду прибула українська делегація (В. Винниченко, М. Рафес, Х. Барановський) для затвердження «Статуту», вона наштовхнулася на негативну позицію Тимчасового уряду. Українська делегація повернулася до Києва безрезультатно.

Тимчасовий уряд 4 серпня, замість «Статуту» затвердив «Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні».

Основні положення: 1) дії Генерального Секретаріату поширювались лише на п'ять губерній – Київську, Волинську, Подільську, Полтавську та частину Чернігівської (без чотирьох північних повітів); 2) ведення військовими, судовими, продовольчими справами, міжнародними відносинами, засобами транспорту і зв'язку покладалось не на

Генеральний Секретаріат, а на Тимчасовий уряд; 3) кількість членів Генерального Секретаріату скорочується з 14 до 9; Генеральний Секретаріат оголошувався органом Тимчасового уряду та мав призначатись за поданням УЦР. Таким чином, інструкція фактично зводила на нівець інститут національної влади, автономії України.

Документ викликав в УЦР та українському суспільстві велике обурення. Довготривалі дискусії на засіданні УЦР зводились до прийняття чи відкинення інструкції. Прийняття документу означало б крах національним прагненням українства, а відкинення – початок збройного конфлікту з Тимчасовим урядом, до якого УЦР не була готова. За таких умов УЦР 9 серпня прийняла Інструкцію до відома, відзначивши, що вона суперечить угоді від 3 липня 1917 р.

Серйозним випробуванням для УЦР став Корніловський заколот, який розпочався 25 серпня 1917 р. Головнокомандуючий російської армії Л. Корнілов прагнувши «відновити порядок», розгромити революційні сили в Петрограді, великі надії покладав на допомогу військових сил Південно-Західного, Румунського фронтів (генерали А. Денікін, Д. Щербачов). У Києві було створено Комітет охорони революції, який взявся за організацію відсічі заколотникам. Лідери УЦР чудово розуміли, що з перемогою Л. Корнілова будуть втрачені надії на автономію. Активно включились у боротьбу з заколотниками робітники, широкі солдатські маси в Харкові, Катеринославі, Житомирі, Бердичіві. Багатьох генералів, прихильників Л. Корнілова було заарештовано. 30 серпня 1917 р. заколот було придушено.

На початку осені відносини між УЦР і Тимчасовим урядом знову загострилися. Причиною стали: 1) проведення в Києві 8-15 вересня 1917 р. З'їзду народів Росії (з'їзд закликав до федеративної перебудови Росії, засудив державну централізацію, що не входило у плани Тимчасового уряду, а також утворив нову організацію – Раду народів із перебуванням в Києві, під головуванням М. Грушевського); 2) 22 вересня 1917 р. УЦР одностайно ухвалила скликати Установчі збори України на 8 жовтня 1917 р.

Проти УЦР Тимчасовим урядом було порушено слідчу справу. Депутація УЦР виїхала до Петрограда для переговорів. Тим часом для них було приготовлено камери в тюрмі. Українську делегацію від ув'язнення врятувало падіння Тимчасового уряду.

25 жовтня 1917 р. внаслідок збройного повстання більшовикам вдалося повалити Тимчасовий уряд. Після одержання звісток про події в Петрограді ввечері Мала Рада зібралася на закрите засідання разом із представниками інших організацій, щоб утворити надзвичайний орган виконавчої влади, яким став Крайовий комітет з охорони революції в Україні (київські більшовики В. Затонський, І. Крейсберг і Г. П'ятаков через день вийшли зі складу комітету). Він мав розпоряджатися всіма силами революційної демократії, йому підлягали всі органи влади. Комітет був відповідальний перед Українською Центральною Радою. При ньому утворився штаб, який мав подбати про організацію відсічі контрреволюційним силам. Після того як Центральна Рада засудила Жовтневий переворот в Петрограді, Комітет 28 жовтня припинив своє існування.

На цей час у Києві протистояли одна одній три політичних сили: 1) Центральна Рада; 2) більшовики; 3) прибічники поваленого Тимчасового уряду, очолювані штабом Київського військового округу.

28 жовтня мирне протистояння припинилось. Підрозділи КВО заарештували більшовицький ревком. Однак більшовики швидко оговтались і сформували новий ревком, який очолив боротьбу з штабом КВО. Бої тривали до 31 жовтня. У той же час УЦР, яка зайняла нейтральну позицію, підтягувала до столиці вірні війська. На час завершення збройного конфлікту УЦР зайняла найважливіші стратегічні об'єкти Києва. У найближчі дні в більшості місцевостей України найвищою владою в Україні було визнано УЦР. Більшовикам прийшлося готуватись до боротьби з новим противником. За таких умов 7 листопада було оголошено III Універсал УЦР.

Основні положення: 1) проголошення Українську Народну Республіку в складі Російської республіки; 2) до Установчих зборів України влада належить УЦР та Генеральному Секретаріату; 3) УНР поширюється на 9 губерній (Київська, Волинська, Подільська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Херсонська, Таврійська (без Криму), Катеринославська); 4) скасування права власності на землі поміщицькі та інших нетрудових господарств сільськогосподарського призначення, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні; 5) земля визнається власністю всього трудового народу і повинна перейти до нього без викупу; 6) проголошення 8-годинний робочий день; 7) проголошення свободи, слова, другу, віросповідань, страйків, недоторканість особи і помешкання; 8) скасування смертної кари і проголошення амністії по-

літв'язнів; 9) призначення виборів до Всеукраїнських Установчих зборів на 27 грудня 1917 р., а їх скликання – 9 січня 1918 р.; 10) взято зобов'язання подбати про негайний початок мирних переговорів між воюючими країнами.

Усупереч положенням III Універсалу УЦР поступово відмовилась від негайного вирішення аграрного питання (її лідерами було заявлено, що питання про землю буде вирішено Всеукраїнськими Установчими зборами; було оголошено, що землі у землевласників, які мають менше 40 десятин, взагалі забиратись не будуть; заборонялось «свавільне захоплення земель та іншої власності»; не підлягали розподілу землі під виноградники, хміль).

Наприкінці листопада 1917 р. в Україні відбулись вибори до Всеукраїнських Установчих зборів. Депутати обирались на основі загального, рівного і таємного голосування. Українські партії (УПСР, УСДРП) отримали 75% голосів, більшовики здобули лише 10%.

Керівництво більшовицького Раднаркому Росії не могла відмовитись від матеріальних і людських ресурсів України, не могло не надати допомогу українським більшовикам здобути владу, а також, цілком усвідомлювали, що УЦР, яка не визнала більшовицький переворот може стати ще одним вогнищем антибільшовицького опору. Тому, зрозуміло, Раднарком прагнув встановити контроль над Україною. Після невдалої спроби здобути владу наприкінці жовтня 1917 р., більшовики повели агітацію за переобрання Центральної Ради. Саме на це були спрямовані наміри скликати Всеукраїнський з'їзд Рад і розколоти українське суспільство. Більшовикам не вдалося досягти своєї мети на I Всеукраїнському з'їзді Рад у Києві (4–6 грудня 1917 р.). Делегати висловили підтримку УЦР. Спроба мирним шляхом здобути владу провалилась.

У той же час 3–4 грудня 1917 р. УЦР отримала ультиматум Раднаркому Росії. В документі зазначалось, що Раднарком визнає УНР, але більшовицьку, УЦР має визнати радянську владу і саморозпуститись. В ультимативному порядку ставились вимоги: 1) УЦР сприяє більшовикам у боротьбі з контрреволюцією на Дону (надати свою територію для більшовицьких військ); 2) УЦР не пропускає через свою територію ворожі Раднаркому війська з фронту на Дон; 3) УЦР припиняє роззброєння загонів Червоної гвардії. В разі невиконання ультиматуму Раднарком вважатиме УЦР в стані війни.

УЦР відхилила вимоги. Вона вирішила припинити транспортування хліба, металу, продовольчих товарів до Росії та організувати власну грошову систему. 5 грудня 1917 р. Раднарком Росії ухвалив вважати УЦР в стані війни. Для керівництва воєнними діями було створено комісію у складі Леніна, Сталіна, Троцького. Командуючим радянських військ призначив В. Антонова-Овсієнка. 8 грудня радянські війська захопили Харків. Українські більшовики залишивши київський з'їзд переїхали до Харкова, де приєднались до з'їзду рад Донецько-Криворізької республіки і проголосили себе I всеукраїнським з'їздом (були присутні 200 делегатів від 82 рад із 300). 12 грудня 1917 р. з'їзд проголосив утворення радянської УНР. Було створено уряд – Народний Секретаріат.

Розпочалась перша війна УНР з Раднаркомом Росії. Проти УНР було кинуте велике угруповання російських радянських військ (П. Берзін, М. Муравйов, О. Єгоров) під загальним керівництвом В. Антонова-Овсієнка. Сили сторін були нерівними. До того ж багато частин, які заявляли підтримку УЦР, з початком війни перейшли на бік більшовиків чи зайняли нейтралітет. Війська УНР втратили майже все Лівобережжя, противник підходив до Києва. Розуміючи складність ситуації УЦР квапилась укласти союзний договір з центральними державами у Бресті. Для того щоб бути рівноправним учасником мирних переговорів, УНР мала мати статус незалежної держави. 9 січня 1918 р. УЦР IV Універсалом проголосила незалежність України. Однак це був запізнений крок. В умовах втрати контролю над більшістю територій він не мав того значення, як би хотілось. На шляху ворога став студентський курінь – Біл під Крутами (16 січня 1918 р.). Після втрати Києва УЦР розташувалась у Житомирі. Врятувало УНР від розгрому укладення 9 лютого 1918 р. Брестського мирного договору з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією. Відповідно до угоди країни центрального блоку визнали незалежність УНР, яка мала поставити їм значну кількість продуктів (60 млн. пудів хліба, 400 млн. шт. яєць і т.п.). Союзники розуміли, що отримати все це вони зможуть лише після вигнання більшовиків. 18 лютого 400 тисячна німецько-австрійська армія перейшла фронт. На початку березня 1918 р. УЦР повернулася до Києва. Владу УНР було відновлено. Останні заходи УЦР: 1) запровадження нового стилю в літочисленні (заміна юліанського календаря григоріанським); 2) уведення в обіг національної валюти – гривні; 3) затвердження державного герба – тризуба; 4) впровадження закону

про громадянство; 5) скасування приватної власності на землю та прийняття закону про землю, згідно з яким передбачалися соціалізація землі та встановлення максимуму землеволодіння (31 січня 1918 р.).

В той же час на території України було встановлено окупаційний режим. Незабаром між УНР і окупантами відносини загострилися. Розуміючи, що УЦР неспроможна виконати умови Брестського миру, конфліктує з окупантами, окупаційна влада вирішила ліквідувати УЦР, і замінити її владу на іншу. 29 квітня 1918 р. УЦР було розігнано (на останньому засіданні було ухвалено проект Конституції УНР, внесено зміни до земельного закону).

3. УКРАЇНЬСКА ДЕРЖАВА П. СКОРОПАДСЬКОГО

29 квітня 1918 р. в Києві зібрався «Хліборобський конгрес» (Всеукраїнський з'їзд землевласників), який нараховував 6432 представників від 8-ми українських губерній. Він ухвалив: 1) встановити монархічну форму державного правління і проголосити Гетьманат; 2) Гетьманом України обрати П. Скоропадського. В ніч на 30 квітня прибічники гетьманату захопили державні установи. Переворот відбувся при сприянні окупаційної влади. П. Скоропадський підписав «Грамоту до всього українського народу», де повідомлялося про розпуск Центральної Ради і земельних комітетів, проголошувалося право приватної власності. Одночасно вийшли закони «Про тимчасовий державний устрій України». Замість УНР постала Українська Держава. Вся влада зосереджувалася в руках гетьмана.

Ключові аспекти внутрішньої і зовнішньої політики П. Скоропадського:

Політико-адміністративний устрій:

- зміна державного устрою: УНР на молі з колективним органом управління УЦР перетворювалася на Українську державу монархічного типу на чолі з гетьманом;
- структура влади: гетьман – Рада міністрів – губернські й повітові старости – волосні старшини, у великих містах – градоначальники (всі посадові особи призначалися, а не обиралися); формування Ра-

ди міністрів (голови: Г. Василенко – квітень-травень 1918 р.; Ф. Лизогуб – травень – листопад 1918 р., С. Гербель – листопад – грудень 1918 р.).

Економічний розвиток:

- відновлення права приватної власності, в тому числі й на землю;
- повернення націоналізованих підприємств, землі й майна попереднім власникам (у перспективі – обмеження розмірів земельних ділянок 25 гектарами й наділення землею малоземельних хліборобів);
- обмеження свобод для робітників: скасування 8-годинного робочого дня, заборона страйків тощо;
- удосконалення грошової системи (запровадження гривні, відкриття українських банків);
- розвиток зовнішнього ринку за рахунок збуту товарів до Німеччини та Австро-Угорщини.

Національно-культурний розвиток:

- визнання української мови державною;
- українізація освіти: відкрито український університет у Кам'янці-Подільському, засновано українські кафедри в університетах Харкова, Києва, Одеси, відкрито понад 150 українських гімназій та велику мережу шкіл;
- створення Української академії наук на чолі з В. Вернадським (27 листопада 1918 р.);
- заснування національного архіву, державної бібліотеки, українського історичного музею, національної галереї мистецтв, українського театру драми та опери, державної капели та симфонічного оркестру;
- утворення Української автокефальної православної церкви на чолі з митрополитом В. Липківським.

Військова справа:

- початок створення регулярної української армії (організовано кілька дивізій загальною кількістю 65 тис. вояків);
- спроба відновлення українського козацтва.

Зовнішні відносини:

- установлення дипломатичних відносин із 12-ма країнами (пріоритет надавався відносинам із Німеччиною, окупаційна адміністрація якої активно втручалася у внутрішні справи України);

- підписання перемир'я з радянською Росією (**12 червня 1918 р.**);
- дипломатична боротьба за повернення українських територій, які залишилися за межами України;
- грамота П. Скоропадського, яка проголошувала відмову від самостійної Української держави; курс на утворення Всеросійської федерації народів, «кінцевою метою якої буде відновлення Великої Росії» (**14 листопада 1918 р.**).

Причини падіння гетьманату П. Скоропадського:

- Поразка Німеччини в Першій світовій війні, що позбавило гетьманську державу опори та гаранта стабільності.
- Залежність Української держави від австро-німецьких збройних формувань.
- Відсутність дієздатної регулярної української армії.
- Відновлення старих порядків, що призвело до наростання соціальної напруги.
- Вузька соціальна база (буржуазія, поміщики, заможні селяни).
- Виникнення опозиції гетьманській владі (українські соціалістичні партії, українські більшовики, які у червні 1918 р. утворили власну партію – КП(б)У, робітники, середнє та незаможне селянство).
- Спроба знайти опору серед білогвардійців (грамота П. Скоропадського про відмову від української державності та вступ до Всеросійської федерації народів від 14 листопада 1918 р.).

Суперечливий характер внутрішніх перетворень та непослідовність зовнішньої політики гетьмана стали приводом до початку повстання проти режиму. 13 листопада 1918 р. у Києві відбулося засідання УНС, на якому створили тимчасовий, альтернативний уряд – Директорію УНР з метою боротьби з гетьманським режимом. До її складу ввійшли В. Винниченко (голова), С. Петлюра, О. Андрієвський, Ф. Швець. Уже 15 листопада Директорія прибула до Білої Церкви – табору січових стрільців. Директорія й Рада німецьких солдатів підписали угоду, у якій німецькі війська зобов'язалися дотримуватися нейтралітету в боротьбі Директорії проти гетьмана. Повстання швидко поширювалося. На бік Директорії перейшли деякі загони гетьмана, зокрема січові стрільці та Сірожупанна дивізія. У грудні 1918 р. армія контролювала майже всю територію України. 14 грудня П. Скоропадський зрікся влади та виїхав до Німеччини.

4. ПОЛІТИКА ДИРЕКТОРІЇ УНР. ПОРАЗКА РЕВОЛЮЦІЇ. УРОКИ ТА ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ БОРОТЬБИ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВНІСТЬ В 1917–1921 рр.

Політика, яку проводила Українська Держава П. Скоропадського викликала невдоволення не лише у селянства і робітництва, а й у політичних сил, що виступали за відновлення УНР і усунення від влади гетьманського уряду. Опозиційні гетьманату сили в серпні 1918 р. об'єднались навколо Українського Національного Союзу (голова В. Винниченко). Радикально настроєні опозиціонери в листопаді 1918 р. взяли курс на підготовку антигетьманського повстання. Для керівництва повстанням в ніч з 13 на 14 листопада було створено тимчасовий орган – Директорію (В. Винниченко (голова), С. Петлюра, Ф. Швець, А. Макаренко, П. Андрієвський). Спираючись на підтримку УСС Директорія розпочала антигетьманське повстання, яке на 15-16 листопада охопило всю Наддніпрянську Україну. 18 листопада в бою під Мотовилівкою січовики розгромили війська П. Скоропадського і розпочали облогу Києва. Після того, як П. Скоропадський зрікся влади, 14 грудня 1918 р. війська Директорії вступили в столицю.

На відміну від помірковано-консервативного гетьманського режиму, Директорія УНР була радикальним урядом соціалістичного спрямування. Це визначило її внутрішню і зовнішню політику.

Внутрішня політика: 1) прагнення утвердити в Україні національний варіант радянської влади без крайнощів більшовицького максималізму; 2) законодавча влада передавалася Трудовому Конгресу, який населення обирало без участі «поміщиків і капіталістів»; 3) проголошення акту злуки УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р.; обіцянка скасувати закони гетьманщини, відновити 8-годинний робочий день, робітничий контроль.

Аграрна політика Директорії передбачала конфіскацію поміщицьких земель. Землі площею до 15 десятин не конфісковувались. Не підлягали конфіскації землі промислових підприємств, цукрових заводів, а також іноземців. На малоземельному Правобережжі Польща домогалась визнання за поміщиками польського походження статусу іноземних громадян, у зв'язку з чим їхня власність оголошувалась недоторканою. Строки і порядок розподілу землі не визначались. Опублікований 8 січня 1919 р. Земельний закон декларував ліквідацію приватної власності на землю, але не вказував коли селяни зможуть її отримати. Все

це призвело до звинувачень Директорії з боку селян у прокуркульській політиці. Тому й не дивно, що селянство відвернулось від такої влади. Не підтримала Директорію і інтелігенція, оскільки адвокатів, лікарів, професуру, вчителів зарахували до «нетрудових народів» – поміщиків і капіталістів., які не брали участі в обранні Трудового Конгресу. Директорія залишилась без підтримки переважної більшості спеціалістів, промисловців, чиновників держапарату. Відданість інтересам робітничого класу залишилась на папері – розганялись профспілки, придушувались страйки і т.п. Старий держапарат було зруйновано, а обіцяна «трудова влада» не встановлена. Фактична влада на місцях залишилась в отаманів.

Серед членів Директорії не було єдності: В. Винниченко з своїми прихильниками виступав за союз з більшовиками, С. Петлюра – за союз з Антантою. Діяльність Директорії паралізовувалась і особистим суперництвом між В. Винниченком і С. Петлюрою.

Зовнішня політика: Директорія зуміла за короткий час розширити міжнародні зв'язки України. Дипломатичні відносини було встановлено з Угорщиною, Чехословаччиною, Нідерландами, Італією, Ватиканом. Однак їй не вдалося налагодити необхідний рівень зв'язків з тими країнами, від яких у значній мірі залежала доля України, тобто країнами Антанти, Польщею та радянською Росією (Антанта ставку у боротьбі з радянською Росією робила на А. Денікіна, Польща мріяла відновити свою країну в межах Речі Посполитої, а радянська Росія не могла й подумати, що вона буде існувати без українських багатств).

Ситуація ще більше ускладнилась з висадкою на півдні України військ Антанти. Крім того, ворожим до Директорії залишилось ставлення Н. Махна.

Друга війна радянської Росії проти УНР

1. 13 листопада 1918 р. анулювання радянською Росією Берестейського мирного договору; згодом – постанова Раднаркому про невизнання України самостійною державою, початок захоплення українських територій, залишених німцями (3 січня 1919 р. було захоплено Харків, куди переїхав створений більшовиками Тимчасовий робітничо-селянський уряд радянської України).

2. 9 січня 1919 р. – ультиматум Директорії Раднаркому з вимогою припинення воєнних дій та негайного виведення російських військ із

території України. У відповідь було заявлено, що воєнні дії ведуть між собою війська Директорії та українського радянського уряду, а російських, буцімто, там немає.

3. 16 січня 1919 р. – оголошення Директорією війни проти радянської Росії.

4. Протягом січня – лютого 1919 р. – заволодіння радянськими військами Лівобережжям (5 лютого вони увійшли до Києва; Директорія переїхала до Вінниці, її очолив С. Петлюра, який фактично всю владу перебрав на себе).

5. Протягом лютого-квітня 1919 р. – розгром головних військових сил Директорії.

З 1 листопада 1918 по 17 липня 1919 р. на території України розгортались події українсько-польської війни. Наслідком якої стало поглинення території ЗУНР різними країнами: 1) 25 червня 1919 р. – рішення Паризької мирної конференції про надання Польщі права на володіння цими землями на 10 років; 14 березня 1923 р. – рішення Ради Антанти про остаточне включення Східної Галичини до складу Польщі. 2) листопад 1918 р. – окупація румунськими військами; 10 вересня 1919 р. – перехід Північної Буковини до складу Румунії за Сен-Жерменським договором. 3) травень 1919 р. – окупація військами Румунії та Чехословаччини; 10 вересня 1919 р. – включення Закарпаття до складу Чехословаччини на правах автономії за Сен-Жерменським договором.

21-24 квітня 1920 р. – укладення Варшавського договору між представниками УНР та Польщі. Основні положення Варшавського договору: 1) визнання Польщею незалежності УНР на чолі з Директорією; 2) відмова Ю. Пілсудського від ідеї поновлення Речі Посполитої у кордонах 1772 р. Та згода УНР на передачу Польщі західноукраїнських земель; 3) домовленість про спільні воєнні дії проти більшовиків на території України; 4) підпорядкування збройних сил УНР польському командуванню; 5) згода УНР на спільну валюту; 6) зобов'язання українського уряду утримувати польські війська на території України.

З 25 квітня по 12 жовтня 1920 р. територія України була втягнута у військовий конфлікт Польщі та Радянської Росії.

- 6 травня 1920 р. – вступ польської армії та частин УНР до Києва.
- 14-26 травня 1920 р. – початок наступу Червоної армії.
- 12 червня 1920 р. – захоплення Києва більшовицькими військами.

- Липень 1920 р. – відступ польсько-українського війська з території Наддніпрянської України та Білорусії перенесення воєнних дій на територію Польщі та Галичини; створення радянським командуванням на загарбаних територіях радянських органів влади, які втілювали в життя програму більшовиків.
- 12 жовтня 1920 р. – підписання радянсько-польського перемир'я, що означало розрив Польщі з УНР. Українські війська продовжували вести відчайдушну боротьбу з більшовиками самостійно.

В 18 березня 1921 р. у Ризі було укладено мир між Польщею і радянською Росією. До Польщі відійшли західноукраїнські землі. Таким чином боротьба за українську державність, яка постала у ході національно-демократичної революції, завершилась поразкою.

У ході Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. на політичній арені з'явилась нова держава – Україна. Нажаль зберегти виборену державність не вдалось.

Уроки боротьби. Слід забезпечувати єдність усіх національно-патріотичних сил для досягнення спільної мети – незалежності; важливість взаємних поступок, компромісів різних політичних сил; досягнення незалежності неможливе без глибоких соціально-економічних реформ; необхідно враховувати зовнішньополітичну ситуацію, домагатися підтримки незалежності України великими державами світу.

Історичне значення. Було збережено і й поглиблено процес українського державотворення, який бере свій початок ще від часів Київської Русі. Після тривалого історичного періоду русифікації та соціального гноблення вперше у ХХ ст. український народ створив свою незалежну державу і, кілька років підтримуючи її існування, продемонстрував своє прагнення до самостійного розвитку. Національна свідомість, раніше притаманна обмеженій частині інтелігенції, поширилась, хоч і не належному рівні, на всі верстви українського суспільства. Створення та діяльність українських національних урядів привчали мешканців України відчувати себе українцями. Боротьба за українську державу в 1917–1921 рр., попри свою поразку привела до життя УСРР. Без цієї боротьби неминуче виник би інший варіант організації радянської влади в Україні – механічне злиття з радянською Росією. Ця боротьба стала прикладом для наступних поколінь українців. Без героїчних подій 1917–1921 рр. було б неможливим проголошення державної незалежності України в 1991 р.

5. КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В 1914–1921 рр.

Період Першої світової війни не був сприятливим для культури України, проте й тоді вона продовжувала розвиватися. У 1914–1915 рр. на території Наддніпрянської України у школах освіти здобували лише 140 тис. дітей, а у вищих навчальних закладах навчалося 35,2 тис. студентів. На західноукраїнських землях становище було не кращим. Жодного державного навчального закладу, де до 1917 р. навчання велося б українською мовою, в Україні не існувало. Основними науковими центрами були Київ та Харків.

Провідними культурними стилями цього періоду були:

Модернізм – сукупність течій у мистецтві ХХ ст., якій притаманні змішування елементів різних стилів і революційні перетворення засобів виразності.

Футуризм – авангардний напрямок у мистецтві, що заперечував загальноприйняті мовні й мистецькі норми, пропагував крайній індивідуалізм та формалізм.

Символізм – одна зі стильових течій модернізму. Зосереджувалася на художньому вираженні за допомогою символів та ідей, що перебувають за межами чуттєвого сприйняття.

У літературі нарівні з «новою школою» української прози (В. Стефаник, О. Кобилянська), яка дотримувалася у творчості романтизму і неореалізму, з'явилися нові модерністські течії – футуризм та символізм. Прикладом реалістичного підходу до зображення дійсності залишалася творчість В. Винниченка. У цей період продовжували виходити книжки поета-лірика Олександра Олеся (Кандиби). Розвивався український театр (М. Садовський, Лесь Курбас) і кінематограф (Д. Сахненко). У музиці формувався український національний стиль, що поєднував елементи фольклору з найкращими традиціями класики (композитори М. Леонтович, К. Стеценко, Я. Степовий).

У галузі живопису та графіки творили такі майстри, як М. Бойчук, П. Ковтун, О. Мурашко, О. Новаківський, М. Сосенко та І. Труш. В архітектурі поєднувалися мотиви класичного, модерного та інших стилів.

Після Лютневої революції 1917 р. в Україні розпочався новий етап визвольного руху, який проходив за умов розгортання національно-

демократичної революції. Головні напрями діяльності у сфері культури новоутворена Центральна Рада визначила у відозві до українського народу (22 березня 1917 р.) та в резолюції Всеукраїнського національного конгресу (квітень 1917 р.). Першочерговим ставилося завдання відродження української мови, створення національної системи освіти, періодики, видання української художньої та навчальної літератури, розвиток бібліотечної справи, науки, музичного, театрального та образотворчого мистецтва, музейної справи.

Серед усіх цих проблем найважливіше місце належало *відродженню української мови*, запровадженню друку газет і книг рідною мовою. Адже на початку 1917 р. три чверті українців не вміли читати, а решта (переважно заможні верстви населення) навчалися російською, польською та німецькою мовами. Для втілення шкільної реформи гостро бракувало вчителів, а у багатьох населених пунктах їх не було зовсім. Тому для підготовки педагогів у губернських і повітових центрах з весни 1917 р. відкривалися спеціальні курси українознавства. Згодом до цієї справи були залучені українські гімназії, кафедри інститутів і університетів, новостворене Товариство шкільної освіти, Українська педагогічна академія й товариства «Просвіта».

Робота з підготовки педагогічних кадрів дала можливість уже в 1917/1918 навчальному році розпочати українізацію початкових шкіл, створити понад 100 українських гімназій, педагогічні, технічні й медичні училища, агрономічні школи, розширити мережу курсів для ліквідації неписьменності для дорослого населення.

Центральна Рада і Генеральний Секретаріат належну увагу приділили питанню організації вищої школи, здійсненню українізації вищих навчальних закладів. Влітку 1917 р. у Києві було засновано Перший український народний університет у складі історико-філологічного, природознавчо-математичного та юридичного факультетів і підготовчих курсів. Необхідність відкриття такого університету в столиці була зумовлена тим, що в Київському університеті імені Св. Володимира практично не було викладачів, які б вільно володіли українською мовою. Викладання велось переважно російською мовою.

Окрім Першого українського народного університету, подібні навчальні заклади відкрито в Миколаєві, Харкові, Одесі. Були також розроблені проекти і виділені кошти на створення народних університетів в Умані та Кам'янці-Подільському. Паралельно з заснуванням нових

вищих навчальних закладів у діючих педагогічних інститутах створено два самостійні історико-філологічні факультети, також кафедри української мови в Харківському та Одеському університетах, чотири кафедри українознавства (мови, літератури, історії та права) в університеті імені Св. Володимира у Києві. За підтримки Центральної Ради і Генерального Секретаріату було налагоджено випуск нових періодичних видань: педагогічний журнал «Вільна українська школа», дитячий – «Волошка», сатиричні – «Гедзь» і «Будяк», сільськогосподарський – «Українське пасічництво», літературно-науковий, медичний та мистецтвознавчий вісники, газети «Нова Рада», «Наше життя», «Вісті з Української Центральної Рад» тощо. Загальна кількість україномовної періодики помітно збільшилася.

Завдяки Центральній Раді упродовж березня – квітня 1917 р. видавництво «Дитяча хата» розпочало випуск масовим накладом українських книжок для дітей. Товариство шкільної освіти підготувало до друку підручники з граматики, географії, історії, природознавства, а також казки та загадки для дітей дошкільного віку, методичні посібники для вчителів українською мовою. Влітку 1917 р. видавництва і друкарні України «Сіяч», «Шлях», «Слово», «Череповський», «Вернигора» та інші випустили масовими накладами сотні найменувань навчально-методичної, художньої, історичної, технічної літератури рідною мовою.

Поряд із виданням підручників, значна увага приділялася публікації літературних творів українських письменників, зокрема М. Кононенка, О. Олеся, Б. Грінченка, суспільно-політичної та історичної літератури авторства М. Грушевського, М. Драгоманова, С. Єфремова, І. Огієнка, С. Русової, Є. Чикаленка та ін. З налагодженням видавничої справи Генеральний Секретаріат провів роботу щодо розширення мережі бібліотек і читалень. Спеціальною постановою (листопад 1917 р.) створювалася Українська національна бібліотека у Києві, де мала зберігатись не тільки література, а й архівні документи.

Основним науковим центром залишалось Українське наукове товариство. Роки Першої світової війни негативно вплинули на результативність його діяльності. Після революції 1917 р. товариство значно активізувалося, була реорганізована структура, створено нові секції та комісії. У низці міст України засновано відділення і філії.

Центральна Рада належну увагу приділила розвитку *театральної справи*. Ще у квітні 1917 р. вона створила комітет із організації Україн-

ського національного театру в Києві. Був заснований спеціальний друкований орган для акторів – «Театральні вісті». До складу трупі нового театру ввійшли відомі постаті – Лесь Курбас, Микола Садовський і Панас Саксаганський. Відкрився Український національний театр 16 вересня 1917 р. виставою В. Винниченка «Пригвожджені». Згодом створили театральну школу для підготовки акторів, режисерів, спеціалістів з організації театральної справи.

Підвідділи *української пісні та народної музики й музичної освіти* Секретаріату освіти взяли активну участь у створенні Українського національного хору під керівництвом Кирила Стеценка, відкритті курсів із підготовки співаків хору в Києві, школи нотної грамоти, трьох загально-освітніх музичних шкіл та інших музичних закладів у низці міст України.

З метою відродження національного *образотворчого мистецтва* Генеральний Секретаріат заснував Українську академію мистецтв (листопад 1917 р.). Її викладачі також проводили науково-практичну діяльність серед самодіяльних художників та скульпторів, організували читання публічних лекцій, вели спецкурси з історії мистецтва для студентів київських вузів. Наприкінці 1917 р. при академії мистецтв була відкрита Українська національна галерея.

Центральна Рада не залишилася осторонь *пам'яткоохоронної роботи*. У квітні 1917 р. вона створила Центральний комітет із охорони пам'яток старовини й мистецтва на Україні. Він займався питаннями реєстрації пам'яток культури (приватних і суспільних), підготовкою банку даних про пам'ятки (архівні документи, плани, креслення, малюнки, фотографії), здійсненні заходів з їх збереження, вивчення і популяризації серед населення, встановлення контролю за вивезенням історико-культурних цінностей за межі України, розвитком мережі бібліотек, архівів та музеїв.

Отже, у період від березня 1917 р. до квітня 1918 р. Центральна Рада зуміла закласти основи національної школи завдяки розширенню мережі навчальних закладів з українською мовою навчання, налагодила видання україномовної періодики, збільшила випуск книжок, заснувала театри, музеї тощо. Ця робота проводилась за складних політичних і соціально-економічних умов революційного часу.

Продовжилася діяльність щодо наближення культурно-освітньої сфери до потреб українського народу вже за Гетьманату П. Скоропад-

ського (квітень – грудень 1918 р.). Гетьман для уникнення конфліктів з монархістами пішов шляхом відкриття нових українських гімназій (загалом 54-х), не чіпаючи при цьому старі російські школи. В останніх, як обов'язкові предмети, запроваджувалися українська мова, історія, географія України та історія української літератури.

Окрім українізації середньої освіти проводилась аналогічна робота у вищих навчальних закладах. Було реформовано Українську академію мистецтв, засновано Полтавський історико-філологічний факультет. Значних успіхів досягла українська періодика і книгодрукування. Якщо в 1917 р. було видано 747 назв українських книг, то вже у 1918 р. – 1084. З метою реформування вищої школи 17 серпня 1918 р. Павло Скоропадський ухвалив рішення про перетворення Київського народного університету в Київський державний український університет та про заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету, а також Катеринославського університету. Крім того, створювалися Українська військова академія, Всеукраїнська національна бібліотека, Головна книжкова палата, Український державний архів, інститут архітектури, державний народний та драматичний театри, музично-драматичний інститут імені Миколи Лисенка у Києві, консерваторія в Харкові, запроваджувався спеціальний закон про право захисту дисертацій і наукових праць українською мовою.

Ще за часів Центральної Ради постало питання про створення Всеукраїнської академії наук (ВУАН), розпочалася науково-організаційна підготовча робота у цьому напрямі. Завдяки сприянню міністра освіти гетьманського уряду, професора Миколи Василенка, ця робота була успішно завершена 14 листопада 1918 р. Першим президентом ВУАН став відомий вчений Володимир Вернадський, а секретарем – сходознавець Агатангел Кримський. Серед важливих подій духовного життя необхідно виділити проголошення Всеукраїнським церковним собором автономії Української православної церкви від Московського патріархату (липень 1918 р.).

14 грудня 1918 р. влада в Україні перейшла до рук Директорії. Період Директорії УНР ознаменувався прагненнями продовжити справу, розпочату Центральною Радою. Спочатку було відновлено колишні місцеві органи управління народною освітою, скасовані П. Скоропадським. Діяльність понад 47 тис. народних українських шкіл, 1200 початкових шкіл, 474 хлоп'ячих і 362 дівочих гімназій потребувала коштів. Про-

те їхнє існування швидко опинилося під загрозою, оскільки фінансування освіти відбувалося нерегулярним чином.

Скрутні часи пережила ВУАН, оскільки Директорія скасувала законопроект про її створення. Українське наукове товариство намагалося переглянути статут академії наук на свою користь. Декілька місяців жоден зі співробітників академії не отримував платні, вона мало не припинила своєї діяльності. Незважаючи на труднощі Громадянської війни, Директорія зуміла законодавчо затвердити в Українській Народній Республіці (УНР) державний статус української мови, підтвердити статус автокефалії Української православної церкви, офіційно проголосити «Акт злуки УНР і ЗУНР» 22 січня 1919 р.

Цікаво, що в самій Західноукраїнській Народній Республіці (ЗУНР) культурний розвиток мав свої відмінності порівняно з УНР. Галицькі українці доволі швидко реформували освітню сферу, запровадили викладання у школах і вищих навчальних закладах українською мовою, відкрили нові середні навчальні заклади. У театральній сфері також відбулися великі зміни завдяки заснуванню в 1918 р. «Нового Львівського театру», Державного театру ЗУНР у Станіславі та Чернівецького театру.

Здобутки Директорії були перекреслені наступом військових сил більшовиків та білогвардійців у 1919 р. Прихід денікінців, котрі сповідували ідею «єдиної і неділимої» Росії, супроводжувався закриттям, погромами українських організацій, відкритим терором, поверненням до старих дореволюційних порядків, що викликало спротив більшої частини населення. Здобутки українізації системи освіти денікінці фактично звели нанівець. Остаточного удару по намірах Директорії впроваджувати свою політику завдала її поразка від більшовиків, які з кінця 1919 р. постійно посилювали свої позиції в Україні.

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. в Україні якісно нового рівня розвитку набув національний рух, для боротьби з яким царська влада застосувала найрадикальніший метод – поставила поза законом українську мову. Це, у свою чергу, привело до політизації українського руху. Активізувався розвиток освіти і науки, тематика літературних творів та мистецтва набула гострого соціально-політичного забарвлення, посилився вплив європейської культури.

У західноукраїнських землях українці, завдяки праву на вільний розвиток рідної мови, змогли досягнути значно більших успіхів, ніж їхні кровні брати на Сході. Подолавши складне ідеологічне протиборство з

поляками та русофілами, народовці, завдяки наполегливій праці, утвердили право місцевих українців називатися окремим народом, здійснили великий поступ у культурно-освітній сфері. Саме тому Галичина заслужено почала називатися «українським П'ємонт».

Важким випробуванням виявилися події Першої світової війни, під час яких українцям з волі іноземних монархів довелося воювати по різні боки фронту. Але цей несправедливий світовий конфлікт чітко викристалізував бажання передових представників народу боротися за створення незалежної Української держави.

Під час Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр. український національний рух вийшов на якісно новий етап. Історичне значення існування Центральної Ради, Гетьманату Павла Скоропадського, Директорії УНР і ЗУНР полягає у тому, що вони продемонстрували велике значення державотворчих процесів для вільного культурного розвитку українського народу. Незважаючи на те, що в історичному вимірі переміг радянський проект для більшої частини українських земель, він мусив увібрати багато національних рис.

Семінарське заняття № 7

ЗУНР. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 1920–1930-х рр.

План

- 1. Передумови виникнення держави у Західній Україні. Листопадовий зрив 1918 р. Проголошення ЗУНР.*
- 2. Внутрішня і зовнішня політика ЗУНР. Українсько-польська війна 1918–1919 рр.*
- 3. Суспільно-політичне життя в західноукраїнських землях у 20–30-х роках ХХ ст.*
- 4. Особливості соціально-економічного життя в Східній Галичині, Західній Волині, Північній Буковині та Закарпатті.*
- 5. Національно-культурне життя в західноукраїнських землях у 20–30-х рр. ХХ ст.*

Зміст заняття

Передумови проголошення Західноукраїнської Народної Республіки. Листопадовий чин. Українсько-польське протистояння наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. Акт Злуки 22 січня 1919 р. Вовчухівська операція. Лінія Бертелемі. Лінія Боти. «Чортківська офензива».

Причини поділу українських земель між різними державами на початку 20-х рр. та його наслідки для суспільства. Правовий статус західноукраїнських земель. Договори та угоди 1919-1923 рр. і розчленування західноукраїнських земель. Національна політика та міжнаціональні відносини на українських територіях в складі Польщі, Румунії та Чехословаччини. Економічне і соціальне становище населення. Вплив міжнародної ситуації 1920-1930-х рр. на становище західноукраїнських земель.

Рекомендована література

Основна:

1. Аксьонова Н. В., Домановський А. М., Чугуй Т. О. Історія української культури: навч.-метод. посіб. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 196 с.
2. Бойко О. Д. Історія України: підруч. 6-е вид., стер. Київ: Академія, 2016. 718 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XI – XX ст.: навч. посіб. Київ: Yakaboo Publishng, 2019. 656 с.
4. Історія української культури: курс лекцій / [Анучина Л. В. та ін.; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого]. Харків: ФІНН, 2010. 407 с.
5. Багацький В. В., Кормич Л. І. Історія України: підруч. 3-є вид., доп. і переробл. Київ: Алерта, 2010. 388 с.
6. Історія та культура України: навч.-метод. посіб. (у схемах і таблицях) / [за наук. ред. проф. В. С. Бліхара]. Львів: ПП «Арал», 2018. 480 с.
7. Історія української культури: підруч. / [кол. авт.: В. О. Лозовой та ін.; за ред. проф. В. О. Лозового; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»]. Харків: Право, 2013. 367 с.
8. Історія української культури: навч. посіб. / [В. М. Шейко, В. Я. Білоцерківський. 5-е вид., стер.]. Київ: Знання, 2013. 271 с.
9. Комарніцький О. Б. Історія України: матеріали для підготовки до тестування: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2007. 456 с.
10. Магочій П-Р. Україна. Історія її земель та народів / [пер. з англ. Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; наук. ред. С. Біленький; ред. Л. Ільченко. 2-е вид., доп.]. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2017. XXII, 812 с.

11. Олійник С. В., Сидорук С. А. Історія України: конспект лекцій для студ. неіст. спец. вищих навч. закл. України. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2011. 172 с.
12. Історія української культури: навч. посіб. / ред. О. Ю. Павлова. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 368 с.

Додаткова:

1. Вегеш М. М., Віднянський С. В. Августин Волошин. 5-е вид., доопр., змін. / НАН України, Інститут історії України. Ужгород; Київ: РІК-У, Інститут історії України, 2022. 512 с.
2. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Історичні нариси. У 2-х кн. Київ: Кліо, 2015. Кн. 1 / [відп. ред. О. Реєнт]. 800 с.
3. Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. Історичні нариси. У 2-х кн. Київ: Кліо, 2020. Кн. 2 / [уклад. О. Реєнт]. 784 с.
4. Волковинський В. М. Бойові дії на українських землях у роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ: Інститут Історії України, 2004. Вип. IV. С. 52-69.
5. Іваненко О. А. Культурно-освітнє життя етнічних меншин Наддніпрянської України: на прикладі Київського навчального округу (друга половина XIX – початок XX ст.) / [відп. ред. С. В. Віднянський; НАН України, Інститут історії України]. Київ: Ін-т історії України, 2021. 280 с.
6. Реєнт О. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні (кінець XVIII – перші десятиліття XX століття). У 2-х кн. / [НАН України, Інститут історії України]. Київ: Ін-т історії України, 2021. Кн. 2. 818 с.
7. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття) / [гол. ред. Р. Стасюк]. Київ: Вид-во «Арій», 2016. 320 с.
8. Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ: Генеза, 2004. 480 с.
9. Терещенко Ю. Довге XIX століття: спротив асиміляції. Київ: Темпора, 2022. 840 с.
10. Українська революція 1917–1921 рр.: подвиг героїв Крут: матеріали наукових читань / [відп. ред. В. Ф. Верстюк]. Київ: В-во ім. Олени Теліги, 2008. 174 с.
11. Українська революція 1917–1921 рр. на Придніпров'ї: збірник документів і матеріалів / [уклад. Ю. Г. Пахоменков, Н. Л. Юзбашева]. Дніпро: Ліра, 2016. 370 с.

Питання для самопідготовки

1. *Визначте причини і характер Першої світової війни. Як війна вплинула на стан українських земель і розвиток українського суспільства?*
2. *Проаналізуйте ставлення до Першої світової війни різних класів, національних прошарків та політичних організацій українського суспільства.*

3. Охарактеризуйте особливості політичної ситуації в Україні після Лютневої революції.
4. Назвіть головні етапи боротьби за національне самовизначення України після перемоги Лютневої революції 1917 р.
5. Розкрийте основні риси внутрішньої й зовнішньої політики Центральної Ради. Проаналізуйте історичне значення Універсалів Центральної Ради.
6. Визначте особливості Української держави за часів гетьмана П. Скоропадського.
7. Проаналізуйте внутрішню й зовнішню політику Директорії УНР.
8. Охарактеризуйте особливості боротьби за владу в Україні у 1919–1921 рр.
9. Розкрийте причини поразки та історичне значення Української революції.

Завдання для перевірки знань

1. Чи правильне судження? На початку ХХ ст. провідними галузями економіки Галичини...

1) були нафтодобувна і лісопереробна;

2) харчова і нафтопереробна.

А. Обидва варіанти правильні.

Б. Тільки 1 варіант правильний.

В. Тільки 2 варіант правильний.

Г. Обидва варіанти не правильні.

2. У складі якої армії була сформована з українців у роки Першої світової війни Синьожупанна дивізія?

А. Австро-угорської.

Б. Німецької.

В. Російської.

Г. Французької.

3. Згідно з яким Універсалом УЦР поповнювалась представниками національних меншин?

А. I.

Б. II.

В. III.

Г. IV.

4. Яке визначення розкриває зміст поняття «червоний терор»?

А. Політика масових репресій та вбивств, яку проводили більшовики в Україні проти класових ворогів та мирного населення.

Б. Політика Центральної Ради проти тих, хто не визнав її повноваження.

В. Акції повстанських загонів під керівництвом отаманів.

Г. Політика масового знищення всіх прихильників радянської влади, яку проводили більшовицькі сили.

5. У якому місті було проголошено радянську владу в Україні у грудні 1917 р.

А. Київ.   Б. Харків.   В. Катеринослав.   Г. Одеса.

6. Який міжнародний договір вирішував долю Буковини після Першої світової війни?

А. Версальський.   Б. Сен-Жерменський.
В. Тріанонський.   Г. Ризький.

7. Після проголошення якого з Універсалів Української Центральної Ради (УЦР) було створено український уряд – Генеральний секретаріат?

А. Першого.   Б. Другого.
В. Третього.   Г. Четвертого.

8. Чи визначав Брестський мирний договір між УНР і країнами Четвертого союзу кордони України?

А. Так, визначав.   Б. Ні, не визначав.
В. Визначав лише східні.   Г. Визначав лише західні.

9. Який період Української революції і Визвольних змагань (1917–1921 рр.) відзначився найбільшими здобутками у розвитку української культури?

А. Період існування Української Центральної Ради.
Б. Період гетьманства П. Скоропадського.
В. Період Директорії УНР.
Г. Періоди встановлення радянської влади.

10. Що стало приводом до збройного виступу самостійників під час Української революції?

А. Більшовицький перевороту Петрограді.
Б. Оприлюднення II Універсалу УЦР.
В. Небажання українізованих частин російської армії йти на фронт.
Г. Оприлюднення I Універсалу УЦР.

ТЕМА 11

МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

План

1. *Внутрішньо- та зовнішньополітичне становище радянської України на початку 1920-х рр. Політика «воєнного комунізму».*
2. *Запровадження НЕПу та її особливості в Україні. Вхідження України до складу СРСР.*
3. *Радянська «модернізація» України кінця 1920–1930-х рр.*
4. *Культурно-ідеологічні процеси в Україні. Здійснення політики українізації і коренізації та їх суперечливий характер.*

Рекомендована література

Питання для самоконтролю

Завдання для перевірки знань

Мета: з'ясувати передумови, сутність і наслідки впровадження політик «воєнного комунізму» та НЕПу в господарство України; визначити особливості політичної системи УСРР напередодні запровадження нової економічної політики; специфіку політичної діяльності правлячої КП(б)У; умови, характер діяльності, ідеологічну класифікацію політичної опозиції в республіці; показати ідейні витoki політики українізації в УСРР, суспільно-політичні та ідеологічні результати її здійснення; особливості культурного та релігійного життя в Україні в 1920-ті рр.; дослідити сутність періоду реконструкції всіх сфер суспільного життя в УСРР наприкінці 1920-х – 1930-ті рр. Результати політики уніфікації та ідеологізації культурного та всіх сфер суспільного життя.

Основні поняття: воєнний комунізм, політика коренізації народів, сіоністський рух, троцькізм, ірраціональний характер, уніфікація, кооперація, соціалізація економіки, національна меншина, ратифікація, сепаратизм, режим санації, право народів на самовизначення, «форсована індустріалізація», «стаханівський рух», «колективізація», «розкуркулення», «закон про п'ять колосків», «Голодомор», «розстріляне відродження».

1. ВНУТРІШНЬО- ТА ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 1920-х рр. ПОЛІТИКА «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ»

Боротьба за українську державність, проголошену в ході національно-демократичної революції 1917–1920 рр. зазнала поразки. Територія України була розчленована між окремими державами. На більшості українських земель було встановлено радянську владу. Західноукраїнські землі опинились під владою Польщі (другої Речі Посполитої), Румунії та Чехословаччини.

Внутрішнє становище радянської України на початку 20-х рр. було вкрай важке. Війна та іноземна окупація призвели до руйнування промисловості та сільського господарства. Загальна сума збитків, завдана Україні війнами 1917–1920 рр. становила 12 млрд. крб. на 1920 р., з 57 доменних печей працювала одна, виробництво металу складало 5% довоєнного рівня і т.п. Загалом виробництво промислової продукції знизилось до 1/10 довоєнного рівня. Валовий збір хліба в 1920 р. становив майже 38,5% від рівня 1913 р., посівна площа скоротилась на 15%.

У ході військових протистоянь значна частина людей загинула або змушена була емігрувати. Вкрай негативно позначилися соціалістичні реформування економіки. За таких обставин у 1918–1921 рр. більшовики спробували реалізувати програмні положення своєї партійної програми із заміни ринкової економіки комуністичною моделлю. Політика *«воєнного комунізму»* включала в себе проведення повної націоналізації всіх підприємств, мілітаризацію праці, широкий централізм, введення продрозкладки, ліквідацію товарно-грошових відносин, натуралізацію в оплаті праці, зрівняння в розподілі матеріальних благ.

Авантюрний «комуністичний експеримент» більшовики розгорнули в Україні з січня 1919 р., коли було прийнято Декрет «Про порядок націоналізації підприємств». За кілька місяців 1919 р. були одержавлені підприємства цукрової промисловості, усі великі шахти, металургійні та машинобудівні заводи. Керівництво націоналізацією здійснювали Уккранаргосп та його комітети-главки: Укрголовліс, Укрголовцукор, Укрголовспирт.

З 1920 р. більшовики розпочали мілітаризацію української промисловості. З цією метою було створено Українську трудову армію та ор-

ган з управління нею – Українську раду трудової армії, яка діяла на правах обласного філіалу Ради оборони РСФРР. Укррадтруддарм здійснював контроль за заготівлею сировини, продовольства, видобутком палива, постачанням підприємств робочою силою. В ході милітаризації праці було введено загальну трудову повинність чоловічого населення віком від 18 до 45 років (для технічних спеціалістів – до 65 років). Для керівництва державною економікою в УСРР було створено систему виробничих управлінь, главків, центрів (їх налічувалось до 45; вони керували діяльністю 10720 великих, середніх й дрібних підприємств).

На початку 1919 р. низкою декретів та постанов було запроваджено продовольчу розкладку з селянських господарств, за якою селянське господарство мало здати державі 85% свого врожаю. На практиці це перетворилось у звичайну реквізицію. У 1919 р. на українське село було накладено продрозкладку у розмірі 140 млн. пудів. Проведення політики «воєнного комунізму» в українському селі означало ще і колективізацію селянських господарств: поміщицькі господарства перетворювались на радгоспи, артїлі та комуни.

У відповідь на таку політику радянської влади піднялася могутня хвиля селянського повстанського руху: в середині березня 1919 р. підняв повстання отаман Зелений; наймасштабнішим став виступ отамана Григор'єва, який командував Задніпровською дивізією та ін.

В ході реалізації політики «воєнного комунізму» на селі більшовики спробували опертися на частину середняків-незаможників, колишніх бідняків, що були вдячні їм за набуте майно та землю, та бідняків, створивши конкуруючі з сільрадами комітети незаможних селян, які починають діяти в Україні з травня 1920 р. Проте, незважаючи на репресії політика більшовиків на селі провалилася. Цей провал виявився в суспільно-політичній кризі 1921 р. Проведення економічної політики, котра повністю ігнорувала специфіку економічного розвитку українського села, мало для України трагічні наслідки: скорочення посівних площ, руйнацію сільськогосподарського виробництва до якого додалася засуха і неврожай – все це призвело до голоду 1921–1923 рр. Причини голоду в Україні: 1) руйнування сільського господарства в наслідок політики «воєнного комунізму», а також тривалої війни; 2) неврожай, спричинений посухою; 3) незацікавленість селян у результатах своєї праці через систему продрозкладки, скорочення посівних площ.

Попри голод, хліб з України вивозився до РСФРР. Визнання факту голоду в Україні, як надання допомоги голодуючим, прийшло з великим

запізненням. Влада стверджувала, що голод тільки в Поволжі, а в Україні – неврожай. Більше того, з голодуючих районів Поволжя, Казахстану й Уралу в Україну, в т.ч. і південні губернії, йшли ешелони переселенців. Їх кількість у 1921–1922 рр. становила майже 440 тис. осіб. Потерпілі від голоду отримували допомогу від Американської адміністрації допомоги (АРА), Крайового комітету допомоги голодній Україні у Львові, крайових комітетів Відня, Берліна, Праги. Але надіслані вантажі часто до України не доходили. Єдиною силою у радянській державі, яка надавала допомогу голодуючим, була Православна Церква. Взимку 1922–1923 рр. в Україні почалася друга хвиля голоду. Лише після врожаю 1923 р. ситуація почала поліпшуватися.

Складною була й міжнародна ситуація. У 1920–1922 рр. учасником міжнародних відносин стала УСРР. Її діяльність підпорядковувалась центру в Москві. Вихід УСРР на міжнародну арену зумовлювався зовнішньополітичним чинником – необхідністю нейтралізувати діяльність за кордоном місії емігрантського уряду УНР. У цей період УСРР підписала цілу низку міжнародних договорів (із Литвою, Латвією, Естонією, Туреччиною, Польщею, Німеччиною, Австрією). Однак після утворення СРСР (грудень 1922 р.) керівництво зовнішньою політикою перейшло до верховних органів СРСР. На початку 1923 р. було ліквідовано всі дипломатичні й закордонні представництва УСРР.

Таким чином, на 1921 р. більшовицькому керівництву стало зрозумілим, що цілеспрямована «лобова атака на капіталізм» – спроба переведення ринкової економіки до державної організації на комуністичних засадах зазнала краху.

2. ЗАПРОВАДЖЕННЯ НЕПУ ТА ЙОГО ОСОБЛИВОСТІ В УКРАЇНІ. ВХОДЖЕННЯ УКРАЇНИ ДО СРСР

На зламі 1920–1921 рр. радянська система, яка остаточно встановилась на більшості територій колишньої Російської імперії, опинилася в глибокій кризі. Політика воєнного комунізму, спрямована на комунізацію всіх сфер суспільного життя, виявила свою цілковиту нежиттєздатність у внутрішніх і зовнішніх умовах, які впливали на суспільне життя радянських територій колишньої Російської імперії загалом і УСРР (Українська Соціалістична Радянська Республіка, назва України в ра-

дьянський період до 1936 р., з 1937 р. – Українська Радянська Соціалістична Республіка) зокрема.

Найголовнішою й найболючішою проблемою для радянського керівництва взимку – навесні 1921 р. була селянська. Селянство та солдати колишньої імперії, які були мобілізовані із селянського середовища, із самого початку прихильно поставилися до радянської влади у відповідь на наділення їх землею, але політика продрозкладки 1920 р. призвела до масових протестів селян. Селянська проблема на початку 1921 р. загострювалась і через можливість зриву посівної кампанії, оскільки селянство, маючи досвід продрозкладки, могло під впливом агітаційної кампанії ворогів радянської влади не засіяти поля. Наслідки цього могли б спричинити повний крах радянської влади, оскільки ситуація з продовольством у великих містах Росії, і в УСРР зокрема, набула катастрофічного характеру.

Заміну продрозкладки продовольчим податком і зменшення його обсягу було ухвалено в ЦК ВКП(б) ще в січні 1921 р. Однак до X з'їзду ВКП(б) вона доопрацьовувалась в інстанціях, оскільки в самому середовищі керівництва правлячої партії не було одностайності щодо переходу до продовольчого податку й дозволу селянам розпоряджатися надлишками продовольства «для місцевих господарських потреб», як було передбачено в постанові з'їзду, ухваленій 15 березня 1921 р. Зокрема, ЦК КП(б)У поставився до цієї позиції вкрай негативно. Перший секретар ЦК КП(б)У Х. Раковський у 1923 р. навіть змушений був посылитися на погляд В. Леніна, мотивуючи перехід до НЕПу перед своїми однопартійцями вищого ешелону.

Негативне ставлення КП(б)У до НЕПу зумовлювалося надзвичайно складним внутрішнім і міжнародним становищем, у якому опинилась УСРР. Уряд УНР в екзилі здійснював дипломатичну роботу, намагаючись знайти підтримку для селянського повстання в УСРР проти радянської влади, тоді як озброєні формування під керівництвом С. Петлюри та Г. Тютюнника здійснювали рейди в УСРР, щоб збудити селянське повстання.

Усіх противників НЕПу переконали соціальні вибухи в селянському середовищі, потреби радянської влади у великій кількості продовольства на експорт заради активізації зовнішньої політики. Необхідність заміни продрозкладки продподатком стала очевидною після неблагополучного завершення радянсько-польської війни 1920 р. й неможливості

здійснення «світової революції». Очевидним фактом було існування товарно-грошових відносин і товарообміну між селом і містом за умов воєнного комунізму, але радянська влада не мала засобів їх контролю. Тому вона виявила бажання зацікавити селян в активізації господарської діяльності.

Не останню роль у мотивації запровадження НЕПу відіграло те, що за воєнного комунізму фактично здійснювалися товарно-грошові відносини у міновій формі, які суворо переслідувалися. Між селом і містом відбувався товарообмін у вигляді «мішечництва», коли жителі міст вирушали з мішками в села за продовольством. Фактично існували й інші елементи ринкової економіки, які були поза законом, і радянська влада не мала можливості здійснювати контроль та облік за ними, а лише вживала репресивні заходи щодо осіб, які їх реалізували.

Із запровадженням продовольчого податку замість продрозкладки і з дозволом селянам вільно розпоряджатися надлишком продуктів активізувала торгівля, і впродовж перших двох років НЕПу товарно-грошові відносини набули повноцінного характеру. Це створило умови для завершення в лютому 1924 р. грошової реформи, яка здійснювалась етапами впродовж 1922–1924 рр., і, нарешті, завершилася запровадженням радянського рубля як твердої валюти.

Таким чином, головними аспектами НЕПу в Україні були:

1) Неп в сільському господарстві:

- заміна продрозкладки на продподаток. На 1921 р. Раднарком УСРР установив продподаток обсягом 117–126 млн. пудів замість продрозкладки у 160–180 млн. пудів.
- селянин отримав право вільно розпоряджатися надлишками сільськогосподарської продукції, що створювало економічні стимули для розвитку сільського господарства. Відповідно відбулася детінізація економіки, оскільки приватна торгівля та виробництво, які за воєнного комунізму перебували поза законом, стали давати реальні надходження до бюджетів у вигляді податків. Індивідуальна трудова діяльність відбувалась як у формі підприємництва, так і кустарного виробництва, але ключову роль в економічному житті радянської держави мала відігравати кооперація.
- дозвіл на оренду землі та використання вільнонайманої праці. Легалізація індивідуальної трудової діяльності створила умови для зрос-

тання виробництва і, відповідно, дозвіл на використання найманої праці сприяв працевлаштуванню багатомільйонної маси демобілізованих червоноармійців.

2) НЕП в промисловості:

- великі і більшість середніх підприємств залишались у власності держави, а дрібні та частково середні дозволялось брати в оренду та в приватну власність (в оренду приватним особам було передано більше 5 тис. підприємств).
- залучення іноземного капіталу для відродження промисловості й дозвіл на іноземні концесії (65 підприємств було здано іноземцям на правах концесій);
- реорганізація державного апарату управління, замість системи главків утворювались трести, які працювали на господарсько-розрахункових відносинах (замість главків створено 78 трестів, з яких 3 союзних, 21 республіканських, 54 губернських («Донвугілля», «Південь-сталь», «Тютюнтрест», «Маслотрест», «Цукротрест»).

3) НЕП в фінансово-торгівельній сфері:

- відродження фінансово-грошової системи, введення стабільної валюти (введений в грошовий обіг червінець забезпечувався належно золотом і певний час був однією із найміцніших валют світу – поступався лише англійському фунту);
- запровадження замість зрівнялівки відрядної оплати праці;
- розвиток сільської, кредитної, збутової та продовольчої кооперації;
- розширення торгівлі з іншими країнами, але лише на основі держмонополії на неї;
- відновлення приватної торгівлі, ринку цінних паперів, банківської справи та біржі праці (на території України було близько 75 тис. приватних торгових закладів, приватний капітал контролював 75% роздрібного товарообігу).

Загалом, запровадження нової економічної політики стало сигналом можливості повноцінної економічної співпраці з радянськими республіками для іноземних партнерів колишньої Російської імперії. Ті, своєю чергою, намагались освоювати нові ринки збуту своєї продукції, будучи в тому особливо зацікавленими з огляду на повоєнну кризу європейської економіки після Першої світової війни. Торгово-економічні відносини впродовж 1921–1923 рр. з УСРР встановили Литва, Латвія,

Естонія, Польща, Німеччина, Австрія, Чехословаччина, Угорщина та ін. Співпраця відбувалось у формі надання концесій іноземним державам і компаніям, підприємств в оренду іноземцям, залучення іноземних фахівців під час будівництва підприємств і впровадження нової техніки.

Активізувалася й зовнішня торгівля. Колишнім дрібним власникам повертали експропрійовані підприємства, оскільки радянська держава не була готова управляти ними, а крупні підприємства було об'єднано під управлінням державних трестів. Таким чином, радянська влада намагалася завдяки впровадженню елементів ринкової економіки вивести країну з глибокої соціально-економічної та суспільно-політичної кризи, викликані, зокрема, цілковитим відокремленням правлячої партії (що зосередила всі управлінські важелі) від основної маси народу. Водночас партія прагнула забезпечити суспільство від реставрації капіталістичних відносин, не допускаючи відродження крупної приватної власності на засоби виробництва. Ставились також перепони на шляху зростання соціальної ролі в радянському суспільстві приватних виробників продукції та найманих працівників на їхніх підприємствах. Крім того, радянські органи намагались зберігати потужний адміністративний вплив на сферу приватного виробництва. Вагомим засобом протидії реставрації капіталістичних відносин у суспільстві стало надання державних преференцій окремим формам організації виробництва, найбільш прийнятним для соціалістичного характеру економіки, таким як кооперація, та створення умов для адміністративного й суспільного впливу правлячої партії на їх діяльність.

Проте, нова економічна політика в СРСР загалом і в УСРР зокрема була тимчасовим відходом від політики форсованого запровадження комуністичних відносин у суспільстві, до якої виявилась не готовою правляча партія. Тому радянська влада вдалася до корекції свого стратегічного курсу, яка вимагала тривалого часу й глибокого аналізу пореволюційного суспільства, розробки планів побудови комуністичного суспільства й ретельної підготовчої роботи. Саме цей час і мав дати період НЕПу, а водночас пом'якшити невтішні соціально-економічні та суспільно-політичні результати політики воєнного комунізму, відвернути суспільну катастрофу й фактично завершити громадянську війну в колишній Російській імперії. Незважаючи на свій тимчасовий характер і нетривалий період існування, НЕП став вагомою й надзвичайно яскравою сторінкою в історії України радянського періоду, оскільки в цей період було

апробовано нові форми господарювання, які мали великий соціально-економічний ефект і значення. Серед таких форм була кооперація.

Що стосується входження України до складу СРСР, то проголошена в грудні 1917 р. радянська УНР юридично була незалежною, але фактично підпорядковувалась більшовицькому центру. Те саме стосувалось і проголошеної в 1919 р. УСРР. У тому ж році радянське керівництво зробило перші кроки до повного підпорядкування союзних республік. Було започатковано воєнно-політичний союз, у якому союзні республіки практично повністю підпорядковувались більшовицькому центру в Москві. Таке об'єднання виправдовувалось необхідністю «спільної боротьби» із противниками більшовицького режиму. Тому у грудні 1920 р. було укладено угоду між РСФРР і УСРР (підписали В. Ленін та Х. Раковський) про воєнний і господарський союз між двома державами. Згідно договору відбувалось об'єднання семи наркоматів (військових і морських справ, ВРНГ, зовнішньої торгівлі та фінансів, праці, шляхів, пошти і телеграфу). Об'єднані наркомати входили до складу РНК РСФРР і мали в РНК УСРР своїх представників. Ця угода була фактичним узаконенням воєнно-політичного союзу 1919 р.

В березні 1922 р. з ініціативи української сторони було висловлено пропозицію конкретизувати відносини між РСФРР і УСРР та іншими республіками в межах договірної федерації. Було створено комісію для підготовки проекту вдосконалення федеративних відносин на чолі з В. Куйбишевим. Від України комісію представляли Х. Раковський (член комісії) та Г. Петровський (представник УСРР). На той момент існувало три плани об'єднання радянських республік: 1) автономізації – передбачав входження республік у Російську Федерацію на правах автономії (Й. Сталін); 2) конфедерації – утворення союзу суверенних держав, які повністю зберігають незалежність і створюють об'єднані органи для координації дій (Х. Раковський і М. Скрипник); 3) федерації – передбачав входження всіх радянських республік на однакових правах у нове державне об'єднання – СРСР (В. Ленін).

В жовтні 1922 р. Пленум ЦК РКП(б) затвердив план утворення єдиної держави, запропонований В. Леніним. В грудні 1922 р. на всеросійському з'їзді рад було запропоновано назву нової держави – СРСР (Союз Радянських Соціалістичних республік). 30 грудня 1922 р. І з'їзд рад СРСР прийняв Декларацію і договір про утворення СРСР. До складу СРСР увійшли Російська Федерація, Українська СРР, Білоруська

СРР, Закавказька Федерація (республіки Грузія, Вірменія, Азербайджан). В січні 1924 р. 2-й з'їзд рад СРСР затвердив першу конституцію СРСР, а в травні 1925 р. IX всеукраїнський з'їзд рад ухвалив текст конституції УСРР. В ній законодавчо закріплювалось входження УСРР до складу СРСР та утворення Молдавської АСРР у складі УССР.

Конституція СРСР 1924 р. регламентувала повноваження союзних республік. До загальносоюзної компетенції відійшли зовнішня політика і торгівля, армія і флот, транспорт і зв'язок. Республіканський уряд мав право керувати внутрішніми справами, сільським господарством, правосуддям, освітою, охороною здоров'я та соціальним забезпеченням. Фактично федерація була лише формальною, а реальним змістом союзу республік стала автономізація. Формально кожна республіка мала право виходу із СРСР, але механізму такого виходу так і не було розроблено. Тому, не змінюючи своєї зовнішньої форми, «союз республік» фактично перетворився на жорстко централізовану, унітарну державу.

Попри те, що права радянських республік ще більше звузилися, все ж таки визнавалась територіальна цілісність України, її власні, хоч і обмежені у своїх правах, органи управління. Україна стала чітко окресленим національним і територіальним утворенням

3. РАДЯНСЬКА «МОДЕРНІЗАЦІЯ» УКРАЇНИ КІНЦЯ 1920–1930-х рр.

Радянська «модернізація» передбачала швидке зростання промислового виробництва і пов'язане з ним кількісне збільшення робітничого класу, масове створення кадрів спеціалістів народного господарства, поширення загальної письменності населення, прискорений розвиток культури. Все це здійснювалося переважно насильницькими методами і супроводжувалася колосальними соціальними катастрофами.

Наприкінці 1920-х рр. у внутрішній політиці СРСР стався різкий поворот. Правляча верхівка зміцнила свої позиції і вже не потребувала компромісів для збереження свого панування. Розгромивши суперників у боротьбі за владу, Й. Сталін встановив одноосібну диктатуру в партії і державі. В СРСР утвердилася система, яка характеризувалася повним (тотальним) контролем держави і правлячої партії над усіма сферами суспільного життя.

Поворот в економічній політиці проявився насамперед у прискоренні індустріалізації. Це і зумовило різку зміну політичного курсу, яка проявилась у відмові від нової економічної політики і повернення під іншими гаслами до комуністичного штурму 1918–1920 рр. На кінець 1920-х рр. СРСР, включаючи Україну, залишався аграрною, селянською країною. ВКП (б) проголосила курс на індустріалізацію, який передбачав перетворення СРСР з держави, що ввозить машини й устаткування, в державу, що їх виробляє, з аграрної країни в промислову.

Проект великих перетворень, ухвалений ВКП (б) у 1928 р. називався першим п'ятирічним планом (1928/29–1932/33 господарські роки). Його головне завдання полягало в тому, щоб «наздогнати й перегнати капіталістичний світ» в економічному відношенні. Надаючи особливого значення розвитку важкої промисловості, він установлював для країни приголомшливі завдання: середньорічний темп приросту промислової продукції мав становити 20–22%. Інша важлива частина п'ятирічного плану передбачала колективізацію – створення великих колективних господарств на основі 20% селянських дворів, а в Україні – до 30%. Згодом колективізація мала охопити майже всі селянські господарства, відтак ліквідувати приватну власність.

Перешкодою для реалізації індустріалізації була нестача в той час коштів. СРСР міг розраховувати лише на внутрішні джерела фінансування. Найважливішим джерелом нагромаджень були прибутки від державних підприємств. Але їх було недостатньо для виконання всього запланованого. З ліквідацією наприкінці 1920-х рр. приватного сектора економіки припинилось, зрозуміло, поступлення фінансових надходжень від нього. Залишалось селянство, яке поряд з державним сектором мало стати головним джерелом нагромадження коштів, донором великих будов індустріалізації. З села знімався «над податок» за рахунок постійного зростання цін на промислові товари. Ще одним джерелом нагромадження коштів були прямі і непрямі податки. Протягом 1926–1929 рр. в Україні у державний бюджет надійшло понад 279 млн. крб. сільськогосподарського податку. В 1931 р. введений «податок з обороту» (згідно із сьогоденною термінологією, податок на додану вартість (ПДВ)); його нараховували на ціну всіх товарів у роздрібній торгівлі, тобто він вилучався з покупців автоматично. Значну кількість грошей держава забирала у населення через підписку на державні позики, які фактично реалізовувалися примусово.

Крім того, Держава стала на шлях збільшення випуску паперових грошей, які не були забезпечені золотовалютним запасом. За чотири роки – з 1 січня 1929 р. до 1 січня 1933 р. – грошова маса в обігу зросла у чотири рази. Реальна вартість карбованця швидко падала; за першу п'ятирічку вона знизилась більш як на 60%. У 1931 р. взятий курс на значне підвищення цін на всі споживчі товари для населення. За роки першої п'ятирічки державні роздрібні ціни на хліб зросли в 11 разів, на вершкове масло – у 7 разів, на цукор – у 6, на мило – у 5, на сукно – у 13 разів. Держава отримувала великі фінансові надходження від розширення продажу горілки.

У роки першої п'ятирічки СРСР закупляв за кордоном чимало техніки, за яку розраховувався переважно хлібом, лісом, нафтою, хутром, творами мистецтва. Але цих товарів, особливо хліба, не вистачало. У 1930 і 1931 рр. СРСР експортував 10 млн. тон зерна – приблизно 5 млн. тон щорічно. Для порівняння, в 1928 р. він продав за кордон лише 99 тис. тон хліба.

У результаті всіх можливих заходів на початку 1930-х років вдалося нагромадити золотовалютні фінанси, які дали змогу Радянському Союзу в 1931 р. закупити 30% світового експорту машин та обладнання, а в 1932 р. – майже 50%. В країні введений посилений режим економії. В процесі будівництва багатьох об'єктів індустріалізації, насамперед, (Біломорсько-Балтійський канал) широко використовувалася фактично дармова робоча праця мільйонів в'язнів ГУЛАГу (з російської Главное управление лагерей) НКВС СРСР.

Таким чином, для індустріальної країни, розвитку ключових галузей промисловості – насамперед електричної, хімічної, машинобудівної потрібні були великі кошти. Радянське керівництво вело їх пошук всередині країни: стало на шлях запровадження прямих і непрямих податків, використовувало вклади населення в ощадних касах, збільшувало випуск паперових грошей, підвищувало ціни на всі споживчі товари, розширювало продаж горілки, дотримувалось режиму економії тощо.

Відповідно до основних показників п'ятирічного плану було розроблено плани економічного розвитку України. У травні 1929 р. їх затвердив XI Всеукраїнський з'їзд Рад і вони стали державним Законом. Капіталовкладення в економіку України центр визначив у сумі 13 млрд. крб. Це досить багато, якщо врахувати, що в цілому на капітальне будівництво в СРСР планувалося виділити 64 млрд. крб. В 1926/1927 госпо-

дарському році в Україні розпочалося будівництво 374 нових промислових підприємств. У 1926 р. стала до ладу перша черга Штерівської електростанції, розпочалася реконструкція Харківського і Луганського паровозобудівних заводів, дали першу продукцію нові шахти Донбасу. У листопаді 1927 р. в районі Дніпровських порогів біля Запоріжжя була закладена Дніпровська ГЕС, почалося будівництво Харківської, Київської, Криворізької та інших районних, а також великої кількості міських і заводських електростанцій.

Великою проблемою для промислових підприємств був дефіцит кваліфікованих кадрів і промислового обладнання. Існував надлишок некваліфікованої робочої сили, зростали черги безробітних на біржах праці. З метою кращого обліку населення міст, робітничих селищ і новобудов, а також очищення їх від «куркульських» і кримінальних осіб 31 грудня 1932 р. ВУЦВК і РНК УСРР теж схвалили постанову про введення єдиної паспортної системи в УСРР. Згідно з «Положенням про паспорт», обов'язок мати паспорт розповсюджувався на громадян СРСР, які досягли 16 років і постійно проживали у містах і робітничих селищах, що працювали на транспорті, у радгоспах і на новобудовах. Для селян видача паспортів не передбачалась. В Україні паспортна система вводилась спочатку у Харкові, Києві, Одесі.

На кінець першої п'ятирічки радянський карбованець перестав бути конвертованим. Відбувалася безупинна емісія паперових грошей, які не були забезпечені товарами. На карбованці держава вже не могла за кордоном закупляти обладнання, одержувати кредити. Залишалася лише сировина – золото, хліб, ліс, частково льон. Прибутки від зовнішньої торгівлі зменшувалися. Багато іноземних спеціалістів залишили країну. Одні через те, що не отримували належної зарплати, інші – переконалися в авантюризмі сталінської політики. Загалом, результати першої п'ятирічки не виправдали сподівань.

У другій п'ятирічці (1933–1937 рр.) Й. Сталін відмовився від «стрибка» і запропонував середньорічні темпи приросту промислової продукції 13–14%. Особливої уваги надавалось завданням будівництва й освоєння нових підприємств. Значну роль у цьому відіграло соціалістичне змагання за підвищення технічних знань, максимальне використання виробничих потужностей. «Кадри вирішують все!» – під таким гаслом на підприємствах йшло змагання за опанування нової техніки. Для заохочення ентузіазму робітників на роботі партії потрібні були герої трудово-

го фронту. Одним із таких героїв і став шахтар О. Стаханов – вибійник шахти «Центральна-Ірміне» в м. Кадіївці. О. Стаханов, заохочуваний місцевою партійною організацією, провів у своїй шахті експеримент. У ніч на 31 серпня 1935 р. він за зміну (5 год. 45 хв.) пневматичним відбійним молотком вирубав 102 тони вугілля, що в 14,5 рази перевищувало тодішню змінну норму. Секрет успіху полягав у наступному: як правило, шахтар рубав вугілля, а потім кріпив лаву в забої. О. Стаханов зайнявся лише першою операцією, а кріпили лаву його два помічники. Такий метод показав, наскільки продуктивнішим може бути відбійний молоток, якщо використовувати його практично без перерви. «Стаханівський рух» набув поширення в усіх сферах виробництва.

Наприкінці 1930-х рр. модернізація промисловості України стала реальністю. У період другої п'ятирічки в Україні стали до ладу такі гіганти металургії та машинобудування, як «Азовсталь», «Запоріжсталь», Криворізький металургійний, Дніпровський алюмінієвий, Нікопольсько-Південний заводи, Запорізький завод феросплавів, Краматорський машинобудівний завод, Київський завод верстатів-автоматів, Харківський та Одеський верстатобудівні заводи та ін. Було завершено докорінну реконструкцію Луганського паровозобудівного, Горлівського машинобудівного та багатьох інших заводів. У таких галузях промисловості, як енергетична, вугільна, залізородна та хімічна, майже повністю, а в чорній металургії – повністю оновлене обладнання. На кінець другої п'ятирічки нові і реконструйовані підприємства виробляли 87,8% всієї промислової продукції республіки. Згідно промислового перепису після завершення другої п'ятирічки в 1938 р. в Україні діяло 126338 підприємств, на яких працювало 2021 тис. осіб.

Таким чином, у роки перших п'ятирічок важка промисловість в Україні швидко розвивалась. На 1940 р. випуск промислової продукції зріс у 7,3 рази порівняно з показниками 1913 р. Процес модернізації економіки в Україні переважно співпав з загальносоюзними тенденціями, однак і він мав деякі особливості. Вони зумовлювалися наявністю великих природних ресурсів, спеціалізацією промисловості, структурою розміщення продуктивних сил.

4. КУЛЬТУРНО-ІДЕОЛОГІЧНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ. ЗДІЙСНЕННЯ ПОЛІТИКИ УКРАЇНІЗАЦІЇ І КОРЕНІЗАЦІЇ ТА ЇХ СУПЕРЕЧЛИВИЙ ХАРАКТЕР

Перемога у революційному протистоянні дозволила радянській владі перейти до відтворення порушених господарських та громадянських структур, до розбудови культурної сфери. Розв'язання теоретичних і практичних проблем розвитку культури ускладнювалося цілою низкою історичних обставин. На той час набули поширення концепції особливої, відрубної пролетарської культури. Угруповання, що виступали під прапором пролеткульту, відкидали принципи спадкоємності в культурі. Вони вважали, що «культура експлуататорських класів з її цінностями за своєю природою глибоко ворожа робітникам і селянам – переможцям революції». На їх думку, навіть фольклор слід було відкинути як «культуру рабів, невільницьку за своєю сутністю». Хибні теоретичні настанови всеросійського пролеткульту український пролеткульт доповнив концепцією «двох конкуруючих інтелігенцій: петлюрівської і русотяпської», які, мовляв, уособлюють головну небезпеку в культурі. Прикриваючись дзвінкою фразою, пролеткультівці практично усувалися від вирішення назрілих національно-культурних проблем. Але така культурна політика не могла стати домінуючою.

9 березня 1919 р. тимчасовий робітничо-селянський уряд України прийняв постанову «Про обов'язкове студювання у школах місцевої мови, а також історії та географії України», яка не була виконана з огляду на об'єктивні умови. Майже через рік (21 лютого 1920 р.) ВУЦВК ухвалив постанову «Про вживання в усіх установах української мови нарівні з великоруською», яка теж не була реалізована на практиці. Нарешті, в серпні 1921 р. було прийнято декрет РНК УСРР «Про запровадження української мови у школах та радянських установах», що з великими складнощами втілювався у життя.

У жовтні 1922 р. пленум ЦК КП(б)У ухвалив директиву з національного питання, в якій повторювалися постанови конференції РКП(б) 1919 р. щодо української культури і мови. Директива стала проголошенням офіційного курсу на розвиток двомовності в республіці і вільний розвиток української мови і культури, але вільний у розумінні класовому. «Напівукраїнізація», і без того досить куца, нейтралізувалася

негативним ставленням до національної інтелігенції, яка характеризувалася як «українська контрреволюція».

Принципово важливою складовою культурних процесів в Україні у 20–30-х рр. була політика коренізації, спрямована на те, щоб надати народам, об'єднаним у СРСР, певної «культурно-національної автономії» – реальної можливості розвивати свої національні культури і мови. Ці ідеї покладені в основу рішень XII з'їзду РКП(б) (квітень 1923 р.), на якому вже чітко були сформульовані основні положення політики коренізації:

- підготовка, виховання та висування кадрів корінної національності;
- врахування національних чинників при формуванні партійного і державного апарату;
- організація мережі навчальних закладів усіх ступенів, закладів культури, газет і журналів, книговидавничої справи мовами корінних національностей;
- глибоке вивчення національної історії, відродження і розвиток національних традицій і культури.

У практичному здійсненні політики коренізації в Україні виділяються два аспекти: українізація і створення необхідних політичних та економічних умов для розвитку національних меншин. Надрукована в жовтні 1920 р. стаття М. Скрипника «Донбас і Україна» заклала ідеологічні підвалини широкомасштабному здійсненню українізації. Автор доводив, що російський та зросійщений пролетаріат України може побудувати нове життя, лише повернувши в соціальному відношенні на свій бік решту українського народу (передусім, селянство), і зробити це він зможе тільки тоді, як стане на бік селянства у відношенні національному.

Суть політики коренізації полягає в спробі більшовицького керівництва очолити і взяти під контроль процес національного відродження на окраїнах. Цю тезу можна підтвердити висловами осіб, які у вирішенні національного питання займали діаметрально протилежні позиції. Нарком освіти України О. Шумський вважав, що «зростання української культури й української інтелігенції йде швидким темпом, що коли ми не візьмемо в руки цього руху, він може піти мимо нас»; з ним повністю погоджувався Й. Сталін, наголошуючи: «У заявах Шумського... є деякі слушні думки. Справді, широкий рух за українську культуру і українську громадськість почався і росте на Україні. І віддавати цей рух у руки чужих нам елементів не можна ні в якому разі».

Після «взяття у свої руки» національного руху О. Шумський та його прибічники прагнули розвивати і поглиблювати національне відродження, а Сталін, який проголошував, що у перспективі нації зіллються, хотів його вихолостити і згорнути.

Реальними практичними кроками для здійснення політики коренізації (для України – «українізації») стали декрети ВУЦВК від 27 липня та 1 серпня 1923 р., у яких проголошувалася рівність мов і вказувалося на необхідність надання допомоги в процесі розвитку української мови. Згодом була утворена комісія з українізації на чолі з секретарем ЦК КП(б)У В. Затонським, до складу якої увійшли відомі партійні та державні діячі В. Чубар, М. Скрипник, Л. Каганович, О. Шліхтер, М. Попов, О. Шумський та ін. (з усіх членів комісії з українізації уціліли лише Л. Каганович та О. Бойченко, згодом відомий український письменник).

За порівняно короткий час енергійне втілення в життя політики українізації дало значні результати. Так, у середині 20-х рр. питома вага українців у партії виросла до 54,5%, в ЛКСМУ (Ленінська комуністична спілка молоді України) – до 65%. Серед відповідальних працівників окружкомів партії українці становили понад 50%, у складі ЦК КП(б)У – 35%, Політбюро ЦК КП(б)У – 66%. У цей час 78% шкіл і 39% технікумів, 34,1% дитячих будинків були україномовними. У 1927/28 навчальному році українці становили 49,8% усіх студентів республіки. Тираж україномовних газет за 1924–1927 рр. зріс у 5 разів, значно збільшилася кількість і тиражі книжкової продукції українською мовою.

Різномпланова культурно-освітня робота (відкриття українських шкіл, видання українських газет, функціонування українського радіомовлення тощо) проводилася серед компактно проживаючих за межами УРСР груп українців. На квітень 1925 р. за межами республіки проживало 6,5 млн. українців. Найбільші компактні поселення в СРСР розташовувалися на Кубані – майже 2 млн., в Курській губернії – 1,3 млн., Воронезькій – 1 млн., на Далекому Сході, в Туркестані – по 600 тис. осіб.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. політика коренізації, що сприяла зростанню національної самосвідомості, національному відродженню, почала здавати позиції під тиском міцніючої командно-адміністративної системи, за межі якої вона дедалі більше виходила. У цей період українізація стала тим підґрунтям, на якому формувався міф про «націоналізм» та «націонал-ухильництво». У Сталіна була чітка мета: тримати під неослабним контролем розвиток національних процесів,

але досягти її, «оволодіти новим рухом на Україні за українську культуру – писав він у листі до Л. Кагановича ще у квітні 1926 р., – можна, лише борючись з крайнощами... в лавах комуністів... тільки в боротьбі з такими крайнощами можна перетворити зростаючу українську культуру й українську громадськість на культуру і громадськість радянську».

Боротьба з «крайнощами» велася під гаслом боротьби з буржуазним націоналізмом. Характерною особливістю звинувачень у буржуазному націоналізмі у цей час була їхня своєрідна персоніфікація – «хвильовізм», «шумськізм», «волобуєвщина», «скрипниківщина».

Можливо, така диференціація не випадкова, адже кожен з цих «ухилів» уособлював певну групу потенційно опозиційних режиму сил: «хвильовізм» – творчу інтелігенцію, «волобуєвщина» – наукову інтелігенцію, «шумськізм» – працівників державного і партійного апаратів, «скрипниківщина» – стару «ленінську гвардію». «Їхня українізація, – казав один з героїв п'єси М. Куліша «Мина Мазайло» дядько Тарас, – це спосіб виявити всіх нас, українців, а тоді знищити разом, щоб духу не було». На жаль, репресії, що дедалі більше посилювалися, та голод 1932–1933 рр. в Україні робили ці слова печально пророчими.

На початку 30-х років українізацію, влучно названу американським істориком культури М. Семчишиним «українським ренесансом ХХ століття», як і всю політику коренізації, почали поступово згортати. У рішеннях XII з'їзду КП(б)У читаємо: «Перед партією стоїть завдання: добити контрреволюційні націоналістичні елементи, викрити до кінця націоналістичний ухил Скрипника, розгорнути подальше проведення більшовицької українізації і роботу з виховання партійних мас, а також широких мас робітників і колгоспників України у дусі пролетарського інтернаціоналізму». Як видно, зміни, порівняно з початком 20-х рр., відбулися суттєві: *по-перше*, українізація стала підкреслено «більшовицькою», *по-друге*, шляхом «добиття» і «викриття» намагаються втримати її у потрібних режимові рамках, *по-третє*, все чіткіше простежується акцент на пролетарський інтернаціоналізм. Остаточно політика коренізації в Україні була згорнута 1938 р. Саме цим роком датована постанова Раднаркому УРСР про обов'язкове викладання російської мови в усіх неросійських школах, яка сприяла русифікації, і постанова Політбюро ЦК КП(б)У «Про реорганізацію національних районів та сільрад УРСР у звичайні райони та сільради», що зумовила ліквідацію національних адміністративно-територіальних утворень на території республі-

ки. У цьому ж сумнозвісному 1938 р. ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про реорганізацію національних шкіл на Україні», у якій створення навчальних закладів національних меншин кваліфікувалося як «насадження особливих національних шкіл – вогнищ «буржуазно-націоналістичного впливу на дітей».

Тридцять років в культурно-ідеологічному відношенні стали зловісною Голгофою, хресним шляхом, пройденим з вини антинародної, антинаціональної політики радянської держави сталінських часів. Процеси українізації було по-насильницькому припинено, її ініціаторів та ідеологів репресовано, зведено майже під корінь представників свідомої національної інтелігенції незалежно від їх політичної орієнтації, вчинено справжній геноцид щодо українського селянства під час голодомору 1932–33 рр.

Аналізуючи загальну суспільно-культурну ситуацію 30-х рр. в Україні, можна умовно виділити такі етапи її розвитку:

1. **1930-32 рр.** Маховик штучно загостреної «класової боротьби» вже розкручується, але в національно-культурному житті зберігається позитивна інерція 20-х рр. Поки ще триває робота на ниві українізації преси, школи, культурно-пропагандистської діяльності, діловодства. Зберігаються залишки лібералізму в культурній політиці. Все це існує пре важно завдяки принциповій позиції М. Скрипника – теоретика національного питання, відомого державного діяча нової України.

2. **1933-35 рр.** Постанови ЦК ВКП(б) піддають нещадній критиці «помилки КП(б)У в запровадженні колективізації та національному питанні». Для «зміцнення» керівництва в Україну направлені П. Постишев та його помічники. Розпочинається масовий терор і спровокований голодомор. Усунений зі своєї посади М. Скрипник кінчає життя самогубством. З арештом у травні 1933 р. письменника М. Ялового почалися репресії проти діячів культури м. Харкова. Глибоко вражений арештом товариша, зацькований політичними звинуваченнями, застрілився М. Хвильовий. Заарештовані та відправлені у табори О. Вишня, Л. Курбас, якого звинувачують у націоналізмі, виганяють з театру, ув'язнюють, згодом він гине в таборі. Жертвами репресій стали художник М. Бойчук та його послідовники, драматург М. Куліш, письменники-члени Всеукраїнської асоціації пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ), майстерні революційного слова «МАРС, неокласики, футуристи та ін. Відразу після вбивства С. Кірова в грудні 1934 р. заарештовані і роз-

стріляні Г. Косинка, Д. Фальківський та ін. Тільки письменників за цей час репресовано близько 500! Саме про цих людей можна сказати, що вони уособлюють «розстріляне відродження» української культури. Підпали під розгром ВУАН і Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів, ліквідовано значну кількість НДІ, насамперед, гуманітарного профілю, «проріджено» кадри національного учительства й кооперативного руху.

3. **1936–38 рр.** У 1936 р. хвиля репресій спадає, стабілізується економічне становище. Та вже в 1937–38 рр. репресовані майже всі керівні партійні, державні, військові та ін. кадри на всіх рівнях – зокрема ті, руками яких здійснювався терор 1933–35 рр. Новий шквал репресій уносить багатьох ще уцілілих діячів культури. Тільки наприкінці 1938 р. масовий терор припиняється, зусилля концентруються на вирішенні практичних завдань, бо виникли великі складнощі, викликані кадровими спустошеннями і погіршенням міжнародної ситуації.

Загалом, основними напрямки сталінських репресій в Україні були:

- 1) *Боротьба зі «шкідництвом».* В умовах розгортання індустріалізації та колективізації, виявлені недоліки і проблеми радянська влада вирішила списати на дії ворогів радянської влади – «шкідництво». В 1928 р. відбувся показовий процес над старими фахівцями вугільної промисловості («Шахтинська справа»). Тоді ж відбувся сфабрикований процес над «Промпартією»).
- 2) *Репресії під виглядом боротьби з «підпільними націоналістичними організаціями».* В 1930 р. відбувся процес над СБУ. Серед 45 засуджених було 2 академіка та 11 професорів. В 1931 р. процес над неіснуючим Українським національним центром, в 1933 р. – Українською військовою організацією та ін.
- 3) *Репресії проти селянства.* Розкуркулювання, штучний голодомор 1932–1933 рр.
- 4) *Гоніння проти українських письменників, діячів мистецтва.* Репресій зазнали О. Вишня, Л. Курбас, М. Ірчана, М. Зеров, Г. Косинка та ін.
- 5) *Боротьба з «націоналістичними ухилами» у партії.* М. Скрипник після звинувачення в організації «групи націонал-ухильників» в 1933 р. застрілився.

- 6) *Гоніння проти церкви*. Знищення релігійних історичних пам'яток (Михайлівський Золотоверхий собор), репресії серед священників. У 1930 р. було розпущено Українську автокефальну православну церкву.
- 7) *«Велика чистка» партійних кадрів*. Репресовані радянські партійні та державні керівники УРСР Х. Раковський, В. Затонський, Е. Ківрінг та ін. Майже повністю був знищений ЦК КП(б)У, обраний на XIII з'їзді (з 62 членів ЦК було репресовано 55 осіб).
- 8) *Чистка військових кадрів*. Значних репресій зазнав командний склад Київського та Харківського військових округів. Серед репресованих були відомі командири Й. Якір, І. Федько, Є. Ковтюк. Чистка не обминула ні одного із полків, дислокованих в Україні.

Для українського відродження фатальною стала осінь 1937 р., коли протягом п'яти днів (наприкінці жовтня – на початку листопада) в урочищі Сандормох (Карелія) було розстріляно – 1111 в'язнів Соловецького табору. Серед розстріляних – зірки української національної еліти – Л. Курбас, М. Куліш, М. Зеров, В. Підмогильний, М. Вороний, М. Ірчан, В. Поліщук, О. Слісаренко, П. Филипович, Г. Епик, М. Яловий (Юліан Шпол). Ті, хто лишилися живі, були приречені на роздвоєне творче життя, на постійний внутрішній конфлікт, необхідність балансувати між дисидентством і обслуговуванням режиму. Активізація культурного життя в УСРР, стимульована організаціями КП(б)У, комсомолом, профспілками тощо була спрямована на створення соціальних механізмів модерування суспільної позиції трудових мас.

Рекомендована література

Основна:

1. Аксьонова Н. В., Домановський А. М., Чугуй Т. О. Історія української культури: навч.-метод. посіб. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 196 с.
2. Бойко О. Д. Історія України: підруч. 6-е вид., стер. Київ: Академія, 2016. 718 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України : формування модерної української нації XI – XX ст.: навч. посіб. Київ: Yakaboo Publishng, 2019. 656 с.
4. Історія української культури: курс лекцій / [Анучина Л. В. та ін.; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого]. Харків: ФІНН, 2010. 407 с.
5. Багацький В. В., Кормич Л.І. Історія України: підруч. 3-є вид., доп. і переробл. Київ: Алерта, 2010. 388 с.

6. Історія та культура України: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / [за наук. ред. проф. В. С. Бліхара]. Львів: ПП «Арал», 2018. 480 с.
7. Історія української культури : підруч. / [кол. авт. В. О. Лозовой та ін.; за ред. проф. В. О. Лозового; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»]. Харків: Право, 2013. 367 с.
8. Історія української культури: навч. посіб. / [В. М. Шейко, В. Я. Білоцерківський. 5-е вид., стер.]. Київ: Знання, 2013. 271 с.
9. Комарніцький О. Б. Історія України: матеріали для підготовки до тестування: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2007. 456 с.
10. Магочій П-Р. Україна. Історія її земель та народів / [пер. з англ. Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; наук. ред. С. Біленький; ред. Л. Ільченко. 2-е вид., доп.]. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2017. XXII, 812 с.
11. Олійник С. В., Сидорук С. А. Історія України: конспект лекцій для студ. неіст. спец. вищих навч. закл. України. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2011. 172 с.
12. Історія української культури: навч. посіб. / ред. О. Ю. Павлова. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 368 с.

Додаткова:

1. 1933: «І чого ви ще живі?» / [упоряд. Т. Боряк]. Київ: Кліо, 2016. 719 с.
2. Бачинський Д. Українізація 1920-х – початку 30-х років та інтелігенція: навч. посіб. Чернівці: ЧНУ, 2010. 175 с.
3. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. Дрогобич: Коло, 2013. Т. 2. 1066 с.
4. В'ятрович В. Україна. Історія з грифом «Секретно». Харків: КСД, 2015. 512 с.
5. Голець В. Кооперація і НЕП (20-ті роки ХХ ст.). Чернігів: Просвіта, 2006. 243 с.
6. Зайцев О. Український інтегральний націоналізм (1920-ті – 1930-ті роки). Нариси інтелектуальної історії. Київ: Критика, 2013. 465 с.
7. Історія України з найдавніших часів до наших днів. Практикум для студентів неспеціальних факультетів: навч. посіб. / [упор. С. Герегова, М. Гуйванюк, Г. Скорейко]. 4-е вид., доп. Чернівці: ТОВ «Видавництво «Наші книги», 2010. 336 с.
8. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. Львів: Літопис, 2012. 608 с.
9. Конквест Р. Жнива скорботи, Радянська колективізація і Голодомор. Київ: Либідь, 1993. 383 с.
10. Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. Київ: Темпора, 2013. Кн. 1. 504 с.
11. Кульчицький С. Радянська індустріалізація на Донбасі (1926–1938). Київ: Ін-т історії НАНУ, 2015. 120 с.

Питання для самопідготовки

1. Охарактеризуйте передумови, сутність і наслідки НЕПу в Україні.
2. Які зміни відбулись у структурі та методах діяльності правлячої в УСРР партії КП(б)У із запровадженням НЕПу?
3. Охарактеризуйте ідеологічні засади й діяльність опозиційних партій в УСРР у 1920-ті рр.
4. Визначте передумови політики українізації в УСРР та її значення в формуванні передумов ідеологізації суспільного життя та становленні однопартійної системи.
5. Які чинники визначали специфіку міжнаціональних відносин в УСРР у 1920-ті роки?
6. Проаналізуйте передумови та характер протистояння КП(б)У й церкви в Україні в 1920-ті роки.
7. Яку соціальну функцію мав виконувати кооперативний рух в УСРР у 1920-ті рр.?
8. Соціальне значення процесу колективізації в Україні. Його мета й методи.
9. У чому полягала сутність процесу реконструкції культурного та суспільно-політичного життя в УСРР в 1930-ті рр.? Охарактеризуйте його інституційну, правову та соціально-економічну складові.
10. Дайте характеристику становищу українських етнічних територій та їх населення в складі Польщі, Чехословаччини, Румунії згідно з конституціями цих держав.
11. Проаналізуйте соціально-економічну політику країн Центральної Європи, до складу яких входили українські етнічні території в 1920–1930-ті рр.

Завдання для перевірки знань

1. Що з указанного нижче розкриває суть політики колективізації сільського господарства України, здійснюваної в 1930-х рр.?

1. Збереження та державне стимулювання приватного селянського господарства.

2. Масове створення колгоспів шляхом примусового усупільнення землі, реманенту, худоби.

3. Утвердження соціалістичного господарювання й державної власності на засоби виробництва.

А. 1, 2.   Б. 1, 3.   В. 2, 3.   Г. 1, 2, 3.

2. У якій галузі господарства УСРР у 1920-х рр. розпочалася реалізація плану ГОЕЛРО?

А. Енергетичній.   Б. Металургійній.
В. Машинобудівній.   Г. Вуглевидобувній.

3. Які заходи здійснювалися партійно-державним керівництвом УСРР у галузі сільського господарства республіки впродовж 1921–1928 рр.?

1. Зведення всіх податків із селянського двору до єдиного сільгосподатку в грошовій формі.

2. Створення агроміст із розгалуженою переробною інфраструктурою.

3. Розвиток мережі сільськогосподарських кооперативів і споживчих товариств.

4. Упровадження продрозверстки на всю сільськогосподарську продукцію.

5. Звільнення від сплати податків господарств незаможних селян.

6. Створення мережі МТС для технічного обслуговування селянських господарств.

7. Об'єднання всіх господарств незаможних селян у радгоспи.

А. 1, 2, 4.   Б. 1, 3, 5.   В. 3, 5, 6.   Г. 2, 4, 7.

4. Які твердження щодо політики коренізації, здійснюваної в Україні в 1920-х – на початку 1930-х рр., є правильними?

1. На керівних посадах представників інших національностей масово замінювали українцями.

2. Приділяється особлива увага підготовці та висуванню кадрів корінної національності.

3. Створюються окремі адміністративно-територіальні одиниці в місцях компактного проживання неукраїнського населення.

4. Українська мова в республіці проголошується державною, а в системі освіти республіки мови національних меншин замінюються українською.

А. 1, 3.   Б. 1, 4.   В. 2, 3.   Г. 2, 4.

5. Політика коренізації, що здійснювалася в Україні в 1920-х – на початку 1930-х рр., передбачала:

А. Повне витіснення російської мови державною українською мовою з діловодства та засобів масової інформації.

Б. Створення національних адміністративних районів, забезпечення культурних прав національних меншин.

В. Розширення повноважень республіки у сфері зовнішньої політики для здійснення культурної роботи серед українців за кордоном.

Г. Суцільну заміну на керівних посадах партійно-державного апарату представників інших національностей українцями.

6. Курс на індустріалізацію проголошено:

А. 1921 р.   Б. 1925 р.   В. 1928 р.   Г. 1930 р.

7. Темпи зростання обсягів промислового виробництва в СРСР у 1930-х рр. були вищими, ніж в європейських країнах, завдяки:

А. Технічній перебудові.   Б. Технологічній реконструкції.

В. Промисловому перевороту.   Г. Форсованій індустріалізації.

8. Постанову ЦВК і РНК СРСР, що ввійшла в історію як «закон про п'ять колосків», прийнято у:

А. 1928 р.   Б. 1930 р.   В. 1932 р.   Г. 1934 р.

9. У якому уривку з історичного джерела відображено один із заходів, спрямованих на асиміляцію українців у 1920–1930-х рр.?

А. «Міністерство освіти категорично відхилило прохання відкрити школи з викладанням українською мовою, наголосивши, що громадяни зобов'язані давати своїм дітям освіту тільки в ...школах з румунською мовою викладання».

Б. «На Волині та Поліссі осаджено понад 8 тисяч родин військових. Дано їм, за урядовим розпорядженням, землі від 20 до 80 га, деревину на будівництво, грошей чимало».

В. «Країна русинів на південь від Карпат буде мати окремий сойм. Цей сойм буде виконувати владу в усіх мовних, шкільних, релігійних питаннях краю».

Г. «Відновлюються культурні товариства, театральні трупи, студентські гуртки та органи преси. За таких обставин можна було думати про відродження українського життя в обмежених рамках».

10. «Хвильвовізм» – це...

А. Боротьба радянської влади з представниками державного апарату в другій половині 20 – на початку 30-х рр.

Б. Боротьба радянської влади зі «старою ленінською гвардією» в другій половині 20 – на початку 30-х рр.

В. Боротьба радянської влади з представниками наукової інтелігенції в другій половині 20 – на початку 30-х рр.

Г. Боротьба радянської влади з представниками творчої інтелігенції в другій половині 20 – на початку 30-х рр.

ТЕМА 12

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

План

1. Пакт Ріббентропа-Молотова. Включення західноукраїнських земель до складу УРСР.
2. Окупація України військами нацистської Німеччини та її союзників. Радянське та націоналістичне підпілля в Україні.
3. Визволення України від нацистських окупантів.
4. Втрати України в роки війни та внесок її народу в перемогу над гітлерівською Німеччиною

Семінарське заняття

Рекомендована література

Питання для самоконтролю

Завдання для перевірки знань

Мета: з'ясувати наслідки радянсько-німецьких договорів 1939 р. та політики радянізації західноукраїнських земель УРСР, причини поразок Червоної армії у 1941 р., основні результати та наслідки війни для України, внесок українського народу в перемогу над Німеччиною й її союзниками; охарактеризувати суть гітлерівського плану «Ост», нацистський «новий порядок» в Україні, діяльність радянських партизан та українського національного руху Опору; описати мобілізаційні заходи, процес окупації України, перебіг найважливіших військово-політичних подій 1941–1945 рр., процес визволення України.

Основні поняття: «план «Ост», «новий порядок», Голокост, колабораціонізм, рух Опору, депортація, радянізація, війна, гетто, мобілізація, «остарбайтери».

1. ПАКТ РІББЕНТРОПА-МОЛОТОВА. ВКЛЮЧЕННЯ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ДО СКЛАДУ УРСР

З середини 1930-х у світі невпинно зростала загроза світового збройного конфлікту. Безрезультатні переговори між представниками Радянського Союзу, Великої Британії і Франції про створення системи колективної безпеки проти країни-агресора спровокували зовсім неочікуваний результат. 23 серпня 1939 р. було укладено договір про ненапад між Німеччиною та СРСР, підписаний наркомом закордонних справ В. Молотовим і міністром закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропом. Договір означав переорієнтацію у зовнішній політиці СРСР на зближення з Німеччиною. Його підписали після періоду охолодження політичних і економічних відносин між двома країнами, викликаного приходом А. Гітлера до влади, і збройних конфліктів, під час яких СРСР протистояв Німеччині й Італії в Іспанії (громадян. війна в Іспанії), Японії на Далекому Сході (бої біля оз. Хасан і бої на р. Халхін-Гол), і став політичною несподіванкою для керівництва інших держав.

За умовами договору сторони зобов'язувалися не нападати одна на одну та дотримуватися нейтралітету у випадку, якщо одна з них ставала об'єктом воєнних дій третьої сторони. Учасники угоди також відмовлялися від участі в угрупованні держав, «прямо чи опосередковано спрямованого проти іншої сторони». Надалі передбачався взаємний обмін інформацією в питаннях, що зачіпали взаємні інтереси.

До договору додавався таємний додатковий протокол, яким встановлювалося розмежування країн Сх. Європи на сфери німецьких і радянських інтересів на випадок «територіально-політичної перебудови» цих країн. Німеччина визнавала інтереси СРСР у Латвії, Естонії, Сх. Польщі, Фінляндії та Бессарабії. Невдовзі після укладення договору, а саме 1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, 17 вересня 1939 р. на територію Польщі ввійшли радянські війська. Свої дії радянське керівництво виправдовувало необхідністю «надати допомогу українцям перед загрозою, що насунулася». 22 вересня 1939 р. в Бресті (нині місто в Білорусі) відбувся спільний радянсько-німецький військовий парад. Територіальний поділ Польщі між СРСР і Німеччиною був завершений 28 вересня 1939 р. підписанням договору про дружбу і кордони.

Прямим наслідком договору стало включення до складу Радянського Союзу територій Західної України і Західної Білорусі (1939), пізніше – Східної Прибалтики, Бессарабії, Північної Буковини (1940). Наприкінці 1939 р. СРСР здійснив напад на Фінляндію, розв'язавши радянсько-фінську війну 1939–1940 р.

Історичні оцінки договору неоднозначні. Мабуть, жоден з договорів новітньої історії не викликав у ході історичних досліджень такої тривалої й жорсткої дискусії, як німецько-радянський пакт про ненапад. На думку більшості вітчизняних і зарубіжних істориків, пакт з його таємним протоколом став змовою двох диктаторських режимів з метою проведення воєнної агресії проти Польщі, і саме він відкрив шлях нацистській Німеччині до розв'язання Другої світової війни. Частина істориків, переважно радянських і сучасних російських, вважають, що радянський уряд пішов на підписання пакту про ненапад з Німеччиною з метою відтермінування вступу СРСР у світову війну, виграшу часу для підготовки до війни, зміцнення геополітичних позицій і обороноздатності країни, технічної модернізації збройних сил.

Юридичні оцінки договору також суперечливі. Проте, зважаючи на ту обставину, що договір не може розглядатися без його невід'ємної складової – таємного протоколу, фахівці міжнародного права у своїй переважній більшості вважають його юридично неправомірним, оскільки він стосувався інтересів третіх сторін. Крім того, на погляд значної частини юристів і політиків, пакт варто кваліфікувати як злочин проти миру.

Так чи інакше, але даний документ мав доленосне значення для жителів українських земель. У жовтні 1939 р. у Західній Україні провели вибори до Народних зборів, які прийняли Декларацію про проголошення радянської влади з проханням про возз'єднання з УРСР. 1 листопада 1939 р. – Східну Галичину і Західну Волинь включено до складу Радянської України. У червні 1940 р. радянські війська зайняли Бессарабію та Північну Буковину; на території яких утворені Чернівецька та Ізмаїльська області, що увійшла до складу УРСР. Сталінське керівництво вдалося до свавільного перекроювання захоплених територій; 2 серпня 1940 р. створили Молдавську РСР, до якої включені українські етнічні землі Придністров'я. На Волині й Галичині створено ще 6 областей.

У новостворених областях розпочалися заходи з радянської організації краю, під час якої насаджувалися комуністична ідеологія та радянський устрій. Відбувалося формування радянських органів влади, прибуття зі

східних районів керівних кадрів; заборона діяльності усіх українських партій і громадських організацій, у тому числі «Просвіти»; експропріація близько 2 тис. промислових підприємств, ліквідація поміщицького землеволодіння; початок колективізації сільського господарства й індустріалізації; розширення мережі українських шкіл, поліпшення медичного обслуговування; широкомасштабна депортація населення (близько 1,2 млн. осіб); масові арешти, утиски церкви, особливо УГКЦ.

Радянізація західноукраїнських земель, попри доволі суперечливі оцінки, мала позитивні та негативні сторони. До позитивного можна віднести: ліквідація польського державного апарату; конфіскація земель великих землевласників; націоналізація торгівлі і промисловості, які здебільшого перебували в руках поляків і євреїв; українізація і реформування системи освіти, розвиток системи охорони здоров'я тощо. З негативного: насильницька колективізація, тиск на релігію і церкву, розгром політичних партій і громадських об'єднань, масові репресії тощо. Підвести підсумок тих подій можна іронічною фразою «Нас визволили, і нема на те ради» сказану композитором Станіславом Людкевичем для характеристики змін осені 1939 р.

2. ОКУПАЦІЯ УКРАЇНИ ВІЙСЬКАМИ НАЦИСТСЬКОЇ НІМЕЧЧИНИ ТА ЇЇ СОЮЗНИКІВ. РАДЯНСЬКЕ ТА НАЦІОНАЛІСТИЧНЕ ПІДПІЛЛЯ В УКРАЇНІ

22 червня 1941 р. нацистська Німеччина напала на Радянський Союз. За схваленням А. Гітлером у грудні 1940 р. планом «Барбаросса» вермахт мав швидко захопити Україну з метою створити вигідний плацдарм, забезпечити себе ресурсами для дальшого ведення війни. На Україну наступала німецька група армій «Південь», яку очолював Г. Рундштедт. Досить швидко їм вдалося захопити більшу частину УРСР. Тривалий час оборонялися Київ (11 липня – 19 вересня, 72 дні). Одеса (5 серпня – 16 жовтня, 73 дні), Севастополь (30 жовтня 1941 р. – 4 липня 1942 р., 250 днів). Південно-Західний фронт під командуванням Михайла Кирпоноса через помилки Й. Сталіна потрапив в оточення, понад 665 тис. бійців і командирів потрапили в полон, значна частина воїнів на чолі з командувачем фронту загинула. Це була найбіль-

ша поразка Червоної армії у цій війні. Ще двох серйозних невдач радянські війська зазнали в травні 1942 р. під Харковом і на Керченському півострові.

Поразки в Україні різко змінили воєнно-стратегічну ситуацію на фронті. У червні 1942 р. німецькі війська великими танковими з'єднаннями за підтримки авіації почали навальний наступ на воронезькому напрямку. Наслідком цього був прорив фронту вглибину на 200-400 км протяжністю 600-650 км. 22 липня 1942 р. після захоплення міста Свердловська Ворошиловградської (Луганської) області гітлерівці остаточно окупували всю територію Української РСР, яка перебувала в окупації протягом одного року й одного місяця.

Основними причинами тяжких поразок СРСР у 1941 р. були:

- Прорахунки радянського керівництва в оцінці воєнно-політичної ситуації, переоцінка значення німецько-радянських договорів, прорахунки у визначенні дати нападу Німеччини на Радянський Союз.

- Неукомплектованість Червоної армії кваліфікованими командирськими кадрами, кращі з яких стали жертвами сталінських репресій (знищено 20% командного складу); нові командири були слабко підготовлені, некомпетентні: лише 7% командного складу мали вищу освіту.

- Незавершеність заходів щодо зміцнення західних кордонів, немобілізованість частин Червоної армії (Сталін боявся спровокувати напад Німеччини).

- Німеччина, яка завоювала більшу частину Європи, за воєнно-економічним потенціалом значно перевищувала Радянський Союз, на початку війни мала перевагу в живій силі й техніці (армія Німеччини та її союзників, що виступила проти СРСР, налічувала 5,5 млн. солдатів і офіцерів, у той час як радянські війська – 2,9 млн).

Захопивши Україну, окупанти ліквідували її цілісність. 20 серпня 1941 р. вони утворили райхскомісаріат «Україна» на чолі з Е. Кохом з центром у м. Рівне. Галицькі землі під назвою «дистрикт Галичина» віднесли до складу генерал-губернаторства, створеного на території Польщі з центром у Львові. Одещину, частину Вінниччини та Миколаївщини (землі між Південним Бугом і Дністром) об'єднали в губернаторство «Трансністрію» та підпорядкували Румунії (з центром в Одесі). Північні і східні області (Донбас, Чернігівщина, Сумщина, Харківщина) утворили «прифронткову зону».

Установлення «нового порядку» на окупованих територіях передбачалося планом «Ост», розробленим ще в травні 1940 р. Планувалося здійснити таке: знищення місцевого населення для звільнення українських земель та оселення німецьких колоністів; депортація частини населення на роботи в Німеччину (остарбайтери); перетворення України в аграрно-сировинний придаток Німеччини, місцевих жителів – на рабів; інші заходи з пограбування населення та економіки України (зокрема культурних цінностей).

Терор фізичний супроводжувався моральним терором. На магазинах, ресторанах, перукарнях висіли написи: «Тільки для німців», «Українцям вхід заборонено». Мирному населенню міст заборонялося користуватися залізницею, міським транспортом, поштою, телеграфом, аптеками. Були зачинені школи й вищі заклади освіти. Обмежувалися постачання міст продовольством, медичне обслуговування. Українці перетворювалися на людей «третього сорту». Влаштовувалися публічні страти комуністів, комсомольців, представників радянської влади. Наслідком «нового порядку» в Україні стало знищення близько 4 млн. українців, створення системи концтаборів для радянських військовополонених і цивільного населення. Особлива жорстокість була виявлена щодо євреїв, які зазнали голокосту – масового знищення (понад 2 млн. осіб). Нацисти знищили близько 220 тис. циганів. На роботу в Німеччину вивезено майже 2,5 млн. молодих людей.

Така політика нацистів, їхній «новий порядок» викликав рух Опору. В ньому було дві течії, одна боролася за створення незалежної Української держави, друга керувалася радянськими гаслами.

Військова доктрина Радянського Союзу припускала ведення війни малою кров'ю на чужій території. Тому партизанська війна вважалася недоцільною, і в 1930-ті рр. було ліквідовано партизанські бази в прикордонних районах. Ворожі війська дуже швидко просувалися Україною, тому в їхньому тилу залишилися цілі підрозділи радянських військ. Саме ці підрозділи стали базою радянського партизанського руху. Значну роль в організації руху Опору відіграли радянські військово-організаційні центри: Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР) і Український штаб партизанського руху(УШПР), створений у червні 1942 р.

У перший рік війни дії партизан і підпільників, мали неорганізований характер, бракувало підготовлених командних кадрів. У 1941 р. партизани мали на озброєнні тільки гвинтівки, карабіни, револьвери, пляшки

із запалювальною сумішшю. Вибухівки й мін було обмаль. Більшість партизанів захоплювали зброю у ворога. У з'єднанні С. Ковпака трофейна зброя складала 80% усього озброєння. Партизани діяли активно, самовіддано, організовували диверсії, знищували окупантів, вели агітацію серед населення. Однак ефективності їхніх дій заважала позиція Й. Сталіна. Він не довіряв активним діям народних мас. ЦШПР кілька разів реорганізовували, а в січні 1944 р. його ліквідували.

Найбільше піднесення партизанського руху припадає на початок 1944 р. у Вінницькій, Житомирській, Кам'янець-Подільській, Кіровоградській, Тернопільській і Чернівецькій областях. У містах і селах України діяло комуністичне й комсомольське підпілля («Молода гвардія», місто Краснодон; «Партизанська іскра», село Кримки Миколаївської області).

Представники націоналістичного руху у роки війни, намагаючись відновити незалежність України, воювали і проти фашистів, і проти радянських військ. Політичним центром націоналістичного руху була ОУН. Уже 30 червня 1941 р. у Львові було проголошено «Акт відновлення Української держави» та формування національного уряду – Державного правління на чолі з Я. Стецьком. Однак 15 вересня 1941 р. його і керівника ОУН-Б, ініціатора проголошення незалежності С. Бандера ув'язнили в німецькому концтаборі, де провели три роки. Окупанти арештували багатьох інших членів ОУН, а 25 листопада вийшов німецький наказ про страту членів підпілля ОУН.

До початку війни ОУН співпрацювала з німцями. У складі німецької армії утворили Легіон українських націоналістів. Керівництво ОУН розраховувало на сприяння Німеччини у відновленні української державності. Проте спроба проголошення у Львові в червні 1941 р. самостійної української держави Німеччина не підтримала. Проти ОУН розпочалися репресії. У відповідь керівники українських націоналістів почали створювати партизанські загони, які в жовтні 1942 р. об'єдналися під назвою Українська повстанська армія. УПА розраховувала лише на власні сили і підтримку місцевого населення. Мережа оунівського підпілля охопила не тільки західні, а і центральні, східні, південні райони України.

Партизанські дії УПА були спрямовані проти німців та їхніх союзників, польських військових формувань і населення, радянських партизанських загонів, а згодом і підрозділів Червоної армії. Лише у жовтні-листопаді 1943 р. УПА провела 47 боїв проти німців і 54 бої проти радянських партизанів. Кількість членів УПА за різними даними становив

ла від 30 тис. до 100 тис. бійців. Із приходом Червоної армії в Західну Україну радянське командування для боротьби з УПА створило окрему армію НКВС. Боротьба сторін продовжувалася до середини 1950-х рр. і мала надзвичайно жорстокий характер.

Загалом і радянські партизани, і ОУН-УПА намагалися зібрати та сконцентрувати українські сили в боротьбі проти завойовників. Рух Опору став справжнім Другим фронтом німецько-радянської війни.

3. ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД НАЦИСТСЬКИХ ОКУПАНТІВ

Початок визволення території України від німецьких військ та їх союзників розпочинається зі Сталінградською битвою (17 липня 1942 р. – 2 лютого 1943 р.), що стала початком корінного перелому в Другій світовій війні і під час якої Німеччина та її союзники втратили 1,5 млн. осіб, тобто 1/4 усіх діючих на німецько-радянському фронті. Внаслідок розпочатого в ході Сталінградської битви контрнаступу вже 18 грудня 1942 р. визволили перший український населений пункт – с. Півнівку Міловського району Ворошиловградської (Луганської) області.

В результаті успішних дій Червоної армії наступ на широкому фронті продовжувався аж до лютого 1943 р. За цей час визволили значну частину Донбасу і Харківщини. Завдяки операції «Зірка» радянські війська оволоділи Харковом. Проте ворог, концентруючи свої сили на південному заході від Харкова, створив дві ударні групи з семи танкових та моторизованих дивізій («Мертва голова», «Адольф Гітлер», «Рейх» та ін.) і вдарив у фланги й тил радянських військ під командуванням М. Попова. 16 березня Харків знову захопили фашисти.

Влітку 1943 р. Німеччина, здійснивши тотальну мобілізацію, вирішила взяти реванш за Сталінград новим наступом на Курськ. Битва на Курській дузі, що почалася 5 липня 1943 р., тривала майже 2 місяці. У ній брало участь понад 4 млн. солдатів. За час боїв ворог втратив понад півмільйона своїх воїнів, 3 тис. гармат, 1,5 тис. танків. Стратегічну ініціативу остаточно вирвали з рук фашистів.

Розвиваючи успіх, війська Південно-Західного фронту (командувач Р. Малиновський) на початку вересня визволили Донецьк і вийшли до Дніпра в районі Дніпропетровська. Війська Південного фронту (Ф. Толбухін) визволили Маріуполь і підійшли до Мелітополя. Війська Воро-

незького фронту (М. Ватутін) визволили Суми та вийшли до Дніпра в районі Переяслава-Хмельницького.

Визволити столицю України Сталін вимагав до річниці Жовтневої революції. Щоб полегшити форсування Дніпра, передбачалося викинути на правий берег сильний повітряний десант – дві бригади. Наступ розпочали і на світанку 6 листопада Київ визволили, але ціною величезних втрат. Помилки командування, нестача техніки та боєприпасів часто зумовлювали невинуваті людські жертви. Лише в районі Букрина загинуло 40 тис. бійців. За подвиги, здійснені в ході битви за Дніпро, 2438 воїнам надано звання Героя Радянського Союзу (понад 20% від усіх, хто одержав це звання за період війни). Форсування Дніпра і взяття Києва зірвало план Гітлера зі стабілізації лінії фронту; йому не вдалося створити неприступний «Східний вал» і перейти до затяжної позиційної війни з метою вимотування сил Червоної армії. Саме тому перемога в битві за Дніпро і стала остаточним завершенням перелому в Другій світовій війні.

У січні 1944 р. Червона армія чисельністю майже 2,3 млн. воїнів розпочала визволення Правобережної України та Криму. Успішне досягнення цієї мети значною мірою було забезпечене перемогою в січнілютому під Корсунем-Шевченківським (німці втратили 55 тис. солдатів). 25 березня 1944 року на 1009-й день війни війська 2-го Українського фронту вийшли на державний кордон з Румунією.

В результаті низки вдалих військових наступальних операцій (Прокурівсько-Чернівецької, Умансько-Батошанської, Березнегувато-Снігурівської, Одеської та Кримської) радянські війська звільнили правобережні та південні українські землі. Визволення України від німецьких окупантів завершилося в ході проведення Карпатсько-Ужгородської та Ясько-Кишинівської операцій. 28 жовтня 1944 р. війська 4-го Українського фронту вибили ворога з Закарпаття повністю звільнивши територію України від окупантів. 29 червня 1945 р. між СРСР і Чехословаччиною підписано угоду про возз'єднання Закарпаття з УРСР. 8 травня 1945 р. капітулювала Німеччина, а 2 вересня – Японія. Це означало, що Друга світова війна фактично закінчилася.

На завершальній стадії війни була похована ще одна утопічна надія частини національно-патріотичних сил на те, що створені в складі вермахту українські збройні формування надалі зможуть трансформуватися в повноцінну українську армію. Йдеться про розгром у липні 1944 року

дивізії СС «Галичина» під Бродами. Історія її створення та діяльності тривалий час була «білою плямою» української історії. Характерно, що неоднозначні оцінки дивізії СС «Галичина» мали місце ще до її утворення. Зазнавши поразки під Сталінградом, керівництво Третього рейху розробило проект створення українського збройного формування, яке складалось би з населення Галичини. Цей проект піддавався жорсткій критиці ОУН Бандери. Бандерівці вважали створення СС «Галичина» недоцільним і шкідливим, оскільки, по-перше, воно мало на меті, на їхню думку, відвернення активної української молоді від участі в русі Опору, фактично перетворювало її на гарматне м'ясо; по-друге, як зазначалось у бандерівських «Бюлетнях», «твориться не українська національна, а німецька колоніальна частина» (командування дивізії та мова спілкування мали бути німецькими); по-третє, проектом передбачалося вербування в дивізію лише галицьких добровольців, що вело до певного протиставлення «галичан» і «українців» та до створення регіонального, а не загальнонаціонального збройного підрозділу; по-четверте, формування дивізії давало підставу радянській пропаганді говорити не лише про співпрацю українського національного руху з німцями, а й про пряму організацію цього руху Третім рейхом. Однак ці аргументи не переконали лідера Українського Центрального Комітету В. Кубійовича, до якого німецьке командування звернулося з пропозицією про створення української дивізії. Формування дивізії розпочалося у квітні 1943 р. У своїх лавах вона налічувала 16–18 тис. осіб. Емблемою дивізії став галицький лев. У жовтні 1943 р. її реорганізували та перейменували на 14 Галицьку добровольчу дивізію СС, а невдовзі відправили на фронт. У липні 1944 р. під Бродами дивізію оточили радянські війська і, знищивши 7 тис. вояків, розгромили.

Отже, визволення України було важливою частиною процесу розгрому фашистських загарбників. Перемога стала можливою завдяки значному напруженню сил народу, мужності та відданості борців з окупантами, плідній співпраці фронту і тилу. Війна зумовила кардинальні зрушення в суспільному житті УРСР. З одного боку – це невігойні рани та гігантські збитки, пов'язані з численними людськими жертвами, грабіжництвом окупантів, руйнаціями. З іншого – з війною пов'язані завоювання Україною авторитету на міжнародній арені, зростання свідомості та віри у свої сили народу, концентрація в межах однієї держави основної частини українських етнічних земель.

4. ВТРАТИ УКРАЇНИ В РОКИ ВІЙНИ ТА ВНЕСОК ЇЇ НАРОДУ В ПЕРЕМОГУ НАД ГІТЛЕРІВСЬКОЮ НІМЕЧЧИНОЮ

25 травня 1945 р. Й. Сталін на офіційному прийомі в Кремлі підняв тост за здоров'я російського народу, «найвидатнішу націю» і «керівну силу Радянського Союзу». Комуністичний диктатор назвав його вирішальною потугою, що «забезпечила історичну перемогу над ворогом». Жоден інший народ СРСР не удостоївся від вождя теплого слова за понесені ним жертви. Тост Сталіна відкрив усі шлюзи для створення російськоцентричної моделі історії Другої світової війни.

Лише на початку XXI ст. в процесі підготовки всеукраїнської «Книги пам'яті» та подальших наукових дослідженнях, внаслідок копіткої праці вітчизняних істориків в архівах встановлено, що безповоротні людські втрати України становили понад 10 млн. осіб. З них:

- втрати мобілізованих та військовослужбовців – 4,1 млн. осіб;
- на території України, окупованій гітлерівцями, загинуло понад 5,7 млн. (4,148 млн. цивільних людей – разом із Закарпатською областю та Кримом, і 1,571 млн. військовополонених). Серед загиблих було також 1,5 млн. євреїв.
- 2,4 млн. українців вивезли з України (якщо рахувати включно із Закарпаттям і Кримом), 400-450 тис. з них загинули.

У це число не ввійшли військовослужбовці з України, які загинули від 1 вересня 1939-го до 22 червня 1941 р. на радянсько-польському і радянсько-фінському фронтах, загиблі вояки УПА, а також радянські партизани. Це при тому, що чисельність населення України у її сучасних межах станом на 1 січня 1941 року становила 42,9 млн. осіб (з урахуванням Криму, та частин західних областей, що були тоді у складі інших держав). Відновити цю чисельність Україні вдалося лише у 1960-му році. Це один з найстрашніших наслідків війни.

680 днів тривали наступальні операції на території України. У них загинуло та поранено щонайменше 3,5 млн. воїнів Радянської армії. 40% від матеріальних втрат СРСР у Другій Світовій війні становили збитки України, це, приблизно, 285 млрд. карбованців, що тоді було еквівалентно 100 млрд. доларів. 700 міст та 28 тис. сіл зруйновано в Україні; 45,1% житлового фонду знищено або виведено з ладу; 1,8 млн. житлових будинків у селах зруйновано; 10 млн. осіб залишилися без даху над головою після закінчення війни. Також знищено: 5,6 тис. мостів, 1 916 залізничних

станцій, 33 тис. навчальних закладів, 16 тис. підприємств, 18 тис. медзакладів, 19,2 тис. бібліотек. 550 найкращих підприємств евакуйовано з України до Росії, які після війни так і не повернулися.

Найбільше населених пунктів знищено там, де діяли партизанські загони. Також багато сіл нацисти зруйнували під час відступу у 1943–1944 роках. Знищення українських сіл та їхніх мешканців було частиною плану «Ост»: стратегії винищення і поневолення слов'янських народів, яку провадив Третій рейх. Слов'яни, що проживали у країнах Східної Європи та європейської частини СРСР, почасти підлягали онімеченню, почасти – депортації за Урал, у Сибір та Центральну Азію (60–70 млн.) або знищенню (20–40 млн.). На включених до складу Великонімеччини територіях мало залишитися 20-30 млн. осіб як рабів арійської раси. Найвідомішою історією, що демонструвала реалізацію цього плану, стала Корюківська трагедія – не про село, а про містечко, у якому 1-2 березня 1943 року окупанти розстріляли 6,7 тис. місцевих мешканців та спалили 1290 будинків. Це було найбільше поселення в Європі, повністю знищене нацистами в рамках каральної операції під час Другої світової війни, хоча в радянські часи цей факт замовчувався – до 2000-х років там не було навіть пам'ятника. Однією з причин замовчання стало те, що приводом для каральної акції став напад на німецький гарнізон Корюківки радянських партизанів.

Україна стала епіцентром європейського театру воєнних дій. Тут зосереджувалося від 57,1 до 76,6% гітлерівських дивізій, з яких на території України було розгромлено 60,6%. Саме завдяки відчайдушному опору радянських військ та населення на українських теренах у 1941 р. відбувся фактичний зриву планів «блискавичної війни» гітлерівської Німеччини проти СРСР. Хоча територія України і була повністю окупована ворогом, українці продовжували битися в лавах Червоної армії, руху Опору, працювали на воєнному виробництві в тилу. Український народ дав Збройним Силам СРСР понад 300 полководців і воєначальників. Серед командуючими фронтами, маршалами та генералами були А. Єрьоменко, Ф. Костенко, М. Кирпонос, С. Тимошенко, І. Черняхівський, Я. Черевиченко. Р. Малиновський, М. Ватутін. У танкових військах серед командуючих арміями широко відомими були Д. Лелюшенко, П. Рибалка, в авіації – В. Судець, С. Руденко, С. Рибальченко, серед радянських флотоводців – Г. Левченко, С. Горшков. Подвиг багатьох українців відзначений найвищими нагородами: 2072 удостоєні

звання Героя Радянського Союзу, зі 115 двічі Героїв СРСР – 32 українці. Тричі Героєм став льотчик І. Кожедуб. Із 7 млн. орденів і медалей, вручених солдатам і офіцерам Червоної армії, 2,5 млн. отримали жителі України. У діючій армії працювало 16 тис лікарів. Серед 800 тис. жінок, що служили в Червоній армії під час Другої світової війни, нараховувалось 127 тис представниць України. 120 тис. українців брали участь у війні в складі військ США, Канади, Франції, польських і чехословацьких формувань.

Партизани і підпільники за часи окупації знищили десятки тисяч гітлерівців, пустили під укіс 4959 ешелонів з технікою і військами. 57,5 тис. партизан і підпільників були нагороджені орденами і медалями. 95 осіб удостоєні звання Героя Радянського Союзу, а С. Ковпак і О. Федоров стали двічі Героями. Українці брали активну участь у русі Опору народів Європи (французькому, бельгійському та італійському). Під їх керівництвом діяло 36 партизанських загонів. Героями партизанської боротьби народів Європи стали В. Порик, В. Колесник, І. Пилипенко, М. Семиряжко та ін.

Важливий внесок у розгром ворога зробили українські науковці. Так, ефективні методи лікування інфекційних, травматичних та інших захворювань розробив колектив Інституту клінічної фізіології АН УРСР під керівництвом О. Богомольця, розвитку авіації сприяли винаходи академіка О. Лаврентієва, нові методи виплавки броньованої сталі розробила група учених під керівництвом М. Доброхотова. Сотням тисяч воїнів врятували життя колективи лікарів на чолі із М. Стражеску, В. Філатовим, Р. Кавецьким.

Важливий внесок у перемогу зробили літератори і митці (М. Бажан, П. Тичина, О. Довженко, О. Шовкуненко, В. Касіян, П. Вірський та ін.). У гітлерівському тилу боролися з ворогом П. Вороний, Ю. Збанацький, О. Теліга та ін.

Самовіддано працювали робітники тилу, які втілювали у життя гасло «Все для фронту! Все для перемоги!». Ціною надзвичайних зусиль (працюючи по 12-14 годин без вихідних і відпусток) вони відновили діяльність евакуйованих народногосподарських об'єктів, значно збільшили випуск військової продукції. Звичним явищем було перевиконання норм виробітку (О. Семиволос, І. Завертайло та ін.). У надзвичайному напруженні працювало сільське населення, переважно жінки і діти. За роки війни від українських колгоспів і радгоспів держава отримала

16,5 млн. т. зерна, 400 тис т. м'яса, майже 250 тис т. молока. Більшість евакуйованих підприємств почали давати продукцію вже навесні 1942 р. Одними із перших запрацювали перебазовані з Дніпропетровська, Запоріжжя, Києва, Харкова підприємства авіаційної промисловості. Лише ХТЗ за роки війни дав фронту 35 тис бойових машин. На відзнаку мужності і героїзму українського народу, який захищав свою землю від поневолювачів, почесне звання «Місто-герой» присвоїли Києву, Одесі, Керчі і Севастополю.

Внесок етнічних українців у перемогу над нацистською Німеччиною та її союзниками має враховувати десятки тисяч військових, що не визнавалися колишньою радянською владою та воювали за межами українських територій на різних фронтах:

– понад 100 тис. – в Українській повстанській армії.

– до 120 тис. – у Війську Польському. 8 тис. з них загинули протягом першого місяця війни – у вересні 1939 р., коли Німеччина та Радянський Союз напали на Польщу, у складі якої перебували тоді західноукраїнські землі.

– 80 тис. – у збройних силах США. Американці українського походження воювали в Тихоокеанському регіоні, в Малій Азії, Північній Африці, Європі, брали участь у постачаннях до СРСР за ленд-лізом, в операції «Оверлорд» у Франції і, нарешті, зустрілися зі своїми земляками-українцями на Ельбі в 1945 р.

– 35–50 тис. – в армії Канади (приблизно 11,4% канадських українців). Вони проходили службу як на американському континенті, так і в Гонконгу, де втрати серед них досягли 34% від загальної кількості.

– Понад 5 тисяч – в армії та у підпіллі Франції. Після нападу Німеччини на Францію українці, які гуртувались навколо Українського народного союзу (УНС), виявили бажання захищати французьку землю. Лише через канцелярію УНС у Парижі заявили про своє бажання воювати 7 тис. українців. 5 тис. з них, визнаних придатними, в складі Іноземного легіону брали участь у всіх великих боях за Фландрію, під Седаном, над Соммою (травень 1940 р.), над Сеною, Марною, Луарою, Соною (червень 1940 р.).

– Статус окремих підрозділів у таборі французького руху Опору також отримали три українські формування – курінь ім. І. Богуна, курінь ім. Т. Шевченка та підрозділ поручника Круковського. Два перших були сформовані в 1941–1942 рр. як українські батальйони «шуцманшаф-

ту», в складі 30 піхотної дивізії СС пізніше були кинуті проти «макі» (французьких партизанів), але в серпні 1944 р. перейшли на бік французів. До відділу поручника Круковського належали ті, хто втік із частин української дивізії «Галичина», яка навесні-влітку 1944 р. проходила підготовку у Франції.

– 11 тис. з 15 тис. осіб 1-ї окремої Чехословацької бригади, сформованої влітку 1943 р., були закарпатськими українцями. Більшість із них стали бійцями цієї бригади після трирічного ув'язнення у радянських таборах, куди вони потрапили після того, як у 1940 р. втекли в УРСР, рятуючись від угорської окупації Закарпаття. Загалом значна кількість українців увійшла до польських та чехословацьких збройних формувань, які створювались на території Радянського Союзу у ході війни відповідно до угоди між СРСР та Чехословаччиною про спільні дії проти нацистської Німеччини, укладеної в липні 1941 р.

Загалом, Друга світова війна стала складним випробуванням для України. Повністю зруйновано народне господарство, загинули мільйони населення. Перемогу над фашизмом досягнуто ціною неймовірних зусиль. Значний внесок у перемогу зробив український народ.

Семінарське заняття № 8

НАЦИСТСЬКИЙ «НОВИЙ ПОРЯДОК» ТА РУХ ОПОРУ В УКРАЇНІ

План

- 1. Встановлення нацистського окупаційного режиму. Новий адміністративно-територіальний поділ.*
- 2. Нацистський «новий порядок».*
- 3. Початок боротьби в тилу ворога. Радянський партизанський та підпільний рух: масштаби і наслідки.*
- 4. Проголошення відновлення Української Держави 30 червня 1941 р.*
- 5. Утворення та діяльність УПА.*

Зміст заняття

Українське питання в міжнародній політиці напередодні Другої світової війни. Радянсько-німецький пакт про ненапад. Початок Другої світової війни. Вступ Червоної Армії на територію Західної України та її включення до складу СРСР. Анексія Радянським Союзом Бессарабії та Північної Буковини. Встановлення німецької окупаційної влади на Лемківщині, Підляшші та Холмщині.

Україна в планах «блискавичної війни». Воєнно-мобілізаційні акції радянського уряду. Оборонні бої (літо–осінь 1941 р). Оборона Києва. Стратегічні прорахунки радянського командування. Поразка Південно-Західного фронту. Героїчна оборона Севастополя й Одеси. Розчленування України. Нацистський «новий порядок». Окупаційна політика. Трагедія Бабиного Яру. Економічне пограбування України. Антифашистський рух в Україні та його дві течії. Радянське підпілля та партизанський рух 1941–1942 рр. ОУН на початку війни. «Акт проголошення відновлення Української держави» 30 червня 1941 р. Арешт українського уряду на чолі з Я. Стецьком й С. Бандерою. Оунівське підпілля 1941-1942 рр. Український народ та його героїчна праця в тилу задля перемоги.

Контрнаступ радянських військ у 1943 р. Перемога під Сталінградом, Курська битва, наступ на Лівобережжі, визволення Донбасу. «Східний вал». Визволення Києва. Антигітлерівська боротьба в тилу. Створення Української повстанської армії (УПА). Політична еволюція ОУН–УПА та збройна боротьба у 1943 р. Січнево-лютневий наступ 1944 р. Корсунь-Шевченківська битва. Весняний наступ на українських фронтах. Кримська наступальна операція. Примусове виселення з Криму татар, вірмен, греків. Очищення території України від окупаційних військ. ОУН–УПА на завершальному етапі боротьби з гітлерівцями. Початок антирадянської боротьби. Репресії радянських властей у Західній Україні. Демографічні, політичні, економічні й культурні втрати України в роки війни.

Рекомендована література

Основна:

1. Аксьонова Н. В., Домановський А. М., Чугуй Т. О. Історія української культури: навч.-метод. посіб. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 196 с.

2. Бойко О. Д. Історія України: підруч. 6-е вид., стер. Київ: Академія, 2016. 718 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України : формування модерної української нації XI – XX ст.: навч. посіб. Київ: Yakaboo Publishng, 2019. 656 с.
4. Історія української культури: курс лекцій / [Анучина Л. В. та ін.; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого]. Харків: ФІНН, 2010. 407 с.
5. Багацький В. В., Кормич Л.І. Історія України: підруч. 3-є вид., доп. і переробл. Київ: Алерта, 2010. 388 с.
6. Історія та культура України: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / [за наук. ред. проф. В. С. Бліхара]. Львів: ПП «Арал», 2018. 480 с.
7. Історія української культури : підруч. / [кол. авт. В. О. Лозовой та ін.; за ред. проф. В. О. Лозового; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»]. Харків: Право, 2013. 367 с.
8. Історія української культури: навч. посіб. / [В. М. Шейко, В. Я. Білоцерківський. 5-е вид., стер.]. Київ: Знання, 2013. 271 с.
9. Комарніцький О. Б. Історія України: матеріали для підготовки до тестування: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2007. 456 с.
10. Магочій П-Р. Україна. Історія її земель та народів / [пер. з англ. Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; наук. ред. С. Біленький; ред. Л. Ільченко. 2-е вид., доп.]. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2017. XXII, 812 с.
11. Олійник С. В., Сидорук С. А. Історія України: конспект лекцій для студ. неіст. спец. вищих навч. закл. України. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2011. 172 с.
12. Історія української культури: навч. посіб. / ред. О. Ю. Павлова. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 368 с.

Додаткова:

1. В'ятрович В. За лаштунками «Волині–43». Невідома польсько-українська війна. Харків: КСД, 2016. 304 с.
2. Друга світова війна (1939–1945). URL: <http://territoryterror.org.ua/uk/history/1939-1945/details/>
3. Капась І. Радянський Рух Опору в Україні: організація, легітимація, меморіалізація (1941–1953 рр.). Київ: К.І.С., 2016. 207 с.
4. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ столітті (причини, особливості, наслідки). навчальний посібник. Львів: Літопис, 2012. 608 с.
5. Окупація: втрати України під час Другої світової війни, завдані нацистами та комуністами. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3268440-okupacia-vtrati-ukraini-pid-cas-drugoi-svitovoi-zavdani-nacistami-ta-komunistami.html>
6. Патриляк І. Перемога або смерть: український визвольний рух у 1939–1960 роках. Харків: КСД, 2015. 509 с.
7. Різ Л. Друга світова війна за зачиненими дверима. Сталін, нацисти і Захід / пер. з англ. Київ: Темпора, 2010. 444 с.

8. Терлюк І. Окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр. і проблеми творення української національної державності. Львів: Каменярь, 2009. 126 с.
9. Україна. Війна. Власна пам'ять: дослідження, документи, свідчення / авт. та упорядн.: Л. Легасова, О. Лисенко, І. Патриляк та ін. Київ: Інститут Історії України НАН України, 2015. 264 с.
10. УПА: спогади, документи / гол. упорядник Ю. Мицик. Київ: Києво-Могилянська академія, 2016. 540 с.

Питання для самопідготовки

1. *Вкажіть причини Другої світової війни.*
2. *Проаналізуйте німецько-радянський альянс напередодні Другої світової війни.*
3. *Охарактеризуйте процес радянзації західноукраїнських земель.*
4. *Визначте причини поразок Червоної армії на початковому етапі німецько-радянської війни.*
5. *Зазначте особливості німецького окупаційного режиму на території України.*
6. *З'ясуйте методи боротьби руху Опору в Україні.*
7. *Підсумуйте масштаби втрат України в Другій світовій війні.*

Завдання для перевірки знань

1. Західноукраїнські землі до складу УРСР були включені у:

А. Вересні 1939 р.	Б. Жовтні 1939 р.
В. Листопаді 1939 р.	Г. Червні 1940 р.

2. Чи правильне судження? Німецькі війська групи армій «Південь», що наступали на території України згідно з планом «Барбаросса»...

- 1) мали чисельну перевагу над частинами Червоної Армії, що її захищали;
  - 2) завдавали допоміжного удару південніше Прип'ятських боліт.
- А. Обидва варіанти правильні.
Б. Тільки 1 варіант правильний.
В. Тільки 2 варіант правильний.
Г. Обидва варіанти не правильні.

3. Коли було створено «Поліську Січ»?

А. 1941 р.   Б. 1942 р.   В. 1943 р.   Г. 1944 р.

4. На що сподівалися бійці УПА, ведучи нерівну боротьбу у 1940-1950-і рр. з радянськими каральними органами?

А. На загальне повстання населення проти радянської влади.
Б. На початок війни між СРСР і країнами Заходу.
В. На зміну влади в СРСР.
Г. На проголошення УРСР своєї незалежності.

5. Внаслідок якої операції було завершено визволення України від нацистської окупації?

А. Корсунь-Шевченківської операції.
Б. Ясько-Кишинівської.
В. Карпато-Ужгородської.
Г. Львівсько-Сандомирівської.

6. Які етнічні українські землі після Другої світової війни увійшли до складу Польської Народної Республіки?

А. Лемківщина, Підляшшя, Осяння, Холмщина.
Б. Лемківщина, Підляшшя, Осяння, Холмщина, Пряшівщина.
В. Лемківщина, Підляшшя, Осяння, Холмщина, Пряшівщина, Закарпаття.
Г. Лемківщина, Підляшшя, Осяння, Холмщина, Пряшівщина, Закарпаття, Берестейщина.

7. З якою політичною метою проводився масовий терор в СРСР у 30-ті рр.?

А. Показати перед світовою громадськістю могутність СРСР.
Б. Подолати економічні труднощі і завершити перехід до комунізму.
В. Ліквідувати реальних і потенційних противників радянської влади, одноосібної влади Й. Сталіна в середині країни.
Г. Скоротити населення СРСР.

8. Які події називають «Волинською трагедією»?

А. Збройне протистояння між українцями і поляками на Волині у 1943 р., що супроводжувалося значними людськими жертвами з обох сторін.

Б. Каральна акція нацистських окупантів, що супроводжувалася масовим знищенням мирного населення на Волині.

В. Обмін населенням між Польщею і УРСР, який супроводжувався насильним вигнанням поляків з Волині.

Г. Насильницьке насадження радянської влади на Волині у 1939-1941 рр.

9. Північна Буковина увійшла до складу УРСР у:

А. Вересні 1939 р.

Б. Жовтні 1939 р.

В. Листопаді 1939 р.

Г. Червні 1940 р.

10. Яким терміном позначається співробітництво урядів, окремих осіб з окупантами у роки Другої світової війни?

А. Волонтаризм.

Б. Космополітизм.

В. Пацифізм.

Г. Колабораціонізм.

ТЕМА 13

УКРАЇНА В ДОБУ ПОВОЄННОГО ЧАСУ (1945– 1991 рр.)

План

1. Післявоєнна відбудова і розвиток України в 1945– на початку 1950-х років. Радянізація Західної України
2. Хрущовська «відлига». Криза командно-адміністративної системи.
3. УРСР і перебудова. Формування передумов здобуття незалежності.
4. Успіхи та проблеми культурно-освітнього розвитку України.

Семінарське заняття

Рекомендована література

Питання для самоконтролю

Завдання для перевірки знань

Мета: проаналізувати післявоєнні відбудовчі процеси в УРСР та посилення сталінського тоталітарного режиму, з'ясувати зміст і етапи «хрущовської відлиги», розглянути особливості культурних процесів; розкрити особливості періоду «застою» й кризи радянського суспільства, охарактеризувати перебудовчі процеси в Україні.

Основні поняття: багатопартійність, бюрократія, гласність, дефіцит, дисиденти, «застій», номенклатура, правозахисники, політичні реформи, «радянський народ», «розвинутий соціалізм», русифікація, урбанізація. «відлига», волюнтаризм, десталінізація, командно-адміністративна система, лібералізація, операція «Вісла», повоєнна відбудова, раднаргоспи, радянізація, реабілітація, русифікація, суб'єктивізм, «шістдесятники».

1. ПІСЛЯВОЄННА ВІДБУДОВА І РОЗВИТОК УКРАЇНИ В 1945 – НА ПОЧАТКУ 1950-х рр. РАДЯНІЗАЦІЯ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ

Відбудова народного господарства розпочалася в 1943 р., одразу з звільненням українських земель. У першу чергу відбудовувались паливно-енергетична база та залізничний транспорт. Із завершенням війни відбудовчі процеси розгорнулися із повною силою. У 1945 р. на території республіки було вироблено всього 23% електроенергії, 36% вугілля, 15,4% сталі від рівня 1940 р. Крім того, «холодна війна», що почалася в 1946 р., відволікала значні ресурси на гонку озброєнь, зокрема, на створення Радянським Союзом ядерної зброї.

По мірі звільнення території відновлювалась діяльність органів партійних органів ВКП (б) і радянської влади. У лютому 1947 р. відбулись вибори до Верховної Ради, внаслідок чого відновились традиційна для мирного часу структура вищих органів державної влади. У грудні 1947 р. проведено вибори до місцевих рад. Водночас було скасовано органи управління воєнного часу, реорганізовувалась система управління промисловістю та сільським господарством. У 1946 р. Раду народних комісарів перейменовано в Раду міністрів УРСР. Підприємства і установи переходили на нормальний режим роботи: відновлювалися 8-годинний робочий день, відпустки, скасовувалась понаднормова неоплачена праця. Промисловість розпочала випуск мирної продукції.

У березні 1946 р. Верховна Рада СРСР затвердила п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства на 1945–1950 рр. На відродження підприємств спрямовувалися величезні матеріальні і трудові ресурси. З Червоної армії демобілізувалися висококваліфіковані кадри. У відбудові України задіявалися ресурси і промислові потужності східних районів Радянського Союзу. Сюди направлялися демонтовані у Німеччині машини і устаткування, отримані СРСР як репарації. Велику роль зіграли трудовий ентузіазм народу та допомога інших республік. При відбудові промислових об'єктів використовувалась праця військовополонених та ув'язнених. Все це дозволило зрости промислового потенціалу України у 4,4 рази, перевиконати плани відбудови і розвитку важкої промисловості і машинобудування на 15%. До кінця п'ятирічки питома вага виробленого чавуну у загальносоюзному

обсязі становила 47,8%, сталі – 30%, прокату – 33,2%, залізної руди – 53%. Водночас значно відставала легка промисловість. Випуск товарів народного споживання становив у 1950 р. лише 79% рівня 1940 р. Важко було придбати товари найпершої необхідності. Ускладнили становище трудящих скасування карткової системи розподілу продуктів і проведення *грошової реформи в 1947 р.*, яка призвела до вилучення грошей у тих, хто заощаджував певні суми (до 3 тис. крб. обмін грошових знаків здійснювався 1:1, з 3 до 10 тис. крб. заощадження скорочувались на третину, більше 10 тис. крб. – на дві третини).

У складних умовах відбувалась *відбудова сільського господарства*. На населення, що отримувало мізерні заробітки (працювало на трудовні), не поширювалися соціальні гарантії. Вони позбавлялися мати паспорт, обмін грошей здійснювався у розрахунку 1:10. Валовий збір зернових у 1950 р. складав лише 85% довоєнного рівня.

Новим випробуванням для українського народу став *голод 1946-1947 р.* Весною–літом 1946 р. 16 областей України вразила посуха. Валовий збір зерна був у тричі меншим ніж у 1940 р. Однак радянська влада збільшила планові завдання хлібозаготівлі з 340 до 360 млн. пудів. Відповіддю на звернення про допомогу (в т.ч. і першого секретаря КП(б)У М. Хрущова) стали репресивні заходи. Було відновлено дію «Закону про п'ять колосків». У той же час за межі УРСР ешелонами вивозився хліб. Розпочався голод, жертвами якого стали майже 1 млн. чол. Все це призвело до скорочення трудових ресурсів села і його можливостей, невиконання планів п'ятирічки по відбудові сільського господарства.

Відразу ж за вступом Червоної армії в *Західну Україну* активізувалась діяльність, направлена на *завершення радянизації*, розпочатої ще до війни. Один із перших ударів спрямовувався проти *Української греко-католицької церкви (УГКЦ)*, яка мала величезний вплив на західно-українське населення, виступали натхненником національно-визвольної боротьби. Її звинуватили у співпраці з нацистами. В квітні 1945 р. заарештували єпископів на чолі із митрополитом Й. Сліпим. Для проведення ліквідації УГКЦ створили з її представників ініціативну групу на чолі з Г. Костельником. Нею було ініційовано проведення в *1946 р. у Львові церковний собор*. Під пильним наглядом влади, собор прийняв рішення про скасування Берестейської унії 1596 р., розрив із Ватиканом і підпорядкування Російській православної церкві. УГКЦ змушена

була перейти у підпілля. За схожим сценарієм розвивалися події в Закарпатті, де в 1949 р. прийняли рішення про «добровільне возз'єднання мукачівської єпархії з Російською православною церквою».

Визволення західноукраїнських земель від німецько-фашистських загарбників поставило на порядок денний питання відбудови та подальший розвиток краю. Уже на кінець 1945 р. було відбудовано 1700 промислових підприємств і 500 промислових артілей, у подальшому – збудовано 2, 5 тис великих і середніх підприємств. Обсяг валової продукції на 1950 р. зріс у 3,2 рази. Львів перетворився в потужний промисловий центр. Було створено нові для регіону галузі індустрії – металообробна, машинобудівна, приладобудівна, хімічна, реконструйовані і розширені деревообробна, харчова, гірнична, нафтодобувна.

Із значними труднощами проходив процес колективізації в Західній Україні. Вона здійснювалася притаманними для радянської влади методами, відпрацьованими під час колективізації 30-х рр. (шантаж, залякування, вбивства, примусові виселення). Унаслідок проведених заходів кількість колгоспів зросла з 145 у 1945 р. до 7200 у 1950 р. У 1950 р. влада прозвітувала про завершення колективізації в Західній Україні.

Здійснення процесу радянізації наštтовхнулося на значний опір з боку ОУН-УПА. Для боротьби з ними було кинуте регулярні підрозділи Червоної армії. В 1950 р. загинув командир УПА Р. Шухевич. Сили були нерівними. Зрештою рух опору згас. Проте невеликі загони діяли до середини 1950-х рр.

Після війни відбулося завершення об'єднання українських земель, встановлення і юридичне оформлення її кордонів. Ці питання обговорювалися під час Тегеранської (1943 р.), Ялтинської (1944 р.) та Потсдамської (1945 р.) конференцій лідерів антигітлерівської коаліції. Остаточно повоєнні кордони УРСР оформилися у процесі двосторонніх угод СРСР з Польщею, Чехословаччиною та Румунією:

- 16 серпня 1945 р. – радянсько-польський договір про державний кордон (лінія кордону проходила за 5-6 км. від «лінії Керзона») на користь Польщі.
- 1951 р. – уточнення кордону з Польщею (обмін невеликими ділянками території).
- 26 листопада 1944 р. – I з'їзд народних комітетів Закарпаття в Мукачеві прийняв маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР.

- 29 червня 1945 р. – угода між СРСР і Чехословаччиною закріпила рішення з'їзду в Мукачеві.
- 22 січня 1946 р. – утворення у складі УРСР Закарпатської області.
- 10 лютого 1947 р. – радянсько-румунський договір закріпив кордони у межах угоди 1940 р.

Наприкінці Другої світової війни Україна знову вийшла на зовнішньополітичну арену. У 1944 р. було утворено Народний комісаріат закордонних справ УРСР, очолюваний Д. Мануїльським. Україна стала одним із засновників ООН. Її одразу обрали до складу Економічної і Соціальної Рад та в 1948-1949 рр. непостійним членом Ради Безпеки ООН. У 1947 р. УРСР приймала участь у роботі Паризької мирної конференції, уклала мирні угоди з союзниками Німеччини. Представник України увійшли до Всесвітньої Ради Миру. У 1950 р. 20 млн. українців підписали відозву до народів світу про заборону атомної зброї. У перші повоєнні роки УРСР була учасником 20 міжнародних організацій і уклала, не без контролю Москви, 65 угод.

2. ХРУЩОВСЬКА «ВІДЛИГА». КРИЗА КОМАНДНО-АДМІНІСТРАТИВНОЇ СИСТЕМИ

Середина 1950-х років характеризувалася, з одного боку, посиленням впливу тоталітаризму, а з іншого – необхідністю принципових змін в усіх сферах життя суспільства.

5 березня 1953 р. помер Й. Сталін. Ця подія стала початком процесу, що згодом отримав назву «відлига» – процес лібералізації суспільно-політичного життя, проведення значних соціально-економічних реформ. Розвиток і поглиблення «відлиги» стали основою десталінізації – відходу від найбільш одіозних проявів сталінського тоталітарного режиму. Особливо яскраво цей курс проявився у перші роки після XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.). З'їзд засудив широку репресивну політику тоталітарного режиму, охарактеризовану як «культ особи Сталіна».

Складові десталінізації: 1) ліквідація системи ГУЛАГу, припинення масових репресій, реабілітація; 2) послаблення ідеологічного тиску; 3) децентралізація управління; 4) розширення прав і повноважень союзних республік.

Особливості десталінізації в Україні: 1) процес десталінізації відбувався повільніше ніж у центрі; 2) зміст критики був стриманішим; 3) десталінізація не послабила репресій проти учасників українського національно-визвольного руху.

Одним із несподіваних результатів десталінізації було розширення повноважень України у складі СРСР: 1) у 1953–1957 рр. із союзного в республіканське підпорядкування перейшло декілька тисяч підприємств та організацій; 2) розширилися права республіки у формуванні свого бюджету, плануванні виробництва; 3) до компетенції республіки перейшло питання обласного адміністративно-територіального устрою, віднесення міст до обласного, республіканського підпорядкування, прийняття цивільного, кримінального і процесуального кодексів; 4) підвищувалася роль і розширювалася компетенція обласних і місцевих органів влади, депутатів рад. Українці все частіше висувалися на керівні посади в республіці (у 1953 р. першим секретарем ЦК КПУ обрали О. Кириченка, 1957 р. – М. Підгорного, 1963 р. – П. Шелеста. У той же час зростала роль і кількість українців у партійно-державному апараті. Чотири українці – О. Кириченко, П. Підгорний, Д. Полянський, П. Шелест – увійшли до складу ЦК КПРС.

Крім змін у партійному і державному керівництві, почався процес поступового відходу від найбільш одіозних проявів сталінізму: припинились масові репресії, ліквідовано систему ГУЛАГу, почався обережний процес реабілітації репресованих і повернення депортованих осіб. Загалом до кінця 1959 р. було переглянуто більше 4 млн. справ, реабілітовано більше 2,5 млн. осіб.

Початок економічних реформувань поклав вересневий (1953 р.) пленум ЦК КПРС, який намітив заходи, спрямовані на піднесення сільського господарства (підвищення закупівельних цін, укріплення матеріально-технічної бази, матеріальне заохочення мешканців села, зменшення податків на присадибне господарство). Завдяки цим заходам розпочалось піднесення сільського господарства. Позитивним зрушенням серйозної шкоди завдали волонтаристичні нереалістичні надпрограми (освоєння цілинних і перелогових земель, поспішне і неоправдане розширення площ посівів кукурудзи). Реформуючи сільське господарство, радянська влада зберегла колгоспно-радгоспну систему без змін, зміцнила екстенсивну систему ведення господарських процесів на селі, зменшилися розміри присадибних господарств, реорганізувала у

1958 р. МТС у РТС за кошти колгоспів. Тому наприкінці 50-х рр. темпи розвитку сільського господарства різко знизилися. Прискорило їх обмеження владою індивідуальної трудової діяльності селянства. В 1961 р. вперше здійснили закупки зерна закордоном. Ситуацію погіршував саботаж командно-адміністративною системою реформ. До того ж оточення М. Хрущова, готуючись до його усунення, створювало труднощі в забезпеченні населення продовольством.

Поряд із сільським господарством здійснювалось реформування промисловості. У 1957 р. відбулась заміна галузевого управління промисловістю територіальними. Було створено 113 раднаргоспи – 11 на Україні. Така децентралізація управління промисловістю розв'язувала руки республіці та її місцевим органам. Однак половинчасте реформування промисловості не дало очікуваного результату. Екстенсивний метод господарювання залишався переважаючим, радянські товари залишались неконкурентноздатними. Планова економіка не могла ефективно діяти за директивними вказівками з різних центрів. Тому через кілька років довелося знову повернутися до централізованого управління. Згодом у 1963 р. виник єдиний економічний центр – Рада народного господарства СРСР.

1950-1960-ті роки ознаменувалися зростанням життєвого рівня населення: 1) скорочено робочий день, запроваджено п'ятиденний робочий тиждень; 2) ліквідовано практику державних позик; 3) збільшено заробітну плати; 4) відміна трудовнів, запровадження оплати праці колгоспників; 5) у побут людей увійшли телевізори, пральні машини, магнітофони; 6) селяни отримали паспорти; 7) почалось масове житлове будівництво («хрущовки»).

На середину 60-х років позитивний імпульс, наданий суспільству процесами десталінізації, згас. Економічна криза, яка охопила радянське суспільство, остаточно визначила згортання реформ і повернення на шлях неосталінізму. Це підтвердив розстріл у 1962 р. робітничого страйку в Новочеркаську.

Після усунення від керівництва державою М. Хрущова до влади в СРСР прийшли люди, які прагнули зберегти в більш м'якій формі ту систему, що створив Й. Сталін. КПРС очолив Л. Брежнев, який спирався на бюрократичну політичну верхівку.

Прийнятою в 1961 р. програмою КПРС передбачалось досягнення у найближчі 20 років головної мети партії – будівництва комунізму. Од-

нак незабаром виявилось, що досягти рівня суспільства, головним принципом якого було «від кожного по можливостях – кожному за потребами» неможливо. Таким чином, ідея, на досягнення якої зосереджувалися колосальні зусилля комуністичної партії та народу, зазнала краху. Недосяжність цілей призвела до втрати значною частиною населення віри в комуністичні ідеали. На цьому фоні «ідея розвинутого соціалізму» як тривалого етапу, що повинен передувати комунізму, була лише спробою партійної номенклатури дезорієнтувати суспільство. Більше того і сама номенклатура не надто розуміла стан справ і перспективи розвитку держави.

Відповідно до Конституції СРСР (1977 р.) та Конституції УРСР (1978 р.) УРСР, як складова частина СРСР, мала право вийти зі складу Радянського Союзу. Однак це було лише формально, людям фактично заборонялось думати про незалежність. Всевладдя союзних відомств в Україні значно зросло. Формально влада належала радам народних депутатів, а фактично – перебувала в руках комуністичної партії. Компартія України знаходилась у фарватері політики КПРС. Навіть несміливі спроби П. Шелеста (перший секретар ЦК КПУ у 1963–1972 рр.) розширити права республіки, стримати русифікацію зустріли рішучий опір центру. В. Щербицький (перший секретар ЦК КПУ у 1972–1989 рр.) мав яскраво виражену промосковську орієнтацію і скеровував республіку в русло «братерської дружби народів СРСР». Саме в роки його правління прискорився процес формування номенклатури, який базувався на особистій відданості та орієнтації на безумовне втілення в Україні вказівок центру.

У політичному курсі, у порівнянні з періодом «хрущовської відлиги», спостерігався процес згортання окремих демократичних завоювань, наступ неосталінізму.

Нове політичне керівництво вдалося до економічних реформувань. Не зачіпаючи основ командно-адміністративної системи О. Косигін (автор господарської реформи) намагався інтенсифікувати базові галузі народного господарства за рахунок переведення виробництва на господарський розрахунок та матеріального заохочення трудових колективів. Реформа практично обмежилася промисловістю і прагнула поєднати непоєднане: розширити самостійність підприємств і відновити всевладдя галузевих міністерств (відновлені у 1965 р.). Попри всю свою суперечність реформа дала певні результати. Восьма п'ятирічка

(1966-1970 рр.) виявилась найкращою за 35 років. Виробництво промислової продукції зросло на 50%, споруджено 250 великих підприємств. Після 1970 р. темпи економічного зростання почали падати.

Причини невдачі економічної реформи: 1) економічні реформи не зачіпали основ командно-адміністративної системи, сфери управління, в якій процвітав формалізм і бюрократизм; 2) ринкові ідеї не були прийнятними у вищих ешелонах влади; 3) посилювалось директивне планування і силове управління; 4) повільно впроваджувалися досягнення НТР; 5) владні структури намагалися посилити централізм в економіці і паралельно – впровадити ринкові економічні регулятори (рентабельність, прибуток); 6) економіка зберігала екстенсивний характер; 7) якість продукції залишалася низькою; 8) зберігалася диспропорція у розвитку галузей народного господарства.

Колгоспно-радгоспна система в 70-80-х рр. продемонструвала свою повну неефективність. Аграрний сектор економіки поглинав величезні матеріальні ресурси, а його продуктивність знижувалася. НТР мало торкнулася сільського господарства України. Для забезпечення населення продовольством держава мусила в широких масштабах закуповувати зерно закордоном. Українське село занепадало. Сотні тисяч гектарів найродючіших земель були виведені з господарського обігу. З карти України зникло більше півтора тисячі сіл.

Радянська економіка не могла забезпечити населенню гідних умов життя. Попри збільшення випуску товарів народного споживання населенню бракувало найнеобхідніших товарів. Більше того, це були вироби низької якості, які помітно поступалися зарубіжним зразкам. Рівень зарплати значно випереджав зростання товарної маси. Зростав дефіцит товарів. Для створення ілюзії добробуту доводилось за рахунок експорт нафти, газу, інших корисних копалин закуповувати товари підвищеного попиту закордоном. Як найсуворіша таємниця оберігався той факт, що радянський добробут поступався життєвим стандартам економічно розвинутих країн.

3. УРСР І ПЕРЕБУДОВА. ФОРМУВАННЯ ПЕРЕДУМОВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

У березні 1985 р. Генеральним секретарем КПРС обрали М. Горбачова. У квітні 1985 р. він проголосив курс на «перебудову» у СРСР. Перебудова мала охопити п'ять провідних сфер життєдіяльності суспільства: *економіку* (перехід від екстенсивних методів господарювання до інтенсивних), *внутрішню політику* (демократизація суспільного життя та народовладдя), *зовнішню політику* (припинення «холодної війни» та побудова східноєвропейського дому), *соціальну сферу* (покращення матеріального та культурного добробуту населення), *ідеологію* (ліквідація цензури, гласність, вільне виявлення думки громадян). Теоретично ідеї перебудови мали шанс на реалізацію, але, як показало наступне життя, крім загальних декларацій, М. Горбачов так і не зміг протягом 6-річного періоду висунути будь-яку практичну концепцію реформування радянського суспільства.

Перебудова швидко зайшла в глухий кут, поглибила суспільно-політичну, економічну та національну кризи, завершилась розпадом СРСР.

Основні етапи перебудови: 1) квітень 1985 – січень 1987 рр. – визрівання політичного курсу перебудови; 2) січень 1987 – літо 1988 рр. – кристалізація та усвідомлення основних завдань перебудови, формування та розширення її соціальної бази; 3) літо 1988 – травень 1989 рр. – зміщення центром рушійних сил перебудови зверху вниз; 4) травень 1989 – лютий 1990 рр. – розмежування, консолідація та протистояння політичних сил; 5) лютий – грудень 1990 р. – поступове зміщення вправо акцентів політики керівництва СРСР та радикалізація народних мас; 6) грудень 1990 – серпень 1991 рр. – кінець перебудови.

Особливості перебудови в Україні: 1) процеси реформування відбувалися повільніше, ніж у центрі та в інших республіках; 2) перебудовчим процесам чинив сильний опір партійно-державний апарат на чолі з В. Щербицьким; 3) на здійснення перебудови великий вплив мала катастрофа на Чорнобильській АЕС 26 квітня 1986 р.; 4) у республіці з'явилися політичні сили, які, не беручи до уваги конкретних обставин, прагнули якнайшвидше здійснити перебудову (не маючи чіткої програми виходу України з економічної кризи, вони зосередили головну увагу на політичну боротьбу проти компартії України); 5) перебудова в Украї-

ні гальмувалася економічною, політичною і духовною залежністю від центру; 6) суспільні процеси відбувались без кровопролиття, яке сталося в Прибалтиці, Грузії, Азербайджані та інших республіках СРСР; 7) гласність в Україні була не повною.

У квітні 1985 р. проголосили курс на прискорення соціально-економічного розвитку. Провідними його елементами було визначено інтенсифікацію економіки, прискорення НТП, перебудову управління та планування, удосконалення структурної та інвестиційної політики, підвищення організованості й дисципліни, обґрунтовані кадрові зміни. Перетворення на початковому етапі не були системними і стосувалися передусім економіки (наведення елементарного порядку, зміцнення трудової та технологічної дисципліни, підвищення відповідальності кадрів тощо).

Перші результати в економіці виявилися досить обнадійливими, що зміцнювало у керівництва утопічні надії на швидке поліпшення життя звичними командними методами. У листопаді 1986 р. прийняли закон «Про індивідуальну трудову діяльність». Почався швидкий розвиток кооперативів у сфері послуг, громадського харчування і торгівлі. Але у виробничу сферу індивідуальна трудова діяльність і кооперативи не впроваджувалися. З часом реформаційні акценти дедалі більше починали зміщуватися з економічної сфери в політичну.

Впровадження гасел «гласність» та «широка демократія» суттєво вплинули на подальший розвиток суспільних процесів. Одним із головних здобутків гласності стали початок ліквідації «білих плям» історії, розгортання дискусій навколо вузлових історичних проблем, поява плюралізму думок. Прогресуюче звільнення слова, переважання емоцій над аргументами спричинили значну політизацію громадян, наростаючу ідеологічну поляризацію суспільства. Породжений гласністю плюралізм думок дедалі більше вступав у протиріччя з пануючою системою, що диктувало необхідність радикальної політичної реформи.

Переосмислення існуючих суспільних порядків в Україні каталізувала катастрофа на Чорнобильській АЕС. Вона підірвала довіру до радянської системи, пробудила усвідомлення національних інтересів, спричинила підвищення активності та організаційне згуртування політичних сил, похитнула авторитет СРСР на міжнародній арені.

З початком перебудови у всіх республіках СРСР активізувалися національно-демократичні сили, які ставили питання про вирішення національних проблем, про досягнення справжнього суверенітету. У 1987 р.

В. Чорноволом було відновлено видання «Українського вісника», створено Українську ініціативну групу за звільнення політичних в'язнів, з'явилися нові періодичні видання («Голос відродження», «Дзвін», «Молода Україна»). Тоді ж розпочався процес формування національних громадських організацій та об'єднань (Український культурологічний клуб, Товариство Лева, Українська асоціація незалежної творчої молоді). Починаючи з осені 1988 р. перебудовчий процес вступив у свій мітинговий етап. До травня 1989 р. відбулося 72 несанкціонованих мітинги. У 1988 р. відновила роботу Українська Гельсінська спілка. За її активного сприяння в березні 1989 р. у Львові відбулася перша політична демонстрація і перший за радянських часів політичний страйк. На першотравневу демонстрацію львів'яни уперше в Україні вийшли з синьо-жовтими прапорами. Уже в червні 1989 р. в Україні діяло більш як 47 тис. неформальних організацій. Серед найпомітніших були Товариство української мови ім. Т. Шевченка, історико-просвітнє товариство «Меморіал», екологічне громадське об'єднання «Зелений світ». Все це постало на порядок денний необхідність утворення організованої народної опозиції, яка б поєднала радикалізм політичних неформалів з масовістю культурно-історичних та екологічних неформальних об'єднань. Уособленням цього став *Народний рух України* за перебудову, утворений в 1989 р. Відчутний імпульс політичному життю України було задано відзначенням роковин злуки УНР і ЗУНР 21 січня 1990 р., коли організований Рухом живий ланцюг простягнувся від Києва до Львова.

Діяльність Руху стимулювала створення багатопартійної системи. Правову основу цього процесу заклали відміна у 1990 р. 6 ст. Конституції СРСР про керівну роль КПРС та прийняття закону «Про громадські об'єднання». В історії становлення багатопартійності України виділяють три етапи: 1) 1988–1989 рр. – створення умов багатопартійності (створення опозиційних до КПРС неформальних об'єднань і рухів, що пізніше трансформувались у політичні партії); 2) 1989–1990 рр. – етап безпосереднього створення початкової багатопартійності (за цей час у республіці було створено понад 20 партій); 3) початок 1991 – серпень 1991 р. – кардинальні зміни у становленні багатопартійності.

За своїм ставленням до соціально-економічної системи, ідеології та політики партії поділяються на *праві* (Українська національна партія, Українська християнсько-демократична партія, Українська народно-демократична партія) 1 липня 1990 р. 20 організацій національно-ради-

кального напрямку створили Українську міжпартійну асамблею, яка об'єднувала *національно-центристські* (Демократична партія України, Українська республіканська партія, Українська селянсько-демократична партія); *українська соціал-демократія* (Соціал-демократична партія України, Об'єднана соціал-демократична партія), *екологічні об'єднання* (Партія зелених України), *ліві партії* (Комуністична партія України, Партія демократичного відродження).

Під тиском демократичних сил Верховна Рада УРСР прийняла у 1989 р. закон про мову, згідно якого українська мова отримала статусу державної. У той же час надавалися гарантії вільного використання російської та мов інших народностей, що проживали на території республіки.

Активізація національного руху в Україні супроводжувалася відродженням заборонених і ліквідованих тоталітарним режимом релігійних конфесій – Української автокефальної православної та Української греко-католицької церков.

Попри проголошену в червні 1987 р. докорінну перебудову управління економікою фінансове становище та рівень життя населення продовжував бажати кращого. Невдоволеність непослідовністю та безрезультатністю економічних реформ, погіршення соціального становища, постійне зростання інфляції призвели до розгортання в 1989 р. шахтарського страйку. Масові виступи шахтарів похитнули основи тоталітарної системи. Робітники відкрито продемонстрували, що їхні інтереси розходяться з інтересами тоталітарної держави.

У березні 1989 р. відбулись вибори до народних депутатів СРСР. Уперше вони здійснювалися на альтернативній основі. На 175 місць було висунуто 650 кандидатур. Багатьох функціонерів від КПРС виборці провалили. Незважаючи на опір властей, народними депутатами СРСР обрали багатьох прихильників радикальних змін в державі, зокрема, Ю. Щербака, Д. Павличка та В. Яворівського.

Навесні 1990 р. відбулися вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад. Обрання депутатів відбувалось прямим, таємним голосуванням на альтернативних засадах. Напередодні виборів було утворено Демократичний блок, який здобув перемогу у Львівській, Івано-Франківській, Тернопільській, Волинській і Київській областях.

15 травня 1990 р. Верховна Рада УРСР вперше почала працювати як постійний парламент. Головою Верховної Ради УРСР обрали першого секретаря ЦК КПУ В. Івашка. Члени Демократичного блоку

(125 депутатів) оголосили себе опозицією та організувалися під назвою *Народна рада* (голова І. Юхновський). Депутатська більшість створила групу «*За Радянську суверенну Україну*» (неофіційна назва «група 239»). Попри існуючі розбіжності, наслідуючи приклади прибалтійських республік та Російської Федерації, 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла *Декларацію про державний суверенітет України*. Вона проголошувала суверенітет України, верховенство законів УРСР на її території, власність народу України на землю, надра, економічний потенціал, можливість проведення самостійної фінансової, митної, податкової політики, можливість введення власної валюти і створення армії. Логічним продовженням Декларації став закон «Про економічну самостійність України», прийнятий 3 серпня 1990 р. Але Декларації не був наданий статус конституційного акта. Це означало, що вона не є законом у повному розумінні цього слова, ступінь її застосування у політичному житті не була чітко визначена. Така ситуація зумовлювалася тим, що верхівка КПУ прагнула перехопити у вищого керівництва КПРС контроль над українською економікою, але боялася йти на повний розрив з М. Горбачовим та урядом СРСР.

У першій половині 1991 р. М. Горбачов намагався зберегти «оновлений» Радянський Союз і домогтися підписання нового союзного договору. Але значна частина вищого керівництва КПРС вважала, що потрібно негайно встановити диктатуру, щоб відновити в СРСР стару політику.

19 серпня 1991 р. відбулась спроба державного перевороту. М. Горбачова блокували на урядовій дачі в Криму і проголосили, що влада переходить до Державного комітету надзвичайного стану (ДКНС). У Москві прихильники Президента Росії Б. Єльцина відмовились визнати владу ДКНС. Частина армії перейшла на його бік.

В Україні було відносно спокійно, керівництво зайняло вичікувальну позицію. Голова Верховної Ради Л. Кравчук заявив, що вводити надзвичайний стан у республіці немає необхідності. ЦК КПУ зажадав, щоб Верховна Рада визнала законною владу ДКНС. Дії ДКНС і КПУ були антиконституційними. Народний Рух та інші демократичні організації закликали громадян до опору. 21 серпня заколот ДКНС провалився. Серпневий заколот завдав останнього удару по політиці перебудови. СРСР став швидко розпадатися.

4. УСПІХИ ТА ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Динаміка оновлення суспільного життя визначалася боротьбою демократичної та консервативної тенденцій, мінливим співвідношенням реформаторських та консервативних сил. Культурно-духовне життя в Україні в період хрущовської «відлиги» визначали складні й неоднозначні процеси.

1. *Активні, але значною мірою невдалі спроби реформування в галузі освіти.* Проголошений Хрущовим у квітні 1958 р. на XIII з'їзді ВЛКСМ курс на перебудову народної освіти був покликаний вирішити одне головне завдання – подолати відірваність від життя шкіл та вузів. Для реалізації освітньої реформи залучили значні кошти та ресурси. У 1960 р. Державний бюджет УРСР виділив на загальноосвітні школи 6 млрд. крб. (1950 р. – лише 3,7 млн. крб.). За цей час у 2 рази збільшилася кількість денних середніх шкіл. В основі реформи лежав принцип поєднання загальноосвітнього і політехнічного навчання. Проте навіть на рівні проєкту ця перебудова мала серйозні недоліки. Відомий педагог-новатор В. Сухомлинський у своєму листі на адресу Хрущова (13 червня 1958 р.) справедливо вказував на недооцінку гуманітарного аспекту освіти, на реальність загрози зниження загального рівня середньої освіти та ін. Ще більші недоліки виявилися при практичному здійсненні реформування. Матеріально-технічна база шкіл, вчительські кадри були неспроможні реалізувати нові завдання професійної підготовки учнів. Не виправдовувалися надії на високий професіоналізм спеціалістів, підготовлених на вечірніх та заочних відділеннях вузів, а саме ці форми навчання в процесі реформи вважалися пріоритетними. Якщо від 1950/51 навчального року до 1960/61 навчального року кількість студентів у цілому зросла більш ніж у два рази, то на заочних відділеннях – у 3,5 рази, а на вечірніх – більш, ніж в 11 разів. Суттєве зниження рівня студентів зумовлювалося необхідністю для кожного абітурієнта при вступі на денне відділення мати обов'язковий дворічний стаж роботи на виробництві. Якість підготовки випускників вузів та середніх спеціальних закладів значно відставала від кількісного їх зростання. Хоча нова система освіти була досить своєчасною і в задумі містила кілька принципово правильних орієнтирів, через низку причин вона не тільки не змогла підняти освіту в країні на вищій щабель, але навіть погіршила освітянські якісні показники.

2. *Русифікація.* Новий шкільний закон, опублікований для обговорення наприкінці 1958 р. і прийнятий Верховною Радою УРСР у квітні 1959 р., надавав право батькам вибирати своїм дітям мову навчання. Цей закон в умовах абсолютного домінування у сфері національних відносин концепції зближення і злиття націй ставав своєрідним інструментом національного нівелювання і русифікації українського шкільництва, тому проти нього рішуче виступили представники творчої інтелігенції. Тому в 60-х роках в обласних центрах і в Києві українські школи становили 28%, російські – 72%, в інших містах відповідно – 16% і 84%.

3. *Певне розширення меж творчої культурної та наукової діяльності.* Цьому процесові сприяли пом'якшення цензури, реабілітація відомих діячів культури: письменників В. Антоненка-Давидовича, М. Годованця. О. Ковіньки, З. Тулуб; композиторів Б. Лятошинського, М. Колесси, М. Вериківського та інших; відміна низки партійних постанов 40-х років. Творчу активність української інтелігенції стимулювала поява суспільно-політичних, наукових та літературних журналів: «Прапор», «Український історичний журнал», «Радянське літературознавство», «Все-світ», «Знання та праця» та ін. Розширенню культурної та наукової діяльності сприяло посилення контактів української інтелігенції із зарубіжними культурними та науковими центрами. Чимало вчених та діячів культури з України брали участь у міжнародних з'їздах та конференціях.

4. *Пробудження громадської активності й національне відродження.* На початку 60-х років у Києві своєрідним осередком духовного життя став клуб творчої молоді «Супутник», який було засновано 1959 р. студентами театрального інституту та консерваторії, літераторами та художниками. Президентом клубу став Л. Танюк, активними його членами – І. Драч, М. Вінграновський, І. Світличний, Є. Сверстюк, А. Горська та ін. Члени клубу організували творчі вечори, самвидав. Шістдесятники формувалися не лише в Києві, а й у Львові, Харкові, на Донеччині. Зокрема, під впливом київського клубу у Львові створили клуб творчої молоді «Пролісок», президентом якого став М. Косів.

5. *Вихід на літературний та суспільний обрії плеяди творчої молоді.* Це було нове покоління українських письменників, художників – В. Симоненко, М. Вінграновський, Л. Костенко, Б. Олійник, І. Драч, В. Коротич, І. Світличний, І. Дзюба, П. Заливаха, А. Горська та ін. Починаючи з відкидання стереотипів та пошуку нових форм самовиразу в

мистецтві, вони поступово усвідомили необхідність докорінного оновлення на засадах загальнолюдських цінностей всього суспільного життя.

6. *Адміністративне утвердження атеїзму під час антирелігійної кампанії 50-60-х років.* У 1954 р. ЦК КПРС приймає постанову «Про проведення науково-атеїстичної пропаганди», у якій партійні органи зобов'язалися вести атеїстичну роботу, не ображаючи почуттів віруючих та церковників, а також адміністративно не втручатись у діяльність церкви. Проте наприкінці 50-х років ці слова залишилися лише на папері. У цей час адміністрування йшло далеко попереду атеїстичної пропаганди, а часто-густо і просто підміняло її. Надзвичайно форсованими темпами йшов підрив матеріальної бази релігії. У 1958 р. в Україні церква втратила 64 культові споруди: церкви, молитовні будинки тощо. У 1959 р. було вилучено 262, у 1960 – 747, у 1961 – 997, у 1962 – 1144 культові споруди. Антирелігійна кампанія не тільки поглиблювалася, а й дедалі більше поширювалася. За неповними даними, в Україні тільки в 1962 р. було знято з реєстрації 1263 релігійні об'єднання різних напрямів.

Суперечлива ситуація в культурно-духовній сфері республіки склалася в 60-80 рр.. На перший погляд, кількісні показники свідчили про благополучний розвиток. Наприклад, у галузі освіти: якщо в 1970 р. середню освіту одержали 651 тис., а вищу – 117,2 тис. осіб, то в 1980 р. відповідно – 924 тис. та 148,1 тис. Проте освіта дедалі більше відставала від вимог часу, науково-технічного прогресу, її якість, по суті, знижувалася. Як не парадоксально, у цей період падав авторитет освіти та освіченості, знижувався «попит» на знання. До того ж освіта стала об'єктом форсованої русифікації: якщо в 1960/1961 навчальному році школи з українською мовою навчання охоплювали 68,7% учнів, то в 1970/1971 – 60,4%, в 1976/1977 – 57,8%. А російською мовою навчалися відповідно – 30,4%, 38,8%, 41,3%.

Аналіз динаміки зростання наукового потенціалу України, здавалось би, мав вселяти надію: загальна кількість науковців республіки на 1987 р. становила понад 213 тис. осіб, а в 1960 р. їх було лише 46 тис. У цей час плідно працювали вчені під керівництвом М. Боголюбова (математична фізика), В. Глушкова (кібернетика), Л. Ландау (ядерна фізика), Б. Патона (зварювання металів). Проте ці окремі прориви лише відтіняли наростаючі застійні явища у сфері науки. З плином часу негативні процеси все більше поглиблювалися:

– Академія наук УРСР поступово починає втрачати свою колишню роль мозкового центру;

– наростаючі бюрократичні перепони уповільнювали фундаментальні розробки, не давали змоги повною мірою реалізувати на практиці відкриття українських учених у кібернетиці, хімії, біології;

– ідеологічний диктат зумовив посилення в українському суспільствознавстві кон'юнктуристичності, необ'єктивності, замовчування.

Однак, незважаючи на тиск, у цей складний період залишалися і вчені-суспільствознавці, які нестандартно, не в руслі «офіційних поглядів» підходили до вирішення наукових проблем (історики М. Брайчевський, О. Компан, О. Апанович, Я. Дзира, філософ П. Копнін).

Не набагато кращою була ситуація в галузі літератури та мистецтва. Ніби в коштовну раму, ця сфера перебувала в жорстких рамках офіційно визнаного соціалістичного реалізму, все, що в них не вписувалося, піддавалося забороні та гонінням. Та все ж у цей період було створено чимало талановитих творів, які одержали широке визнання: у літературі – романи О. Гончара «Собор», «Циклон», М. Стельмаха «Дума про тебе», «Чотири броди», поезія І. Драча, Б. Олійника, Д. Павличка, твори П. Загребельного, Ю. Мушкетика, Є. Гуцала та ін.; у кіно – фільми «Білий птах з чорною ознакою» (режисер Ю. Ілленко), «В бій ідуть тільки «старики» та «Ати-бати йшли солдати» (Л. Биков), «Вавилон ХХ» (І. Миколайчук) та ін.; у музиці – опери Г. Майбороди і В. Губаренка, симфонії В. Кирейка і А. Штогаренка, кантати В. Рождественського і А. Філіпенка, пісні П. Майбороди, О. Білаша, К. Домінчена, О. Сабадаша, В. Івасюка.

З другої половини 60-х років посилюється ідеологічний диктат у духовній сфері, який досягає свого апогею в Україні у період «маланчуківщини». В. Маланчук зробив кар'єру як теоретик і борець з українським націоналізмом. Ще перебуваючи на посаді головного ідеолога Львівського обкому партії на початку 70-х років, він видав у Москві кілька публікацій, у яких боротьбу з націоналізмом розглядав як одне з найголовніших завдань партії. Ці твердження йшли у розріз із офіційною доктриною, якої дотримувався ЦК КПУ, – про остаточне торжество інтернаціоналізму в республіці. Київ прореагував досить різко – незабаром В. Маланчука було знято з посади секретаря обкому партії і переведено на посаду заступника міністра вищої освіти УРСР, що фактично унеможливило продовження політичної кар'єри. Проте в Кремлі

енергійного борця з націоналізмом помітили, взяв його на замітку і секретар ЦК КПРС М. Сулов. Тому не дивно, що після усунення 1972 р. П. Шелеста, за підтримки Москви, В. Маланчук стає секретарем ЦК КПУ, головним ідеологом республіки. Починається період чорних списків, особистої цензури, політичних доносів, ідеологічного диктату. Зазнають гонінь письменники О. Гончар, І. Білик, Б. Харчук, О. Бердник, Л. Костенко, Б. Чичибабін та ін.

Ситуація в духовній сфері погіршувалася й тим, що у цей час утворився своєрідний тандем головного ідеолога республіки В. Маланчука і голови КДБ України В. Федорчука. На практиці це означало, що водночас із ідеологічними погромами відбувалися обшуки, арешти, суди.

Бурхливе, суперечливе, динамічне «хрущовське» десятиріччя підштовхнуло об'єктивно визрівший процес оновлення суспільної свідомості. Цей імпульс був настільки сильним, що під його впливом у 60-70-х роках у радянському суспільстві виникає нова форма духовної опозиції – дисидентство, яке висувало реальну альтернативу наростаючим кризовим явищам у духовному житті суспільства – соціальній апатії, дегуманізації культури, бездуховності. Дисидентський рух мав три основні течії:

1. *Правозахисне або демократичне дисидентство*, репрезентоване в Росії А. Сахаровим, О. Солженіциним та їхніми однодумцями, а в нашій республіці – Українською Гельсінською Групою (УГГ), тобто групою сприяння виконанню Гельсінських угод щодо прав людини, які були підписані СРСР 1975 р. УГГ була утворена в листопаді 1976 р. в Києві. Її очолив письменник М. Руденко. До складу входили О. Бердник, П. Григоренко, Л. Лук'яненко, І. Кандиба, М. Маринович та інші, всього 37 осіб. Вона підтримувала зв'язок з московськими правозахисниками А. Сахаровим, Ю. Орловим та ін. Загалом УГГ визначила собі широке коло завдань: 1) ознайомлювати українське суспільство з Декларацією прав людини ООН; 2) збирати докази порушення владою прав людини, національних прав в Україні; 3) застосування політики етно- і лінгвоциду та насильницького насаджування русифікації; 4) домагатися безпосереднього контакту України з іншими країнами; 5) акредитації в республіці представників закордонної преси, вільного обміну інформацією та ідеями.

Це була єдина з усіх правозахисних організацій, яка не розпалася. Проте ні певна поміркованість УГГ, ні легальні форми роботи, ні міжнародна громадська думка не перешкодили радянським властям розпочати гоніння. До 1980 р. майже три чверті Української Гельсінської гру-

пи отримали терміни ув'язнення від 10 до 15 років. Решті дозволили емігрувати.

2. *Релігійне дисидентство*, що мало на меті боротьбу за фактичне, а не декларативне визнання свободи совісті. В Україні, зокрема, воно вело боротьбу за відновлення українських греко-католицької та автокефальної православної церков, за свободу діяльності протестантських сект. Найяскравішими представниками цієї течії були Г. Вінс, І. Гель, В. Романюк, Й. Тереля.

3. *Національно орієнтоване дисидентство*, яке рішуче засуджувало шовінізм, імперську політику центру, форсовану русифікацію, виступало на захист прав і свобод усіх народів та їхню співпрацю в боротьбі за умови життя, гідні цивілізованого світу. До цього напрямку належали І. Дзюба, С. Караванський, В. Мороз, В. Чорновіл та ін.

Характерною рисою усіх трьох напрямів дисидентства була боротьба за національні інтереси українського народу, тобто органічне залучення до сфери своєї діяльності національного чинника. Специфіка дисидентського руху в історії суспільних рухів полягає у тому, що він, будучи реальною опозиційною силою, фактично не мав ні власних організаційних структур (партій, об'єднань), ні цілісної загальної програми. Ідеологічний спектр дисидентського руху в Україні був надзвичайно широким: від марксистської платформи (П. Григоренко) до націонал-комуністичної (І. Дзюба), а від неї – аж до платформи, близької інтегральному націоналізму Д. Донцова та ідеології ОУН (В. Мороз).

Вже на початку брежнєвського періоду з метою придушення дисидентства в зародку у вересні 1965 р. Україною прокотилася хвиля арештів: у Києві, Одесі, Феодосії, Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку. Жертвами репресій стали діячі української культури, студенти, робітники. Серед них І. Світличний, М. Горинь, М. Озерний, Я. Гаврич, Б. Горинь, М. Осадчий, О. Мартиненко та ін. «За задумом, – писав пізніше В. Мороз, – суди повинні були залякати і заморозити рух, як і на початку 30-х років. Вийшло навпаки: арешти і суди 1965-1966 рр. вперше показали всім, «скільки нас є» і хто ми. Справді, ці процеси були своєрідним парадом шістдесятників на очах України і всього світу».

Численні арешти викликали протести. 4 вересня 1965 р. було влаштовано маніфестацію проти репресій у Київському кінотеатрі «Україна» (показ фільму «Тіні забутих предків»). У цій акції брали участь І. Дзюба, В. Стус, В. Чорновіл та ін.

У грудні 1965 р. І. Дзюба надіслав лист на ім'я першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста та Голови Ради Міністрів УРСР В. Щербицького з протестом проти арештів, до якого додав написану у вересні-грудні і поширювану в самвидаві роботу «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Проте це не зупинило репресій. У 1966 р. над 20 заарештованими відбулися політичні процеси. Такі дії офіційних властей зумовили публікацію за кордоном 1967 р. документальної збірки, підготовленої молодим журналістом В. Чорноволом «Лихо з розуму» («Портрети двадцяти «злочинців»). «Підсудні виступають в опублікованих матеріалах як обвинувачі, звинувачуючи владні структури у ламанні законів, спотворенні конституції та комуністичної ідеології», – зазначалося у передмові до цієї книжки. В. Чорновола засудили на три роки.

Навесні 1968 р. 139 українських діячів науки, літератури та мистецтва звернулися з листом до Л. Брежнєва, О. Косигіна, М. Підгорного, у якому висловлювали рішучий протест проти арештів в Україні та утисків української культури. Значною мірою завдяки громадським протестам першу хвилю репресій проти інакомислення в Україні вдалося загальмувати.

Проте у 1970 р. його маховик отримує новий імпульс – починається нова хвиля репресій (червень 1970 р. – другий арешт В. Мороза та 30 його однодумців), яка набирає особливої сили на початку 1972 р. У цей час заарештовані Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Чорновіл, І. Дзюба, В. Стус, І. Калинець та ін. Свою роль у цих драматичних подіях відіграло, очевидно, і засідання Політбюро ЦК КПРС, що відбулося 30 грудня 1971 р., на якому вирішили провести всесоюзну кампанію щодо ліквідації дисидентського руху і самвидаву. Ця акція дістала оперативне число «24».

У середині 70-х – на початку 80-х років дисидентський рух в Україні зменшився кількісно, але виріс якісно – утворилася і діяла Українська Гельсінська спілка.

Відомий канадський дослідник української історії Богдан Кравченко склав список дисидентів 1960-1972 рр., у якому налічувалося 975 осіб. Інші джерела також вказують майже тисячу осіб, які репрезентували усі регіони України. У 1968 р., оголошеному ООН роком Прав Людини, в тюрмах та таборах СРСР за політичними статтями перебувало понад 500 в'язнів і майже 50 осіб «лікувалися» у психлікарнях. На початок 80-х років, за даними Секретаріату Міжнародної амністії, кількість політв'язнів становила від 600 до 700 осіб, серед яких у різний час українців налічувалося від 25 до 75%.

Отже, протягом 60-х – першої половини 80-х років в Україні значною мірою активізується опозиційний рух. Він стає помітним чинником суспільно-політичного життя, його лідери чіткіше формулюють основну мету та орієнтири, завдяки «самвидаву» в маси проникають опозиційні погляди та ідеї.

Семінарське заняття № 9

КУЛЬТУРА УКРАЇНИ ХХ ст.

План

1. *Успіхи і прорахунки українізації. Культурні процеси 20-30-х рр. ХХ ст.*
2. *Нові явища в українській культурі в часи Другої світової війни.*
3. *Літературні та мистецькі процеси в умовах ідеологічних репресій і хрущовської відлиги. Шістдесятники.*
4. *Посилення ідеологічного тиску на розвиток науки, культури і освіти. Політехнізація і русифікація середньої і вищої школи. Дисидентський рух.*
5. *Література і театр в умовах застою. Архітектура і образотворче мистецтво.*

Зміст заняття

Культурна політика більшовиків, її суперечливий характер. Культурні перетворення в СРСР в 20-ті роки: суть, тенденції, наслідки. НЕП і культура. Сталінська «культурна революція» кінця 20-х – початку 30-х рр. Мистецтво соціалістичного реалізму. Курс на одержавлення культури, встановлення над нею тотального ідеологічного і політичного контролю. Досягнення і втрати радянської культури в міжвоєнний період. Українізація і її значення для культурного процесу, для національно-культурного відродження України. Теорія «боротьби двох культур». Культурна дискусія середини 20-х років, її суть і наслідки. Неокласицизм, їх звернення до культурних глибин античної Європи, М. Зеров, М. Драй-Хмара, М. Рильський. Ваплітязи: орієнтація на психологічну Європу.

Українське сценічне мистецтво, Л. Курбас. Драматургія М. Куліша, О. Корнійчука. Становлення української кінематографії, О. Довженко та його фільми, Музичне мистецтво в Україні 20-30-х років. Образотворче мистецтво. Школа Г. Нарбута, Монументальний живопис. М. Бойчук. Архітектура. Конструктивістське новаторство в містобудівництві. Розвиток науки і освіти. Українська історична школа. Літературознавство. М. Грушевський, С. Єфремов, А. Кримський, М. Скрипник і його роль в українському культурному процесі. Розвиток природничих і технічних наук в Україні. Посилення ідеологічного наступу проти української культури наприкінці 20-х в 30-ті рр. «Розстріляне відродження». Церковне життя в Україні. Проблеми міжконфесійних відносин» Примусове вилучення релігії із сфери культурного, духовного життя. Руйнування культових споруд. Репресії проти віруючих і священнослужителів. Церква на західноукраїнських землях.

Українська культура і наука в умовах другої світової війни. Смертельна загроза з боку фашистської Німеччини для української культури і науки. Основні тенденції в розвитку культури. Евакуація закладів освіти, науки і культури у східні райони СРСР, їх діяльність в радянському тилу. Українська інтелігенція на фронті і в тилу. Вагомий вклад науковців Академії наук України у зміцнення боєздатності армії (Б. Патон, О. Богомолець, М. Стражеско, В. Філатов та ін.). Відродження реалістичних течій в літературі та мистецтві. Патріотична творчість письменників, поетів, кінематографістів України, М. Бажан, Я. Галан, О. Корнійчук, С. Левада, А. Малишко, П. Тичина, Ю. Яновський, О. Довженко та ін. Література «втраченого покоління». Переслідування діячів культури фашистськими, тоталітарними режимами. Антифашистська спрямованість культурного процесу в країні. Наукова думка в роки другої світової війни. Культурна політика сталінського режиму на західноукраїнських землях. Реорганізація системи народної освіти на Західній Україні та Північній Буковині, її українізація.

Культурна політика сталінського керівництва СРСР у повоєнний період. Продовження репресій і посилення тотального контролю за духовним життям. Партійна підтримка російського націонал-шовінізму і курс на провінціалізацію української культури як шлях до її затухання. Протиукраїнські акції Москви щодо української культури. Участь України у діяльності ООН, ЮНЕСКО, інших міжнародних організацій – шанс до її включення у світовий культурний процес. Обмежений характер ку-

льтурних стосунків українського народу з народами зарубіжних країн. Наслідки «жданівщини» та «лисенківщини» в сфері літератури, мистецтва, науки і освіти України. Відбудова і розвиток матеріальної бази освіти, науки і культури. Львівський Церковний Собор 1946 р. і ліквідація УГКЦ. Войовничий атеїзм і його негативний вплив на духовність української нації.

Процеси десталінізації та лібералізації в українській культурі. Хрущовська «відлига» і зрушення в галузі освіти, культури, науки, літератури і мистецтва. Поява і місце «шестидесятників» у збереженні та розвитку української культури та духовності. Прояви лібералізації в українському музичному мистецтві, живописі, театрі та архітектурі. Наростання гальмівних процесів лібералізації духовно-культурного життя. Зародження дисидентського руху в Україні. Політична та ідеологічна реакція середини 60-х років. Репресії проти інакодумців. Зростання мережі науково-дослідних установ. Здобутки технічних, природничих і медичних наук. Є. Патон, О. Антонов, В. Глушков. Наростання дисидентського руху в Україні. Нові напрямки в образотворчому мистецтві й архітектурі в 70-80-ті роки.

Рекомендована література

Основна:

1. Аксьонова Н. В., Домановський А. М., Чугуй Т. О. Історія української культури: навч.-метод. посіб. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 196 с.
2. Бойко О. Д. Історія України: підруч. 6-е вид., стер. Київ: Академія, 2016. 718 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України : формування модерної української нації XI – XX ст.: навч. посіб. Київ: Yakaboo Publishing, 2019. 656 с.
4. Історія української культури: курс лекцій / [Анучина Л. В. та ін.; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого]. Харків: ФІНН, 2010. 407 с.
5. Багацький В. В., Кормич Л.І. Історія України: підруч. 3-є вид., доп. і переробл. Київ: Алерта, 2010. 388 с.
6. Історія та культура України: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / [за наук. ред. проф. В. С. Бліхара]. Львів: ПП «Арал», 2018. 480 с.
7. Історія української культури : підруч. / [кол. авт. В. О. Лозовой та ін.; за ред. проф. В. О. Лозового; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»]. Харків: Право, 2013. 367 с.

8. Історія української культури: навч. посіб. / [В. М. Шейко, В. Я. Білоцерківський. 5-е вид., стер.]. Київ: Знання, 2013. 271 с.
9. Комарніцький О. Б. Історія України: матеріали для підготовки до тестування: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2007. 456 с.
10. Магочій П-Р. Україна. Історія її земель та народів / [пер. з англ. Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; наук. ред. С. Біленький; ред. Л. Ільченко. 2-е вид., доп.]. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2017. XXII, 812 с.
11. Олійник С. В., Сидорук С. А. Історія України: конспект лекцій для студ. неіст. спец. вищих навч. закл. України. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2011. 172 с.
12. Історія української культури: навч. посіб. / ред. О. Ю. Павлова. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 368 с.

Додаткова:

1. Алексеев Ю., Кульчицький С., Слюсаренко А. Україна на зламі історичних епох: Державотворчий процес 1985–1999 рр.: навчальний посібник. Київ: ЕксОб, 2000. 296 с.
2. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.). Київ: Видавничий дім «Альтернативи», 1999. Т. 13. 304 с. (Серія «Україна крізь віки»).
3. Баран В. Україна: Новітня історія (1945–1991 рр.). Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
4. Герасим'юк О. Розстрільний календар. Харків: КСД, 2017. 432 с.
5. Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Львів: Літопис, 2012. 608 с.
6. Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла»: польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. Київ: Дух і Літера, 2013. 351 с.

Питання для самопідготовки

1. *Охарактеризуйте труднощі післявоєнного відбудовчого періоду в Україні.*
2. *У чому полягала суть процесів десталінізації в українському суспільстві?*
3. *Вкажіть особливості радянізації західних областей України у повоєнний період.*
4. *Визначте особливості економічного розвитку України (1953–1964 рр.).*

5. Проаналізуйте діяльність «шістдесятників».
6. З'ясуйте труднощі та здобутки розвитку української культури (1945–1964 рр.).
7. Хто такі «дисиденти»? Яка їх роль у розвитку української культури?
8. Порівняйте суспільно-політичне становище України в роки «застою» і «перебудови».

Завдання для перевірки знань

1. Яку позицію зайняло партійно-державне керівництво УРСР при усуненні М. Хрущова від влади?

- А. Підтримало М. Хрущова.
- Б. Сприяло відставці М. Хрущова.
- В. Зайняло очікувальну позицію.
- Г. Виступило організатором усунення.

2. Яке поняття ширше за змістом?

- А. Шістдесятники.
- Б. Дисиденти.
- В. Опозиційний рух.
- Г. Правозахисники.

3. Яке висловлювання є правильним?

- А. Державна незалежність України була законодавчо закріплена Декларацією про державний суверенітет.
- Б. Приводом до проголошення незалежності України стала спроба державного перевороту у Москві.
- В. На референдумі 17 березня 1991 р. більшість населення України висловилося за незалежність України.
- Г. Після проголошення незалежності були проведені перевибори Верховної Ради УРСР.

4. На що сподівалися бійці УПА, ведучи нерівну боротьбу у 1940-1950-і рр. з радянськими каральними органами?

- А. На загальне повстання населення проти радянської влади.
- Б. На початок війни між СРСР і країнами Заходу.
- В. На зміну влади в СРСР.
- Г. На проголошення УРСР своєї незалежності.

А. Голова президії Конгресу української інтелігенції, один із засновників Народного руху України, автор книжок «Чорнобильська мадонна», «Київське небо» та ін.

Б. Поетеса, автор збірок «Проміння землі», «Мандрівки серця», роману у віршах «Маруся Чурай»

В. Кінорежисер, народний артист УРСР Створив фільми «Українська рапсодія», «Тіні забутих предків» та ін.

Г. Поет, прозаїк, представник покоління «шістдесятників», автор збірок «Тиша і грім», «Земне тяжіння», «Лебеді материнства»

ТЕМА 14

УКРАЇНА НА ШЛЯХУ УТВЕРДЖЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

План

1. Проголошення незалежності України. Початок українського державотворення та зовнішні відносини.
2. Модернізаційні суспільно-політичні процеси, економічний і культурно-освітній розвиток України.
3. Помаранчева революція і революція Гідності як чинники європейського вибору і кроки до свободи та демократії.
4. Україна в період російсько-української війни.

Семінарське заняття

Рекомендована література

Питання для самоконтролю

Завдання для перевірки знань

Мета: охарактеризувати процес державотворення в умовах незалежності Української держави, проаналізувати основні напрями зовнішньої політики України, процесу реформування соціально-економічної та культурної сфери; розкрити особливості «гібридної війни» Російської Федерації на території України в цілях підняття патріотизму і усвідомлення подій сучасності.

Основні поняття: незалежність, антитерористична операція (АТО), операція об'єднаних сил (ООС), суверенітет, євроінтеграція, коаліція, корупція, опозиція, політичний плюралізм, Помаранчева революція, приватизація, Революція Гідності, реформи.

1. ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ ТА ЗОВНІШНІ ВІДНОСИНИ

В плані державного будівництва та формування нового політичного устрою Україна пішла найскладнішим шляхом – становлення демократичного суспільства та політичного режиму. Справжньої представницької демократії, де народ здійснює владу через виборних представників, сама влада поділена і збалансована, громадяни мають права та свободи і можуть брати участь у суспільно-політичному житті. Власне пошук балансу між різними інститутами влади з подальшим закріпленням у Конституції і складала основний зміст політичних протистоянь більшої частини історії незалежної України.

У 1990 р. в Україні розпочався новий етап демократизації й розмежування політичних сил. Великодержавна політика центру, який грубо ігнорував інтереси союзних республік, підштовхувала українських політиків до оформлення ідеї суверенітету України. 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України. Проголошувалися верховенство права, самостійність, повнота і неподільність влади республіки в межах її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах. Народ визнавався єдиним джерелом державної влади, а Верховна Рада УРСР могла виступати від його імені. Водночас Декларація гарантувала право всім національностям, які проживали на території республіки, на вільний національно-культурний розвиток.

Проголошення Декларації про державний суверенітет стало каталізатором розвитку національної самосвідомості й сприяло зростання протистояння опозиції та офіційної влади. Показником цього стало голодування студентів 2–17 жовтня 1990 р. у Києві («революція на граніті»). Студенти вимагали відставки уряду, надання Декларації про Державний суверенітет України конституційної сили, оголошення нових виборів до Верховної Ради на багатопартійній основі, заборони проходження військової служби громадянами України за її межами, націоналізації майна Компартії України та ЛКСМУ. Лише після відставки голови уряду республіки В. Масола студенти припинили голодування.

Уже з першого дня проголошення незалежності в Україні розпочалися державотворчі процеси. 24 серпня, разом з Актом, прийняли постанови про «Про проголошення незалежності України» та «Про військові формування на Україні». Того самого дня було прийнято й Постанову Верховної Ради «Про проголошення незалежності України, якою, зокрема, передбачалося провести 1 грудня 1991 р. всеукраїнський референдум на підтвердження Акту проголошення незалежності України. Референдум, який відбувся у намічені строки, не залишив жодних сумнівів. 90,32% громадян, які брали участь у референдумі, на питання бюлетеня відповіли: «Так, підтверджую». Позитивну відповідь дало населення всіх областей України і Криму, незалежно від їх національного складу. Отже, за незалежність проголосували не тільки українці, але й представники інших національностей, для яких батьківщиною є українська земля. 8 жовтня було прийнято Закон «Про громадянство України». Кожний, хто проживав на території України міг добровільно погодитися або відмовитися від українського громадянства. Подвійного не допускали, як і зараз. Пріоритетним залишалося питання державного кордону. Тому 14 листопада прийняли Закон «Про державний кордон України». Україна проголосила своєю територією кордони УРСР, з АР Крим у своєму складі.

Гострі баталії точилися навколо державних символів. Зрештою, у січні-лютому 1992 р. затвердили синьо-жовтий прапор, тризуб як малий герб, а музика Михайла Вербицького «Ще не вмерла України...» стала державним гімном. Слова Павла Чубинського, до речі, прийняли лише у 2003 р.

Держава Україна не повторювала помилок минулих років і одразу взялася за формування власних збройних сил на основі радянських частин, що дислокувалися в Україні. А це була величезна армія – 800 тисяч військовослужбовців. Їм надали вибір: присягнути на вірність Україні й залишитися на службі, або вийти на пенсію чи виїхати. 6 грудня 1991 р. перша група військових присягнула на вірність українській державі. Цей день вважають днем заснування Збройних сил України.

Впевнену перемогу на перших виборах 1 грудня 1991 р. отримав голова Верховної Ради СРСР Леонід Кравчук. Він був очільником так званої «партії влади», що сформувалася з колишньої компартійної номенклатури. Фактично, владу контролювали ті ж самі люди, що й в УРСР. Націонал-демократична меншість не змогла отримати бажаного впливу на розвиток країни: в її рядах назрівав розкол.

Україна, як і всі колишні соціалістичні країни, переживала величезну політичну кризу, спричинену прискоренням падіння економіки та неприємною особливістю капіталістичної системи – соціальним розшаруванням. Україна в системі радянської економіки була сильно орієнтована на підтримку величезного військово-промислового комплексу та залежала від зв'язків з іншими частинами Союзу, які розірвалися.

Переорієнтація на інші ринки потребувала часу і ресурсів. Ні того, ні того не було. Україна також не мала можливості згладити цей розрив доходами від продажу нафти і газу. Металургія, основа промисловості на той час, уже давно потребувала модернізації і сильно залежала від російського газу. Чим Росія неодноразово скористається. Водночас, Україна продовжила дотримуватися соціальних зобов'язань, достатньо високих ще за радянських часів. Держава тримала у своїй власності величезну кількість підприємств, що виїдали все більше коштів державного бюджету. Проте найголовніше – українські політики затягували з болючими, але потрібними реформами, що з кожним роком робило ситуацію лише гіршою.

Брак грошей вирішували просто – вмикали друкарський станок. В Україні розпочалася інфляція, потім гіперінфляція і, відповідно, падіння доходів населення. У 1992 р. вона перевищила 2000%. В той час жартували, що всі отримали можливість відчувати себе мільйонерами. У період між 1991 і 1997 рр., українське промислове та сільськогосподарське виробництво скоротилися впововину, а валовий внутрішній продукт (ВВП) становив 64% від показника 1991 року. Це втрата приблизно як в США у роки Великої депресії.

На це накладалася потреба змінювати радянські органи влади на демократичні. Робили це люди, які звикли до першого варіанту, в умовах командної централізованої системи, де їм відводили радше роль виконавців наказів згори. Як будувати демократичні інститути, усі мали смутне уявлення. Як і про те, хто винен у падінні економіки, і хто крайній розгрібати авгнієві стайні. Розпочався гострий конфлікт між парламентом та президентом, що закінчився достроковими виборами президента у 1994 році.

Існує думка, що Леонід Кравчук, від гріха подалі, тактично поступився у другому турі Леоніду Кучмі – директору найбільшого в Європі ракетного заводу у тодішньому Дніпропетровську, сучасному Дніпрі. Л. Кучма застосував директорський підхід до розподілу влади. Він роз-

почав з підпорядкування та налагодження роботи виконавчої влади. Після довгої боротьби з парламентом, він зумів проштовхнути власний проект Конституції. Основний Закон, що прийшов на зміну старій радянській конституції, прийняли 28 червня 1996 р., після напруженої сесії, що тривала цілу ніч. За новою Конституцією, Україна ставала президентсько-парламентською республікою. Президент фактично отримав контроль над урядом і можливість втілювати власну програму.

Леонід Кучма розпочав рішучі економічні реформи. Насамперед, лібералізували ціни та валютний курс. У 1996 році ввели національну валюту – гривню, замість тимчасових купонів-карбованців. Найважливішим заходом цього часу стала масштабна приватизація. Перші роки незалежності держава дуже в'яло позбавлялася своєї власності. Підприємства часто опинялися під контролем так званих «червоних директорів» – очільників державних підприємств ще в радянські часи. Вони мали зв'язки і можливості. Проте не мали ресурсів, щоб зробити підприємства прибутковими. Хоча самого Л. Кучму можна назвати вихідцем з середовища «червоних директорів», він розпочав більш рішучу приватизацію. Держава позбувалася не лише власних підприємств, але й землі. В листопаді 1994 року президент видав указ, за яким більше мільйони осіб отримали земельні паї. Найбільшу вигоду другої хвилі приватизації промисловості отримав прошарок бізнесменів епохи «лихих» 90-х, яких пізніше назвуть олігархами. Вони привласнили підприємства, насамперед, металургійної промисловості та енергетики, і завдяки новим підходам до бізнесу, закріпили свій успіх.

Необхідною умовою становлення демократичної правової держави є багатопартійність. Вона дає можливість повніше враховувати інтереси всіх громадян у державній політиці і сприяє стабільному і динамічному розвитку суспільства. До головних причин, що призвели до багатопартійності в Україні, можна віднести: 1) розширення демократизації суспільного життя, гласність; 2) історичне коріння багатопартійності в Україні; 3) виникнення й розвиток в Україні дисидентства; 4) нездатність КПРС продовжувати виконання керівної ролі усього суспільства, яку вона собі привласнила.

З початку проголошення незалежності Україна взяла курс на набуття статусу позаблокової, без'ядерної держави. На першому становлення незалежності України забезпечило їй підтримку з боку світової громадськості і дистанцію ванні від Росії. Україна стала рівнопра-

вним суб'єктом міжнародної співдружності. Її визнали 180 країн світу. Вона підтримує дипломатичні відносини більше ніж з 50 державами. Бере участь у діяльності більше ніж 20 міжнародних організацій! (ООН, ОБСЄ, РЄ тощо). Вдалось налагодити дружні відносини з сусіднім державами. Тісні політичні відносини склались в Україні з Польщею і країнами ГУУАМ (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова), які прагнуть зменшити вплив Росії на просторах СНД. 2 липня 1993 р. ВР України затвердила «Основні напрями зовнішньої політики України». Цей документ визначає базові національні інтереси України і завдання її зовнішньої політики, містить засади, на яких реалізується зовнішньополітична діяльність нашої держави.

Здобуття незалежності України створило легітимні умови для зовнішньополітичної діяльності. Будучи формально членом ООН з 1945 р., Україна після проголошення незалежності стала повноправним членом цієї організації. Важливе значення для утвердження України як суверенної держави стало її міжнародне визнання. Вже 2 грудня 1991 р. Україну визнала Польща. На 2000 р. наша держава встановила дипломатичні відносини зі 153 країнами. У липні 1992 р. Л. Кравчук підписав Гельсінський Підсумковий акт, внаслідок чого Україна стала членом Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ). 16 листопада 1994 р. Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, 9 листопада 1995 р. – вступила до Ради Європи. У липні 1997 р. підписано «Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО», 5 лютого 2008 р. Україна стала членом Світової організації торгівлі (СОТ).

Питання, яке чи не найбільше хвилювало міжнародну спільноту у перші роки української державності – третій у світі ядерний арсенал. Перший президент Леонід Кравчук домовився, а його наступник Леонід Кучма 5 грудня 1994 р. підписав угоду, що отримала назву Будапештський меморандум. За ним, Сполучені Штати, Росія і Великобританія надали Україні «безпекові гарантії» в обмін на відмову від ядерного арсеналу. Хоча подальші події засвідчили, що слово «гарантії» варто брати в лапки: за відмову приєднатися до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, Україні загрожувала міжнародна ізоляція. Тому вибору не було.

Яблуком розбрату між Україною та Росією на самому початку незалежності стало питання поділу Чорноморського флоту. Процес був напруженим і тривалим. Більшість кораблів перебували під контролем Ро-

сії. У 1995 р. Росія погодилася передати Україні 18% кораблів, але відмовилася залишити Севастополь, найбільшу базу флоту. У 1997 р. держави підписали низку угод, що передбачали подальшу присутність обмеженого російського флоту у Севастополі аж до 2017 року. В обмін на це, того ж року підписали «Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією». Росія нарешті погодилася, по факту, визнати незалежність України та цілісність її кордонів.

Загалом, у першій половині 90-х років головним завданням зовнішньої політики України було забезпечити міжнародне визнання і посісти відповідне місце у системі міжнародних відносин, відстояти статус позаблокової держави, домогтися міжнародних гарантій незалежності в обмін на ліквідацію ядерної зброї. У другій половині 90-х років Україна намагалась реалізувати стратегію багатовекторності зовнішньої політики. Стратегічними партнерами України були проголошені США, Росія, Польща та ще цілий ряд держав. Проте підтримувати рівнозначні відносини з основними своїми партнерами виявилось нереально, хоча були досягнуті значні успіхи у двосторонніх відносинах.

2. МОДЕРНІЗАЦІЙНІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПРОЦЕСИ, ЕКОНОМІЧНИЙ І КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ

На виборах президента 1999 року він зумів представити себе як єдину альтернативу комуністам та соціалістам. Їхня популярність передбачувано зростала у роки економічних проблем. Кучма з легкістю переміг на виборах. Націонал-демократична опозиція була розколота і подавлена смертю одного з основних своїх лідерів В'ячеслава Чорновола весною 1999 р., за кілька місяців до виборів.

На кінець 90-х економіка нарешті вийшла з піке і навіть почала зростати. У роки свого другого президентства Леонід Кучма цим користувався. Він намагався стати верховним арбітром над суперечками олігархічних груп, укріпити владу президента і взяти під контроль парламент. Проте все пішло не за планом. У 2000 р. розгорівся «касетний скандал», пов'язаний з публікацією записів з кабінету президента, де він поставав, у м'яко кажучи, не привабливому образі. Окрім корупцій-

них схем, плівки засвідчили, що президент, імовірно, займався залякуванням опозиції і був причетний до вбивства журналіста Георгія Гонгадзе. Його популярність різко стрибнула вниз. Цим скористалася опозиція усього спектру, від праворадикалів до комуністів. У 2000-2001 роках тривала акція «Україна без Кучми!» – перший великий протестний рух незалежної України.

Це стало початком сходження нових лідерів опозиції – прем'єр-міністра України 1999-2001 р, Віктора Ющенка та Юлії Тимошенко. Парламентські вибори 2002 р. відбувалися за змішаною пропорційно-мажоритарною системою, коли половину місць отримували за партійними списками, а іншу половину – представники від територіальних округів. Вперше таку систему апробували на попередніх парламентських виборах 1998 р. Участь у виборах 2002 р. взяли більше 60 партій. За партійними списками перемогу здобув блок «Наша Україна» Віктора Ющенка, на другому місці опинилася пропрезидентська сила «За єдину Україну», а на третьому – «Блок Юлії Тимошенко». Лише завдяки мажоритарникам пропрезидентським силам вдалося забезпечити більшість.

Свій зовнішньополітичний курс Л. Кучма назвав багатовекторним. Він зумів заключити угоди з Росією, про які ми згадували раніше, що нарешті врегулювали суперечності між країнами. Принаймні на той час. Водночас, Україна почала інтеграцію до світового та європейського просторів. Проте подальші події під час другого президенства Кучми призвели до погіршення відносин з Заходом. Після того, як Україну у 2002 р. звинуватили у таємному продажу зброї Іраку (під час війни в Іраку), країна опинилася фактично в міжнародній ізоляції. Кучма вимушено дрейфує до Росії і веде переговори про можливість участі України в Євразійському економічному співтоваристві. Ще у 1993 р. Україна не ратифікувала статут СНД. Ця організація, що постала внаслідок угод у Біловезькій пущі, за ініціативи Росії все більше перетворювалася на заміник СРСР. Україні вдалося уникнути повернення до безпосередньої сфери впливу Росії, як і в часи Кучми. Проте Росія не полишатиме спроб.

Побитий скандалами Леонід Кучма у 2003-2004 роках намагався просунути проект змін до Конституції, що перетворював Україну на парламентсько-президентську республіку. Його наступник, у такий спосіб, отримував значно менші повноваження. Проте унаслідок кількох драматичних голосувань у парламенті, пропозиції президента провалилися. Як підмітив Кучма у назві своєї книги «Україна – не Росія». Прези-

денту не вдалося зібрати владу в своїх руках і нівелювати роль парламенту. Україні було пора побути без Кучми.

Головна боротьба на президентських виборах 2004 р. розгорнулася між лідером опозиції Віктором Ющенком та кандидатом від влади, прем'єр-міністром з 2002 р. Віктором Януковичем. Ющенко позиціонували як прозахідного кандидата та реформатора. Януковича, колишнього голову Донецької обласної адміністрації, представляли як проросійського та пов'язаного з олігархами. Вибори 2004 р. стали найзапеклішими за всю історію незалежної України. У першому турі Віктор Ющенко та Віктор Янукович отримали кожен трохи більше 39% голосів, розрив становив піввідсотка. Голоси розділилися регіонально: захід і центр проголосували переважно за Ющенко, а південь і схід – за Януковича. Пізніше це стало об'єктом значних маніпуляцій.

За офіційними результатами другого туру виборів, перемогу здобув Віктор Янукович. Прихильники Ющенко не визнали результатів: вони стверджували про значні порушення. На Майдані Незалежності у Києві розпочалися протестні рухи проти фальсифікацій на виборах, що отримали назву Помаранчева революція. Вона тривала з жовтня по грудень 2004 року. Україна вперше за довгий час опинилася в центрі світових новин.

Політичну кризу вирішили після досягнення компромісу. Результати другого туру виборів скасували, оголосили третій тур. Натомість, Верховна Рада прийняла зміни до Конституції про перетворення на парламентсько-президентську республіку. 8 грудня 2004 р. компроміс затвердив парламент. Перемогу у третьому турі очікувано здобув Віктор Ющенко.

Його президентство тривало з 2005 по 2010 рік і було достатньо суперечливим. З одного боку, на хвилі позитивного іміджу у світі та прозахідної орієнтації Ющенко, країна отримувала іноземні інвестиції і показувала хороші показники економічного зростання. ВВП України нарешті перегнало показники 1990 р. Економіку визнали ринковою, і у 2008 р. Україна стала членом Світової організації торгівлі. Щоправда, все щастя тривало до початку світової фінансової кризи 2008 р., що обвалила ВВП України більш ніж на третину. У зовнішній політиці, країна декларувала курс на євроатлантичну інтеграцію, що мало значні перспективи.

З іншого боку, президенство Ющенко запам'яталося перманентною політичною кризою та «економічними війнами» з Росією, що безперечно не могла погодитися з європейським курсом України. Помаран-

чева команда розвалилася майже одразу після приходу до влади. Конфлікт між Ющенком та Тимошенко набирав обертів. Окрім того, конституційна реформа, затверджена як компроміс у грудні 2004 р., значно обмежила владу президента і дала привід для постійної боротьби за повноваження між владними інституціями.

У 2007 р. Ющенко розпустив парламент і призначив дострокові вибори. За їхніми результатами, очолювана Віктором Януковичем Партія регіонів перемогла з невеликим відривом від другого місця, яке зайняв БЮТ. Третє місце посіла президентська «Наша Україна – Народна самооборона», що поступово, але впевнено втрачала популярність разом з Ющенком. Помаранчеві домовилися – прем'єром стала Юлія Тимошенко.

На 2007-2010 р. припав важкий етап фінансової кризи та газових війн з Росією, яка вдало підтримувала конфлікт між президентом і прем'єром. На початку січня 2009 р. «Газпром» повністю припинив постачання газу до України, яку звинуватив у крадіжках газу. 18 січня 2009 р. Юлія Тимошенко і прем'єр РФ Володимир Путін підписали нову газову угоду, яка була вкрай не вигідна Україні.

На кінець завершення президентського терміну Віктор Ющенко повністю втратив підтримку виборців. Цим вміло скористалася «Партія регіонів» та її лідер Віктор Янукович. На президентських виборах 2010 р. він завдає реваншу і перемагає свого головного конкурента Юлію Тимошенко у другому турі виборів.

Президент Янукович різко змінює усталений в Україні підхід до політики. Він розпочинає формування авторитарного режиму, схожого на ті, що існували в інших пострадянських республіках: зосереджує все більше влади у своїх руках, та свого найближчого оточення. У 2010 р. скасували конституційну реформу 2004 р. і повернули в дію Конституцію 1996 р.. У такий спосіб президент отримує значно більше повноважень. Янукович бере під контроль суди та силові структури, нівелює парламент. У 2011 р. до в'язниці потрапляє головна конкурентка президента – Юлія Тимошенко. Її звинувачують у підписанні не вигідних газових угод. Переслідування зазнають й інші опозиціонери. Україна падає в рейтингах демократії та свободи слова.

Янукович має повноту влади та слабку опозицію. Політику уряду прем'єр-міністр Микола Азаров спрямовує на підтримку «стабільності». Це призводить до того, що на кінець 2013 р. Україна опиняється на межі дефолту.

На зовнішній арені Янукович, користуючись прихильністю Росії, у квітні 2010 р. укладає так звані «Харківські угоди». В обмін на знижку ціни на газ, Україна погоджувалася продовжити термін дислокації Чорноморського флоту Росії у Севастополі до 2042 року. Янукович проголосив повернення багатовекторної політики часів президента Кучми. По факту, вона була більше проросійською. Однак, Януковичу вдалося маніпулювати перспективою підписання Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, переговори щодо якої розпочалися ще за президенства Ющенка. Угоду мали підписати восени 2013 р. У цей час Росія, вкотре на чолі з президентом В. Путіним, розпочинає активне просування власного економічного та політичного проекту – Митного союзу. Росії вдалося відмовити Януковича від підписання угоди з ЄС торговою війною та вигідним кредитом, що якраз допоміг би врятувати країну від дефолту.

3. ПОМАРАНЧЕВА РЕВОЛЮЦІЯ І РЕВОЛЮЦІЯ ГІДНОСТІ ЯК ЧИННИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ВИБОРУ І КРОКИ ДО СВОБОДИ ТА ДЕМОКРАТІЇ

Україна не раз ставала ареною переломних в її історії подій, які тією чи іншою мірою прийнято вважати революціями: це, насамперед, Українська національна революція ХVІІ ст. (1648–1676) як ключова подія української історії Нового часу, метою якої було утворення національної держави у вигляді Козацької України, це і Друга українська революція на початку новітнього часу, що привела до короткочасного, але історично вагомому за значенням існування українських державних утворень у 1917-1921 рр., це і розпад СРСР та проголошення незалежності України у 1991 р., це і події 2004 р. – т. зв. Помаранчева революція, та 2013-2014 рр. – Революція гідності, яка, на думку багатьох фахівців, продовжується й нині, в умовах російської агресії.

Помаранчева революція 2004 р. – словосполучення, яким означають масовий рух громадської непокори, організований прихильниками проєвропейськи налаштованого кандидата від опозиції після 2-го туру президентських виборів 2004 р. в Україні. Таке визначення з'явилося, як відомо, через те, що прихильники кандидата в президенти В. Ющенка використовували помаранчевий колір для позначення своєї участі в

русі. І хоча Помаранчева революція тривала всього 12 днів – з 22 листопада (коли на наступний день після повідомлення Центрвиборчкому про перемогу В. Януковича у другому турі президентських виборів на Майдані Незалежності зібралось до 100 тис. протестувальників проти фальсифікацій результатів виборів, а всього в акціях громадянської непокори брали участь, за оцінками соціологів, від 5 до 6 млн. осіб по всій країні) – до 3 грудня 2004 р. (коли Верховний суд України прийняв рішення про повторне голосування), вона теж викликала широкий резонанс в світі: осторонь цих подій не залишилися керівники міжнародних організацій, у тому числі Європейського Союзу і окремих європейських держав, а також уряди РФ і США.

Революційні події 2004 р. змінили стратегічний погляд світової спільноти на Україну і визначили систему координат для нашого подальшого руху на міжнародній арені. Щоправда, зважаючи на непослідовність політичних заяв, вчинків, тактики і стратегії основних фігурантів Помаранчевої революції, що прийшли до влади на початку 2005 р., можна говорити про феномен «незавершених революцій» і визнати, що Помаранчева революція стала свого роду «революцією запитань», відповіді на які творяться десятиліттями. Підтвердженням цього стала наступна українська революція – Революція гідності, яка майже через 10 років знову повернулася до питань, не розв'язаних Помаранчевою революцією.

Зокрема, не змогла післяпомаранчева Україна добитися й рішучого повороту від відпрацьованих у попередні роки принципів багатовекторної зовнішньополітичної орієнтації, при якій ключовим «стратегічним партнером» залишалася Росія. Хоча шанс й можливості для зміни зовнішньополітичного курсу України на міжнародній арені виглядали після Помаранчевої революції досить реальними й обнадійливими. Про це свідчать, зокрема, взаємовідносини України і Європейського Союзу.

Події після революції можна схарактеризувати як «переговорний період», який, незважаючи на насиченість подіями у відносинах України з Європейським Союзом, можна назвати «часом нереалізованих можливостей», адже наближення нашої держави до ЄС переважно тільки декларувалося й імітувалося, а реальних результатів практично не було, і не в останню чергу через занадто «обережну» позицію Євросоюзу. Водночас і на цьому етапі європейська еліта не спромоглася адекватно оцінити можливості нової ситуації, створеної Помаранчевою революцією. Післяпомаранчеву Україну, президента Ющенка реально,

справді вагомо не підтримали ні Європейське співтовариство, ні США, незважаючи на активність, з якою ми прагнули до інтеграції з ЄС.

Підписання харківських угод у 2010 р. викликало в Україні обурення опозиції та суспільства. Більшість аналітиків розцінили її як таку, що суперечить Конституції України. Наявність широкого спектру передумов до виникнення протестів у культурній, економічній, правовій, соціальній та інших складових суспільного життя призвела до виникнення в Україні наприкінці 2013 р. революційної ситуації. Складність економічної ситуації підштовхувала президента Януковича на зближення із західним світом. Тому він приїхав у Вільнюс на Саміт східного партнерства 28-29 листопада 2013 року, але в останній момент відмовився підписати угоду про Асоціацію з ЄС. Це рішення викликало різний спектр емоцій у населення: від здивування до обурення. Частина українців, що покладала сподівання на збереження європейського зовнішньополітичного вектора, розпочинає акцію протесту на Майдані Незалежності ввечері 21 листопада. Віктор Янукович пам'ятав болісний досвід 2004 р. і спробував придушити виступ у зародку. 30 листопада вночі правоохоронці жорстко розігнали демонстрантів, більшість з яких була студентами. Як це часто буває, результати виявилися протилежними до очікуваних. Невеликий студентський Євромайдан переріс у масовий протестний рух, відомий як Революція Гідності.

Протести тривали протягом грудня-січня і перекинулися на інші міста країни. 16 січня парламент приймає так звані «диктаторські закони», які лише загострили протистояння. До 19 січня 2014 р. протести перейшли у бойові протистояння на вулиці Грушевського в Києві, внаслідок чого загинуло 6 осіб, більше 1000 були травмовані. Ще більш кривавими бої стали, починаючи з 18 лютого, за два дні боїв від рук силовиків Януковича загинуло більше 100 майданівців – «Небесна сотня». 20 лютого Верховна Рада засуджує насильство зі сторони влади. Президент Янукович, після того як парламент виступив проти нього, уночі 21 лютого тікає з країни. Постановою від 23 лютого 2014 р. «Про покладення на Голову Верховної Ради України виконання обов'язків Президента України згідно із статтею 112 Конституції України» Верховна Рада поклала на Голову Верховної Ради України О. Турчинова обов'язки президента. Революція Гідності, здавалося б, досягла бажаного результату, але ціною більше сотні загиблих.

Основним геополітичним наслідком Революції став вихід України із зони впливу Росії в економічній та політичній сферах, та відносне змен-

шення залежності від Росії в культурній сфері. В економічній сфері вихід України із зони впливу Росії відбувся через істотне зменшення залежності від критичного для економіки України імпорту з Росії енергоносіїв. У політичній сфері зменшення залежності було досягнуте як у наслідок наявності військового протистояння між Україною і Росією, так і через очищення політичної системи України від проросійських сил у результаті проведених в Україні виборів Президента, парламентських та місцевих виборів. У військово-політичній сфері було скасовано позаблоковий статус України, що ознаменувало вихід України з буферної зони між Західним світом і Росією, та розпочато масштабну реформу Збройних сил України. У культурній сфері зменшення залежності відбулось у наслідок обмеження на концертну діяльність в Україні для акторів, які публічно підтримали агресивну політику Путіна, та заборону трансляції частини російської теле- та кінопродукції, яка пропагує або прославляє російські силові структури та імперську політику.

4. УКРАЇНА В ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ (2014-2021 рр.)

Росія вирішила скористатися внутрішньою нестабільністю в Україні і розпочала агресію проти неї. Перебуваючи у Росії, В. Янукович попросив президента РФ В. Путіна застосувати свої війська для «відновлення законності» в Україні. Відповідну заяву Януковича від 1 березня 2014 р. зачитав представник Росії В. Чуркін 3 березня на засіданні Ради безпеки ООН.

Наприкінці лютого 2014 р біля парламенту та уряду Криму з'являються «зелені чоловічки» – військові без розпізнавальних знаків. Вони блокують українські військові частини та розпочинають підготовку до окупації півострова. 27 лютого було захоплено аеропорт у Севастополі, зупинено паромну переправу в Керчі. 1 березня самопроголошений «голова Ради міністрів АР Крим» С. Аксьонов звернувся до В. Путіна з проханням посприяти у «забезпеченні миру і спокою» на території Криму. Починаючи з 1 березня російські війська вдаються до масштабних силових акцій, спрямованих на блокування українських військових баз на території Криму, захоплення адміністративних приміщень, контроль транспортних магістралей та інших стратегічно важливих об'єктів.

16 березня 2014 року окупаційна влада організовує так званий «референдум» про статус Криму. За результатами, які оголосили організатори, 97% кримчан висловилися за приєднання до Російської Федерації. 20 березня Державною думою РФ ратифіковано «Договір про прийняття Криму до складу Росії». Початком тимчасової окупації території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя, згідно з українським законодавством, вважається дата набрання чинності Резолюцією № 68/262 Сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 27 березня 2014 р. про підтримку територіальної цілісності України. Завершенням тимчасової окупації вважатиметься дата, з якої ця резолюція втратить чинність.

Паралельно з тим, навесні 2014 р., Росія розпочинає дестабілізацію та стимулює розвиток сепаратистських рухів, тобто таких, що прагнуть від'єднання від країни, на Донеччині, Луганщині, а також у Харкові та Одесі. У травні підтримувані російськими спецслужбами сепаратисти проголосили створення так званих «Донецької» та «Луганської народних республік» (ДНР та ЛНР) та організували псевдореферендум на їхню підтримку. У відповідь, Україна розпочинає антитерористичну операцію (АТО). У складний для країни час, суспільство мобілізується у масштабні волонтерський та добровольчий рухи.

У червні 2014 року на президентських виборах у першому турі здобуває перемогу Петро Порошенко. У червні ж Угоду про асоціацію з ЄС президент Петро Порошенко підписав тією ж ручкою, що мав Віктор Янукович у листопаді 2013 р.

Україна розпочинає активні дії у відповідь на агресію. Навесні території, контрольовані сепаратистами та Крим, оголошують тимчасово окупованими. Українська армія разом з добровольчими батальйонами розпочинають наступ, звільняючи Слов'янськ, Краматорськ та інші міста. Водночас, Росія постачає терористам зброю, зокрема й протиповітряні ракети. 17 липня 2014 р. бойовики «ДНР» збивають малайзійський пасажирський літак МН17. Унаслідок цього гине 298 осіб, серед яких громадяни Нідерландів, Малайзії, Британії та інших країн.

Трагедія нарешті змусила західні країни піти на більш рішучі кроки щодо російської агресії. Проти російських чиновників та бізнесу запроваджують економічні та персональні санкції. Санкції завдадуть російській економіці втрат. Проте цим на початку підтримка України обмежиться. Українська армія у середині серпня локалізувала спротив сепарати-

стів до кількох районів Донбасу. Щоб зберегти самопроголошені «республіки», Росія під прикриттям вводить в Україну регулярні війська. Символом протистояння російській агресії стала оборона Донецького аеропорту «кіборгами» – українськими військовими-захисниками. Гарячу фазу протистояння спробували призупинити підписанням «Мінських угод» у вересні 2014 та лютому 2015 року. Угоди сприяли тому, що конфлікт перейшов у «холодну фазу», однак – не розв'язали його.

27 січня 2015 р. Верховна Рада України визнала Російську Федерацію агресором. 22 травня 2022 року Верховна Рада України визнала Російську Федерацію державою-терористом із тоталітарним неонацистським режимом та заборонила його пропаганду, а також пропаганду акту агресії Росії проти України.

Станом на січень 2021 року, за даними ООН, загальна кількість людських втрат у війні становить 13 100-13 300 осіб. До цього числа входять 3 375 загиблих цивільних осіб, приблизно 4 150 загиблих українських військових, а також приблизно 5 700 загиблих проросійських бойовиків. Майже 1,8 млн. осіб стали вимушеними переселенцями. На 2021 рік під російською окупацією перебувало 43 300 кв. км, або 7% української території. Після початку російського вторгнення 2022 р. ця площа зросла у 2,9 рази. Окупованими є Автономна Республіка Крим, частини Донецької, Луганської, Харківської, Херсонської, Запорізької областей та місто Севастополь.

Семінарське заняття № 10

УКРАЇНА ПІСЛЯ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

План

- 1. Формування передумов проголошення незалежності. Референдум 1 грудня 1991.*
- 2. Початок державотворення. Формування трьох гілок влади. Конституція 1996 р. Конституційні реформи 2000-х рр.*
- 3. Суспільно-політичні процес та виборчі кампанії кінця ХХ – початку ХХІ ст. Революція Гідності. АТО-ООС.*
- 4. Євроінтеграційні процеси кінця ХХ – початку ХХІ ст.*

Зміст заняття

Проголошення незалежності України. Розгортання державотворчих процесів. Становлення владних структур. Воєнна доктрина України. Партійне життя. Економічні проблеми. Модель реформування економіки України. Соціальні трансформації. Міжнародні відносини в Україні. Політичне життя у 1993-2004 рр. Прийняття Конституції України. Виборча система. Спроби політичного реформування України.

Президентські вибори 2004 р. «Помаранчева революція». Президентські вибори 2010 р., 2014 р. Революція Гідності. Основні напрямки зовнішньої політики. Визнання Української держави на міжнародній арені. Вступ до Ради Європи. ГУАМ. Курс України на членство в ЄС. Україна і НАТО. Україна і глобальні проблеми цивілізації. Російсько-українська війна (2014-2021). Повномасштабне вторгнення російських військ на територію України.

Суперечливий характер культурного процесу в сучасних умовах. Сучасні здобутки української культури. Освіта та проблеми її реформування. Здобутки та проблеми української науки. Розвиток літератури. Повернення творів «заборонених» письменників. Українське кіномистецтво. Телебачення. Театр. Музика. Спорт. Українська культура в умовах постмодернізму. Специфічні риси українського постмодерну. Українська церква і релігія в сучасних умовах.

Рекомендована література

Основна:

1. Аксьонова Н. В., Домановський А. М., Чугуй Т. О. Історія української культури: навч.-метод. посіб. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 196 с.
2. Бойко О. Д. Історія України: підруч. 6-е вид., стер. Київ: Академія, 2016. 718 с.
3. Грицак Я. Нарис історії України : формування модерної української нації XI – XX ст.: навч. посіб. Київ: Yakaboo Publishng, 2019. 656 с.
4. Історія української культури: курс лекцій / [Анучина Л. В. та ін.; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого]. Харків: ФІНН, 2010. 407 с.
5. Багацький В. В., Кормич Л.І. Історія України: підруч. 3-є вид., доп. і переробл. Київ: Алерта, 2010. 388 с.
6. Історія та культура України: навчально-методичний посібник (у схемах і таблицях) / [за наук. ред. проф. В. С. Бліхара]. Львів: ПП «Арал», 2018. 480 с.

7. Історія української культури : підруч. / [кол. авт. В. О. Лозовой та ін.; за ред. проф. В. О. Лозового; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого»]. Харків: Право, 2013. 367 с.
8. Історія української культури: навч. посіб. / [В. М. Шейко, В. Я. Білоцерківський. 5-е вид., стер.]. Київ: Знання, 2013. 271 с.
9. Комарніцький О. Б. Історія України: матеріали для підготовки до тестування: навч. посіб. Кам'янець-Подільський: ПП Буйницький О. А., 2007. 456 с.
10. Магочій П-Р. Україна. Історія її земель та народів / [пер. з англ. Е. Гайдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; наук. ред. С. Біленький; ред. Л. Ільченко. 2-е вид., доп.]. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2017. XXII, 812 с.
11. Олійник С. В., Сидорук С. А. Історія України: конспект лекцій для студ. неіст. спец. вищих навч. закл. України. Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2011. 172 с.
12. Історія української культури: навч. посіб. / ред. О. Ю. Павлова. Київ: Центр учбової літератури, 2012. 368 с.

Додаткова:

1. Агресія Росії проти України: історичні передумови та сучасні виклики / П. П. Гай-Нижник (керівник проекту, упоряд. і наук. ред.); авт. кол.: П. П. Гай-Нижник, Л. Л. Залізник, І. Й. Краснодемська, Ю. С. Фігурний, О. А. Чирков, Л. В. Чупрій. Київ: МП «Леся», 2016. 586 с.
2. Брехуненко В., Ковальчук В., Ковальчук М., Корнієнко В. «Братня» навала. Війни Росії проти України XII–XXI ст. / за заг. ред. В. Брехуненка; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2016. 248 с.
3. Віднянський С. Взаємовідносини України і Європейського союзу після Помаранчевої революції: потенціал і нереалізовані можливості. *Геополітика України: історія та сучасність*. 2018. Вип. 1. С. 9-24.
4. Кулицький С. Економічні аспекти нинішнього українсько-російського протистояння. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=387:ekonomichni-aspekti-ninishnogo-ukrajinsko-rosijskogo-protistoyannya-4&catid=8&Itemid=350
5. Магда Є.В. Виклики гібридної війни: інформаційний вимір. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 5. С. 138-142.
6. Магда Є. В. Гібридна війна: вижити і перемогти. Харків: Віват, 2015. 304 с.
7. Требін М. П. Гібридна війна, як нова українська реальність. *Український соціум*. 2014. № 3. С. 113-127.
8. Російсько-українська війна (з 2014 р.). URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Хід_протистояння_у_2016–2020
9. Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ: НІСД, 2017. 496 с.

10. Стратегія і тактика гібридних війн в контексті військової агресії Росії проти України. URL: <http://bintel.com.ua/uk/article/gibrid-war/>
11. Революція Гідності 2013–2014 рр. та агресія Росії проти України: наук.-метод. матер. / Головка В., Палій О., Черевко О., Янішевський С.; за заг. ред. П. Полянського. Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка, 2015. 36 с.
12. Турченко Ф., Турченко Г. Проект «Новоросія» і новітня російсько-українська війна. Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. 166 с.

Питання для самопідготовки

1. Поясніть причини і передумови здобуття Україною незалежності.
2. Розкрийте особливості конституційного процесу в Україні у 1991-1996 рр.
3. Порівняйте соціально-економічну політику президента Л. Кучми під час першого і другого термінів при владі.
4. Проаналізуйте причини і передумови Помаранчевої революції і Революції гідності. Вкажіть на їх спільні та відмінні риси.
5. Визначте основні характеристики гібридної війни та її прояви в Україні.
6. З'ясуйте роль і місце України у геополітичному протистоянні Росії і Західного світу.

Завдання для перевірки знань

1. Які країни у 1994-1995 рр. надали гарантії безпеки Україні в обмін на ліквідацію ядерного потенціалу і приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї?

- А. США і Росія.
- Б. США, Росія, Великобританія.
- В. США, Росія, Великобританія, Китай.
- Г. США, Росія, Великобританія, Франція, Китай.

2. Питання приналежності якого острова викликало напруженість в україно-російських відносинах у 2003 р.?

- А. Зміїний.
- Б. Крим.
- В. Тузла.
- Г. Березань.

3. У якому документі проголошено: «Україна є суверена і незалежна, демократична, соціальна, правова держава»?

- А. Акт проголошення незалежності України.
- Б. Конституція України 1996 р.
- В. Конституційний договір між Президентом і Верховною Радою України.
- Г. Закон «Про правонаступництво України».

4. Яке висловлювання є правильним?

- А. Державна незалежність України була законодавчо закріплена Декларацією про державний суверенітет.
- Б. Приводом до проголошення незалежності України стала спроба державного перевороту у Москві.
- В. На референдумі 17 березня 1991 р. більшість населення України висловилося за незалежність України.
- Г. Після проголошення незалежності були проведені перевибори Верховної Ради УРСР.

5. Яка трагедія України була визнана на законодавчому рівні геноцидом українського народу?

- А. Голодомор 1932-1933 рр.
- Б. Масовий терор 1930-х рр.
- В. Голокост 1941-1945 рр.
- Г. Перебування України в складі СРСР.

6. Україна вступила до Ради Європи у період президентства:

- А. Л. Кравчука.
- Б. Першої каденції Л. Кучми.
- В. Другої каденції Л. Кучми.
- Г. В. Ющенко.

7. Основним гаслом у культурі періоду перебудови було:

- А. Українізація.
- Б. Русифікація.
- В. Гласність.
- Г. Неосталінізм.

8. У якому році було прийнято закон, який містить такі рядки:

«...вшановуючи пам'ять мільйонів співвітчизників, які стали жертвами Голодомору 1932 – 1933 років в Україні та його наслідків... Верховна Рада України приймає цей Закон.

Стаття 1. Голодомор 1932 – 1933 років в Україні є геноцидом Українського народу»?

А. 1993 р.   Б. 1996 р.   В. 2002 р.   Г. 2006 р.

9. Вперше на міжнародному конкурсі «Євробачення» представниця України здобула перемогу у:

А. 1991 р.   Б. 2004 р.   В. 2009 р.   Г. 2011 р.

10 Антитерористична операція українських силовиків і збройних сил розпочалась у:

А. Квітні 2014 р.

Б. Травні 2014 р.

В. Червні 2014р

Г. Січні 2015 р.

ХРОНОЛОГІЯ ОСНОВНИХ ПОДІЙ

- **1 млн. років тому** – поява первісних людей на території України.
- **IV–III тис. до н.е.** – розселення племен трипільської культури на території України.
- **IX–VII ст. до н.е.** – розселення киммерійців у Північному Причорномор’ї. Перший народ на наших землях, який називають кочовим, а також перші, хто розпочав виплавляти з болотяної руди залізо, використовувати коня для їзди верхи.
- **VIII–VI ст. до н.е.** – велика грецька колонізація Північного Причорномор’я.
- **VII–III ст. до н.е.** – панування скіфів на території Північного Причорномор’я.
- **III ст. до н.е. – III ст. н.е.** – панування сарматів у Північному Причорномор’ї. Витіснення скіфів у Пониззя Дніпра та в Крим.
- **IV–VII ст.** – формування перших східнослов’янських політичних об’єднань – союзів племен.
- **VIII–IX ст.** – утворення держави Київська Русь із центром у Києві.
- **860–866 рр.** – походи князя Аскольда на Константинополь.
- **882–912 рр.** – правління Олега на Русі.
- **912–945 рр.** – князювання Ігоря.
- **945–964 рр.** – правління (регентство) княгині Ольги.
- **964–972 рр.** – князювання Святослава.
- **980–1015 рр.** – правління Володимира Великого.
- **988 рр.** – запровадження християнства в Київській Русі.
- **1019–1054 рр.** – князювання Ярослава Мудрого.
- **1037 рр.** – спорудження в Києві Софійського собору.

- **1073–1078 рр.** – будівництво Успенського собору Печерського монастиря Києва.
- **1076 р.** – диякон Іоанн уклав у Києві «Ізборник», який містив основні положення християнського віровчення, уривки з релігійних творів.
- **1097 р.** – князівський з'їзд у Любечі. Схвалення принципу князівської вотчини. Спроба припинити міжусобиці, об'єднатися для боротьби із зовнішніми ворогами.
- **1113 р.** – укладення монахом Нестором першої редакції літописного зведення – «Повісті минулих літ».
- **1113–1125 рр.** – князювання Володимира Мономаха.
- **1117 р.** – укладення «Повчання» Володимира Мономаха, зверненого до його дітей, видатної пам'ятки давньоруської літератури.
- **1187 р.** – перша літописна згадка назви «Україна» щодо земель Південної Київщини та Переяславщини. Створення поеми «Слово о полку Ігоревім».
- **1199 р.** – об'єднання волинським князем Романом Мстиславовичем Галицької і Волинської земель і утворення Галицько-Волинського князівства.
- **1223 р., 31 травня** – поразка руських дружин і половецького війська в битві з монголами на р. Калці.
- **1237–1240 рр.** – монгольська навала на Русь.
- **1240 р., листопад – 6 грудня** – облога і розорення Києва військами хана Батия. Початок монголо-татарського іґа. Падіння ролі міст. Занепад ремесла і торгівлі.
- **1238 р.** – утвердження Данила Романовича у Галичі. Перемога військ Данила Галицького над німецькими лицарями-хрестоносцями під Дорогочином.
- **1303 р.** – утворення Галицько-волинським князем Юрієм I Львовичем Галицької православної митрополії. Проіснувала до 1347 р.
- **1340 р.** – розпад Галицько-Волинського князівства. Початок польської експансії.
- **1350–1352 рр.** – боротьба польсько-угорської коаліції з Литовським князівством за Волинські землі.

- **1356 р.** – надання магдебурзького права Львову.
- **1362 р.** – розгром ординців спільними зусиллями литовсько-руських військ біля Синіх Вод на Поділлі. Остаточна інкорпорація до Великого князівства Литовського Київщини, Переяславщини, Волині та Поділля.
- **1385 р., 14 серпня** – укладення Кревської унії між Литвою та Польщею, умови якої передбачали польський королівський титул для литовського князя Ягайла Ольгердовича в обмін на приєднання Великого князівства Литовського до складу Польщі та запровадження католицизму.
- **1387 р.** – остаточне приєднання Галичини до Польського королівства.
- **1399 р., 12 серпня** – поразка військ литовського князя Вітовта від армії азійського завойовника Тимура (Тамерлана) на р. Ворсклі.
- **1410 р., 15 липня** – поразка Тевтонського ордена від об'єднаного війська поляків, литовців, українців та білорусів під Грюнвальдом.
- **1413 р., 2 жовтня** – укладення Городельської унії між Литвою та Польщею. Литва отримала більше автономії, польська та литовська знать урівнювалися у правах.
- **1489 р.** – перша згадка у письмових джерелах про козаків. Їхня участь у складі польського війська в бою проти татар.
- **1491 р. (1483–1491)** – видання у Кракові Швайпольшом Фіолем перших чотирьох кирилических книг. Початок книгодрукування українською мовою.
- **1494 (1494–1497) рр.** – надання Києву магдебурзького права.
- **1503 р.** – найдавніша писемне згадка про кобзарів у польських джерелах.
- **1538 р.** – Молдовське князівство підкорене Османською імперією. Буковина потрапила під владу Туреччини та її ставлеників.
- **1552–1556 (1555) рр.** – заснування Д. Вишневецьким на о. Мала Хортиця першої Запорізької Січі (зруйнована татарами восени 1557 р.).
- **1556–1561 рр.** – у Троїцькому монастирі с. Пересопниця архімандритом Григорієм старою українською літературною мовою перекладено Євангеліє (Пересопницьке євангеліє).

– **1569 р., 1 липня** – Люблінська унія. Об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту. Приєднання Польщею Брацлавщини, Волині, Київщини та Підляшшя.

– **1572 р., червень** – одна з перших спроб залучити українських козаків на державну службу – польський король Сигізмунд II Август прийняв на службу 300 козаків.

– **1574 р.** – видання у Львові Іваном Федоровичем (Федоровим), першої друкованої на українських землях книги «Апостол»; видання Іваном Федоровим у Львові «Букваря» – першого друкованого підручника на східнослов'янських землях.

– **1578 р.** – запровадження козацького реєстрового війська у складі 600 осіб (козацька реформа короля Стефана Баторія).

– **1586 р.** – антіохійський патріарх Йоаким затвердив статут Львівського Успенського братства, що встановлював за братством право зверхності над іншими братствами та контроль за духівництвом.

– **1587 р.** – видання в Острозі першого друкованого твору української полемічної літератури – «Ключ царства небесного» Герасима Смотрицького.

– **1591–1593 р.** – козацько-селянське повстання під проводом Криштофа Косинського, перший великий виступ проти Речі Посполитої, магнатського панування та наступу на козацькі права.

– **1594–1596 р.** – козацько-селянське повстання під проводом Северина Наливайка, Григорія Лободи та Матвія Шаули.

– **1596 р., 6–10 жовтня** – православний та уніатський собори у Бересті. Ухвалення Берестейської унії – утворення греко-католицької (уніатської) церкви.

– **1616 р.** – похід запорозьких козаків на чолі з Петром Сагайдачним на Кафу, визволення невільників.

– **1621 р., 23 серпня – 23 вересня** – Хотинська битва. Вирішальна роль козаків на чолі з Петром Сагайдачним у перемозі над турецьким військом.

– **1625–1638 р.** – хвиля козацько-селянських повстань під проводом Марка Жмайла, Тараса Трясила, Івана Сулими, Павла Бута, Дмитра Гуні, Якова Острияниці.

– **1638 р. (вересень)** – затвердження польським сеймом «Ординації Війська Запорізького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої».

– **1648 р., 25 січня** – початок Національно-визвольної революції українського народу. Обрання гетьманом Богдана Хмельницького.

– **1648 р., 5–6 травня** – перемога козаків над польським військом Стефана Потоцького під Жовтими Водами.

– **1649 р., 5–6 серпня** – розгром польського війська поблизу міста Зборів.

– **1649 р., 8 серпня** – укладення Зборівського мирного договору між Б. Хмельницьким і польським королем Яном II Казимиром. Визначення 40-тисячного козацького реєстру, обмеження території козацької України Київським, Брацлавським і Чернігівським воєводствами.

– **1651 р., 18–30 червня** – битва під Берестечком. Поразка козацького війська.

– **1651 р., 18 вересня** – Білоцерківський мирний договір між Гетьманщиною та Польщею. Встановлення 20-тисячного реєстру, обмеження влади гетьмана Київським воєводством.

– **1652 р., 22–23 травня** – розгром польського війська в битві під Батогом.

– **1654 р., 8 січня** – Переяславська рада.

– **1654 р., березень** – укладення між козаками та московським урядом договору («Березневі статті»). Установлення чисельності козацького війська у кількості 60 тис. осіб.

– **1657–1659 рр.** – гетьманування Івана Виговського.

– **1658 р., 16 вересня** – укладення Українсько-польського договору, передбачалося входження Великого князівства Руського до складу Речі Посполитої на федеративних засадах, зберігаючи гетьманське правління. Українське військо мало налічувати 30 тис. козаків і 10 тис. найманців.

– **1659–1663 рр.; 1676–1681 рр.** – гетьманування Юрія Хмельницького.

– **1660 р.** – укладення Слободищенського трактату між Гетьманщиною та Польщею. Київське, Брацлавське та Чернігівське воєводства отримували автономію у складі Речі Посполитої.

- **1661 р.** – заснування університету у Львові.
- **1663–1668 рр.** – гетьманування Івана Брюховецького на Лівобережній Україні.
- **1663–1665 рр.** – гетьманування Павла Тетері на Правобережній Україні.
- **1665–1676 рр.** – гетьманування Петра Дорошенка на Правобережній Україні.
- **1667 р., 30 січня** – Андрусівське перемир'я між Московською державою та Річчю Посполитою. Лівобережжя відійшло до Москви, Правобережжя – до Польщі. Запоріжжя мало бути під зверхністю обох держав.
- **1669–1672 рр.** – гетьманування Дем'яна Многогрішного на Лівобережній Україні.
- **1672–1687 рр.** – гетьманування Івана Самойловича на Лівобережній Україні.
- **1674 р.** – перше видання «Синопису» (Київ).
- **1686 р., 6 травня** – «Вічний мир» між Москвою та Річчю Посполитою. Визнання Лівобережжя, Києва та Запоріжжя за Московію. Укладення між державами антитурецького союзу. Договір остаточно затвердив насильницький поділ українських земель між двома державами.
- **1687–1708 рр.** – гетьманування Івана Мазепи.
- **1708–1722 рр.** – гетьманування Івана Скоропадського.
- **1709 р., 27 червня** – Полтавська битва.
- **1710 р.** – обрання гетьманом в еміграції Пилипа Орлика. Бендерська Конституція.
- **1722–1727 рр.** – діяльність першої Малоросійської колегії.
- **1722–1723 рр.** – гетьманування Павла Полуботка.
- **1727–1734 рр.** – гетьманування Данила Апостола.
- **1738–1745 рр.** – виступи опришків під керівництвом Олекси Довбуша на Прикарпатті та Покутті.
- **1744–1770 рр.** – будівництво у Львові Собору св. Юра.
- **1743 р.** – «Права, за якими судиться малоросійський народ». Кодифікація права в Лівобережній Україні.

- **1734–1750 рр.** – діяльність Правління Гетьманського Уряду.
- **1750–1764 рр.** – гетьманування Кирила Розумовського.
- **1764–1786 рр.** – діяльність другої Малоросійської колегії.
- **1775 рр., 4–5 червня** – ліквідація царським самодержавством Запорозької Січі.
- **1772 р.** – перший поділ Польщі. Приєднання до Росії Східної Білорусії, а Галичини – до Австрії.
- **1770–1780-ті рр. XVIII ст.** – реформи Марії-Терезії та Йосифа II в Австрійській імперії («реформи освіченого абсолютизму» – аграрна, релігійна, освітня, адміністративна).
- **1781 р., 16–18 вересня** – ліквідація на Лівобережній Україні полково-адміністративного устрою. Царський указ про утворення Малоросійського генерал-губернаторства у складі Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв.
- **1782–1786 рр.** – проведення адміністративної реформи у Східній Галичині, утворення 12 округів.
- **1783 р., 8 квітня** – царський маніфест про приєднання до Російської імперії Кримського ханства. Тисячі татар утекли в Османську імперію.
- **1783 р.** – царський указ про закріпачення селян на Лівобережній та Слобідській Україні.
- **1785 р.** – «Жалувана грамота дворянству» Катерини II, згідно з якою українська старшина зрівнювалась у правах з російським дворянством.
- **1787 р.** – Буковина приєднана до Галичини і сполучена з нею в одну провінцію.
- **1793 р.** – другий поділ Польщі. До Росії відійшли Київщина, Східна Волинь, Поділля, Брацлавщина.
- **1795 р.** – третій поділ Польщі. Росія включила до свого складу Західну Волинь, Західну Білорусію, Литву і Курляндію.
- **1798 р.** – видання в Петербурзі трьох частин «Енеїди». Початок нової української літератури.
- **1805 р.** – відкриття за ініціативи Василя Кармазина Харківського університету.

– **1813–1835 р.** – антикріпосницькі виступи селян на Поділлі під проводом Устима Кармалюка.

– **1815 р.** – заснування родинами Яхненків і Симеренків торгового дому, який згодом став відомим у всій Європі, першим запровадив парове цукрове виробництво в російській імперії, обладнав машинобудівний завод тощо.

– **1816 р.** – заснування Іваном Могильницьким у Перемишлі першого на західноукраїнських землях просвітницького товариства.

– **1817 р.** – заснування Ришельєвського ліцею в Одесі.

– **1817 р.** – заснування Львівського інституту Оссолінських, який мав велику бібліотеку, музей і друкарню, був важливим науковим осередком.

– **1818 р.** – видання «Граматики» Олексія Павловського, у якій подано перший опис живої української мови. До праці доданий українсько-російський словник на понад 1110 слів. Автор першим застосував фонетичні принципи українського правопису.

– **1818–1819 рр.** – діяльність полтавської масонської ложі «Любов до істини», до якої належало 20 осіб, у тому числі І. Котляревський.

– **1819 р.** – видання Михайлом Цертелєвим у Петербурзі першого фольклорного збірника «Досвід збирання старовинних малоросійських пісень». Початок української фольклористики.

– **1819 р., 29 червня – 3 липня** – антикріпосницький виступ військових поселенців у Чугуєві. Повстання придушене, заарештовано 1104 його учасників.

– **1821 р.** – організація в Тульчині таємного Південного товариства на чолі з Павлом Пестелем та Олексієм Юшневським; організація Василем Лукашевичем у Полтаві Малоросійського таємного товариства.

– **1823 рр.** – збудовано перший в Україні пароплав у с. Мошни на Київщині.

«–» заснування братами Борисовими у Новограді-Волинському «Товариства об'єднаних слов'ян».

– **1827 рр.** – видання Михайлом Максимовичем збірки «Малоросійські пісні».

– **1834–1837 рр.** – діяльність у Львові демократичного та просвітницького гуртка «Руська трійця».

– **1834 р.** – заснування університету Св. Володимира в Києві, першим ректором якого був Михайло Максимович.

– **1837–1843 рр.** – спорудження у Києві будівлі університету (архітектор Вікентій Беретті).

– **1840 р.** – видання в Петербурзі «Кобзаря» Тараса Шевченка.

– **1843–1844 рр.** – селянське повстання під проводом Лук'яна Кобилиці на Буковині. Селяни 22-х громад припинили виконувати будь-які повинності, силою захопили ліси та пасовища. Виступ було придушено.

– **1844 р.** – заснування першої в Україні вищої технічної школи (з 1877 – Львівський політехнічний інститут).

– **1845 р., 25 грудня** – написання Т. Шевченком «Заповіту».

– **1846–1847 рр.** – діяльність Кирило-Мефодіївського товариства.

– **1846 р.** – видання у Москві Осипом Бодянським однієї з перших праць з історії України – «Історія Русів» (ймовірний автор – батько й син Полетики).

– **1848–1849 рр.** – революція в Австрійській імперії.

– **1848 р., 2 травня** – утворення у Львові першої української політичної організації – Головної Руської Ради. Голова – єпископ Григорій Яхимович.

– **1848 р.** – ліквідація панщини у Галичині та на Буковині.

– **1848 р.** – відкриття у Львівському університеті кафедри української мови, очолив Яків Головацький.

– **1853 р.** – фактичне скасування панщини на Закарпатті; спорудження у Києві пам'ятника князю Володимирові Великому (скульптори В. Демут-Малиновський, П. Клодт, архітектор К. Тон).

– **1856 р., літо** – селянський рух «У Таврію за волею». Поширилися чутки, що селянам у Криму роздають землю і дають волю. Рухом охоплено 574 села з населенням 76 тис. осіб.

– **60-ті роки XIX ст.** – діяльність «хлопоманів» на чолі з Володимиром Антоновичем.

– **1861 р., січень** – створення у Львові культурно-просвітницького товариства «Руська Бесіда».

– **1861 р., 19 лютого** – царський маніфест про скасування кріпосного права в Російській імперії.

– **1863 р.** – циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва про обмеження видання книг та заборону викладання в школах українською мовою. (Валуєвський циркуляр).

– **1864 р.** – земська, судова та шкільна реформи у Росії.

– **1865 р.** – відкриття першої в Україні залізниці Одеса-Балта.

– **1868 р.** – створення у Львові українського культурно-просвітницького товариства «Просвіта».

– **1867 р., 8 лютого (за н.с.)** – ухвалення Конституції Австрійської імперії. Австрійська імперія перетворюється на двоєдину Австро-Угорську імперію.

– **1870 р.** – створення москвофілами політичної організації – Руської ради.

– **1873 р.** – заснування у Львові Літературного товариства ім. Т. Шевченка (з 1892 р. – Наукове товариство ім. Т. Шевченка, НТШ).

– **1873 р.** – створення у Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства, що об'єднав навколо себе найкращих науковців. Першим головою був Григорій Галан, а діловим керівником – Павло Чубинський. Ліквідований 1876 р. згідно з Емським актом.

– **1876 р., 18 травня** – Підписання царем Емського акту, що забороняв видання та ввезення з-за кордону літератури українською мовою. Заборона театральних вистав українською мовою.

– **1883 р.** – організація Василем Нагірним у Львові споживчого кооперативу «Народна торгівля» – першого кооперативу на українських землях.

– **1885 р., 24 жовтня** – утворення у Львові Народної ради, центрального представницького керівного органу народовців на чолі з Юліаном Романчуком.

– **1887 р., 17 травня** – перший страйк шахтарів Донбасу.

– **1887 р.** – створення Миколою Левитським хліборобських спілок в Олександрівському повіті Катеринославської губернії, перших кооперативних організацій на Наддніпрянщині.

– **1890 р.** – утворення у Львові Русько-української радикальної партії (РУРП) – першої української політичної партії.

– **1890–1894 рр.** – політика «нової ери» у відносинах народоців з урядом і польською шляхтою, політика компромісів та взаємних поступок. Згодом, сторони відмовилися від неї через невиконання передбачених в угоді заходів.

– **1891–1893 рр.** – діяльність таємної студентської самостійницької організації «Братство тарасівців».

– **1892 р., весна** – відкриття в Києві першої в Російській імперії електричної лінії трамваю.

– **1894 р.** – заснування у Львові молодіжної спортивно-фізкультурної організації «Сокіл» з ініціативи В. Нагірного; відкриття у Львівському університеті кафедри історії України, очолив Михайло Грушевський.

– **1895 р.** – видання у Львові брошури Юліана Бачинського «Україна ірредента», де вперше сформульовано тезу політичної незалежності українського народу, державної самостійності України.

– **1897 р.** – створення в Києві за ініціативою Олександра Кониського Всеукраїнської загальної організації, що мала на меті національно-культурницький характер. Почесними членами організації були Володимир Антонович, Микола Лисенко, дійсними членами – Євген Чекаленко, Олександр Лотоцький, Тадей Рильський. У 1904 р. перетворилася на Українську демократичну партію.

– **1899 р.** – утворення Української соціал-демократичної партії у Львові, яку очолили Микола Ганкевич, Семен Вітик та ін.; утворення на основі Народної ради Національно-демократичного (народного) стронництва (згодом Української національно-демократичної партії), лідер – Іван Франко, видатні члени – Кость Левицький, Євген Левитський та ін.

– **1914 р., 19 липня (1 серпня) – 1918 р., 11 листопада** – оголошення Німеччиною війни Росії. Початок Першої світової війни.

– **1914 р., 1 серпня** – створення у Львові Головної української ради на чолі з Костем Левицьким, яка об'єднала керівництво політичних сил

Галичини. Виступила з ініціативою створення окремих українських військових загонів в австрійській армії.

– **1914 р., 4 серпня** – створення у Львові Союзу визволення України на чолі з Дмитром Донцовим, що ставив за мету досягнення державної самостійності України через поразку Росії у світовій війні.

– **1914 р., 5 (18) серпня – 8 (21) вересня** – Галицька битва. Загарбання російськими військами Галичини та Буковини.

– **1914 р., кінець серпня** – згода австрійського уряду на створення УСС.

– **1914 р., 25 вересня** – перші бої УСС поблизу Сянока (в Карпатах, захист Ужоцького перевалу). Перший командир УСС – Михайло Галущинський.

– **1914 р., вересень** – початок репресій російської окупаційної адміністрації в Галичині.

– **1914 р., жовтень** – заява ТУП про нейтральну позицію у війні.

– **1915 р., 29 квітня – 2 травня** – бої на горі Маківці, в якій відзначилися УСС. Справжнє бойове хрещення УСС.

– **1915 р., 19 квітня (2 травня)** – початок контрнаступу німецько-австрійських військ у Галичині. Відступ російських військ з Галичини, Буковини та частини Волині.

– **1915 р., 1 травня** – реорганізація ГУР у Загальну українську раду, що мала на меті представляти всі національні політичні сили. Перше засідання ЗУР (голова К. Левицький) відбулося 5 травня у Відні.

– **1915 р., середина вересня** – зупинення австро-німецького контрнаступу російським військами.

– **1916 р., 22 травня – 31 липня** – російський наступ військ Південно-Західного фронту (Брусилівський прорив), у ході якого було зайнято значну частину Галичини, Волині та Буковини.

– **1916 р., 29–30 вересня** – бої УСС на горі Лисоня поблизу Березан.

– **1917 р., 18–21 червня** – невдалий наступ російських військ на Південно-Західному фронті, великі людські втрати та відступ з Галичини й Буковини.

– **1917 р., 27 лютого** – Лютнева демократична революція та повалення самодержавства в Російській імперії.

– **1917 р., 3–4 березня** – утворення у Києві Української Центральної Ради (УЦР) – представницького органу київських українських громадських організацій. Головні ініціатори – УНП (самостійники) і ТУП. Головою обрано М. Грушевського.

– **1917 р., 5–8 травня** – Перший Всеукраїнський Військовий з'їзд.

– **1917 р., 5–10 червня** – Другий Всеукраїнський Військовий з'їзд, понад 2 тис. делегатів. Запропонував УЦР почати впровадження автономії, українізації армії.

– **1917 р., 10 червня** – Перший універсал УЦР, проголошення національно-територіальної автономії України.

– **1917 р., 15 червня** – утворення Генерального Секретаріату (уряду) УЦР на чолі з В. Винниченком у складі 9 осіб.

– **1917 р., 3 липня** – Другий універсал УЦР. Констатація досягнутого під час переговорів у Києві компромісу між УЦР та Тимчасовим урядом. Заява про запрошення до складу УЦР представників інших народів, що проживали в Україні, проти самочинного творення автономії.

– **1917 р., 25 жовтня (7 листопада)** – більшовицький переворот у Петрограді.

– **1917 р., 7 листопада** – Третій універсал УЦР. Проголошення УНР. Поширення юрисдикції УНР та 9 губерній. Оприлюднення основних принципів політики УЦР (скасування поміщицького землеволодіння, запровадження 8-год. робочого дня, скликання Українських Установчих Зборів).

– **1917 р., 30 листопада** – спроба більшовицького збройного перевороту у Києві.

– **1917 р., 3 грудня** – маніфест РНК до українського народу з ультимативними вимогами УЦР (ультиматум). Погрози радянської Росії розпочати війну проти УНР.

– **1917 р., 5 грудня** – УЦР відмовилася виконати вимоги ультиматуму. РНК ухвалив рішення про війну з УНР.

– **1917 р., 11–12 грудня** – з'їзд рад у Харкові. Проголошення влади рад в Україні. обрання ЦВК рад України, створення уряд маріонеткової «УНР» – Народний секретаріат.

– **1917 р., 9 (22) січня** – Четвертий універсал УЦР. Проголошення незалежності УНР.

– **1918 р., 29 січня** – бій під Крутами. Загибель близько 300 українських бійців – студентів і гімназистів. Свідома українська молодь на декілька днів затримала наступ більшовицьких військ.

– **1918 р., 9 лютого** – Берестейський мирний договір між УНР і державами Німецького блоку (Четверного союзу). Припинення стану війни між сторонами. Німеччина й Австро-Угорщина зобов'язалися допомогти УНР відновити контроль над усією територією держави.

– **1918 р., 29 квітня** – Всеукраїнський хліборобський з'їзду Києві. Проголошення П. Скоропадського гетьманом України. державний переворот в Україні. Установлення Української Держави замість УНР.

– **1918 р., 5 серпня** – утворення на основі Українського національно-державного союзу, опозиційного гетьманській владі.

– **1918 р., 1 листопада** – українське національне повстання у Львові («листопадовий зрив»), організоване Центральним військовим комітетом на чолі з Дмитром Вітовським.

– **1918 р., 1 листопада – 1919 р., 18 липня** – українсько-польська війна. Польща здобула перемогу й окупувала Галичину.

– **1918 р., 6–12 листопада** – окупація Північної Буковини румунськими військами.

– **1918 р., 9 листопада** – створення Державного Секретаріату (уряду) ЗУНР на чолі з Костем Левицьким.

– **1918 р., 13 листопада** – ухвалення Українською Національною Радою тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорщини. Початок нової війни більшовиків проти України.

– **1918 р., 14 грудня** – вступ Директорії в Київ. Гетьман зрікся влади. Перехід влади до Директорії.

– **1919 р., 21 січня** – Всенародні збори усіх українців Угорщини в Хусті. Проголошення злуки Закарпаття з Україною – **1919 р., 22 січня** – проголошення Акта злуки УНР і ЗУНР у Києві на Софійському майдані. Назву ЗУНР змінено на Західна область Української Народної Республіки (ЗОУНР).

– **1919 р., 8–12 червня** – Чортківська офензива (контрнаступ) українських військ Галицької армії під командуванням Олександра Грекова.

– **1919 р., 16–18 липня** – окупація польськими військами Галичини. Перехід Галицької армії за Збруч на допомогу УНР.

– **1919 р., 10 вересня** – Сен-Жерменський договір країн Антанти, за умовами якого Буковина передана Румунії, Закарпаття – Чехословаччині.

– **1919 р., 6 грудня – 1920 р., 6 травня** – «Перший Зимовий похід» військ УНР під командуванням генерала Михайла Омеляновича-Павленка.

– **1920 р., 21 листопада** – після тяжких боїв армія УНР під командуванням Симона Петлюри відійшла за Збруч.

– **1921 р., 18 березня** – Ризький мир Польщі з радянською Росією та Україною. До Польщі відійшли Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся. Інші частини Правобережжя увійшли до складу УРСР.

– **1921 р., 4–29 листопада** – «Другий Зимовий похід» (Листопадовий рейд). Поразка військ ген. Юрія Тютюнника. Завершення збройної боротьби регулярних військ УНР за незалежність України.

– **1918–1921 рр.** – політика «воєнного комунізму» внутрішня політика більшовиків під час Громадянської війни. Основною ціллю більшовиків було утримання власної влади в країні, керування економікою та народним господарством й забезпечення армії продовольством та іншими необхідними ресурсами.

– **1921 р., березень** – ухвала X з'їздом РКП(б) постанови про запровадження нової економічної політики (НЕП). Тривав до 1928 р.

– **1921–1923 рр.** – голод у південних губерніях України через політику радянської влади та посуху. Жертвами стало 1,5-2 млн. осіб.

– **1922 р., березень** – початок роботи в Києві театру «Березіль» під керівництвом Леся Курбаса.

– **1922 р., 30 грудня** – I всесоюзний з'їзд рад, проголосив створення СРСР. Ухвалення декларації та Договору про створення СРСР.

– **1923 р., квітень** – XII з'їзд РКП(б). Розгляд національного питання на з'їзді набрав форми широкої дискусії й поклав початок політиці «коренізації» (в Україні – українізація).

– **1924 р., 31 січня** – ухвалення Конституції СРСР на II з'їзді рад Союзу РСР.

– **1924 р., 16–25 вересня** – Татарбунарське повстання. Селянський виступ у Південній Бессарабії, жорстоко придушений румунськими військами.

– **1924 р., 26 грудня** – закон про шкільну систему в Румунії, який називав українців «румунами, що забули свою рідну мову». Насильницька румунізація Буковини і Бессарабії.

– **1925 р., 11 липня** – створення УНДО на чолі з Дмитром Левицьким – найчисленнішої української партії на західноукраїнських землях.

– **1925 р., грудень** – проголошення XIV з'їздом РКП(б) курсу на індустріалізацію.

– **1926 р., січень** – початок діяльності літературного об'єднання Вільна академія пролетарської літератури (ВАПЛІТЕ). Входили провідні українські письменники, лідер – М. Хвильовий. Самоліквідувалася організація у січні 1928 р.

– **1928 р.,** – на екрани кінотеатрів вийшов фільм О. Довженка «Звенигора». Початок випуску фільмів на київській кінофабриці, з 1957 р. – Київська кіностудія художніх фільмів імені О. Довженка.

– **1928 р., травень-червень** – «Шахтинська справа». Розгляд судом у Москві сфальсифікованої справи, пов'язаної з так званою підривною діяльністю технічної інтелігенції Донбасу проти радянської влади. Із 49 засуджених 7 осіб розстріляно.

– **1929 р., січень** – створення у Відні Організації Українських Націоналістів (ОУН).

– **1929 р.** – перехід до політики суцільної колективізації.

– **1930 р., березень-квітень** – процес СВУ в Харкові. Підсудними були 45 видатних діячів української інтелігенції. Всього за сфальсифікованими звинуваченнями репресовано близько 5 тис осіб.

– **1930 р., 16 вересня – 30 листопада** – проведення урядом Польщі акцій «пацифікації» проти українського населення Галичини. Репресії польської влади проти українців.

– **1930 р.,** – створення першого українського балету (Михайло Вериківський, «Пан Каньовський»).

– **1931 р., березень** – «викриття» органами ДПУ «Українського національного центру». Засуджено близько 50 осіб, переважно колишні діячі українського національного руху. У зв'язку з цією «справою» був арештований і висланий до Москви М. Грушевський.

– **1931 р., 1 жовтня** – введення в дію і випуск першого трактора Харківським тракторним заводом.

– **1932 р., 9 лютого** – ухвалення постанови ВУЦВК про адміністративно-територіальну реформу. Створення областей і перехід на триступеневу систему управління: центр – область – район.

– **1932–1933 рр.** – Голодомор в Україні. Кількість жертв 4–7 млн. осіб.

– **1934 р., червень** – створення у Березі Картузькій (нині Береза в Білорусі) спеціального концентраційного табору для репресованих українців.

– **1934 р., грудень** – арешт у Харкові майже 300 українських кобзарів та лірників, які приїхали на Республіканську олімпіаду, їх розстріл.

– **1936–1939 рр.** – спорудження в Києві будинку Верховної Ради УРСР (архітектор Володимир Заболотний).

– **1939 р., 15 березня** – проголошення самостійності Карпатської України. Обрання президентом – Августина Волошина.

– **1939 р., 15–18 березня** – бої підрозділів Карпатської Січі з угорськими окупантами, зокрема на Красному полі. Окупація угорською армією Закарпаття. Еміграція уряду Карпатської України.

– **1939 р., 23 серпня** – підписання договору між СРСР і Німеччиною про ненапад (пакт Молотова – Рібентропа), а також таємної угоди про розмежування сфер інтересів у Східній Європі.

– **1939 р., 1 вересня** – напад нацистської Німеччини на Польщу. Початок Другої світової війни.

– **1939 р., 17 вересня** – перехід радянськими військами польського кордону, захоплення Галичини та Волині. Початок радянзації Західної України.

– **1939 р., 28 вересня** – підписання радянсько-німецького «Договору про дружбу та кордони».

– **1939 р., 26-28 жовтня** – ухвала Народними зборами Західної України у Львові Декларації про входження краю до складу СРСР, включення Західної України до складу УРСР.

– **1940 р., червень** – інкорпорація Бессарабії та Північної Буковини до складу Радянського Союзу

– **1941 р., 30 червня** – ухвалення Українськими національними зборами у Львові «Акту про відновлення Української держави». Головою уряду обрано Ярослава Стецька.

– **1942 р., липень** – радянські війська залишили Свердловськ. Вся Україна опинилась під гітлерівською окупацією.

– **1942 р., 14 жовтня** – офіційно прийнята дата утворення Української Повстанської Армії (УПА). Наприкінці 1943 р. УПА очолив Роман Шухевич.

– **1942 р., 19 листопада** – початок контрнаступу радянських військ під Сталінградом, закінчився 2 лютого 1943 р. повним розгромом 330-тис. угруповання ворога.

– **1942 р., грудень** – визволення першого українського населеного пункту – с. Півнівки Ворошиловградської (Луганської) обл.

– **1943 р., липень-серпень** – Курська битва. Її закінченням вважається взяття Харкова Червоною армією 23 серпня. Створено сприятливі умови для звільнення Лівобережжя.

– **1943 р., 6 листопада** – Київська наступальна операція, внаслідок якої визволено Київ.

– **1944 р., січень-лютий** – Корсунь-Шевченківська битва; оточення та розгром 80-тис. німецького угруповання.

– **1944 р., 27 липня** – взяття військами I Українського фронту Львова, Перемишля та Станіслава.

– **1944 р., 28 жовтня** – визволення радянськими військами Закарпатської України.

– **1945 р., 8 травня** – підписання капітуляції нацистської Німеччини. Закінчення війни в Європі.

1945 р., 2 вересня – підписання капітуляції Японії. Закінчення Другої світової війни.

– **1945 р., 25 квітня – 26 червня** – конференція у Сан-Франциско, участь делегації УРСР. Підписання в останній день конференції Статуту ООН (Д. Мануїльський від України). УРСР стала членом-засновником ООН.

– **1945 р., 29 червня** – підписання у Москві радянсько-чехословацького договору про входження Закарпаття до УРСР (22.01.1946 створено Закарпатську обл.).

– **1946 р., 8–10 березня** – Львівський собор УГКЦ, організований радянськими спецслужбами, скасував Берестейську унію 1596 р. та підпорядкував греко-католицьку церкву Російській православної церкві.

– **1946 р., 26 липня** – постанова ЦК ВКП(б) про кадрову роботу в Україні. Звинувачення українських комуністів у недостатній боротьбі в галузі культури з «українськими націоналістичними концепціями». Поклала початок новим переслідуванням української інтелігенції.

– **1946 р., 25 грудня** – запуск першого в СРСР і Європі експериментального атомного реактора.

– **1946–1947 рр.** – голод в Україні, через політику радянської влади та посуху. Постраждали переважно Південь та Схід України. Жертвами стали близько 1 млн. осіб.

– **1947 р., 4 червня** – Президія Верховної Ради СРСР ухвалила укази «Про кримінальну відповідальність за розкрадання державного та громадського майна» і «Про посилення охорони особистого майна громадян». Крадіжка колгоспного й державного майна, навіть збирання голодними людьми колосків, передбачала від 7 до 10 років ув'язнення.

– **1947 р., квітень-серпень** – операція «Вісла» – депортація українського населення Холмщини та Лемківщини (близько 150 тис. осіб) до Західної Польщі.

– **1948 р., 21 лютого** – Президія Верховної Ради СРСР з ініціативи керівництва УРСР і особисто М. Хрущова ухвалила указ «Про виселення з Української РСР осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності в сільському господарстві й ведуть антигромадський спосіб, паразитичний спосіб життя». Свавільля влади щодо селянства посилювалося.

– **1948 р., 1 жовтня** – початок експлуатації газопроводу Дашава (Львівська обл.) – Київ, згодом продовжено до Москви.

– **1948 р.–1951 рр., 25 грудня** – створення в Інституті електротехніки АН УРСР під керівництвом Сергія Лебедева першої в СРСР малої електронно-обчислювальної машини «МЕОМ».

– **1949 р., 21 листопада** – Президія Верховної Ради СРСР ухвалила укази про «Державний герб УРСР», «Державний прапор УРСР», «Державний гімн УРСР».

– **1950 р., 5 березня** – загибель командуючого УПА Романа Шухевича (Тараса Чупринки) у бою в с. Білогорща під Львовом. Новим командиром УПА (до 1954) став Василь Кук (Коваль).

– **1951 р., травень** – Львівський автобусний завод випустив перші в УРСР автобуси.

– **1951 р., 2 липня** – публікація у московській газеті «Правда» статті, в якій було піддано безпідставній критиці патріотичний поетичний вірш Володимира Сосюри «Любіть Україну», написаний 1944 р.

– **1953 р., 5 березня** – смерть Й. Сталіна. Початок боротьби за владу, в яку було втягнуте й керівництво УРСР.

– **1954 р., 19 лютого** – указ Президії Верховної Ради СРСР про передачу Кримської обл. зі складу РРФСР у склад УРСР. Після депортації кримськотатарського населення з Криму його економічне освоєння переселенцями з РРФСР відбувалося повільно. Передачу Криму приурочили до 300-річчя «возз'єднання України з Росією».

– **1954 р., 12 травня** – Україна стала постійним членом Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО) та Міжнародної Організації Праці.

– **1956 р., лютий** – ХХ з'їзд КПРС. Доповідь Микити Хрущова «Про культ особи і його наслідки». Критика Й. Сталіна.

– **1959 р., 15–17 квітня** – сесія Верховної Ради УРСР. Ухвалення закону про освіту. Запровадження загальної восьмирічної освіти. Посилення уваги до зв'язку школи з виробництвом. Надання права батькам учнів вирішувати, якою мовою має відбуватися навчальний процес. Положення про факультативність вивчення української мови. Схвалення переходу української школи на російську мову навчання і поступову русифікацію України.

– **1960 р., 2 лютого** – введено в дію перший атомний реактор в Україні (Київ, Інститут фізики АН УРСР).

– **1960 р., 1 жовтня** – став до ладу Запорізький автомобільний завод. З його конвеєра зійшов перший «Запорожець» («горбатий»). Поява в республіці нової галузі – легкового автомобілебудування.

– **1961 р., 12 квітня** – виведення на орбіту землі першого космонавта, громадянина СРСР Юрія Гагаріна. Головним конструктором космічного корабля був українець Сергій Корольов.

– **1961 р., травень** – суд у Львові над членами Української робітничо-селянської спілки (УРСС), створеної Левком Лук'яненком. Л. Лук'яненко засуджений до смертної кари, заміненої на 15-річне ув'язнення. І. Кандиба засуджений на 15 років ув'язнення.

– **1962 р.** – публікація першої поетичної збірки Василя Симоненка «Тиша і грім»; президентом АН УРСР став Борис Патон.

– **1962 р., 11–15 серпня** – космічний політ навколо Землі першого українського космонавта – Павла Поповича.

– **1965 р.** – підготовка Іваном Дзюбою праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?», присвяченої аналізу національно-культурної політики України за роки радянської влади.

– **1965 р.** – маніфестація проти арештів української інтелігенції в київському кінотеатрі «Україна» під час прем'єри фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків».

– **1966 р., вересень** – у Кримінальний кодекс було внесено статтю 190, що передбачала покарання за інакомислення.

– **1967 р., червень** – вийшов друком перший том «Історії міст і сіл Української РСР» за редакцією Петра Тронька (всього 26 томів).

– **1968 р., березень** – «Лист 139-ти», авторами якого були І. Дзюба та І. Світличний, протест 139 діячів культури України проти арештів та утисків української культури (серед них: Ліна Костенко, Михайло Брайчевський, Сергій Параджанов, Григорій Кочур, Євген Сверстюк, Василь Стус, Валерій Шевчук). Лист призначався до керівництва УРСР.

– **1971 р.** – створення фільму «Білий птах з чорною ознакою» (режисер Юрій Іллєнко), який був різко засуджений комуністичною владою.

– **1971 р., 21 червня** – у кургані Товста Могила археолог і поет Борис Мозолєвський знайшов скіфську пектораль.

– **1976 р., 9 листопада** – утворення Української Гельсінської групи (всеукраїнська правозахисна неформальна група) у складі 10 осіб на чолі з Миколою Руденком. Проіснувала до 7 липня 1988 р.

– **1977 р., 27 вересня** – на Чорнобильській АЕС поставлено під промислове навантаження перший блок потужністю 1 млн. кіловат. Перша в Україні АЕС дала електричний струм.

– **1978 р., 20 квітня** – схвалення Верховною Радою УРСР нової Конституції УРСР.

– **1979 р. квітень (травень)** – загадкова смерть композитора Володимира Івасюка у Брюховичах під Львовом. Смерть, очевидно настала в квітні, похорон на Личаківському кладовищі – у травні.

– **1979 р., 27 грудня** – введення радянських військ в Афганістан (перебували до 15 лютого 1989 р.). Загинуло понад 15 тис. вояків, з них близько 3 тис. українців.

– **1985 р., 23 квітня** – проголошення на Пленумі ЦК КПРС курсу на «перебудову».

– **1986 р., 26 квітня** – аварія на Чорнобильській АЕС. Забруднення радіонуклідами значної території України. Найбільша техногенна катастрофа в світі.

– **1988 р., 21 грудня** – перший випробувальний політ здійснив найбільший у світі транспортний літак АН-225 «Мрія», створений у Києві.

– **1989 р., вересень** – установчий з'їзд Народного Руху України за перебудову (Рух) в Києві. Головою обрано І. Драча. Офіційно оформлена масова політична опозиція КПУ.

– **1989 р., 17–24 вересня** – I Республіканський фестиваль української сучасної пісні та популярної музики в Чернівцях, який виявив нові імена української пісні та ствердив високий естетичний рівень багатьох виконавців сучасної української музики.

– **1989 р., жовтень** – прийняття Верховною Радою УРСР Закону «Про мови в УРСР», що проголошував українську мову державною; собор священників православної церкви у Львові проголосив відродження УАПЦ.

– **1990 р., 21 січня** – створено «живий ланцюг» – «Українська хвиля» – з нагоди Дня соборності України (71-ї річниці проголошення 22 січня 1919 акту возз'єднання УНР і ЗУНР).

– **1990 р., 16 липня** – ухвала Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України.

– **1990 р., 2–17 жовтня** – голодування студентів у Києві, які вимагали відставки голови уряду, відмови від підписання нового Союзного договору, передачі місцевим органам влади майна КПРС і комсомолу, відбування юнаками України військової служби за межами республіки лише на добровільних засадах, перевиборів Верховної Ради УРСР. Вироблено взаємоприйнятний підхід до задоволення вимог студентів (В. Масол пішов у відставку).

– **1991 р., 19–21 серпня** – спроба антиконституційного перевороту в СРСР з боку консервативних сил у керівництві КПРС та органів державного управління СРСР. Провал ГКЧП (ДКНС). Перемога демократичних сил.

– **1991 р., 24 серпня** – проголошення Верховною Радою України Акта про державну незалежність України.

– **1991 р., 8 жовтня** – ухвалено Верховною Радою України Закону «Про громадянство».

– **1991 р., 4 листопада** – ухвалення закону «Про державний кордон України».

– **1991 р., 1 грудня** – Всенародний референдум підтримав Акт проголошення незалежності України. Обрання Президентом України Леоніда Кравчука.

– **1991 р., 6 грудня** – Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Збройні сили України».

– **1991 р., 7–8 грудня** – зустріч у Біловезькій пущі керівників Білорусії, Росії й України, підписання договору про утворення Співдружності незалежних держав (СНД). СРСР припинив існування як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність.

– **1992 р., 16 січня** – Президія Верховної Ради України ухвалила Указ про Державний гімн України (затверджено музичну редакцію, автором якої є Михайло Вербицький).

– **1992 р., 28 січня** – Верховна Рада України затвердила національний синьо-жовтий прапор Державним прапором України.

– **1992 р., 30 січня** – Україна стала членом наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЄ, згодом – Організація ОБСЄ).

– **1992 р., 25–26 червня** – Всеукраїнський православний собор ухвалив рішення про створення Української православної церкви Київського патріархату (УПЦ-КП).

– **1993 р., 2 липня** – схвалення Верховною Радою України «Основні напрями зовнішньої політики України».

– **1993 р., 19 жовтня** – Верховна Рада ухвалила військову доктрину України.

– **1994 р., 8 лютого** – Україна приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру».

– **1994 р., 19 липня** – обраний на дострокових виборах Президента України Л. Кучма склав присягу на вірність українському народові.

– **1994 р., 16 листопада** – Верховна Рада ухвалила закон про приєднання України до договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1.07.1968. Україна підтвердила свій статус без'ядерної держави.

– **1995 р., 9 листопада** – Україну прийнято до Ради Європи.

– **1996 р., 28 червня** – прийняття Конституції України.

– **1996 р., 2–16 вересня** – впровадження національної валюти – гривні.

– **1997 р., 31 травня** – підписання президентами України та Росії Л. Кучмою та Б. Єльциним україно-російського договору. Визнання непорушності кордонів, поділ Чорноморського флоту. Росія брала в 20-річну оренду базу в Севастополі.

– **1997 р., 9 липня** – підписання у Мадриді «Хартії про особливе партнерство між Україною і НАТО».

– **1997 р., 19 листопада–5 грудня** – космічний політ першого космонавта незалежної України Леоніда Каденюка на американському кораблі «Колумбія».

– **1998 р., 29 березня** – вибори до Верховної ради України III скликання. Чотиривідсотковий бар'єр подолали вісім партій і блоків. Найбільше голосів за партійними списками набрала КПУ, друге місце посів НРУ.

– **1999 р., 25 березня** – загибель в автокатастрофі за нез'ясованих до кінця обставин громадсько-політичного діяча В'ячеслава Чорновола.

– **1999 р., листопад** – другий тур президентських виборів. Л. Кучма переміг П. Симоненка й був обраний на пост Президента України.

– **1999 р., грудень** – затвердження парламентом Прем'єр-міністром України В. Ющенка.

– **2000 р., 16 вересня** – викрадення і вбивство опозиційного журналіста Георгія Гонгадзе. Здійснено міліцейськими службами на чолі з генералом Олексієм Пукачем (арештований 2009, засуджений 2013). Замовники офіційно не названі й досі.

– **2000 р., 28 листопада** – Олександр Мороз уперше опублікував записи майора Миколи Мельниченка. Початок «касетного скандалу».

– **2001 р., січень-квітень** – розгортання «касетного скандалу» і політичної кризи в Україні. Акція «Україна без Кучми».

– **2001 р., 9 березня** – сутички опонентів влади з силами безпеки. Арешт 230 учасників акції опозиції. Пік акції «Україна без Кучми».

– **2001 р., 23–27 червня** – візит Папи Римського Івана-Павла II в Україну.

– **2002 р., 31 березня** – вибори до Верховної Ради IV скликання. За партійними списками найбільше голосів здобув блок «Наша Україна», який очолював В. Ющенко.

– **2004 р., травень** – перемога на пісенному конкурсі «Євробачення–2004» української співачки Руслани (Руслана Лижичко) з піснею «Дикі танці».

– **2004 р., 31 жовтня, 21 листопада** – президентські вибори, які відбулися з численними порушеннями, підрахунок голосів сфальсифіковано.

– **2004 р., 22 листопада–8 грудня** – «Помаранчева революція». Масові народні виступи в Києві та багатьох містах і селах України проти системних порушень на виборах.

– **2004 р., 26 грудня** – новий тур голосування за Президента України. перемога В. Ющенка (набрав 51,99% голосів, за В. Януковича – 44,20%).

– **2006 р., серпень** – Прем'єр-міністром обрано В. Януковича.

– **2006 р., 28 листопада** – ухвалення Закону України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», який визнавав його геноцидом українського народу.

– **2007 р., грудень** – коаліція БЮТ і НУНС обрала Прем'єр-міністром України Юлію Тимошенко.

– **2008 р., 5 лютого** – вступ України в СОТ.

– **2008 р., квітень** – уперше випускники шкіл склали тести зовнішнього незалежного оцінювання (ЗНО), щоб потрапити на навчання у виші.

– **2010 р., 7 лютого** – у другому турі президентських виборів В. Янукович переміг, набравши 48,95% голосів виборців, а Ю. Тимошенко – 45,47%, майже 5% не підтримали жодного кандидата.

– **2010 р., 21 квітня** – президенти України та Росії підписали Харківські угоди (продовження терміну перебування російського флоту в Севастополі до 2042 р., за зниження ціни на газ). Під час їх ратифікації у парламенті 27 квітня сталися численні бійки між депутатами.

– **2010 р., грудень** – публікація роману Л. Костенко «Записки українського сумашедшого». Вийшов великим накладом, викликав значний резонанс серед читачів.

– **2011 р. квітень** – порушення кримінальної справи проти Ю. Тимошенко за фактом підписання газових контрактів з Росією у 2009 р. Засуджено до 7 років ув'язнення.

– **2012 р., червень** – на стадіонах України та Польщі успішно відбувся чемпіонат Європи з футболу.

– **2013 р., 21 листопада** – початок Революції Гідності. Кабінет Міністрів України вирішив призупинити процес підготування до укладання Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом.

– **2013 р., 24 листопада** – великий мітинг на Майдані Незалежності. Перші сутички із міліцією.

– **2013 р., 30 листопада** – перший силовий розгін мітингувальників.

– **2013 р., 1 грудня** – півмільйонне Всеукраїнське народне віче на Майдані Незалежності. Захоплення КМДА і Будинку профспілок.

– **2013 р., 8 грудня** – «Марш мільйонів», який зібрав у центрі міста кількасот тисяч людей. Зі сцени виступали як політичні так і культурні й духовні діячі. Голова політради ВО «Батьківщина» Олександр Турчинов оголосив намір блокувати решту урядових будівель та встановлювати наметові містечка на вулицях урядового кварталу. Опозиція дала Януковичу 48 годин на виконання вимог Майдану, пообіцявши блокувати

його резиденцію Межигір'я. Після завершення офіційної частини заходу мітингувальники рушили на вулиці урядового кварталу, де створили та збудували кілька блокпостів та барикад, зокрема на вул. Грушевського, Лютеранській, Круглоуніверситетській та перехресті Шовковичної і Богомольця.

– **2013 р., 15 грудня** – «День гідності». Євромайдан прийняв резолюцію, яка забороняє Президентові підписувати угоду про вступ України в Митний союз.

– **2014 р., 16 січня** – прийняття Верховною Радою «Диктаторських Законів». Були прийняті з грубим порушенням регламенту і законодавчої процедури та, попри гостру критику, підписані Президентом наступного дня 17 січня. Ці законодавчі акти, на думку більшості експертів, обмежували права громадян, надавали органам державної влади більшу свободу дій у сфері покарання учасників акцій протесту і мали на меті криміналізувати опозицію та громадянське суспільство. Прийняття законів стало реакцією влади на масові протести громадян. Закони певною мірою запозичували норми російського законодавства. 28.01.2014. Верховна Рада скасувала більшість законів 16 січня.

– **2014 р., 19–22 січня** – криваві сутички між мітингувальниками і «Беркутом». 22 січня – перші жертви Революції Гідності. Смерть Сергія Нігояна та Михайла Жизневського.

– **2014 р., 28 січня** – Верховна Рада України скасувала «диктаторські закони 16 січня». Відставка уряду М. Азарова та уряду.

– **2014 р., 18–20 лютого** – пік Революції. Криваві сутички в центрі Києва, підпал Будинку профспілок та смерть багатьох Євромайданівців («Небесна Сотня»).

– **2014 р., 21 на 22 лютого** – втеча В. Януковича. Верховна Рада України 328-ма голосами народних депутатів підтримала Постанову про усунення В. Януковича з посади Президента України.

– **2014 р., кінець лютого – початок березня** – перекинуті з Росії і кримських баз Чорноморського флоту РФ війська без розпізнавальних знаків окупували Кримський півострів. Також було створено збройне формування з російських «козаків», що називало себе «самооборона Криму». **16.03.2014** на території Криму і міста Севастополя пройшов «псевдореферендум» про статус півострова, за сфальсифікованими

результатами якого Росія включила Крим до свого складу. Ні Україна, ні Європейський Союз, ні США не визнали це голосування і вважають, що Крим Росія анексувала.

– **2014 р., 21 березня – 27 червня** – під час позачергового самміту Україна – ЄС було підписано політичну частину угоди, **27 червня 2014 р.** – економічну частину Угоди – розділи III «Юстиція, свобода та безпека», IV «Торгівля і питання, пов'язані з торгівлею», V «Економічне та галузеве співробітництво» та VI «Фінансове співробітництво та положення щодо боротьби із шахрайством». **16 вересня 2014 р.** Верховна Рада України та Європейський парламент синхронно ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС. **11 липня 2017 р.** Рада ЄС затвердила Угоду про асоціацію з Україною та ЄС, таким чином Європейський Союз остаточно завершив ратифікацію Угоди.

– **2014 р., 13 квітня** – початок Антитерористичної операції. Бойові дії війни на Донбасі почалися із захоплення 12.04.2014 російськими загонами, керованими офіцерами спецслужб РФ, українських міст – Слов'янська, Краматорська і Дружківки. В наступні дні взяли під контроль Горлівку та інші міста Донеччини і Луганщини.

– **2015 р., 2 вересня** – Кабінет Міністрів України відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» від 02.07.2015 р. № 580-VIII прийняв рішення щодо створення центрального органу виконавчої влади – Національна поліція, яка підпорядковується Міністерству внутрішніх справ України.

– **2016 р.,** – переможницею 61-го пісенного конкурсу Євробачення у Стокгольмі стала українська співачка Джамала з піснею «1944».

– **2017 р. 17 травня** – у Страсбурзі підписано Угоду про безвізовий режим України з ЄС.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Абстракціонізм – течія образотворчого мистецтва, що виникла на початку ХХ ст. Її представники відмовилися від реалістичного зображення предметів і явищ, замість цього використовували різні символи.

Авангардизм (франц. *avantgarde*, від *avantgarde* – передовий загін) – умовний термін для визначення загальних новаторських напрямів художньої культури ХХ ст., якій притаманні прагнення докорінно оновити художню практику за допомогою пошуку нових, нетрадиційних засобів вираження форми й змісту творів.

Автономія (від. гр. «самостійність») – будь-яке незаконне застосування сили однією державою проти суверенітету, територіальної цілісності або політичної незалежності ін. держави чи народу.

Автохтонність (від грецьк. слова *аутос* – сам, *хтонес* – земля) – належність за походженням до даної території. Автохтон – представник корінного населення (тубілець) на відміну від прийшлого.

Агіографія – жанр церковної літератури, який включає розповіді про життя святих («житія»), діяння мучеників («мартирологи», «патерики»), легенди про монахів. З часом імена святих стали пов'язувати з певними днями року, а житія об'єднувати в календарні збірники («мінеї»), які використовуються під час богослужіння.

Агресія – будь-яке незаконне застосування збройних сил однієї держави проти суверенітету, територіальної недоторканості або політичної незалежності іншої держави або народу.

Академізм (франц. *academisme*) – напрям мистецтва ХІХ–ХХ ст., який догматично слідує усталеним канонам, спрямований на збереження й утримання творчих здобутків своїх безпосередніх історичних попередників, зокрема романтиків.

Акт Злуки – проголошення об'єднання двох українських держав УНР та ЗУНР – 22 січня 1919 р. у Києві. Продемонстрував прагнення українського народу до соборності.

Акт проголошення незалежності України – документ, ухвалений позачерговою сесією Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 р., що проголосив незалежність України та створення самостійної держави – України.

Альма-матер (від лат. *alma mater* – мати-годувальниця) – старовинна студентська назва університету, в переносному значенні – місце, де хтось вчився, виховувався.

Ампір – (від франц. *empire*. – імперія) – стиль архітектури та декоративного мистецтва, який уперше виник у Франції наприкінці XVIII – на початку XIX ст. під час правління Наполеона I. Був покликаний втілювати ідеї державної могутності. Наслідував античні зразки, що проявилось у стилі пізнього класицизму в західноєвропейській архітектурі й мистецтві (початок XIX ст.). Для ампіру характерні прагнення до величі та помпезності.

Анімізм (від лат. *anima* – душа) – уявлення первісних людей про безсмертя душі й про можливість існування її окремо від тіла; наділення природних явищ людськими якостями.

Антигітлерівська коаліція – союз держав і народів, що боролися в роки Другої світової війни проти агресивного блоку Німеччини, Італії, Японії та їхніх сателітів. Ядро коаліції – СРСР, США, Великобританія.

Антропогенез – походження людини, процес виділення людини з тваринного світу, олюднення людиноподібних приматів під впливом суспільної практики.

Антропоморфізм – наділення явищ природи, тварин, предметів і фантастичних створінь людськими властивостями, а також уявлення божества в образі людини.

Антропоцентризм – релігійне вчення, згідно з яким людина є центральною фігурою Всесвіту. Є різновидом телеології.

Апокрифи (з грецьк. – *таємничий, прихований*) – релігійні твори з біблійними сюжетами, які визнавалися церквою не канонічними, фальшивими і були заборонені.

Археологія (від грецьк. *архатос* – стародавній та *логос* – слово) – наука, яка вивчає історію людського суспільства на основі вивчення пам'яток кам'яного, мідного, бронзового, залізного віків і до епохи пізнього Середньовіччя.

Архетип – прообраз, первісна форма.

Аскетизм – обмеження або пригнічення почуттєвих бажань, добровільне перенесення фізичної болі, самотності.

Атеїзм – (від грецьк. слова «не Бог» – *безбожність*) – система поглядів, що відкидає будь-які релігійні вірування. Теоретичну основу атеїзму становить філософський матеріалізм (від лат. *materialis* – речовинний) – світогляд, який вважає світ матеріальним, існуючим об'єктивно, незалежно від свідомості, при цьому первинною є матерія, а відчуття та мислення – вторинними.

Багатопартійність – наявність у суспільстві ряду політичних партій, взаємини між яким базуються на реальній конкуренції за владу. Є характерною ознакою демократичного суспільства, яка виражає практичну реалізацію основних політичних свобод громадян. З'явилась в СРСР після скасування шостої статті Конституції (лютий 1990 р.), фактично – 1989 р.

Байда – узагальнений образ патріота рідної землі, борця проти турецького і татарською поневолення, герой широковідомої української народної пісні «В Царєграді на риночку». Іноді його пов'язували з конкретною історичною особою – князем Дмитром Вишневецьким. В іншому розумінні – безпечний чоловік.

Балаган – театральне видовище переважно комічного характеру. Відбувалося на ярмарках і народних гуляннях.

Бандура – український народний багатострунний щипковий музичний інструмент з декою овальної форми.

Бароко (від італ. *barocco* – вигадливий, химерний) – один із провідних європейських художніх стилів кінця XV – середини XVIII ст. Виник в Італії, поступово поширився в країнах Європи та Америки. Мистецтву бароко властиві грандіозність, пишність, динаміка, патетична піднесеність, глибока символічність, пристрасть до ефективних видовищ, поєднання ілюзорного та реального, сильні контрасти масштабів і ритмів, світла та тіні.

Берестейський мир (Брестський мир) – мирний договір між УНР, з одного боку, Німеччиною, Австро-Угорщиною, Османською імперією, Болгарією – з другого, підписаний 9 лютого 1918 р. у Бресті.

Берестяні грамоти – тексти, розміщені на бересті (корі берези) шляхом видавлювання чи видряпування спеціальною паличкою-писалом. За змістом – короткі листи світського характеру, доручення, боргові зобов'язання, чолобитні, учнівські вправи, любовні послання тощо.

Билини – народні епічні пісні періоду Київської Русі. Перші записи билин датовані початком XVII ст.

«Біблія» («Святе Письмо») – збірник канонічних священних книг християнської («Старий заповіт» і «Новий заповіт») та юдейської («Старий заповіт») релігій. У III ст. до н. е. була перекладена з давньоєврейської на давньогрецьку мову. Цей переклад за числом його учасників називається «Септуагінта» (лат. – «сімдесят»). У кінці IV – на початку V ст. Блаженний Ієронім переклав «Біблію» латинською мовою («Вульгата»).

Братства – національно-релігійні й громадсько-культурні організації в Україні, які почали виникати з кінця XVI ст. Відстоювали права українського народу, ставали на захист його віри, поширювали освіту.

Брусиловський прорив – успішний наступ російських військ Південно-Західного фронту під командуванням генерала Брусилова влітку 1916 р. на території Волині, Галичини та Буковини, серйозний удар по армії Австро-Угорщини.

«Буржуазні націоналісти» (від. фр. «*містянин, представник середнього стану, підприємець*» і лат. «*народ*») – політичний ярлик часів соціалізму щодо тих, хто виступав за збереження національної мови, культури, звичаїв, історичних традицій рідного народу.

Бурлеск – перебільшено комічне зображення (у літературі та сценічному мистецтві).

Бюджет, Державний бюджет (від фр. «*розпис*») – затверджений у законодавчому порядку план майбутніх грошових доходів і видатків держави, який складається щороку.

Бюджетний дефіцит – перевищення видатків над доходами в рамках державного бюджету. Таке явище існує і у розвинутих країнах, але особливо поширене в економічно слабких. В Україні дефіцит державного бюджету був у 1990-х рр., повернувся і в теперішні часи.

Бюрократія (від фр. «*панування канцелярії*») – привілейований прошарок у суспільстві, що спеціалізувався на управлінні державою. У

сучасних умовах існує у вигляді розгалуженої мережі чиновників, силового апарату й адміністрації.

Варшавський договір 1920 р. – угода між УНР і Польщею, укладена у квітні 1920 р. у Варшаві. За умовами договору польський уряд визнавав незалежність УНР і Директорії на чолі з Симоном Петлюрою як верховну владу в державі; українсько-польський кордон було визначено по р. Збруч, далі вздовж східної межі Рівенського повіту до р. Прип'ять. Угода передбачала початок спільних польсько-українських воєнних дій проти більшовицьких військ на території України.

Варшавський процес 1935–1936 рр. – один з найбільших судових процесів проти ОУН у Західній Україні в період її окупації Польщею. Відбувся 18.11.1935–13.01.1936 у Варшаві. На лаві підсудних перебували Степан Бандера, Микола Лебідь, Ярослав Карпинець, Дарія Гнатківська, Богдан Підгайний, Катерина Зарицька та ін. за звинуваченнями у приналежності до ОУН і організації вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького. На підставі фактично сфабрикованих зізнань перші троє були засуджені до смертної кари, із заміною, у зв'язку з амністією, на довічне тюремне ув'язнення, інші – на багато років в'язниці. Усі підсудні вели себе відважно і прийняли вирок гідно. Вирок суду викликав хвилю протестів в українському суспільстві.

Велес – у слов'янській язичницькій міфології бог худоби, чередників та музик.

Вертеп – український народний ляльковий театр XVII–XIX ст.

Верховна Рада України – єдиний законодавчий орган державної влади України, який має колегіальну будову і складається з чотирьохсот п'ятдесяти народних депутатів України, обраних строком на п'ять років на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Вето (від лат. «забороняю») – спротив, заперечення; право глави держави, яке дозволяє йому відкинути ухвалений парламентом закон чи призупинити його чинність до внесення парламентом поправок.

Відбудова – перехід післявоєнного відродження економіки, так називають цілий період 1945–1953 рр. Під час нього були задіяні досить значні ресурси, частково зі сх. р-нів СРСР, частково з репарацій, які отримували з Німеччини, хоча основне – це зусилля народу.

«Відлига», «Хрущовська відлига» – неофіційна публіцистична назва періоду в історії СРСР після смерті Й. Сталіна (1953–1964). Ви- слів походить від назви повісті Іллі Еренбурга. Поняття «Хрущовська відлига» пов'язане з перебуванням на посту першого секретаря ЦК КПРС Микити Хрущова (1953–1964). Цей період характеризувався зменшенням політичних репресій, вибірковою реабілітацією засудже- них та репресованих у сталінські часи, частковою лібералізацією полі- тичного життя, незначним послабленням тоталітарної влади.

Відродження (франц. *Renaissance*, італ. *Renascimento*) – епоха в історії культури країн Західної та Центральної Європи. Почалася в Італії у XIV ст. Термін «Відродження» запровадив італієць Дж. Базарі в XVI ст. для позначення зв'язку з античною мистецькою спадщиною. За доби Відродження утвердився новий світогляд – гуманізм, ідеал розкріпаченої творчої особистості. Художники послідовно оволоділи методами худож- нього відображення дійсності (відтворення об'єму, простору, світла, людської фігури й реального середовища – інтер'єру, пейзажу).

Візантійський стиль – умовна назва мистецького стилю, який ви- ник у Візантійській імперії.

Вітраж – малярство на склі; картина або візерунок із кольорового скла (на вікнах, дверях).

«Воєнний комунізм» – назва внутрішньої політики більшовиків в 1918–1921 рр. під час Громадянської війни. Основною ціллю більшо- виків було утримання власної влади в країні та забезпечення Черво- ної гвардії та Червоної армії продовольством та іншими необхідними ресурсами – в умовах війни, відсутності легітимної політичної влади та недіяльності звичайних економічних механізмів керування економі- кою та народним господарством. Найважливішими складовими полі- тики були: націоналізація усієї великої, середньої та більшої частини дрібної промисловості, продрозкладка; заборона приватної торгівлі; впровадження карткової системи; загально-трудова повинність; дер- жавний контроль за виробництвом та ін. Рішення про припинення вій- ськового комунізму та перехід до НЕПу було прийнято 21 березня 1921 р. на X з'їзді РКП(б).

Волюнтаризм (від лат. «*залежний від волі*») – соціально-політична практика, для якої є характерним суб'єктивізм, нехтування об'єктивними законами суспільного розвитку, бажаннями і довільними рішеннями осіб,

які її здійснюють. Силове нав'язування своїх цілей, інтересів і прагнень іншим суб'єктам, характерна риса радикальних політичних об'єднань. У ньому звинувачували М. Хрущова при звільненні з керівних посад.

Галицько-Буковинське генерал-губернаторство – тимчасова адміністративно-територіальна одиниця, створена царським урядом наприкінці 1914 р. на окупованих російськими військами землях Галичини та Буковини з центром у Чернівцях, існувала до середини 1917 р., поділялася на Львівську, Перемиську, Тернопільську та Чернівецьку губернії. Очолювали російські генерал-губернатори А. Бобринський (1914–1915 рр.) і Ф. Трепов (1916 р.).

Генеральний секретаріат – найвищий виконавчий та розпорядчий орган державної влади в Україні (з 7(20) листопада 1917 р. – УНР) з 15 (28) червня 1917 до 9 (22) січня 1918 р., коли він став Радою Народних Міністрів. Голова – Володимир Винниченко. У першому складі було 9 осіб, згодом чисельність зросла.

Генотеїзм – форма релігії, в якій є багато богів, але на чолі з одним верховним божеством.

Геноцид (грец. – «рід», «плем'я» та лат. – «убиваю») – цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення чи цілих народів за національними, етнічними, расовими або релігійними мотивами.

Гетто – частина міста, що виділялась у середні віки в країнах Західної і Центральної Європи для ізольованого проживання євреїв. У роки Другої світової війни гетто були створені нацистами в деяких містах Східної Європи (у тому числі в Україні) і перетворені в табори знищення євреїв.

Гібридна війна – війна, основним інструментом якої є створення державою-агресором в державі, обраній для агресії, внутрішніх протиріч та конфліктів з подальшим їх використанням для досягнення політичних цілей агресії, які звичайно досягаються звичайною війною.

Глаголиця – один з найдавніших слов'янських алфавітів, передуює кирилиці. Нараховує 40 літер, які мають і цифрове значення. Від кирилиці відрізняється складнішим написанням.

Головна Українська Рада (ГУР) – міжпартійна організація, створена 01.08.1914 у Львові представниками УНДП, УРП, УСДП. ГУР очолював Кость Левицький, всього входило 15 осіб. ГУР ставила за мету ви-

значити загальний напрям української політики під час Першої світової війни, захищати інтереси українців в Австро-Угорщині в умовах Першої світової війни і створювати українські військові формування. У травні 1915 р. ГУР перетворено в Загальну українську раду.

Голодомор – штучний голод 1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр., навмисно створений більшовицькою владою, соціально-господарське явище, що виявляється у позбавленні населення мінімуму необхідних продуктів харчування і призводить до зміни демографічної і соціальної структури населення. Охопив в основному сільськогосподарські регіони, заселені переважно українцями. Особливо масштабним був голодомор 1932–1933 рр.

Голосіння – стародавні українські народні пісні (на похованнях), імпровізаційні поетичні твори, пов'язані переважно зі смертю, похованням та поминками небіжчика.

Готика – стиль, який став заключним етапом європейського середньовічного мистецтва; у більшості країн готичний стиль активно розвинувся в XIII–XIV ст. Готична архітектура характеризується стрімкими, високими будівлями зі шпилястими завершеннями, стрілчастими склепіннями та арками, плоскими фасадами, витонченістю кам'яного різьблення і вітражами.

Гравюра – картина, малюнок, отримані шляхом відбитку, поліграфічного відтворення кліше, виготовленого гравером (художником).

Графіка – вид образотворчого мистецтва, основним зображальним засобом якого є малюнок, виконаний на папері, тканині тощо олівцем, пензлем, вуглиною чи відбитий на папері зі спеціально підготовленої форми.

Графіті – написи й малюнки, зроблені твердими предметами на поверхнях цегли (плінфи), вапняних блоків, штукатурки, ремісничих виробів. Графіті мають вигляд літер або окремих слів, ліній чи малюнків, але майже усі вони несуть певну смислову інформацію.

Громади – товариства української інтелігенції політичного, національно-культурного спрямування (друга половина XIX ст. – початок XX ст.).

Гротеск – у літературі, живописі, театрі зображення людей або речей у фантастичному, химерно-комічному вигляді. Означає надмірне

перебільшення, загострення тієї чи іншої теми. Гротеск порушує межі правдоподібності, надає зображенню умовності, розкриває суть явищ.

Гуманізм (від лат. *humanus* – людяний) – система ідей та поглядів, згідно з якою людина є найвищою цінністю. Утверджує повагу до гідності, розуму людини, свободу вияву здібностей і почуттів, віру в безмежність можливостей людини, її здатність до досконалості. Виник у Європі в епоху Відродження (XIV ст.).

Дажбог – язичницький бог сонця, якому поклонявся весь слов'янський світ: дарував добро, багатство.

Декаденство (від франц. *decadence* – занепад) – мистецтво кінця XIX – початку XX ст. Для нього характерні: відчуженість від життєвих реалій, теза «мистецтво заради мистецтва», містика, індивідуалізм, разом із тим песимізм, надання переваги форми над змістом, культ краси.

Декларація прав національностей України – ухвалена Верховною Радою України 01.11.1991 р. Цим документом Українська держава гарантувала всім народам, національним групам і громадянам України рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права, забороняла будь-яку дискримінацію за національною ознакою, прояви якої мали каратися законом.

Декларація про державний суверенітет України (від лат. «заява, оголошення», укр. «про державний», фр. «верховна влада») – документ, ухвалений Верховною Радою УСРР 16.07.1990, що проголошував державний суверенітет республіки у складі СРСР.

Демократія, Демократична держава (від гр. «народ і влада, влада народу, народовладдя») – форма політичного устрою суспільства, побудована на визнанні народу як джерела влади, участі народу в управлінні державними справами. Передбачає: виборність органів влади, поділ її на законодавчу, виконавчу та судову, коли меншість підпорядковувалася більшості, наявність реальних політичних свобод.

Депортація – примусове виселення (в судовому або адміністративному порядку) особи чи народу з місця постійного проживання і поселення його на новому місці з обмеженою свободою пересування.

Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС) – надзвичайний орган, створений 19 серпня 1991 р. групою керівників найвищого рівня СРСР (Геннадій Янаєв, Дмитрій Язов, Борис Пуго та ін. – всього

вісім осіб) з метою протистояння демократичним перетворенням та збереження СРСР, шляхом усунення від влади президента СРСР М. Горбачова. 21 серпня 1991 р. зазнав краху, його членів було заарештовано, через деякий час амністовано.

Дефіцит (від лат. *«не вистачає»*) – 1) перевищення видатків над доходами, пасиву балансу – над його активом; 2) нестача матеріальних цінностей порівняно з потребою у них. Брак якісних продуктових чи промислових товарів у СРСР, зокрема в Україні, за радянських часів. Характерною рисою побуту були довгі черги і гонитва за дефіцитними товарами. Однією з його причин була невідповідність між зростанням грошової маси і виробництвом товарів народного споживання на користь першого.

Децентралізація – (від лат. *«усунення, припинення, скасування центрального»*) – система управління, при якій частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоврядування; розширення прав низових органів управління. Особливо помітною стала з 1957 р., коли підбивався майже повний контроль центру над економікою, найбільшій економічній автономіям за роки комуністичної влади. Позитивне значення мало і розширення прав союзних республік в адміністративно-політичній сфері, «відродження контрольованого автономізму».

Дидакал – вчитель у братській школі.

Директорія УНР – тимчасовий орган державної влади УНР, створений 14 листопада 1918 р. у Києві спочатку як тимчасовий верховний орган для організації атигетьманського повстання, згодом – як найвищий державний орган УНР. Голова – Володимир Винниченко.

Дисидентство – морально-політична опозиція до існуючого державного (політичного) ладу, панівних у суспільстві ідей та цінностей.

Дистрикт (провінція, округ) «Галичина» – адміністративна одиниця з центром у Львові в складі Генерал-губернаторства, у яке входила значна частина Польщі з центром у Кракові. У дистрикт увійшли території тодішніх Львівської, Дрогобицької (нині частини Львівської), Станіславської (Івано-Франківська) та більшої частини (без пн. районів) Тернопільської обл. Існував у 1941–1944 рр.

Дитинець – укріплена центральна частина стародавнього міста на Русі.

Діаспора – розсіяння, розпорошення, розселення по різних країнах етносу, вигнаного обставинами, завойовниками або пануючою владою за межі Батьківщини: уся сукупність вихідців з певної країни та їх нащадків.

Думи – лірико-епічні твори української усної словесності про події з життя козацької України XVI–XVIII ст. Думи не співаються, а виконуються речитативом (мелодійною декламацією) у супроводі музичного акомпанементу на бандурі, кобзі або лірі.

Духовна свобода – сукупність глибоких переконань людини, волі до їх реалізації та свідомих дій, в якій відображається об'єктивна дійсність. Духовна свобода передбачає свідому реалізацію людиною своїх ідеалів, що мають на меті послабити її залежність від стихійних законів розвитку і боротися за досягнення прогресу.

Еклектизм – змішання елементів різних стилів мистецтва (неоренесансу, необароко, модерну тощо).

Експресіонізм (від франц. *expressio* – вираження, виразність) – модерністська течія, різновид авангардизму, для якого характерні яскравість, гротескність художнього образу.

Елегія – сумний ліричний вірш або музичний твір задумливого, журливого характеру.

Елітарна культура – висока культура, антипод масової культури. Спрямована на невелике коло людей у суспільстві, які мають спеціальну освіту, моральні цінності й естетичні здібності. Головна мета елітарної культури – покращувати масову культуру. Їхній рух назустріч одна одній спричинив появу постмодернізму.

Епос – одна або сукупність народних героїчних пісень, сказань і поем. Рід літератури, який, на відміну від лірики й драми, характеризується розповідно-описовою (епічною) формою, широтою зображення подій та характерів.

Естетизм – підхід до мистецтва як до предмета витонченої насолоди, доступної нібито тільки еліті суспільства. Естетизм при огляді мистецтва віддає перевагу формі перед змістом. Для нього характерні проповідь безідейності та аполітичності. Виник і поширився в XIX ст. у країнах Західної Європи, а також у Росії та Україні.

Етногенез – процес виникнення етносів як історико-етнічних спільнот.

«Ждановщина» – кампанія посилення партійного контролю за культурним життям СРСР 1946–1948 рр., ідеологічний наступ сталінського керівництва на радянську (у т.ч. українську) інтелігенцію, переслідування діячів культури. Назва походить від прізвища секретаря ЦК ВКП(б), близького соратника Сталіна А. Жданова.

ЗАГАЛЬНА УКРАЇНЬСЬКА РАДА (ЗУР) – українська політична організація, що утворилася 05.05.1915 р. у Відні після розширення складу ГУР. До складу ЗУР увійшли 21 представник Галичини, 7 від Буковини, а також 3 члени СВУ (В. Дорошенко, В. Козловський, О. Скоропис-Йолтуховський, пізніше А. Жук, М. Меленевський). Головним пунктом програми ЗУР було створення незалежної держави на всій українській етнічній території. Провід організації належав президії, яку очолював К. Левицький.

«Закон про п'ять колосків» – закон про охорону соціалістичної власності від 07.08.1932. Передбачав як захід судової репресії за розкрадання колгоспного і кооперативного майна «розстріл із конфіскацією всього майна із заміною за пом'якшуючих обставин позбавленням свободи на термін не нижче 10 років з конфіскацією всього майна». Амністія у цих випадках заборонялась.

«Застій» – період 1964–1985 рр. неухильного поглиблення кризи радянського суспільства, який починався під гаслами подолання волюнтаризму і суб'єктивізму, надання стабільності; основою його було визначено «наступність», «поступовість», «зваженість».

ЗАХІДНОУКРАЇНЬСЬКА НАРОДНА РЕСПУБЛІКА (ЗУНР) – українська держава, створена у листопаді 1918 р. на західноукраїнських землях, які входили до складу Австро-Угорської імперії.

«Звіриний стиль» – умовна назва художнього стилю мистецтва, характерною ознакою якого є стилізоване зображення тварин або частин їхнього тіла, найдавніші зразки цього стилю датуються III тис. до н.е.

Змішана пропорційно-мажоритарна, мажоритарно-пропорційна) система виборів – виборча система, за якої частина кандидатів представницького органу (переважно половина) обирається за мажоритарною виборчою системою, а інша частина – за пропорційною виборчою системою.

«Зоря галицька» – перша українська газета, що виходила у Львові упродовж 1848–1857 рр. До 1851 р. була друкованим органом Головної руської ради, пізніше перейшла до рук «москвофілів».

Золоті ворота – головна урочиста брама давнього Києва, видатна пам'ятка архітектури часів Київської Русі. Будівництво завершене 1037 р. за часів князя Ярослава Мудрого. Назва походить від позолоченого куполу надбрамної церкви.

Ігумен – титул настоятеля (управителя) монастиря у православній церкві. Настоятелі великих монастирів називались **архімандритами**.

Ідеографія – система письма, яка складається з ідеограм. Останні означають зміст, суть слова, є його умовним знаком. У деяких народів ідеографія існує й нині, наприклад, китайське письмо. Досить досконалими ідеограмами є сучасні цифри і арифметичні знаки.

Ідеологія – чітко вироблена система політичних поглядів або комплекс символів, міфів, мовних структур, інтелектуальних схем, що виражають політичну, культурну ситуацію в суспільстві.

Ідеологізація культури – прагнення поставити культуру на службу державним, класовим та іншим інтересам, що приводить до перекручень історичних фактів.

Ідол – в язичницьких релігіях об'єкт культу, предмет, який начебто містить у собі божество або є ним.

Ієромонах – священник-чернець.

Ізборники – хрестоматії, книги, в яких списувалися матеріали, витримки з інших, іноді більших творів.

Ікона – у церквах апостольської традиції (насамперед, православні та католицькі) – зображення Ісуса Христа, Діви Марії, священних персонажів старозавітної й новозавітної історії (патріархів, царів, апостолів, пророків), християнських святих.

Імпічмент (від англ. «осуд, обвинувачення») – процедура обвинувачення і притягнення до відповідальності в судовому порядку найвищих службових осіб (президентів, міністрів і т.д.) внаслідок порушення ними законів своєї країни, службових порушень тощо. Результатом імпічменту, як правило, є дострокове припинення повноважень президента або іншого посадовця і усунення його з посади.

Імпресіонізм (від франц. *impression* – враження) – напрям у мистецтві та літературі останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. Провідною метою мистецтва імпресіонізм проголошував витонченість; відтворення суб'єктивних швидкоплинних вражень і спостережень, мінливих відчуттів та переживань художника. Імпресіонізм сформувався в пейзажному живописі Франції (70–80 рр. ХІХ ст.). Художники-імпресіоністи збагатили живопис творчими досягненнями в зображенні мінливих станів природи, тонких відтінків світла, забарвлення предметів залежно від освітлення. На зміну імпресіонізму йому прийшов **постімпресіонізм**.

Інавгурація (від лат. – *посвячення до посади*) – церемонія вступу на посаду голови держави або на високий духовний сан.

Інтермедії – короткі одноактові вистави комедійного характеру з народного життя, які гралися між діями серйозної вистави, існували як і самостійні твори.

КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ – вищий орган у системі органів виконавчої влади України. Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України та Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених Конституцією України.

Канон (буква, норма, правило) – основне правило, положення якогось напрямку, вчення, традиційна, обов'язкова норма, система принципів, яких повинен дотримуватися художник у своїй творчості.

Кант (від лат. *cantus* – спів, пісня) – вид пісні, яку виконує хор без супроводу. В Україні з'явився в кінці ХІ ст. За змістом – релігійні, моралізаторські, згодом – любовно-ліричні, жартівливі. Кант використовувався у вертепі, виставах братських шкіл.

Кантата – великий музичний твір урочистого або лірико-епічного характеру для хору, соліста й оркестру.

Карпатська Україна – офіційна назва автономної Української республіки у складі Чехо-Словаччини в 1938–1939 рр. і української незалежної держави на Закарпатті у березні 1939 р.

Карпатський рейд – рейд радянського партизанського з'єднання під командуванням Сидора Ковпака на територію Західної України (Івано-Франківська обл.), який відбувався з 12 червня до початку жовтня 1943 р. Партизани частково виконали завдання з виведення із ладу

нафтопромислів, завдали певної шкоди окупантам, але, виходячи з оточення, зазнали значних втрат.

Карткова система (від укр. «*карткова*» і гр. «*утворення, складання*») – система розподілу продуктів, товарів і послуг, коли їх не вистачає і не можна проводити вільного продажу, за картками, що диференційовано видаються державою різним категоріям населення.

Катехізис – короткий виклад (у формі запитань та відповідей) догматів християнського віровчення.

Квадривіум (лат. *quadrivium* – перехрестя чотирьох шляхів) – чотири науки: арифметика, геометрія, астрономія та музика, які вивчали у навчальних закладах разом із богослів'ям. Входили до другого циклу «семи вільних мистецтв».

Києво-Печерський патерик – збірка творів про історію Києво-Печерської Лаври, її перших подвижників. Складена в першій третині XIII ст.

Кирилиця – один з давньослов'янських алфавітів, названий на честь церковного місіонера Кирила (Костянтина). Створений на основі грецького унціального письма у IX–X ст. Кирилиця нараховує 43 літери.

Кітч (кіч) – як феномен масової культури виникає в кінці XIX ст. Спочатку кітч – промислова імітація унікальних художніх виробів, згодом явища переважно масової культури, позначені еkleктичним поєднанням різномірних (за жанровою особливістю, стилістикою, походженням тощо) елементів художнього матеріалу. Своєрідна естетика кітчу часом суперечить як естетиці традиційного народного мистецтва, так і мистецтву професійному. Кітч є одним із факторів перехідного характеру, культурної адаптації, призвичаєння. Викликає зацікавлення водночас людей малообізнаних із мистецтвом та витончених ерудитів-естетів.

Класицизм (від. лат. *classicus* – знаковий) – художній стиль і напрям європейського мистецтва XVII – початку XIX ст., який сформувався у Франції в епоху абсолютизму. Класицизмові були притаманні: аристократичний характер, раціональність форм, чітке планування і ансамблевість, наслідування мистецтва античності. На початку XIX ст. класицизм став стриманішим, академічним.

Колабораціонізм (від фр. «*співробітництво*») – співробітництво урядів окремих держав чи певних осіб з окупаційним режимом, зокрема під час Другої світової війни, зрадництво.

Колективізація в УРСР – частина політики колективізації і розкуркулення в СРСР, яка проводилася в період 1928–1933 рр. шляхом створення великих колективних господарств на основі селянських дворів, нові господарські утворення назвали колгоспами та радгоспами.

Командно-адміністративна система – спосіб організації суспільних відносин, для якого характерні: суворий централізм господарського життя на базі державної власності; використання позаекономічних, ідеологічних методів управління; панування партійно-державної бюрократії за відсутності реальної свободи і справжньої демократії. Характерна організація управління в СРСР та інших комуністичних країнах.

Конституційний процес – процес розробки й ухвалення конституції держави. Конституційний процес у сучасній Україні умовно можна поділити на три основних періоди: перший період (1990–1996) ознаменувався здобуттям незалежності України, процесом підготовки проекту Конституції і прийняттям Конституції України; другий період (1996–2004) став періодом реалізації Конституції України; третій період (2005 – донині) позначився процесом внесення змін та доповнень до Конституції України (конституційною реформою), масштабною конституційною кризою 2007–2009 рр. і пошуком легітимних шляхів системного оновлення Основного Закону.

Конституція (від лат. – *установлення, устрій, порядок*) – основний державний документ (закон), який визначає державний устрій, порядок і принципи функціонування представницьких, виконавчих та судових органів влади, виборчу систему, права й обов'язки держави, суспільства та громадян.

Конструктивізм (від лат. *constructio* – побудова) – течія в художній культурі 20–30-х рр. ХХ ст., яка під гаслом «конструювання довколишнього середовища» висунула на перший план функціональну виправданість форм, доцільність конструкцій, раціональну ясність та логічність художньої творчості.

Контркультура – сукупність політичних, соціальних, ідеологічних рухів, ідей та дій західноєвропейської й північноамериканської молоді лівоекстремістської спрямованості. Виникла на початку 1960-х рр. Контркультура відрізняється від домінуючої культури, протистоїть їй, знаходиться у конфлікті з домінуючими цінностями, усталеним стилем

життя, мислення й сприйняття заради свободи, спонтанності та безпосередності в людських стосунках.

Концептуальне мистецтво – одна з течій авангардизму, яка розглядає художній твір як засіб демонстрації ідей, понять, концепцій.

Коренізація – політика в СРСР, спрямована на забезпечення у державних і партійних установах достатньої кількості представників корінного населення та застосування їхньої рідної мови, також сприяння організації роботи середньої та вищої освіти мовами корінних народів, видання періодики та книг. В Україні політика коренізації отримала назву «українізація».

Коропластика – виготовлення теракотових глиняних статуєток у спеціальних формах.

Корсунь-Шевченківська наступальна операція – операція радянських військ I і II Українських фронтів з оточення і знищення 80 тис. німецьких сил у січні-лютому 1944 р. Відбулася в районі Корсуня-Шевченківського (нині Черкаська обл.).

Корупція (від лат. – «псувати») – протиправна діяльність, яка полягає у використанні службовими особами своїх прав і посадових можливостей для особистого збагачення; підкупність і продажність громадських і політичних діячів.

Космополітизм – теорія та практика, в основі якої лежить теза про необхідність заміни національного громадянства світовим; заперечення права націй на самостійне існування, відмова від суверенітету, культури, традицій в ім'я абстрактного розуміння «єдності людського роду», єдиної держави.

Космополітична культура – культура, що базується на синтезі багатьох національних культур, притаманна багатьом багатонаціональним полісам. Пропагує відмову від національних традицій, культури, суверенітету.

Кубізм (франц. *сubisme*, від *cube* – куб) – модерністська течія в мистецтві першої чверті ХХ ст., заснована на комбінації геометричних форм, деформованих фігурами. Початком кубізму вважають картину художника Пабло Пікассо «Авіньйонські дівчата».

Кубофутуризм – еkleктична течія модернізму, яка прагнула поєднати кубізм і футуризм.

Культурна спадщина – частина матеріальної та духовної культури, створена минулими поколіннями, що витримала випробовування часом і передається наступним поколінням.

Культурництво – культурно-освітній рух XIX – початку XX ст., діячі якого вважали просвітницьку роботу найдієвішим засобом піднесення освітнього рівня народу та відродження національної свідомості; також система заходів, спрямована на активізацію формування й консолідації нації.

Лавра – назва великих православних чоловічих монастирів, підпорядкованих безпосередньо верховній церковній владі.

Львівський собор 1946 – псевдособор Української греко-католицької церкви (УГКЦ), який відбувся 8–10 березня 1946 р. у соборі Св. Юра у Львові. Скликаний згідно з планом КДБ СРСР з ліквідації УГКЦ. Собор проголосив скасування Берестейської унії 1596 р. і «возз'єднання» з Російською православною церквою. Радянський уряд визнав УГКЦ скасованою і розпочав ліквідацію її парафій та церков. 1 грудня 1989 р. діяльність УГКЦ в Україні було легалізовано.

Лібрето – словесний текст вокального музично-драматичного твору.

Ліквідація неписьменності – культурно-освітня кампанія, здійснювана більшовиками у 1920–1930-х рр.

Літопис – хронологічно-послідовний запис історичних подій, зроблений їхнім сучасником.

Магія – віра в надприродну можливість впливу практичної дії людини на об'єктивну дійсність; низка символічних дій та ритуалів із заклинаннями і обрядами.

Манкуртизм – перехід представників культури одного народу до культури іншого народу – т. зв. «культурні перевертні».

Мартиролог – збірник церковних розповідей про християнських «мучеників» і святих.

Масова культура – сукупність однорідних форм масової участі в культурному житті, однорідних витворів культури, які споживаються великими та розшарованими групами споживачів. Передається за допомогою засобів масової інформації.

Матеріальна культура – сукупність засобів виробництва та інших матеріальних цінностей суспільства на кожній історичній стадії його розвитку. До матеріальної культури належать засоби виробництва, житло, предмети домашнього побуту, одяг, засоби транспорту і зв'язку – все те, що є результатом виробничої, матеріальної діяльності людини.

Мезоліт (середній кам'яний вік) – епоха кам'яної доби (13–10 тис. рр. тому). Під час Мезоліту поширилися лук, стріли, плоскі гарпуни з рогу благородного оленя.

Менталітет – глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості: сукупність установок, нахилів індивіда чи соціальної групи мислити, відчувати та сприймати світ певним чином; характерний для людини чи суспільної групи спосіб мислення, обумовлений біологічними, соціально-психологічними та етнічними факторами; прагнення, нахили, орієнтири людей, у яких виявляються національний характер, загальноновизнані цінності, суспільна психологія; світосприйняття, світовідчуття, бачення себе у світі, душа, серце й розум народу.

Мистецтво – 1) художня творчість у цілому (література, архітектура, скульптура, живопис, графіка, декоративно-ужиткове мистецтво, музика, танець, театр, кіно інші види діяльності людини, що об'єднуються як художньо-образні форми відображення дійсності), тобто спосіб виявлення творчого потенціалу особистості та задоволення її естетичних потреб; 2) у вузькому значенні – образотворче мистецтво; 3) високий ступінь виявлення майстерності в будь-якій сфері діяльності.

Міф – давнє уявлення народів про походження життя на Землі та явищ природи, про легендарних героїв, богів, про щось фантастичне, вигадане, неіснуюче.

Міфологія – форма суспільної свідомості, що несе в собі узагальнене і водночас персоніфіковане уявлення народів про світ речей та явищ. Відзначається нерозчленованістю світу реальності та уяви і реалізується у ритуалах і магії.

Модернізм (від франц. *moderne* – новітній, сучасний) – мистецький напрям, що сповідував гасло «мистецтво заради мистецтва», індивідуалізм, песимізм, містику, об'єднував мистецькі й літературні течії **декадансу** (від лат. *decadentia* – занепад, перевага форми над змістом, протест проти індустріальної цивілізації, філістерської моралі), **модерну** (від франц. *moderne* – сучасний, притаманні манірність, стилізатор-

ство, символізм) і **формалізму** (від лат. *formalis* – складений за формою, означав відрив форми від змісту, утвердження її самодостатності). Модернізму властиві розрив із традиційним досвідом художньої творчості, постійний пошук нових художніх форм як самоцінного явища.

Мокош – богиня родючості, мистецтва і води, заступниця вагітних жінок та породіль у слов'янській міфології.

Народна драма – поширені у XVIII–XX ст. самодіяльні вистави, драматичне дійство яких базувалося на фольклорі. Своєрідною формою народної драми є українське весілля.

Народний рух України (НРУ) – заснований 1989 р. як громадсько-політичне об'єднання «Народний рух України за перебудову», що сформувалось на основі різних демократичних неформальних груп за зразком народних фронтів у Прибалтиці. З 1993 р. – політична партія в Україні.

Народний секретаріат – т.зв. український радянський уряд, маріонетковий орган влади, створений більшовиками у Харкові 17 (30) грудня 1917 р. після проголошення радянської влади в Україні як альтернатива Генеральному Секретаріатові УНР. Існував до 18 квітня 1918 р.

Натуралізм (франц. *naturalisme* від лат. *naturalis* – природний, натуральний; «*natura*» – природа) – напрям і метод західноєвропейської літератури та мистецтва, що склався в останню третину XIX ст. Прихильники натуралізму ставили за мету досягнення наукової точності в зображенні людини й навколишнього середовища. Різні характери людей та соціальні явища, що відбуваються, вони пояснювали лише біологічними законами. Натуралізм в образотворчому мистецтві копіює лише зовнішню оболонку явищ і предметів реального світу, прагне до безпристрасного, фотографічно точного й об'єктивного відтворення дійсності та людських стосунків.

Націоналізм – політичний принцип, згідно з яким політична і національна спільнота мають зливатися. Інакше кажучи, нація повинна мати власну державу. Це головний зміст націоналізму як політичного принципу.

Національна культура – синтез культур різних класів, соціальних верств і груп суспільства.

Національна свідомість – усвідомлення людьми своєї спільності, національної своєрідності, причетності до певного народу, його культу-

ри та мови, свого місця та ролі в світовій цивілізації і права на національну самобутність; комплекс уявлень національності про саму себе (в тому числі про належність до неї), її усвідомлених інтересів, ціннісних орієнтацій та установок відносно інших національностей.

Нація (від лат. *natio* – плем'я, народ) – стійка своєрідна спільнота людей, сформована на основі спільної історії, мови, культури, психологічного типу, території й економіки. До цього, упродовж усієї історії, основоположним принципом самоідентифікації людей була належність до одного чи іншого соціального стану суспільства, так, наприклад, феодал однієї країни мав усі підстави відчувати більше спільного з феодалом іншої країни, ніж зі звичайним селянином рідної держави. Остання, до речі асоціювалася також не стільки з народом, як з особою монарха.

Неоліт (новий кам'яний вік) – заключний період кам'яної доби в історії людства. Датується періодом від VI до II тис. до н. е.

Нова економічна політика (НЕП) – економічна політика більшовиків 1921–1928 рр., що прийшла на зміну політики «воєнного комунізму». Мала на меті відновлення народного господарства і подальший перехід до соціалізму. Головний зміст НЕП – заміна продрозкладки продподатком у селі, використання ринку і різних форм власності, залучення іноземного капіталу у формі концесій, проведення грошової реформи, скасування зрівнялівки в оплаті праці робітників, створення ринку робочої сили.

«Новий порядок» – терористичний режим нацистів в окупованих країнах, зокрема в Україні, ліквідація суверенітету, демократичних та соціальних здобутків держав, проведення економічної експлуатації, примусова мобілізація робочої сили до Німеччини, масові розстріли і депортації місцевого населення.

Номенклатура (від лат. «*перелік, список*») – панівний клас радянського суспільства, партійно-державне керівництво. Ця верства сформувалась ще у 20–30 рр. ХХ ст., та особливо чітко виразилася у 60–80 рр. її представники утворили власну, закриту систему постачання продовольства ці і промислових продуктів, яка не знала дефіцитів і спекулятивних цін. Для них на спеціальних господарствах вирощувалися екологічно чисті продукти. Номенклатура мала зарплату, вищу у 2-3 рази закриті санаторії та лікарні, отримувала покращені квартири тощо.

Обскурантизм – крайня реакційність, вороже ставлення до освіти і науки: мракобісся.

Окупація (від лат. «загарбуваю», «оволодіваю») – тимчасове захоплення збройними силами однієї держави частини або всієї території іншої країни, переважно внаслідок наступальних воєнних дій.

Опера – вокально-інструментальний музичний сценічний твір, в якому діючі особи не говорять, а співають у супроводі симфонічного оркестру. В опері використовуються різноманітні види вокальної та інструментальної музики. У межах опери можливе втілення великого ідейного змісту.

Операція «Вісла» – примусова депортація українців з Лемківщини, Надсяння, Підляшшя, Холмщини на пн. та зх. території Польщі, злочинний захід польського комуністичного режиму. Тривала впродовж квітня–травня 1947 р. Приводом стала загибель польського генерала К. Сверчевського, а справжня причина – прагнення повністю виселити українське населення з його етнічних земель і розпорошити українську меншину в Польщі, тим самим ліквідувати на цих територіях УПА. У ході проведення операції було переселено близько 150 тис. осіб.

Опозиція (від лат. «протиставлення, заперечення») – протиставлення одних поглядів чи дій у політиці іншим, партія або група, що виступає врозріз з думкою більшості або з панівною думкою і висуває альтернативну політику, інший спосіб вирішення проблем.

Оранта – один із іконографічних образів Богоматері, який склався у середні віки. Богородицю зображали у повний зріст із піднесеними руками і повернутими від себе долонями. Оранта набула поширення в іконографії та живописі Візантії, Київської Русі.

Організація українських націоналістів (ОУН) – український політичний рух, що ставив за мету встановлення незалежної Української держави. ОУН виникла внаслідок об'єднання УВО та декількох націоналістичних груп на установчому конгресі 28 січня – 3 лютого 1929 р. у Відні; обраний провід очолив Євген Коновалець. Головною метою ОУН було встановлення незалежної соборної національної держави на всій українській етнічній території.

Остарбайтери – (нім. «східні робітники») – німецький термін для означення осіб, які були вивезені гітлерівцями зі східних окупованих

територій, переважно з Рейхскомісаріату Україна, протягом Другої світової війни на примусові роботи до Німеччини.

Офорт – вид гравюри; малюнок, що вишкрябується гравірувальною голкою у шарі лаку, котрий покриває поверхню металевої пластини, після чого прошкрябані місця протравлюються кислотою. Зображення відбивається з пластини, витравлені місця якої заповнені фарбою.

Пакт Молотова-Ріббентропа – назва секретного додаткового до договору про ненапад між СРСР і Німеччиною документа, підписаного 23.08.1939 р. у Москві народним комісаром закордонних справ Німеччини Йоахімом фон Ріббентропом.

Палеоліт (давній кам'яний вік) – перша, рання епоха кам'яної доби. Датується від часу появи людини до 10 тис. років тому.

Панегірик – святкова, урочиста промова, що характеризується недоречним звеличенням, надмірним, нещирим вихвалянням кого-небудь або чого-небудь.

Пантеїзм – філософсько-релігійне вчення, за яким Бог ототожнюється з природою.

Партесний спів (від. лат. *pars, partis* – частина, участь) – вид хорового співу, якому властиве багатоголосся, переважно акордового складу з поділом хору на окремі партії.

Патерик – збірки оповідань про життя і діяльність ченців та пустельників.

Пацифікація (від лат. «*утихомирення, умиротворення, заспокоєння*») – офіційна назва масових репресій щодо українського населення Галичини, проведених урядом Польщі восени 1930 р. приводом до неї послужили численні протипольські акції влітку–восени 1930 р. Її метою було послаблення українських політичних сил та їх неприхильного ставлення щодо Польщі, забезпечення максимального успіху урядовому табору на виборах. Пацифікація тривала від 14 вересня до кінця листопада 1930 р.

Перебудова – загальна назва сукупності політичних і економічних реформ, що проводилися в СРСР у 1985–1991 рр. з ініціативи керівництва КПРС (особливо М. Горбачова).

Перун – слов'янський язичницький бог, володар блискавок і грому, покровитель воїнів.

Петрогліфи – стародавні зображення на скелях, каменях, стінах печер тварин, птахів, людей і знаків.

Піктографія – один з перших видів писемності (зображення предметів, явищ і подій за допомогою умовних знаків, малюнків).

План «Барбаросса» (нім. *Fall Barbarossa*) – кодова назва плану блискавичної війни Третього Рейху проти СРСР.

План «Ост» (План «Схід») (нім. *Ost, Generalplan Ost*) – німецький план управління східними окупованими територіями, був затверджений як директива А. Гітлером 25.05.1940 р. Передбачав утворення чотирьох рейх комісаріатів – німецькі колоніальні провінції «Остлянд», «Україна», «Москва», «Кавказ», управління якими мало здійснюватися спеціальним «східним міністерством» під керівництвом А. Розенберга. Планувалося перетворення України на колоніальну країну, агросировинний придаток райху, «життєвий простір» для колонізації представниками «вищої раси».

Плінфа – широка і тонка випалена цегла великого формату, яку застосовували в будівництві у Візантії та Київській Русі.

Плюралізм – ідейно-регулятивний принцип суспільно-політичного та соціального розвитку, що базується на існуванні декількох або багатьох незалежних начал політичних знань та розуміння буття; система влади, що ґрунтується на взаємодії і протилежності дій політичних партій і громадсько-політичних організацій. Плюралізм в художній творчості – методологічна позиція, що передбачає самостійне існування багатьох окремих культур та їхню незведеність до спільних феноменів, відтак – множинність культур та їх наукових інтерпретацій.

Позитивізм (від лат. *positivus* – позитивний, наявний, фактичний) – філософський напрям, згідно з яким пізнання має спиратися на факти, що можна перевірити дослідним шляхом, проголошувалася віра в наукові досягнення, культ праці, відмова від метафізики, надання переваги експериментам, індукції, заперечення пізнавальної цінності норм та оцінок.

Полеміка (з грецьк. – *війна*) – аргументована суперечка при обговоренні або з'ясуванні чого-небудь.

Полемічна література – церковно-теологічна і публіцистична література XVI–XVII ст. в Речі Посполитій. Стала важливим фактором

боротьби за думки і переконання людей, яскравим надбанням української та світової культури.

Політеїзм – віра в існування багатьох богів, протилежна монотеїзму.

«Поліська Січ» – перший український повстанський підрозділ, що діяв на Рівненщині та Житомирщині у 1941–1943 рр. Створена з ініціативи уряду УНР на еміграції, керівником був Тарас Боровець.

Політична реабілітація (від лат «відновлення») – 1) виправдання, відновлення доброго імені несправедливо звинуваченої чи засудженої особи, її репутації; 2) визнання особи, необґрунтовано притягнутої до кримінальної відповідальності, невинною.

Помаранчева революція – кампанія протестів, мітингів, пікетів, страйків та інших актів громадянської непокори в Україні, організована і проведена прихильниками В. Ющенко, основного кандидата від опозиції на президентських виборах у листопаді – грудні 2004 р., після оголошення Центральною виборчою комісією попередніх результатів, згідно з якими нібито переміг його суперник – В. Янукович. Акція почалася 22.11.2004 р. як реакція на масові фальсифікації, що вплинули на результат виборів.

Поп-арт (англ. термін *pop art*, скорочене від *popular art* – популярне, загальнодоступне мистецтво, яке справляє шокуючий вплив) – течія в авангардистському мистецтві (форма модернізму) кінця 50–60-х рр. ХХ ст., яка пропагує використання предметів масового споживання як творів мистецтва, при цьому образна творчість представлена композиціями з реальних предметів. Складовими частинами твору поп-арту можуть виступати манекени, частини машин, опудала, афіші тощо.

Поп-музика – поняття, яке охоплює різноманітні стилі та жанри, переважно розважальної естрадної музики. На Заході з 1950 р. під цим терміном розуміють музичні стилі, які постійно змінюються і засновані на використанні електрогітар та інших музичних інструментів, що посилюють звук.

Постімпресіонізм (від лат. *post* – після та імпресіонізм) – умовна загальна назва одного з основних напрямів європейського живопису кінця ХІХ – початку ХХ ст. Для постімпресіонізму характерний взаємовплив різних течій та індивідуальних творчих систем.

Постмодернізм (від лат. *post* – після і модернізм) – один із сучасних світоглядно-мистецьких напрямів, який претендує на заміну модернізму. Постмодернізм є продуктом постіндустріального суспільства. Проголосивши ідею «повернення мистецтва в рамки мистецтва», він орієнтується на буденні смаки, погляди й настрої масової свідомості людей. У той же час постмодернізм означає розпад цілісного погляду на світ, руйнування попередніх філософських систем.

Право ставропігії – звільнення церковних братств з-під влади місцевих єпископів, яке надавали в Україні упродовж XVI–XVII ст. східні патріархи, тим самим брали братства під свою опіку.

Префект – заступник ректора в колегії, академії.

Продовольча програма – програма радянського керівництва на чолі з Леонідом Брежнєвим, ухвалена у травні 1982 р., у якій ставилося завдання безперервного забезпечення продовольством населення СРСР. Була розрахована на період до 1990 р., її показники виконані не були. Ухвалення програми свідчило про неефективність радянської системи господарювання.

Продовольча розкладка (Продрозкладка) – здача зерна, крім необхідного мінімуму (посівний фонд, хліб для харчування членів родини і фураж), селянами державі за встановленими ними цінами. Проводилася радянською владою у 1919–1921 рр.

Пролеткульт – культурно-освітня і літературно-художня організація. Існувала упродовж 1917–1932 рр.

«**Просвіти**» – самодіяльні національні культурно-освітні та економічні товариства українського народу. Перша «Просвіта» була заснована 1868 р. у Львові з метою поширення освіти рідною мовою.

Просвітництво – епоха в Європі кінця XVII – початку XIX ст. Для нього характерним стала впевненість людини у можливості досягнути світ завдяки принципам раціоналізму, науковим знанням і технічному прогресу.

Протомісто (від грецьк. *proto* – перший, первісний) – зародок міста, первинні міста.

Протописемність – сукупність графічних знаків і орфограм, перший засіб писемного спілкування і запису, який мав форму піктографії – образного та образотворчого письма, тісно пов'язаного з малюнком.

Пуризм – течія живопису, що виникла у Франції. Пуристи внесли в живопис принцип функціоналізму, дух віку машин. Вони переоцінювали безпосередній вплив на глядачів кольору, комбінацій із геометричних фігур, схематизованих зображень, представляючи людину як «геометричну тварину».

П'ятирічки (П'ятирічні плани) – вид радянського планового господарства на відміну від ринкової економіки. Всього за радянських часів їх було 12, перша з них у 1928–1932 рр., остання 1986–1990 рр.

Радянізація – комунізація, установлення радянської влади й проведення відповідних соціально-економічних перетворень, намагання зробити з населення радянських людей. У Західній Україні її проводили двічі: 1939–1941 рр. і з 1944 р. внаслідок репресій сотні тисяч людей було замордовано і понад півтора млн. депортовано.

Реалізм (від лат. *realis* – речовий, дійсний) – об'єктивне, правдиве, найповніше відображення, відтворення дійсності в літературі та мистецтві різними засобами з урахуванням специфіки різних видів художньої творчості.

«Рейкова війна» – операція радянських партизанів у період з 3 серпня до середини вересня 1943 р. в тилу німецьких військ на території Росії, Білорусі та частини України з метою одночасного масового зруйнування залізничного полотна та станційних споруд.

Рейхскомісаріат «Україна» – велика військово-адміністративна зона, утворена гітлерівським командуванням на окупованій території України. У вересні 1942 р. територія становила бл. 340 тис. кв. км, де проживало бл. 17 млн. осіб. Складався з шести генеральних округів – «Волинь і Поділля», «Житомир», «Київ», «Дніпропетровськ», «Миколаїв», «Таврія». Рейхскомісаріат «Україна» очолював Еріх Кох, адміністративний центр – Рівне. Офіційно ліквідований 10 листопада 1944 р.

Ренесанс (Відродження XIV – початку XVII ст.) – епоха, коли розвинулася нова ідеологія та культура, утвердився новий світогляд – гуманізм, архітектурний стиль у Європі.

Репатріація (від лат. «повернення на батьківщину») – повернення додому після війни військовополонених, цивільних полонених (наприклад, «остарбайтерів»), біженців, переселенців, направлених на примусові роботи, емігрантів з поновленням їх у правах громадянства.

Репресії – каральні заходи проти населення, безпідставні переслідування громадян аж до фізичного знищення.

Референдум (від лат. *«те, що має бути повідомлене»*) – всенародне опитування шляхом голосування з найважливіших питань державного життя, спосіб прийняття законів.

Реформація – широкий суспільний рух у Європі XVI ст., форма боротьби за реформування церкви. Реформація почалася у Німеччині, сприяла виникненню протестантизму.

Ризький мир – угода між Польщею, з одного боку, і радянською Росією та радянською Україною, з другого, від 18 березня 1921 р., за якою Польща визнавала УРСР, а Західна Україна та Західна Білорусь увійшли до складу Польщі. Перекреслював Варшавську угоду квітня 1920 р.

Ритуал – особлива програма поведінки, в якій актуалізується зв'язок колективу з минулими нормами життя предків.

Різи – стародавнє слов'янське письмо, яке, за свідченнями писемних джерел, існувало ще в дохристиянську епоху.

«Розкуркулення» – ліквідація заможних господарств, репресії проти тих, що не хотіли йти в колгоспи, складова політики примусової колективізації сільського господарства. Розпочалося у 1927–1928 рр.

«Розстріляне відродження» – знищення радянськими репресивними органами в 1930-х рр. представників української інтелігенції, творчість яких активно розвинулася за часів «українізації».

Рококо (франц. *rococo*) – стиль, що набув розвитку в європейському пластичному мистецтві першої половини XVIII ст. Рококо виник у Франції під час кризи абсолютизму. Цьому стилю характерна декоративність, химерність та фантастичність орнаментальних мотивів, вигадливість форм. Відрізняється примхливо-вишуканим оздобленням інтер'єрів приміщень, манірністю образів. Рококо на відміну від стилю бароко мав переважно дрібніші та складніші форми з вигнутими й переплетеними лініями.

Романс – музично-поетичний голосовий твір із інструментальним супроводом, також інструментальна п'єса наспівного характеру.

Романський стиль – художній стиль, який займав панівні позиції в європейському мистецтві у X–XIII ст. Архітектурні споруди цього стилю відзначалися масивністю і важкими формами. В скульптурі часто по-

рушувалися пропорції постатей. У живописі перевагу отримало фрескове мистецтво.

Романтизм (франц. *romantisme*) – ідейний, художній напрям у літературі, мистецтві та науці кінця XVIII – першої половини XIX ст. Для нього характерні: протест проти старих суспільних, етичних норм, перевага духовного над матеріальним, чуттєвого над раціональним, розквіт індивідуалізму, народження нового історичного мислення – історизму, прославляння фантазії, натхнення та інтуїції.

«Руська бесіда» – українські культурно-освітні товариства в західноукраїнських землях. Мали на меті поширювати серед українського населення освіту рідною мовою, здобутки науки і культури. Перше товариство виникло у Львові в 1861–1862 рр.

Самвидав – видані поза цензурою підпільні листівки, брошури, книги та періодичні видання. Випускалися дисидентами на знак протесту проти офіційного політичного курсу СРСР.

Самосвідомість особистості – це усвідомлення людиною причетності до певної спільноти, оцінка себе як носія етнічних цінностей, що склалися у процесі тривалого історичного розвитку етнічної спільноти, її самореалізації як суб'єкта соціальної дійсності.

Сварог – язичницький прабог, владика світу: бог світла і небесного вогню.

Синкретизм (з грецьк. мови – *з'єднання*) – нерозділеність, властива нерозвиненому стану якогось явища, наприклад, мистецтву на стадії первісної культури, коли музика, спів, поезія, танець ще не були відділені один від одного.

«Сім вільних мистецтв» – тривіум (граматика, риторика і діалектика) і квадривіум (арифметика, геометрія, астрономія та музика), які вивчали разом із богослів'ям.

Скань (від давньорус. слова «*скать*» – звивати) – художні вироби з тонкого золотого, срібного або мідного дроту.

Скоморохи – мандрівні актори, співаки і музиканти. Іноді виступали як акробати та дресирувальники.

«Слова» – твори церковно-повчального характеру часів Київської Русі. Сюжетом для їх написання могла бути історична подія, злободенна суспільна проблема або постановка моральної теми.

Смальта – кольорове, непрозоре скло для мозаїчних робіт.

Союз визволення України (СВУ) – політична організація емігрантів з Наддніпрянської України, що виникла 4 серпня 1914 р. у Львові. З вересня 1914 р. до 1918 р. діяла у Відні. Головна мета діяльності – побудова Української держави.

Ставропігії право – автономія у церковних справах від місцевих ієрархів та підпорядкованість безпосередньо патріарху, право нагляду за духовними і світськими особами.

Станкова графіка – витвір мистецтва, який має самостійний характер (малюнок, акварель, естамп – гравюра, офорт, літографія).

Станкове мистецтво – термін, яким визначають твори образотворчого мистецтва, що мають самостійний характер: у живописі – картина, в скульптурі – статуя, погруддя. У добу Київської Русі – це були ікони.

Стилос (в Київській Русі – писало) – спеціальний інструмент, за допомогою якого на берестяних грамотах видавлювали текст.

Субкультура – зразки та норми поведінки, відмінні від загальноприйнятих у суспільстві, проте обов'язкові в певній суспільній групі, що є складовою ширшої спільноти.

Супрематизм (від лат. *supremus* – найвищий) – різновид абстрактного мистецтва, започаткованого 1913 р. Казимиром Малевичем. Тяжіє до зображення художнього світу в формі найпростіших різнокольорових і різновеликих геометричних фігур (квадрат, коло, трикутник).

Сюрреалізм (від франц. *surrealisme* – надреалізм) – авангардистський напрям художньої культури ХХ ст. Проголосив зображення сфери несвідомого головною метою мистецтва.

Табу – у первісних народів заборона певних слів, дій, предметів, порушення якої нібито неминуче спричиняло суворе покарання; щось заборонене, чого не можна торкатися.

Толерантність – терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірувань, політичних уподобань та позицій.

Тоталітаризм (від лат. *totus* – весь, цілий) – диктаторська система управління державою, що прагне встановити всеохоплюючий контроль над суспільством.

Тотемізм – система вірувань та племінної організації, в основі яких лежить віра у походження роду від тваринного або рослинного предка, який називається тотемом.

Традиція – передача від одного покоління людей до іншого суті культури (звичаїв, поглядів, вірувань, суспільних норм, способів мислення і виховання).

Трансністрія, Губернаторство «Трансністрія» (від лат. «*крізь, через, за, по той бік*» і румунської «*назви річки Дністер – Ністру*») – назва, яка вживалася німецько-румунською окупаційною владою щодо областей навколо Дністра до Південного Бугу (сучасні Одеська, пд. р-ни Вінницької. зах. р-ни Миколаївської обл.), що у серпні 1941 р. – березні 1944 р. перебували під окупацією Румунії з адміністративним центром в Одесі. На її території проводилася румунізація.

Требище – жертовник, місце принесення язичниками жертв богам.

Тривіум (лат. *trivium* – перехрестя трьох шляхів) – три гуманітарні науки: граматики, риторика і діалектика. Складали перший цикл «семи вільних мистецтв», що вивчалися в епоху Середньовіччя і Нового часу.

Урбанізм (франц. *urbanisme*, від лат. *urbanus* – міський, *urbs* – місто) – напрям мистецтва ХХ ст., який обрав об'єктом свого зображення велике місто і міське життя.

Устав – каліграфічне письмо великими літерами.

Феєрія – п'єса з фантастичним казковим сюжетом, заснована на ефектах магії, чуда, яскравої видовищності, включає вигаданих персонажів з надприродною силою (фея, демон, сили природи, міфологічна істота); чарівне, казкове видовище.

Фетишизм (від франц. *fetich* – ідол, талісман) – віра у надприродні властивості як матеріальних предметів природного походження, так і виготовлених людиною.

Формалізм – напрям в естетиці, мистецтві, літературі тощо, який надає головного значення формі, нехтуючи змістом.

Фреска (від італ. *fresco* – свіжий, сирий) – художнє зображення, зроблене водяними фарбами на вологій штукатурці.

Футуризм (від лат. *futurum* – майбутнє) – загальна назва авангардистських художніх течій 1910-х – початку 1920-х рр. у європейських

країнах (Італії, Франції, Росії та ін.). Футуристи висунули ідеї створення «мистецтва майбутнього», заперечували художню та етичну спадщину традиційної культури. Вони популяризували ідеї урбанізму, фантастики, знаків і символів. Для футуризму характерні яскравість та гротескність художнього образу.

Художня культура – це культура творіння мистецтва, його розповсюдження, пропаганди, сприйняття, розуміння, насолоди мистецтвом, нарешті, культура естетичного виховання.

Хуторянство – течія в художньому мисленні України XIX–XX ст., у центрі якої був захист гідності т. зв. «маленької людини» та критика урбаністичної цивілізації, співзвучні «бідермейєру» XIX ст. у Німеччині та «екологічним» рухам XX ст.

Цивілізація – термін походить від латинського *civilis*, яке означало міський, громадянський, суспільний, державний. Найчастіше поняття «цивілізація» вживають на позначення певного рівня соціально-економічного прогресу суспільства на одному з історичних етапів його розвитку. Соціально-економічний і політичний феномен цивілізації визначають за наявністю багатогалузевої виробничої економіки, складно-стратифікованого (станового та класового) суспільства, держави. Як певний соціокультурний комплекс – за наявністю міст, монументальної архітектури і писемності. Історичні типи культур, локалізованих у часі та просторі; рівень суспільного розвитку і матеріальної культури, досягнутий суспільством.

Шкільна драма (віршована сатира, інтермедія, історична драма) – твір переважно релігійно-повчального змісту, створений за мотивами «Святого письма». У перервах між діями драми виконувались інтермедії – реалістичні елементи шкільної драми з сюжетами про життя народу. З другої половини XVII ст. інтермедії стали основою для виникнення в Україні побутової комедії.

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

Навчальне електронне видання

ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Електронне видання

Укладач:

КЛІЩИНСЬКИЙ Павло Володимирович,

кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України

Кам'янець-Подільського національного університету

імені Івана Огієнка

Підписано 20.10.2022. Гарнітура "Arial".

Об'єм даних 8,7 Мб. Обл.-вид. арк. 20,8. Зам. № 993.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка,
вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.

Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єктів видавничої справи
серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.

Виготовлено в Кам'янець-Подільському національному університеті
імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61, м. Кам'янець-Подільський, 32300.